سانگهڙ

(ناول)

پاڪستان رائٽرز گلڊ کان
انعام حاصل ڪيل ناول

محمد عثمان ڏيپلائي

ڪمپوزنگ: شاهنواز سومرو

نيو فيلڊس پبليڪيشن
ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد سنڌ
*1998*ع

وائيس آف سنڌ اي بڪ پبلشر
www.voiceofsindh.net | voiceofsindh12@yahoo.com
Contact: 0332-3895458

سوري جنين سيج، مرڻ تن مشاهدو!

سوريءَ مٿي سيڻ، کهڙي ليکي سنرا؟
جيلهه لڳا نيڻ، سوريائي سيج ٿي!
*
سوري آهه سينگار، اصل عاشقن جو،
مُڙڻ، موٽڻ، ميهڻو، ٿيا نظاري نروار،
کُسڻ جو قرار، اصل عاشقن جو!
*
سوري سينگاري، اَصل عاشقن کي،
لُڏيا کين لطيف چئي، ٿيا نيزي نظاري،
کوٺيو کناري، آئيو چاڙهي اُن کي!
*
سُوريءَ چڙهڻ، سيج پَسڻ، ايُ کم عاشقن،
پاهون کين پَسن، سائو هلن سامهان!
*
پُري پتنگ آئيا، سري وٺ ساهي،
اچي پيا آڳ ۾، کُڏي سپ کاهي،
لاڳاپا لاهي، کائا کوري وچ ۾!
*
پتنگن پهُ کيو، مِڙيا مٿي مچَ،
پسي لهس نہ لچيا، سَڙيا اُتي سچ،
سندا ڳچين ڳچ، ويچارن وڃائيا!
*
چاڙهيو چکاسين چاءِ، آڳ برندي آئيا،
وهسن واڙيءَ ڦل جئن، محنتي مچ لاءِ،
آئي پاڻ اڙاءِ، ڪٽي کوري وچ ۾!
*

پچ پتنگن کي، سنديون کامڻ خبرون،
آٽيو وجهن آڳ ۾، جيءُ پنهنجو جي،
جيري جنين جي، لڳا نيزا نينهن جا!
*
محبت جي ميدان ۾، اچي پير پيان،
سر وڍڻ، ڌڙ ڌار ڌرڻ، اي سنگار سندانِ،
ڏيندا مون ڏنانِ، مٿا محبوبن لئہ!
*

”پکو“ آءٌ نہ وسهان، ”ماريو“ تان مجيان،
ڪانڌ ”منهن“ ۾ ڏکڙا، سيڪيندي سونهان،
تہ پڻ لڄ مران، جي هونس پٺ ۾!
*
تن نيڻن کي نيران، جن ساجهر سيڻ سانيپيا،
جيءَ جسي ۾ جان، ڪر حضوري حج ڪيو!
*
ڪاري ڪڪر هيٺ، مون جهيڙيندي چڏيا،
ڪارا ڪُند هٿن ۾، اڙل وڇيرا هيٺ،
ٿي تنين سين ڏيٺ، موٽڻ جن ميهڻو!
*
گهرن ۾ گهٽڪن، وٺيون پين وه گاڏيون،
بده ساقي برخيز، پيار کي پرين،
پکين نہ پرچن، مٺ تکيائون منجهيان!
*
لڏوٽيا لوڏي ٿئا، وتن منجهہ وصال،
اڄ آرتو اکين، ڪاڪ پيتائون ڪال،
جانب جي جمال، رڱي پس! ريٿو ڪيا!
*
(شاھ عبداللطيف ڀٽائيؒ)

من ميربحر

جي نالي ....

جيئن ئي اسان جي لاري سنڌڙيءَ واريءَ موريءَ تي پهتي، ته پري کان رستو درياءَ وانگر چوليون ماريندو ڏسڻ ۾ آيو؛ معلوم ٿيو، ته ننڍن ڪامورن رستي ۾ پاڻي پيجائي ڇڏيو آهي، هن لاءِ، ته وڏو صاحب سرزمين چڪاس ڪري نه سگهي.

ڊرائيور هڪ زبردست گار ڏيئي، لاريءَ کي ٽنڊي منا خان طرف موڙيو، چاڪاڻ ته ڪيس هاڻي ڪپري پهچڻ لاءِ وڏو چڪر ڏيڻو هو.

دستور جي خلاف جو لاري اچي ٽنڊي منا خان بيني، ته تماشبين اچي مڙيا. پئسينجر لهي هوا کائڻ لڳا، انهن سان گڏ آءٌ به لهي پيس. اوچتو ڪنهن رڙ ڪئي، "قاضي! تون هتي ڪئن؟" مون به رڙ ڪندڙ ڏانهن نهاري چيو، "ڏنا، تون؟" هڪ ٻئي کي ڪٽي ڀاڪر پاتاسون، ۽ لڳاسون خير عافيت ڪرڻ.

ڏني ميربحر سان منهنجي دوستي مرحوم عبدالله خان پلنگي واري وٽ ڪچهري ڪندي ٿي هئي ۽ اسين اڄ ويهن سالن بعد مليا هئاسون. عام طرح زميندارن جي منشين کي "قاضي" ڪري سڏبو آهي، ان ڪري ڏني به مون کي "قاضيءَ" سان مخاطب ڪيو.

حال احوال پڇندي جڏهين مون کانئس پنهنجي دوست "مَن" بابت پڇيو، تڏهين هن ڏکويل آواز ۾ چيو، "قاضي! مَنَ ويچاري کي انگريچ ڦاسيءَ چاڙهي ڇڏيو!"

"اڙي!" منهنجي بي اختيار رڙ نڪري ويئي ۽ اکين ۾ پاڻي اچي ويم، هو هڪ سباجهڙو، فهميدو، ڦداور نوجوان هو؛ مجلس جو مور، ڪچهريءَ جو ڪوڏيو ۽ مهل تي سر قربان ڪرڻ وارو سنگتي هو.

"چو پلا؟" مون ڏني کان پڇيو: "مَن ته پير صاحب پاڳاري جو مريد ڪونه هو، پوءِ ڪيس ڪئن ڦاسي ملي؟"

"هي ٻيا جيڪي هزارين شهيد ڪيا ويا، سي ڪي سڀ پير صاحب جا مُريد هئا ڇا؟" ڏني جواب ۾ چيو، "مَن ته خير ڪٽي انگريزي قانون موجب ڏوهاري به هو، پر هتي ته سوين ٻي ڏوها به سوريءَ تي ٽنگيا ويا آهن. بس نڪو داد نڪو فرياد نڪا پڇا نڪا ڳاڇا؛ ڪنهن سرڪاري ڪُتي چغلي هنئي ناهي، ته مڙس ڊڙيو رکيو آهي. توکي معلوم ناهي، ته سنٽر جيل ۾ مشهور برقعي پوش چغل خور هڪڙي اهڙي قيديءَ تي به وجي هٿ رکيو هو، جو ٻيءَ حُر هلچل کان اڳ جو قيد ڪيل هو؟"

"ها، اها ته عالم آشڪار ڳالهه آهي...." مون پڇيو، " پر مَن ڪئن ڏوهاري بڻيو؟ هو پهلوان ته هو، پر اها پهلواني ڪڏهن رهزنيءَ ۾ به ڪم آڻيندو هو، اهڙو گمان منجهس اسان کي ته ڪونه هو." مون پڇيو:

"رهزني ته هن به ڪانه ڪئي هئي." ڏني شوڪارو پريندي چيو، "هن جي دل واريءَ کي سيٺ ..... پئسي جي زور تي ڪٽي وجي سريت بڻايو هو. هو هيڏي وڏي سيٺ سان پڇي ته نٿي سگهيو، پر سندس اندر انتقام لاءِ اڌما کائي رهيو هو؛ اتفاق سان هينئر انهيءَ سيٺ ظاهر ۾ حرن جي حمايت تي ڪئي، پر سرڪار وٽ وري نهايت سخت مخالفت تي ڪيائين ۽ اهي ئي صلاحون تي ڏنائين، ته حر جماعت کي نابود ڪيو وڃي. سرڪاري لڏي ۾ به حُرن جا گهٽائي جاسوس آهن، تن سندس تازن ڪارنامن جي خبر حرن کي ڏني ۽ حرن به سندس سِرَ جا وارنٽ ڪڍيا. مَن کي بخارن ڪڍڻ جو موقعو ملي ويو؛ مردود کي مارڻ ۾ ته ٻيا به گهڻا شامل هئا، پر پهريون واڄٽ مَنَ ئي ڪرايو هوس....!"

اهڙن ٻين هزارن گهڻن شهيدن سان گڏ غيرتمند "من" جي قبر جو به پتو ڪونه هو؛ پر سينٽرل جيل جي پهرين سفر وقت مون انهيءَ ڦاسيَ کي ضرور سلام ڪيو، جنهن کي اهڙن مٿيرن جي ملاقات جو شرف حاصل ٿيو هو!

سنڌ جي مجاهدن جي تذڪري جو هي ناول به آءٌ ڪنهن وڏي ماڻهوءَ جي نالي تي ڪرڻ بدران "من" پارن اهڙن غريب غيرتمندن جي نالي تي معنون ڪريان ٿو، جي "هڪ ڏينهن" جي "شينهن جي زندگيءَ" کي "سؤ ورهين" جي گدڙ جي حياتيءَ" کان "هزار دفعه" بهتر سمجهن ٿا!

ڏيپلائي

گذارش

"سانگهڙ" جو چوٿون ايڊيشن پيش خدمت آهي.

"سانگهڙ" جو پهريون ايڊيشن 1963ع ۾ ڇپيو. ايوبي آمريت جي انهيءَ دؤر ۾ "سنڌ" جو نالو وٺڻ، شيخ اياز جي چوڻي، جڻ تہ ڪاريهر تي پير رکڻ هو. سنڌ ۽ سنڌين جي ڳالهہ ڪندڙ ڪيترائي ڪتاب ۽ رسالا ضبط ڪيا ويا. ڏيپلائي صاحب جا ٽي ڪتاب "1957ع جي آزاديءَ جي جنگ"، "غازي انور پاشا" ۽ "جاپاني گُڏي" ضبط ٿيا؛ سنڌي زبان جي بي مثال هفتيوار رسالي "انسان" تي بندش وڌي ويئي. خود ڏيپلائي صاحب کي بہ ٻہ دفعا جيل ياترا ڪرائي، سندس ڪاروبار تباهہ ڪيو ويو.

اهڙي ڏاڍ ۽ جبر واري دؤر ۾ "سانگهڙ" ذريعي ون يونٽ ٽوڙ تحريڪ جاري رکڻ جي سعي ڪندي سنڌ ۽ سنڌين جي ڳالهہ ڪئي ويئي. هڪ طرف احساس ڪمتريءَ جي ماريل ۽ هيسيل سنڌين کي سندن شاندار ماضيءَ کان آگاهہ ڪيو ويو، تہ ٻئي طرف 'ائٽلانٽڪ چارٽر' ذريعي مليل قومي حقن جو وستار ڪري، ڪين سندن بنيادي حقن جو احساس ڏياريو ويو. حُر تحريڪن جي حوالي سان ڪين احساس ڏياريو ويو تہ حق شناسي، سرفروشيءَ ۽ جانثاريءَ ۾ **سنڌي** ٻين کان اڳرا آهن. سندن بزرگن جي ڪارنامن جو وستار ڪري انهن کي محدود گروهي دائري مان ڪڍي، ملڪ گير وسعت ڏيڻ، سندن ڪارنامن کي ايندڙ نسلن لاءِ محفوظ ڪرڻ- اهي تمام وڏا ڪم هئا، جن جو بنياد "سانگهڙ" ذريعي رکيو ويو. 'سيٺ سڳني مل' جي ڪردار ذريعي ٻڌايو ويو تہ تحريڪ ڪنهن فرقي، جماعت يا مذهب تائين محدود نہ هئي.

سنڌ جي هڪ نهايت اهم سياسي ۽ ادبي شخصيت کي جڏهن ڏيپلائي صاحب "سانگهڙ" پيش ڪيو، تڏهن سرورق تي شهيد بادشاهہ جي شبيهہ ڏسندي، هن صاحب بي اختيار چيو: "واهہ- ڪهڙو نہ شينهن مرد هو!"

ڏيپلائي صاحب پنهنجي مخصوص لهجي ۾ زيرلب مسڪرائيندي چيو: "پر سائين جن تہ شايد هن شير مرد کي ڦاسي ڏيارڻ ۾ پيش پيش هئا!؟" هن صاحب نهايت سنجيدگيءَ سان وراڻيو: "ڏيپلائي صاحب! شينهن شڪار ٿيڻ کان پوءِ بہ شينهن ئي رهندو آهي- مُئل شينهن جي بہ ويجهو وڃڻ لاءِ بہ دل ڪپي!" شهيد بادشاهہ جي عظمت بابت، سندس خلاف سازشون ڪندڙ جا اهي لفظ گهڻو ڪجهہ ٻڌائين ٿا.

مهذب دنيا ۾ آزاديءَ جي مجاهدن کي جماعتي، گروهي ۽ لساني اختلافن جي باوجود، مجتا ۽ مانُ ڏيڻ قومي فرض سمجهيو وڃي ٿو. ڪانگريس، گانڌي ۽ نهروءَ جي ڪٽر مخالف سڀاش چندر بوس کي سرڪاري طرح 'نيتاجي' سڏيو ويندو آهي- سندس تصويرون سرڪاري آفيسن ۾ گانڌيءَ ۽ نهروءَ جي تصويرن سان گڏ لڳايون وڃن ٿيون- سندس ڪارنامن تي فلمون ناهيون وڃن ٿيون. ٽي ويءَ تي پروگرام اچن ٿا. سندس ناهيل "آزاد هند فوج" جا سپاهي قومي هيرو سڏجن ٿا. ڪاش! اسان جا حڪمران ۽ دانشور بہ شخصي، لساني ۽ جماعتي مفادن جي تنگ دائرن کان مٿيرو ٿي سوچين.

هن دور ۾ مهانگائي ۽ ٽي ويءَ، ڪتابن جي خريداري ۽ پڙهڻ لاءِ وقت ڪڍڻ البت مشڪل ڪري ڇڏيا آهن. دنيا ۾ ضخيم ڪتابن جي تخليص يا (Abridgment) انهن مسئلن جو هڪ ڪارگر حل سمجهيو وڃي ٿو. خود ڏيپلائي صاحب بہ ترجمي جي حد تائين انهيءَ ٽيڪنڪ کي ڪاميابيءَ سان استعمال ڪيو. سندس بہ ترجما "جاپاني گُڏي" ۽ "سِسي نيزي پاند" انهيءَ ٽيڪنڪ جا ڪامياب مثال آهن. "سانگهڙ" جي موجوده ايڊيشن ۾ ناول جي هڪ حصي کي مختصر ڪري، ضخامت ۾ ڪي قدر ڪمي ڪئي ويئي آهي. اهو عمل نهايت احتياط ۽ ذميداريءَ سان ڪيو ويو آهي، جيئن ناول جي تسلسل، اهم واقعن، ڪردارن ۽ مقامن تي ڪوبہ اثر نہ پوي. اُميد تہ پڙهندڙ هن ڪوشش کي ستائش جي نظر سان ڏسندا.

محمد علي ڏيپلائي

تعارف

ويڙهاڪ ۽ بيباڪ محمد عثمان ڏيپلائي هڪ سچي سنڌيءَ جي علامت آهي. محنت سندس ڏاج هئي ۽ محبت سندس ميراث. پري ڪاغذن جي بوڇڻ ۾ٻڌي، پيرسن پيادل، گرميءَ ۽ سرديءَ کان بي نياز، سنڌي ادب جو هي دادلو ۽ انوکو قلم ڪار، پنهنجي پنيان عقيدت مندن جو هيڏو سارو هجوم ۽ بي بها ادبي سرمايو ڇڏي ويندو، سا ڄاڻ شايد پوريءَ طرح ڪيس بہ ڪانہ هئي. پورهيت هو. نوان رستا، نيون راهون، نيون روايتون جوڙيندو هو. وت آهر رتُ ولوڙي، جهڙي پَر تي سگهيس، سنڌي سماج کي سجاڳ ڪرڻ جا جتن ڪيائين. ڪنهن تي ڪونہ ياڙيائين، ۽ نہ وري آسائشي حياتيءَ کي ترجيح ڏنائين. مزدور بہ پاڻ تہ مالڪ بہ پاڻ. پاڻ لکيائين، پاڻ ڇپيائين، پاڻ ئي وڪيائين. ليکڪ، پرنٽر، پبلشر توڙي هاڪر، مطلب تہ هن جاکوڙيءَ کان جيڪي پڄي سگهيو سو اڪيلي سِر نروار تي پاڻ ئي ڪيائين. سنڌي ادب ۾ خاص طور ۽ سنڌي معاشري ۾ عام طور اهڙو مثال ڪو ورلي ملندو، جنهن ۾ هڪ سادي سودي ۽ بي سروسامان انسان ايتري جدوجهد ٻن هٿن ۽ هنيانءَ جي ڏِڍ تي ڪئي هجي. اڄ جيڪڏهن هُو (Legend) آهي ۽ بلند مقام والاريو بيٺو آهي ۽ هند ۽ سنڌ سندس محنتن جي معترف آهي، سو بہ ان ڪري جو هن اڏول ۽ اٽل انسان هڪ نيڪ مقصد خاطر نہ ڏينهن ڏٺو نہ رات، نہ واءُ نہ مينهن، نہ گرمي نہ سردي؛ هڪ سوداءَ کي سايبان بنائڻ خاطر پنهنجو پاڻ وساري ڪُل جي ڀلي لاءِ سرگرم ٿي ويو. نہ انگريز جي پرواهہ نہ ڪٽر مذهبين جو فڪر ۽ نہ وري پير پرستن، وسوسن وڪوڙيلن، جاهلن جو خوف. سماجي سڌارڪ اهڙائي ٿيندا آهن. مضبوط ۽ بهادر قومون ائين ئي جڙنديون آهن. انقلاب جا اٽانگا رستا ائين ئي هموار ٿيندا آهن. سنڌ ۾ آيل موجوده سجاڳيءَ جي لهر جي پيڙهہ ڏيپلائيءَ رکي. ون يونٽ کان ويندي ڪالا باغ جي ڇِتي مخالفت جي پويان پلي ٻيا بہ ڪيترائي ذهن چونہ هجن، ڏيپلائي کي نظرانداز هرگز نٿو ڪري سگهجي.

"سانگهڙ" صرف ناول ئي نہ، سنڌي تهذيب، تمدن ۽ تواريخ جو هڪ اهم باب پڻ آهي. وقت سان گڏوگڏ ان جي اهميت وڏيڪ اجاگر ٿيندي وڃي. ڪهڙو ادبي محقق يا مبصر هن ناول کي سنڌي ڪلاسڪ جو درجو ڏيڻ کان ڪيٻائيندو؟ ڪير ڪندو انڪار "سانگهڙ" جي اهميت ۽ افاديت کان؟ سچ پچ تہ "زينت" کان پوءِ "سانگهڙ" ئي سنڌي ناول جي سڃاڻ آهي. گذريل ٽن پيڙهين کان هن ناول کي وري وري پڙهيو ويو، ساراهيو ويو ۽ ساهہ سان سانڍيو ويو. سندس اهميت ان مان بہ ظاهر ٿئي ٿي تہ هن ادبي ڪارنامي، بعد ۾ ايندڙ قلمڪارن کي اُتساهيو. نسيم حجازيءَ جي شيدائين کي پنهنجي ٻوليءَ ڏانهن راغب ڪرڻ ۽ سندن علمي اڄ اُجهائڻ صرف ڏيپلائيءَ جو ڪمال آهي. ادبي جادوگر هو. ڪمپيوٽر جو قلم هوس. ڊراما، ناول، افسانا، مضمون ۽ ڪالم سندس آگرين جي پورن مان آبشارن جيئن وَهي هلندا هئا. پڙهندڙ حيران هوندا هئا هن ادبي پالوٽ تي. مٿان وري سادگيءَ جي انتها اها تہ ڪڏهن بہ پنهنجي واتان نہ پنهنجي واکاڻ ڪيائين ۽ نہ وري ڪڏهن احسان جتايائين. علمي ادبي حَلقن ۾ مانُ ۽ مرتبو ملندو هو تہ ڏيکاري اهڙي ڏيندو هو ڄڻ اهو سڀ ڪجهہ ڪنهن ٻئين ماڻهوءَ لاءِ ڇيو پيو وڃي.

اهڙي گٽائتي انسان جي لکتن کي سانڍڻ ۽ سانڀڻ جي ذميداري تہ اسان سيني جي هئڻ گهرجي. انهن ادارن جي، جيڪي سنڌي عوام جي پئسي تي پلجن ٿا ۽ صرف ان قسم جي ڪارڪردگيءَ لاءِ جوڙيا ويا آهن، جن جي ٻلي سنڌي ادب کي سهيڙڻ ۽ محفوظ ڪرڻ جا اختيار آهن. اهم ۽ احترام جوڳين شخصيتن کي خراج پيش ڪرڻ ۽ سندن زندگيءَ جي مختلف پهلوئن کي اجاگر ڪرڻ لاءِ، مٿن تحقيق ڪرائڻ، سيمينار ۽ ورڪشاپ ڪوٺائڻ جو ڪم پڻ انهن ادارن جي ذمي آهي. واقعات ٻڌائن ٿا تہ مذڪوره ادارا پنهنجين ذميدارين تي پورا نہ لٿا آهن. هر عهديدار پنهنجو ۽ پنهنجي عزيزن قريبن جو قد وڌائڻ لاءِ قومي پئسو خوب لُٽايو آهي پر حقدارن کي حق پلئہ نہ وڌو آهي.

بهرحال، جسُ آهي ڏيپلائي صاحب جي لائق فرزند محمد علي ڏيپلائيءَ کي، جنهن پنهنجي والد محترم جي لکڻين کي وقت بوقت ٻيهر ڇپائي ۽ ورسيون ملهائي، سندس ياد تازي پئي رکي آهي. "سانگهڙ" جو هيءُ ايڊيشن پڻ سندس ئي ڪاوشن جو نتيجو آهي.

هن ڇاپي ۾ ناول کي بيهر ايڊٽ ڪري، منجهانئس اڻ لاڳاپيل يا طويل حصا ڪڍي، مختصر ۽ جامع صورت ۾ ڇَپايو پيو وڃي، جيڪا سنڌي ادب ۾ هڪ نئين پر تعريف جهڙي روايت جي شروعات ڇئبي. هڻ هڻان ۽ پيچ پيچان جي هن وايو منڊل ۾، جتي ماڻهن کي مٿي کنهڻ جي به فرصت ڪانهي، اتي تفصيلي ادبي تخليقن کي وقت ڏئي واندڪائيءَ سان پڙهڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پيو آهي. بي انتها شوق جي باوجود مان جڳ مشهور ناول War and peace جي مڪمل متن کي اڄ تائين پڙهي نہ سگهيو آهيان. ساڳيو حال دنيا جي بين اهم شاهڪارن جو پڻ آهي. ان لاءِ مغربي دنيا گهڻو اڳ سهڻي ۽ سيبتي اختصار جي راهہ ڳولي ڪڍي هئي. اهو طريقو ايترو تہ مقبول ٿيو جو اڄ اوهان کي تقريباً هر شاهڪار Abridged صورت ۾ ملي ويندو، جنهن ۾ لکت جو روح برقرار رکيو ويندو آهي ۽ اهي حصا جي قدري غير واسطيدار يا وڌيڪ تفصيلي هوندا آهن، سي الڳ ڪيا ويندا آهن.
مون کي محمد علي صاحب جي اها ترڪيب ڏاڍي وڻي آهي ۽ اميد تہ عام پڙهندڙ پڻ هن عظيم ناول جي Abridged ڇَپائيءَ کي پسند ڪندا.

قمر شهباز

پيش لفظ

"دنيا جي بهترين ادب جو وڏو حصو جيل ۾ - ۽ خاص ڪري سختيءَ واريءَ سزا جي ماحول ۾، تيار ٿئي ٿو"- انهيءَ مشهور مقولي موجب هيءُ ناول بهترين آهي يا نه، سو فيصلو ته پڙهندڙ ڪندا؛ مگر هيءُ منهنجو پهريون اوريجنل ناول آهي، جو سنڌ جي عوامي حالات تي مشتمل آهي ۽ انهن چاليهن ڏينهن ۾ لکيل آهي، جي مون حيدرآباد سينٽر جيل جي سي ڪلاس ۾ گذاريا؛ ڇاڪاڻ ته ٻه سال اڳ ڪن تعصبين جي ڪوشش سان مون کي هڪ اهڙي مضمون ۾ مارشل لا ۾ اڙايو ويو، جو مارشل لا لڳڻ کان ڏيڍ سال اڳ ڇپيو ويو هو.
چورن، ڌاڙيلن، رهزنن، بلئڪين، سمگلرن ۽ رشوتين کي ته ضامن تي ڇڏيو پئي ويو؛ پر انهن تعصبي حاڪمن کي هڪ غريب عيالدار اديب لاءِ ضامن به منظور ڪونه هو. ساڳئي وقت خونين کي ته اي ڪلاس ڏنل هو، پر هڪ سوا سؤ ڪتابن جي مصنف، متعدد پرچن جي 55 سالہ ايڊيٽر کي هنن بي ڪلاس ڏيڻ کان به انڪار ڪيو؛ ڇاڪاڻ ته سندن چوڻ موجب ڏيپلائي کي "مزو چکائڻو" هئن؛ مگر ڏيپلائيءَ لاءِ انهيءَ "آگ" ۾ به اُهي "گُل" ڪڙيا، جن جي زينت ۽ هبڪار سندس دل کي هميشه تازگي بخشيندا رهندا.
جيل ۾ اچڻ کان به مهينا اڳ، منهنجي طرفان اعلان ٿيل هو، ته آزاديءَ جي ڏينهن تي 'انسان' جو "حُريت نمبر" ڪڍيو ويندو، جنهن ۾ سنڌ جي 'ٻيءَ حُر هلچل' جي اهڙن حالتن تان پردو کنيو ويندو، جي انگريزي پروپيگنڊا سبب اسان جي موجوده نسل جي اڪثريت کان به مستور آهن ۽ آئينده نسل ته اهي ڪتاب پڙهي پڙهي، ڪين رڳو خونخوار رهزن ئي پيو سمجهندو هوندو. جيئن مشهور آهي، ته انهيءَ هلچل ۾ قيد ٿيل "هُرن" (حرن) کي ڏسڻ لاءِ حيدرآباد جون ڪي نازڪ دل ۽ نازڪ طبع ڪڪيون ويون سينٽرل جيل تي؛ هنن ته سمجهيو هو ته اتي ڪي آفريڪي گوريلا سيخن پنيان بند هوندا، پر ڪين ڏسڻ ۽ ڳالهائڻ بعد حيرانيءَ مان چوڻ لڳيون "هي ته جيڙا (جهڙا) ماڻون (ماڻهو)!" تيئن اها به تعجب جهڙي ڳالهه هئي، جو اسان جي امن ۽ ترقيءَ جي علمبردارن مون کي اهو (حريت نمبر) ڪڍڻ کان روڪڻ خاطر جتي ڪٽي موڪليو، اتي گهٽي ياڳي اُهي "حُر" ئي بند هئا، ۽ هنن وٽ "حُريت" جا ڪئين مذڪور مستور هئا.
انساني فطرت موجب مون کي بلڪل ظلم سان "سي ڪلاس" ۾ اچڻ ڏاڍو ڏکيو پئي لڳو؛ پر اتي مون لاءِ جيڪو "ڪم" نڪري پيو، تنهن جي مدنظر آءٌ ته ائين ئي چوندس ته:

سَڪر سي ئي ڏينهن، جي ڪاٽيم سي ڪلاس ۾!

۽ پانيان پيو، ته انهي مصنف جو مطالعو مڪمل ئي ناهي، جنهن ڪو وقت سي ڪلاس ۾ نه گذاريو هجي؛ جوته پنهنجا خواه پراوا احوال، قيدي هڪ ٻئي کي ڪليءَ دل سان جيترو جيل ۾ ٿا ٻڌائين، اوترو شايد ٻئي هنڌ مشڪل سان ٻڌائيندا هوندا. منهنجا انهيءَ جيل جي قيدين کان ٻڌي لکيل ڪي افسانا رسالي مهراڻ وغيره ۾ ڇَپيل آهن، جي پڙهڻ بعد پڙهندڙن کي به محسوس ٿيو آهي، ته جيل جو ادب ڇا آهي. سرڪاري وقايع نگار حُرن کي "رهزن ۽ ڌاڙيل" ٿا سمجهن، ۽ هر مصنف ڪين صرف "مرشد لاءِ سِر ڏيندڙ" تصور ٿا ڪن، پر مون کي جيڪي مخفي مامون انهيءَ چاليهن ڏينهن جي چِلي ۾ ڪن خاص الخاص حُرن کان معلوم ٿيون، تن مان اهوئي اندازو لڳايم ته:

يه دردِ دل هي وه داستانِ مضطرب، جسڪو

ڪهين موتي، ڪهين شبنم، ڪهين آنسو پي ڪهتي هين!

انسان آزاد پيدا ٿيو آهي ۽ هو خدائي دسترخوان تان آزاد گره کڻي، قدرتي گلستان مان آزاديءَ سان گُل ۽ ميوا پيو چِنندو رهندو آهي، ته اوچتو ڪي قابيلي قوتون سندس "بنيادي پيدائشي حَقن" تي ڌاڙو هڻنديون آهن، ۽ ڪيس پنهنجي هوس ڪارين جي زنجيرن ۾ جڪڙي ڇڏينديون آهن. پوءِ هو انهن زنجيرن کي ٽوڙڻ لاءِ هر طرح جي جدوجهد ڪندو رهي ٿو؛ ڪڙڪڙندڙ لُڪَ ۾ جنهن به ديوار جو سايو هٿ اچيس ٿو، اتي گهڙي گذاري ٿو، پر اڻ ڄاڻ پانئين پيا ته اها ديوار نهي ئي ڪين سايه بخشڻ لاءِ هئي!

رُجن ۾ رڙ ٿي، ڪَرَ سارنگيءَ ساز،
اِي عشق جا آواز، ماڻهو پانئين مُنڌ کان!

دنيا جا سڀ اڳواڻ، جيڪي انسان کي سندس "بنيادي انساني حَقن" ڏيارڻ جو آواز بلند ڪندا آهن، انهن جي اردگرد سڀ کان اول وڏي ۾ وڏو حصو انهن غريبن ۽ مظلومن جو گڏ ٿيندو آهي، جي يا ته "بنيادي انساني حَقن" کان محروم هوندا آهن، يا ٻين انسانن جي محروميءَ تي ڪُڙهندا رهندا آهن. صرف انهيءَ هڪڙي "بنيادي

حقيقت" تي بہ جيڪو شخص غور ڪندو، ان کي ائين محسوس ٿيندو، تہ ظاهر ۾ ڪٺي ڪيئن بہ سمجهيو وڃي؛ پر درحقيقت اهي شخص، انهيءَ اڳواڻ جي چؤگرد، رڳو انهي لاءِ ئا اچي مڙن، تہ هن جي هٿان ڪين سندن عزيزن، دوستن ۽ آئينده نسل کي اُهي "بنيادي انساني حق" پلئہ پون، جن تي غاصب ۽ جابر قبضو ڪري ويٺا آهن.

سنڌ جا اُهي باشندا، جن کي "حُر" سڏيو وڃي ٿو، ۽ جن کي "حُر" ٺهرايو ويو، سي ڪي رڳو پير صاحبن جي پيدائش ناهن؛ اهي پير صاحبن جي سنڌ ۾ اچڻ کان اڳ بہ هئا، ۽ پير صاحبن جي مريديءَ کان ٻاهر بہ موجود آهن؛ پير صاحبن مان ڪن جيڪڏهن ڪين منظم ڪيو، تہ ڪن وري پنهنجي جان بچائڻ خاطر ڪين ٻوهي ۾ بہ ڏنو هو؛ سخت ضرورت آهي، تہ هن تحريڪ جو غير جانبدارانہ ۽ پر غور نظرن سان جائزو ورتو وڃي؛ ۽ نہ فقط آئنده نسل لاءِ؛ بلڪ موجوده نسل جي پوري ڄاڻ نہ رکندڙن لاءِ هڪ صحيح نقشو مهيا ڪيو وڃي.

"ولايت جي ڪِبر...... سنڌ ۾ مئنا" انهيءَ پهاڪي مطابق، اسان سنڌي عوام کي دنيا جي ٻين ملڪن جي ٻانڪن ۽ بهادرن، مجاهدن ۽ سرويچن جا احوال تہ معلوم آهن؛ پر ڪين اهو پتو ئي ناهي، تہ سندن پنهنجو وطن بہ اهڙين جدوجهدن ۾ ڪنهن بہ ٻئي ملڪ يا قوم کان پوئتي تہ پيل ناهي؛ بلڪ هن ۾ بہ اهڙا سرويچ مجاهد موجود آهن، جن بار بار اهڙا ئي ڪارناما ڪري ڏيکاريا آهن. صرف انهن کي صحيح نظر سان ملاحظي ڪرڻ جي ضرورت آهي.

هزارن سالن جي هٿ پير هڻڻ بعد آخرڪار مدبر انسانن طرفان "بنيادي انساني حَقن" جو اهو "منشور" منظم طرح پاس ٿيو آهي، جو سندن تمنائن جو جڻ تہ نِچوڙ آهي؛ پر افسوس اهو آهي، تہ انهيءَ تي صحيح عمل تہ ڪنهن بہ ملڪ ۾ ڪونہ ٿو ڏسجي؛ مگر اڪثر انسانيت جي دشمنن هٿان انهن "بنيادي انساني حَقن" جي مٽي ئاهي ناهي پليت ڪئي پيئي ويندي آهي ۽ وري انسان زات کي انهن حَقن مهيا ڪرڻ لاءِ ڪابہ "پرامن تحريڪ انسانيت" نظر ڪانہ ٿي اچي؛ جنهن ڪري ويچارا انساني حقن جا فداڪار پٽڪندا رهن ٿا ۽ تاريڪ راهن ۾ اهڙيءَ طرح تباهہ پيا ٿيندا رهندا آهن، جو شاعرن جي قولن وانگر:

سوختيم، و سوزش ما برڪسي ظاهر نہ شد،
چون چراغانِ شبِ مهتاب بي جا سوختيم!

(سڙياسون، مگر اسان جو سڙڻ ڪنهنَ تي بہ ظاهر ڪونہ ٿيو، چانڊوڪيءَ رات جي ڏيئن وانگر اجايا پئي سڙياسون.)

لڪڙي جل ڪوئلہ پئي، ڪوئلہ جل پئي راکہ،
هم اپاگي ايسي جلي، نہ ڪوئلہ پئي نہ راکہ!

مگر بمصداق:

خاڪِ ما خيزد، ڪہ سازد آسماني ديگري!

نيٺ ضرور ڪي صحيح لائنن تي سوچڻ وارا بہ پيدا ٿيندا؛ جي اقوام متحده جي پاس ڪيل "بنيادي انساني حَقن" کي سندس ئي بنايل پرامن طريقن سان حاصل ڪري، انهن ڪونڌرن جي قربانين کي رائيگان وڃڻ کان بچائيندا. افسوس آهي، جو مسلسل انگريزي غليظ پروپيگنده جي سبب اسان جو نئون نسل تہ ائين ئي پيو سمجهندو آهي، تہ "حُر" نالي ڪي بدڪار ڌاڙيل هئا، جن سنڌ جي هڪ حصي ۾ رڻ ٻاري ڏنو هو؛ پر انگريزي فوج منجهانئن چند ماريا، چند ڦٽيا، ۽ چند جون ملڪيتون ڪسيون، تہ هو سڌا ٿي ويا، ۽ بس!

تن صرافن جي سمجهہ تي سؤ دفعا افسوس ڪر،
موتين کي ڪوڏين جو مٺ ٻٽائن بيقدر!

ڪين انهي جو ذرو بہ پتو ناهي، تہ اسان جي ملڪ **سنڌ** کي ناحق ۽ ظلم سان غلام ٻڻائيندڙ ظالم انگريزن کي پنهنجي پياري وطن، پنهنجيءَ سرسبز سنڌ، مان لوڏڻ لاءِ حقيقي معنيٰ ۾ صرف هڪڙي ئي جانباز جماعت وڃي بچي هئي، جنهن کي مجاهدِ هند سيد احمد شهيدؒ منظم ڪيو هو. هنن مان ڪن بالاڪوٽ وڃي انگريزن ۽ سندن ڇاڙتن ظالم سِکن سان خوب چڪريون ڪاڏيون هيون، ڪي 1843ع واري وحشيانہ معرڪي ۾ بہ پوريءَ جانبازيءَ سان لڙيا هئا ۽ پوءِ بہ لڙندا رهيا- ۽ جڏهن اوڻهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ "سوڍان" جي ڪن هٿن خالي دلير حريت پسندن، مجاهد محمد احمد سوڍانيءَ جي سرڪردگيءَ ۾، صرف ڏنڊن، ڪُهاڙين ۽ ڪَٽ ڪاڏل تلوارن جي وسيلي انهي انگريزي فوج ظفر موج سان چڪريون ڪاڏيون ۽ اڌ دنيا تي حڪمراني ڪندڙ انگريزن

کي پنهنجي مُلڪ مان ماري ڀڄائي ڪڍيو هو: تڏهن اسان جي جانباز سنڌين ٻه، سندن دلير رهنما **"بچو بادشاهه"** جي سرڪردگيءَ هيٺ ظالم انگريزن جا ڏند کٽا ڪري ڇڏيا هئا.

۽ پوءِ وري اهائي جماعت هئي، جا انگريزن جي آزادي ڏيڻ وارن ڏٺن تي لڳي، جرمنن واري جنگ ۾ شامل ٿيڻ ويئي هئي: مگر هنن ڪنهن به قيمت، ڪنهن به لالچ تي، ڪنهن به انگريزن سان وڙهندڙ مسلمان تي هٿ نه کنيو هو ۽ نڪي فجر جون نمازون پڙهي وجي ڪعبة الله تي گوليون وسايون هيون. مگر پوءِ جڏهن اها جنگ بند ٿي، ۽ انگريزن هن ملڪ کي آزادي ڏيڻ بدران رولٽ ايڪٽ جهڙا وحشيانه بل پاس ڪري جليانواله ۽ بين هنڌن تي حيواني قتل عام ڪيا، ۽ ان جي جواب ۾ قطع تعلقات جي هلچل شروع ٿي، تڏهن به سنڌ ۾ انهي جماعت جي ئي تمام گهڻن فردن بهرو ورتو هو.

وري جڏهن مهاتما گانڌيءَ جي رهنمائيءَ ۾ لوڻ جي نالي ۾ سول نافرماني شروع ٿي، تڏهن به اگرچه انگريزن هن جماعت جي اڳواڻ کي سچا ڪوڙا بهانا ڏيئي سنڌ کان دور دراز علائقن ۾ وجي قيد ڪيو، مگر انفرادي طرح اهي جانباز مجاهد آزاديءَ جي هلچل ۾ بهرو وٺڻ ۾ به ٻين کان پوئتي نه پوندا هئا.

۽ جڏهن 1942ع ۾ ساري ملڪ مان انگريزن کي **"ڪئيٽ انڊيا" (هندوستان خالي ڪريو)** جا پرزور چئلينج پئي مليا. تڏهن به سنڌ جا اهي سونهارا شير ئي هئا، جن انگريزن خلاف هڪ منظم با هٿيار گوريلا جهاد شروع ڪيو هو، ۽ هڪ نه، ٻه نه، سؤ نه، نڪي هزار: بلڪ سچا سارا ويهه هزار مجاهد شهيد ڪرايا: هزارن کي جيلن ۾ وجهايو، ڪروڙن جون ملڪيتون تباهه ڪرايون، پنهنجي جانبازين سبب سڄي هندوستان ۾ سڀ کان اول سنڌ ۾ مارشل لا لڳرائي. سندن محبوب اڳواڻ حضرت پير صبغة الله شاهه شهيد، جنهن کي سنڌ جي صحيح ليڊر جناب جي- ايم- سيد طرفان سندس ڪتاب ۾ "مجاهد اعظم" ۽ "رئيس الاحرار" سڏيل آهي، سو عين 35 ورهين جي ڦوهه جوانيءَ ۾ ڪِلندو مُرڪندو وجي ڦاسيءَ چڙهيو-

سوري جنين سيج، مرڻ تن مشاهدو!

۽ ايڏيءَ تباهيءَ بعد به انهي جماعت جا فرد خاموش نه رهيا، بلڪ انگريزن سان تيسين چڪريون ڪائيندا رهيا، جيستائين اهي ظالم ۽ غاصب اسان جو وطن خالي نه ڪري ويا.

اسان جي نئين نسل جي ذهنن سان اهو ڪيڏو نه ظلم چئبو، جو اهڙا مجاهد، جن جا اڪثر فرد روزي، نماز، زڪوٰة، حج ۽ جهاد جا پورا پابند هجن، تن کي ته ڌوهاري، رهزن ۽ ڌاڙيل بڻائي ڏيکاريو وجي ۽ **اُهي**- جي ڌارين وٺ وطن ۽ قوم جو تين وار ڪرڻ تي مُڇون مروڙيندا هجن، تن کي وڏي طمطراق سان رهبر سڏيو وجي!

خرد کا نام جنون رکديا اور جنون کا خرد،

جو چاهي آپ کا حسنِ کرشمه ساز کري!

نئين نسل جي دماغ ۽ ذهن سان انهي ٿيندڙ ظلم خلاف مون 1961ع ۾ هن ناول جو مسودو رٿيو، ۽ "انسان" جي "حريت نمبر" جو اعلان ڪيو: مگر انهي نمبر کي روڪڻ خاطر تعصبي ظالمن نه فقط منهنجي اخبار بند ڪئي، بلڪ مون کي به پنهنجي زعم موجب تڪليف ده ماحول واري سي ڪلاس ۾ وجي بند ڪيو. پر اها قادر جي عجيب قدرت چئبي، جو اتي ڪافي اهڙا جانباز مجاهد حر مختلف بهانن سان بند ڪيل هئا، جن کي هن تحريڪ جي رازن جي پوري پوري اندروني واقفيت هئي: وٽن بي شمار اهڙا داستان لڪل هئا، جي ڪڏهن به اشاعت پذير نه ٿيا آهن. پوءِ جيئن اڳيان درويش نفس سرڪش کي مطيع ڪري روحاني مرادون حاصل ڪرڻ لاءِ چاليها ڪيندا هئا، تيئن مون کي وري تعصبي آفيسرن اهو سي ڪلاس جو زوريءَ چاليهو ڪڍايو، جنهن کي سجايو ڪرڻ لاءِ مون انهي موزون ماحول ۾ هيءُ ناول تيار ڪيو.

ناول جي دستور موجب هن ۾ سنڌي هارين جا حالات به ڏنل آهن، مگر اهي به وڏاءَ وارا نه آهن: بلڪ منهنجي زندگيءَ جا اهي پنجويهه سال، جي مختلف زمينداري ملازمتن ۾ گذريا هئا، تن ۾ غريب هارين جي وچ ۾ ويهي، ڇٽين اکين سان ڏٺل آهن. البت اها حقيقت آهي، ته هن ناول جا ڪافي ڪردار جيئن ته زنده آهن، ان ڪري نالن ۾ ڦير ڦار ضرور ڪيل آهي، پر واقعن ۾ ڪوبه وڏاءُ ڪونهي: ۽ ڪنهن به دوست کي انهن جا صحيح نالا پتا گهرجن ، ته اهي به روبرو معلوم ڪري سگهجن ٿا.

مون کي اميد آهي، تہ اسان جي وطن جي بهادرن بابت نئين نسل ۾ جا زهر افشاني ڪيل آهي، تنهن جا اثرات هيءُ ناول تہ دفع ڪندو؛ پر اجا هن قسم جا منهنجا ٻيا طبعزاد ناول "سياڳي"، "نڌڙڪي"، "دودو" ۽ ٻيا بہ وقت بہ وقت شايع ٿيندا رهندا.

دستور جي خلاف منهنجو هيءُ پهريون ناول آهي، جو آءٌ پاڻ شايع نٿو ڪريان، پر پاڪستان جي عظيم تاجران ڪتب جي فرم "ميشرس شيخ غلام علي اينڊ سنز" جي فراخدلانہ تعاون سان شيع ٿئي ٿو. گويا نئون موڙ- ۽ نئون انتظام- چوتہ تعصبي ظالمن جي مسلسل وارن سبب منهنجو اشاعتي ڪاروبار نهايت درهم برهم ٿي چڪو آهي، ان ڪري جيئن هن فرم جي تعاون سان منهنجو مرتب ڪيل بينظير سائز وارو شاهہ جو رسالو شايع ٿي، سنڌ جي عوام کان خراج تحسين حاصل ڪري چڪو آهي؛ تيئن اُميد تہ هيءُ ناول بہ شاهہ صاحب جي هن قول جو مصداق بڻبو تہ:

وجهج واٺهڙن تي، ميخانہ جي ماڪ،
پرهہ جا پِياڪ، جُ سي اڱڻ آئيا!

يومِ حريت
(23- مارچ 1963ع)

خاڪپاءِ شهيدانِ وطن
ڏيپلائي

سوريءَ متي چڙهن ٿا،
سوريھ سر ڏين ٿا،
سِر تان سانگو لاهين ٿا،
ايھو رواج عاشقن جو.....
هندو گنگا ۽ جمنا،
حاجي مڪي وڃن ٿا،
(پر) ملڪوت واري منزل،
هنگلاج عاشقن جو......
(امام بخش)

يا الاهي ڪر عطا، منهنجي قلم کي سؤ ڪمال،
زور جنهن جي سان ٿين، ظالم سمورا پائمال.

ڊسمبر جو مهينو هو، پاري جون لهرون، جيئن پاڙيءَ کي جمائي رهيون هيون، تيئن وڻن جا پن بہ ساڙي ٿي ڇڏيائون؛ اهڙي ڪڙاڪيدار سيءَ ۾ زميندار تہ پنهنجن محلن ۾ ستن سؤڙين هيٺ سُتل هئا، پر سندن انهن هارين لاءِ سُک ڪونہ هو، جن جو اهڙين راتين ۾ پاڙيءَ جو وارو هوندو آهي. **گامون** انهن بي شمار هارين مان هڪ هو، جنهن جو اڄ عين عيد جي رات پاڙيءَ جو وارو هو، ۽ ساريءَ رات جي اهڙي جان سوز محنت جو انعام ڪيس اهو مليو، جو اسر مهل سندس سؤٽ ڊڪندو آيو؛ چي "ادا گامون، پاڙيءَ کي هاڻي آءٌ ٿو وارايان، تون يڪ سيٺ ڏي؛ تنهنجي گهر واريءَ کي اوچتو ستين مهيني ۾ ويم جا سُور ٿي پيا آهن. گهر ۾ پائي بہ ڪانهي؛ سيٺ کان پئسا وٺي شهر مان ڪا ڦڪي ٻڪي ۽ ٻيون ضروري شيون آڻ، تہ ڪو ڀلو ٿئي."

گامون بدحواس ٿي گهر ڏي ڀڳو. سندس نوَ ورني ٻَلَ ڪائي رهي هئي؛ سندس ماسي ۽ ٻيون مايون ڪيس آٿت ڏيئي رهيون هيون. گامونءَ کي ڏسندي هنن گهربل چيزن جا نالا ٻڌايا، ۽ هو سندس ڪنوار تي هڪ حسرت جي نظر وجهي تڪڙو شهر ڏي وڃڻ لڳو.

چٽو صبح ٿي ويو هو، جو هو اچي شهر ۾ پهتو. هو سڌو سيٺ جي دروازي تي آيو، ۽ سهڪندي سهڪندي دربان کي چيائين، "ادا، سيٺ صاحب کي ڄاڻ ڪر، تہ سندس سرڙيو هاري گامون آيو آهي، هن کي ساڻس ضروري ملڻو آهي."

دربان هڪ حقارت جي نظر وجهي چيس، "چريو ٿيو آهين ڇا، هن مهل سيٺ صاحب توسان ڪيئن ملندو؟"

گامونءَ چيس، "پائو! منهنجي زال سخت بيمار آهي، مون کي ان لاءِ ضروري ڦڪيون ٻڪيون وٺيون آهن؛ ان ڪري هن کي ڄاڻ ڪندين ، تہ ضرور ٻاهر نڪرندو."

دربان هاڻي نفرت سان چيس، "هن مهل ڪير سيٺ کي ڄاڻ ڪندو؟ توکي خبر ڪانهي، تہ پاڻ جيئن پليءَ ولايت مان موٽي آيل آهي، تيئن هميشه فجر نماز بعد اول وظيفو پڙهندو آهي، پوءِ قرآن پاڪ جو دؤر ڪندو آهي، پوءِ اشراق جي نماز پڙهي، ناشتو ڪندو آهي؛ ۽ ان کان پوءِ ئي ٻاهر ايندو آهي."

"مگر پائو" گامون هاڻي نيزاريءَ سان چيو، "ايتري ۾ منهنجي زال جو تہ ناشتو ٿيجي ويندو، تون ڪيس چوائي تہ موڪل!"

"يَرَ! اوهان ڄٽن سان تہ مٿو ڪپائڻو آهي." دربان هاڻي تِکو ٿي چيو، "چيومانءِ نہ، تہ هينئر حاجي صاحب سان ڪوبہ ڳالهائي نہ سگهندو؛ ان ڪري ٻڪ ٻڪ ڦٽي ڪري وڃي اوطاق ۾ ويهہ، حاجي صاحب پاڻيهي اتي ايندو."

گامون هي ٻڌي وسامجي ويو، مٿي کي جهڻ تہ چڪر اچي ويس، هو اتي ئي ويهي رهيو. ٿوري دير بعد ٻانهي اندران نڪتي، دربان هن سان ڪجهہ ڳالهائڻ ٿي چاهيو، تہ گامونءَ تي نظر پيس، هن ڪاوڙجي چيو، "تون اڃا اتي چو وينو آهين، اوطاق ڏي نٿو وڃين""

گامونءَ دک پريل آواز ۾ مائيءَ کي مخاطب ٿي چيو، "امان! منهنجي زال کي اوچتو ستين مهيني ۾ ويم جا سور ٿي پيا آهن ۽ نهايت بي حال آهي. هن لاءِ ڦڪيون ٻڪيون ۽ ٻيو ضروري سامان وٺڻو آهي. اسان وٽ پئسو بلڪل بنھ ڪونهي، تون سيٺ صاحب کي منهنجو احوال وڃي ٻڌاءِ."

ٻانهي هڪ عورت هئي، عورت کي عورت جو قدر هوندو آهي، ان ڪري هوءَ دربان وانگر تيز تہ ڪونہ ٿي، پر ڪيس نماڻائيءَ مان چوڻ لڳي، "ابا، حاجي صاحب جيستائين 'اشراق' نہ پڙهي وٺندو آهي، تيستائين سندس ڪمرو ئي بند هوندو آهي؛ پوءِ ڪيئن ڳالهائي سگهبو."

"پر ادي....." گامونءَ اکين ۾ پاڻي آڻي ڪجهہ چوڻ ٿي گهريو، تہ دربان ڪڙڪو ڪري چيس، "ميان! هاڻي جي عزت کي ڪڙهين، تہ وڃي اوطاق ۾ ويهہ؛ نہ تہ ڪندوسانءِ عيد جي سڳوري ڏينهن بڇڙو!"

گامون پلا چا ڪُڇي، ماٺ ئي ماٺ ۾ وڃي اوطاق ۾ پهتو. عيد جو ڏينهن هو تنهنڪري هرڪو نوڪر انهي جي تياريءَ ۾ محو هو؛ گامونءَ ڏانهن نہ ڪنهن نهاريو، نہ وري هن ئي ڪنهن سان ڳالهايو، ماٺ ئي ماٺ ۾ مٿي کي هٿ ڏيئي وڃي ويهي رهيو.

سج اُڀريو، ته هن جي به خاموشي ٽُٽي؛ ڪيس آسرو ٿيو، ته هاڻي حاجي صاحب ’اشراق‘ پڙهندو ۽ جلد ئي اوطاق ڏي ايندو، پر سج مٿي چڙهندو ويو، ۽ حاجي صاحب جو ڪو پتو ڪونه ٿي پيو. انهي تي هن ڏاڍي اوسيئڙي مان هڪ نوڪر کان پڇيو، ”ادا! سيٺ صاحب جي اچڻ ۾ اڃا گهڻي دير آهي؟“

نوڪر پنهنجي ڪم ڪندي وچان جواب ڏنو، ”ادا، اڃا ته ناشتي مان به واندو ڪونه ٿيو هوندو.“

شوڪارو پري گامونءَ ڪٽي ماٺ ڪئي؛ اڃا ٿوري دير نه گذري، ته اوطاق وارن لاءِ ناشتو ڪڇي آيو؛ جيڪي خاص مهمان هئا، تن لاءِ ڍاڪئون ڍڪجي آيا هئا، پر عيد سبب خيرات طور هارين ۽ نوڪرن جي مانيءَ تي به ڪجهه سَيون پيل هيون، شايد هن لاءِ به ..... ته ٻين معززن کي سوييون کائيندو ڏسي نظر نه هٽن!

ٻيا ڪائڻ لڳا، ته گامونءَ کي به صلاح ڪيائون، مگر گامونءَ کي گرهه ڳيهڻ ڏاڍو ڏکيو پئي لڳو، جڏهن سندس اکين اڳيان زال جي ٻُل ڪائيندي تصوير ٿي آئي، تڏهن ڇهه ئي ڇڇي ٿي ويس. هڪ ٻه گرهه زهر مار ڪري هو گرڙي ڪري اٿيو، ۽ ٻاهر نڪري سيٺ صاحب جي اچڻ جي واٽ نهارڻ لڳو.

تان جو جڏهين نوڪر ناشتي جا خالي ٿانوَ کڻڻ لاءِ آيو، تڏهن هن نماڻائيءَ مان چيو، ”ادا سيٺ صاحب اڃا ٻاهر ڪونه آيو آهي؟“

نوڪر هلندي جواب ڏنو، ”پائو، هونئن ته هن مهل اچي ويندو آهي، پر اڄ عيد جو ڏينهن آهي، ان ڪري شايد نه به اچي.“

”نه به اچي؟“ گامون هڪ رڙ ڪري چيو، ”سو پلا ڇو“؟“ نوڪر سنجيدگيءَ مان جواب ڏنو، ”ادا اڄ ضرور نياڻيون سياڻيون عيد مبارڪ لاءِ جاءِ تي آيون هونديون، ٻارڙا ڪپڙا ڪندا هوندا؛ هونئن به عيد جي ڏينهن ته حاجي صاحب ڪنهن سان ڪونه ملندو آهي.“

”پوءِ منهنجو ڇا ٿيندو؟“ گامونءَ نوڪر کي نيزاري ڪندي چيو، ”ادا! منهنجي زال کي اوچتو ستين مهيني ۾ ويم جا سور ٿي پيا آهن، ڏاڍي بري حالت اٿس، اٽَ ڦڪيءَ ٻڪيءَ لاءِ ڪي پئسا گهرڻ آيو آهيان، پر هاڻي ڪيئن ڪريان!“

”ادا! اڄ سيٺ جو ملڻ ته مشڪل آهي، عيدگاهه واري واٽ جهلي ٻيهه، شايد سندس نماز ڏانهن وڃڻ وقت توسان ڳالهائي.“

گامون هڪ شوڪارو پري عيد نماز واريءَ واٽ تي وڃي ٻيهي رهيو، سندس اکيون دروازي طرف هيون......

ڪجهه دير گذري، ته سيٺ جي دروازي تي گوڙ متو. ”حاجي صاحب عيد مبارڪ!“ ”حاجي صاحب عيد مبارڪ!“ ”سيٺ وڏا عيد مبارڪ!“ جا آواز بلند ٿيا. سيٺ صاحب اڃا در کان ٻاهر نڪتو ئي مس هو، ته فقيرن ۽ ٻارن جو غلغلو مچي ويو. سندس نُوراني صورت، سهڻي ڪَتريل ڏاڙهي، اکين ۾ سرمو، سفيد بوسڪيءَ جا ڪپڙا، انهن تي مديني شريف مان آندل پرت پريل جبو، ڪلهن ۾ به پليءَ ولايت جو نهيل پرت پريل رومال هو. هڪ هٿ ۾ تسبي ۽ ٻيو هٿ انهيءَ ريزي سان ڀرپور ڳوٿريءَ ۾ هو، جا ساڻس گڏ خاص نوڪر کنيو پئي آيو. پاڻ ڪنهن کي پئسو ڪنهن کي ٽڪو، ڪنهن کي آنو ڪنهن کي ٻياني، ڏيڻ لڳو. هجوم وڌندو ويو ۽ گوڙ به جيئن پوءِ تيئن گهٽو ٿي ٿيو. تان جو گامونءَ جي ويجهو اچڻ تائين ته قصو اهڙيءَ منزل تي اچي پهتو، جو حاجي صاحب کي چوڌاري نوڪر ڦري ويا، ته هجوم ماڳهين ڪيس نه ڪيرائي وجهي. نوڪر اول وڏي آواز سان ”هٽو“، ”هٽو“، ”پري ٿيو“ چوڻ لڳا ۽ پوءِ ته هٿ به هلائڻ لڳا، ته حاجي صاحب مشڪندي چيو، ”نه بابا نه، هنن کي نه ڇڻو. اڙي بابا، پليءَ ولايت جو مقولو آهي، ته ”والله المعطي وانا القاسم“ اصلي ڏيندڙ ته اهو مولا پاڪ آهي، اسان جهڙا گنهگار ٻندا ته رڳو وراهيندڙ آهن.“ ۽ پوءِ وقار سان مُرڪندو هر ڪنهن جي قسمت ۾ جيڪي ٿي آيو، سو کيس ڏيندو ٿي ويو، ۽ ماڻهو کيس دعائون ڪندا پئي ويا.

مگر فقيرن مان ڪن کي هڪ دفعو ٿي مليو، ته ٻيو ڀيرو وٺڻ جي به ڪوشش ٿي ڪيائون؛ حاجي صاحب جي کي سڃاتو ٿي، تن کي مشڪندي ائين پئي چيائين، ”نه بابا نه، طمع چڱي ناهي. جيڪي مولا پاڪ ڏياري، ان تي قناعت ڪجي. هن جا خزانا ڀرپور آهن، پر هو پنهنجي حڪمت سان ئي انهن کي ورهائي ٿو.“

”صدق صدق!“ ”حاجي صاحب صدق!“ ڪهڙو نه اصحابي شخص آهي.“ ”ادا ڏاتار ڏئي ته پل ڀهڙن کي ڏئي.“ ”واهه مَڙد واهه!“ اهي سڀ نعرا انهي عوام مان بلند ٿي رهيا هئا، جو به هاڻي حاجي صاحب جو هم جلوس اچي ٿيو هو.

هيءَ حالت ڏسي گامونءَ جو ته هوش ئي گم ٿيڻ لڳو. پلا هينئر هو ڪيئن وٽس پهچي ۽ ڪيئن ڪيس عرض ڪري؛ اول ته هجوم واٽ ڪيئن ڏئي، پوءِ وري حاجي صاحب ٻُڌي ڪيئن، گامونءَ کي سَماءُ ئي نه پئي پيو، ته عرض ڪيئن ڪري. لاچار ٿي هو انهيءَ اميد تي هجوم سان گڏ هلڻ لڳو ته من ڪو موقعو ملي. پر

عيدگاهه تائين جلوس مورڳو گھڻو وڏي ويو ۽ گامون ڏڪجي بنهه پوئتي وڃي پيو. تان جو حاجي صاحب وڃي عيد گاهه ۾ داخل ٿيو. سندس چؤ گرد ڪافي نمازي هئا. فقراءُ ٻاهر رهجي ويئي ۽ گامون انهن کان به پوئتي.....

جماعت شايد حاجي صاحب جي ئي انتظار ۾ هئي، جيئن پاڻ اندر داخل ٿيو، هڪدم خطبو شروع ٿي ويو. لائوڊ اسپيڪر لڳل هو، ان ڪري خطبي جو آواز عيد گاهه کان ٻاهر به صاف پئي آيو. گامونءَ پنهنجي ڪُنڊ ۾ اهڙو خطبو ڪڏهين ڪونه ٻڌو هو، ڇوته اتي ته ڳوناٽو امام ڪُتبي جي بندي ڪٽي ٻيهندو هو ۽ اول ڪجهه عربي اکر چئي پوءِ نهايت سُريلي آواز ۾ پڙهندو هو:

هڪ رات ۾ حضرت خليل،
ننڊ ۾ ڏٺو هھڙو دليل،
قربان ڪر تون اسماعيل،
پنهنجو پيارو پٽ پسر!

پر هتي جو عالم سڳورو عربيءَ جا ٿورا لفظ چوڻ بعد صاف سنڌيءَ ۾ وعظ ڪري رهيو هو، جنهن ۾ سڀ کان اول ساڳي حضرت ابراهيم ۽ حضرت اسماعيل جي آڪاٽي بيان ڪيائين. گامونءَ ان تي ته گھڻو توجهه ڪونه ڏنو، ڇوته اها اڳي چڱيءَ طرح ٻڌل هيس، پر هن جا ڪن اوچتو ڪڙا ٿي ويا، جڏهن ڪن تي "هاري" ۽ "زميندار" جا اکر پيس: مولوي صاحب چئي رهيو هو:

"اڄ ڪلهه اسان جي ملڪ ۾ ڪي بدبخت ملحد اهڙا به ساماڻا آهن، جي چون ٿا ته زمينون زميندارن کان کسي هارين کي ڏيو. ڀلا ڪو ڪمبختن کان پڇي، ته زمين جو مالڪ ڪير آهي؟ اڙي زمين ته ساري الله پاڪ جي آهي، هو پاڻ ئي قرآن ۾ فرمائي ٿو، ته ان الارض الله يرثها من يشاء من عبادي الصالحون يعني: سموري زمين الله پاڪ جي آهي، اهوئي پنهنجن صالح ٻانهن مان جن کي وڻيس، تن کي اُن جو وارث بڻائي ٿو.

۽ اهي اسان جا هاري، جن کي هي مُلحد انهن زمينن جا وارث بڻائڻ ٿا چاهين، انهن جاهلن ۽ بوزانن جا حال ڪهڙا آهن، سي ڪنهن کان لڪيل آهي!

"پوءِ ڀلا اهڙن بدبخت بدڪارن کي بڻائيندو الله پاڪ پنهنجي زمين جو وارث؟"

"اڙي زمين ڏئي ته ڀلي اسان جي حاجي صاحب جهڙن نيڪ انسانن کي ڏئي، جن جو هر لمحو ذڪر خدا کان خالي نٿو گذري! اوهان کي خبر آهي حاجي صاحب جي حالت جي؟ ميان! ڪيس سندس والد يتيم ڇڏي ويو، ۽ سندس والده صاحبه جنڊ پيهي ڪيس پاليو هو: پر الله پاڪ جي دائم يادگيريءَ سبب اڄ پاڻ لکن ڪروڙن جو مالڪ آهي، شل الله تعالىٰ اڃا به برڪت ڏئيس، سوين مسڪين ڪانئس پُرن ٿا، ڪيترن رنڙين، يتيمن ۽ مسڪينن جو اَجهو آهي: ڀلا جيڪڏهن اهڙن مردن مجاهدن کان سرڪار ٻيهي ملڪيتون کسيندي، ته پوءِ اُهي سوين سائل ڪيڏانهن ويندا؟ ڪير ڪين زڪواتون ۽ خيراتون ڏيندو؟ اهو مقدس فرض ڪيئن ادا ٿيندو؟ ان ڪري ته اسان جي وڏي ۾ وڏي عالم حضرت مولانا مودودي مدظله جو به فرمان آهي ته:

'جيڪڏهن سرڪار پورا پئسا ڏيئي زميندارن کان زمينون کسيندي، ته به اهو ناجائز آهي.'

هاڻي مولوي صاحب پنهنجو رخ ڦيرائي ڪليڪٽر صاحب ڏي ڪيو، جو اڄ حاجي صاحب جي خاص دعوت تي هيڊ ڪوارٽر ڇڏي عيد هتي ڪرڻ آيو هو ۽ پهرينءَ صِف ۾ هڪ پليءَ ولايت مان آندل مصلي تي وينل هو: مولوي صاحب ڪيس مخاطب ٿي چيو:

" آءٌ اسان جي حاڪمن کان خاص طرح مطالبو ٿو ڪريان، ته اسان جي ملڪ مان هنن ملحدن جا پير ڪڍي ڇڏيو، جي هارين کي ڪاري زميندارن کان باغي ٿا بڻائين. اصل اهڙن مردودن کي ته ڪاري پاڻيءَ اماڻي ڇڏيو، ته وري نه موٽن...."

ڪليڪٽر صاحب مُشڪي رهيو هو، حاجي صاحب مشڪڻ سان گڏ الحمدالله، الحمدالله به چئي رهيو هو. مختيارڪار ٽوپيءَ کي هيٺ مٿي ڪري ڪنگھي رهيو هو، صوبيدار شهپر کي بار بار وٽي رهيو هو، ۽ گامو....؟

گامو هيءُ سڀ حرف ٻڌي وسميءَ ۾ پئجي رهيو هو.... حاجي صاحب کي زمين انهي ڪري ملي آهي، جو هو نيڪوڪار آهي.... هاري کي بقول هڪ حاجي صاحب ان ڪري نٿي ملي، جو هو بدڪار آهن، سوئر آهن، شوم آهن، شيطان جا پائر آهن، هتي ته سچي حياتي جنين لاءِ جيئندا پر قيامت ۾ به سڌا دوزخ ڏي ويندا..........

اوچتو هن جي سوچن جو سلسلو ٽٽي پيو، جو پري کان سندس سؤٽ سُرهو سهڪندو اچي رهيو هو........

"مصيبت پويئي، تون هتي بينو عيدون ڪرين، ۽ هوڏانهن پوئتي جي ڪا اون ئي ڪانه اٿيئي؟....."

گامونءُ سُرهي ڏانهن نهاريو..... هن جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا.... هن ڪجھ چوڻ جي ڪوشش ڪئي، پر زبان مان اکرئي نٿي نڪتس....

”ميان! نياڻي ته خير سان جمي پيئي آهي، پر ماءُ- ڌيءُ ٻنهي جي حالت تمام بُري آهي، ٻئي ڦٿڪي رهيون آهن، هتان هُتان پني سِني ڳوناٺيون ڦڪيون ستيون ته ڪيون اٿئون، پر..... “ لڙڪن جون ڌارون ڳامڻ جي اکين مان وهي سندس نِنڍڙيءَ ڏاڙهيءَ تي اچي پهتيون، جتان هي نيسارا وهي هليا هئا، اتان چهري تان ڏوڙ به صاف ٿي ويئي هئي.

”اوهه! مون سمجهيو..... اڄ عيد سبب حاجي صاحب توسان اجا تائين ملي نه سگهيو آهي، ائين نه؟..... پر عيد نماز تي ويندي ويندي ته عرض ڪرين ها نه؟“ سرهي سهڪندي چيو. ڳامڻ جا لُڙڪ ساڳيءَ طرح وهي رهيا هئا، ۽ هاڻي ته انهن جا ڦڙا ڏاڙهيءَ مان به ڪِرڻ لڳا هئا.... هن جو آواز نٽي اُڪليو، هن فقيرن ڏانهن اشارو ڪيو.....

”هان، تڏهين توکي انهن فقيرن وجهه نٽي ڏنو؟ پر ههڙين مهلن ۾ به ڪو وجهه جو انتظار ڪبو آهي؟ ائين جي اسين سرڙيا هاري صبر سان ٻيهون، ته پوءِ اسان جو اوهي نڪو واهي.... ميان آءٌ توکي چيا ٻڌايان، ته پوئتي ڪهڙي حالت آهي..... انهن لڙڪن لوڙن مان ڪجهه به نه ورندو، مون سان هٿ هٿ ۾ ڏيئي بيهه. حاجي صاحب اجهو ٿو نڪري..... تون اجا الڙ آهين، ڏس ته آءٌ توکي ڪيئن ٿو هن کان گهرڻ سيکاريان!“

خطبو پورو ٿيو، ته سڀ مسلمان پاڻ ۾ ڳلي ملڻ لڳا، مگر جيئن ٻين شاهوڪارن طرف توجهه گهٽي هئي، تيئن حاجي صاحب ۽ ڪليڪٽر صاحب تي ته ماڻهو ٽٽي پيا؛ سمجهڻ ۾ ائين ئي پئي آيو، ته نڪي انهن جهڙو ڪو ديندار ملڪ ۾ آهي، نڪي هنن سان عيد مبارڪ نه ڪبي، ته ڪا عيد ئي سجائي ٿيندي.

هيءُ هجوم عيدگاهه اندر ته ايڏو هو، جو حاجي صاحب ۽ ڪليڪٽر صاحب جو ٻاهر نڪرڻ ئي محال هو؛ ان ڪري لاچار صوبيدار صاحب کي پنهنجي فرض ادائي ڪرڻي پيئي، ۽ هن کي ٻاهر آڻڻ ۾ نيٺ ڪامياب ٿي ويو. هاڻي سُرهي کي اميد ٿي، ته جيئن ئي حاجي صاحب در کان ٻاهر نڪرندو، آءٌ يڪدم ڪيس عرض ڪندس. ان ڪري ڳامڻ کي ٻانهن کان ونئي در وٽ بيهي رهيو.

پر اجا حاجي صاحب در وٽ آيو ئي مس، ته فقيرن جي اهڙي رش ٿي ، جو سُرهو ۽ ڳامون ته الائي ڪيڏانهن ڌِڪجي ويا، هنن ابوجهن نه ڪڏهين شهر جي عيد ڏٺي هئي ۽ نه فقيرن جو هجوم، هنن ڀانيو ته بس در وٽ ئي ڪيس عرض ڪنداسون ته حاجي صاحب بيهي رهندو.

مگر فقيرن جو هجوم ڪو بي معنيٰ ڪونه هو، حاجي صاحب هڪ وڏي ريزي ۽ پئسن جي ڳوٿري ڪليڪٽر صاحب اڳيان جهلي ۽ ڪليڪٽر صاحب به پرايو مال ڏسي فقيرن ۾ ائين پئي اڇليندو ويو، جو ڄڻ ته برسات پئي وسي. ڌن لٽيو ڪٽيو وڃي، پر حاجي صاحب کي هن صورت حال جي خبر هئي، سو پوري هزار رپين جو ريزو ۽ پئسا ڪٽائي آيو هو. اجا هڪ ڳوٿري پوري ئي مس ٿي، ته ڪمدار صاحب ڪٽي ڪليڪٽر صاحب اڳيان ٻي جهلي. ڪليڪٽر صاحب به مشڪندو ورهائيندو رهيو ۽ حاجي صاحب به تماشي تي مُرڪندو سبحان الله سبحان الله چوندو پئي آيو. موٽرون ته ٻنهي جون ٻاهر بيٺل هيون، پر پئسا کُٽن، ته هو به واندا ٿي چڙهن. تان جو صورتحال اها بيني، جو ٻئي ڄڻا بمعه هجوم جي پيادا ئي پيادا اچي صاحب جي اوطاق تي پهتا.

سُرهي ۽ ڳامڻ گهڻي ڪوشش ڪئي، ته ڪيس ويجها ٿيون؛ پر سواءِ لتن ۽ مُڪن ۽ پوليس جي هنٽرن جي ٻيو ڪجهه به حاصل نه ٿين.

آخر جڏهن حاجي صاحب ۽ ڪليڪٽر اوطاق اندر گهڙيا، تڏهن پوليس هجوم کي هٽايو ۽ انهي سان گڏ هو به ڌِڪجي ويا.

هاڻي ته قصو هو ’چاري چؤڳانن ۾، واهيت ڪن وزير‘ ڪليڪٽر صاحب اندر هجي، ته ٻاهران ڪير وڃي سگهي: چاڪاڻ ته ڪليڪٽر صاحب جي پهچ کان اڳ دسترخوان وڇائجي چڪو هو، پلا اهڙيءَ مهل ڪنهن بکايل کي اندر ڇڏي مهمانن ۽ ميزبانن کي نظر ته ڪانه لڳائڻي هئي.

هو ٻئي هڪبئي ڏي ڏسندا شوڪارا ڀريندا رهيا، تان جو جڏهن دعوتِ عيد کان واندڪائي ٿي، بچيل طعام نوڪر چاڪر جي کائڻ لاءِ وراندي جي هڪ ڪنڊ ۾ پهتو، تڏهن ڪنهن نوڪر ڳامڻ کي سجاڻي چيو، ”ادا اچو، ماني کائو.“

وراندي ۾ پهچي سرهي نڪا ڪئي هم، نڪا تم، ڳامڻ جي ٻانهن ونئي بيڌڙڪ وڏي ڪمري ۾ گهڙي ويو ۽ چيائين، ”او حاجي صاحب، خدا جي واسطي ٻن جانين کي مرڻ کان بچايو!“

ڪليڪٽر صاحب هيءَ اوچتو رڙ ٻڌي حيران ٿيڻ لڳو ۽ حاجي صاحب ته پريشان ٿي پيو: ڪهڙو نه سهڻو موقعو هو، ڪليڪٽر صاحب سان ڳالهه ٻولهه ڪري، وٿانئس ڪن ڪمن ڪڍڻ جو: آخر سندس دعوت تي جيڪي

هزارين روپيہ خرچ ٿي چڪا هئا، تن جي ڦل ونڻ جو تہ وقت ئي اهوئي هو، جو ڏاها بہ چوندا آهن، تہ ”جن جي ماني تن جي ڪاني!“

”توبهہ، توبهہ!! ماڻهو بہ ڪهڙا نہ جهنگلي آهن! نہ ڏسن مهل نہ ٽڪ ٽاڻو.... چاهي ڙي، چا جو گوڙ ڪٺي مچايو اٿوَ؟“ حاجي صاحب تيز ٿي چيو.

”حاجي صاحب!“ سرهي عرض ڪيو، ”هيءُ تنهنجو سرڙيو هاري ’گامون‘ آهي، هن جي زال کي اوچتو ستين مهيني ۾ سور ٿي پيا ۽ هي اَسر کان وٺي تو وٽ ڦڪيءَ ٻڪيءَ جي خرچ لاءِ آيل آهي، پر تون ملي نہ سگهين.....“

”هون، سو اسان اوهان جي هر خرچ جو ٺيڪو کنيو آهي نہ! اول شاديءَ جو خرچ ڏيون، پوءِ ڪاڌو پيتو، ڪپڙو لٽو ڏيون، پوءِ وري اهي روزمره جا ٽاٽي ڪُنَاٽي رينگٽ بہ سَهون؟“

”پر حاجي صاحب! پلا غريب سرڙيو هاري توکان نہ گهرندو، تہ پوءِ ٻئي ڪنهن کان گهرندو؟“

حاجي صاحب ايترو ٻڌي خفي ٿي چڪو هو، هاڻي ڪيس صبر اچي نہ سگهيو، ۽ تيز ٿي چيائين، ”پوءِ طاقت نہ هجيوَ تہ، شادي چو ٿا ڪريو؟“

خدا ڄاڻي، گامونءَ ۾ ڪٿان طاقت اچي ويئي، جو پڙڪو ڪائي چوڻ لڳو، ”۽ اها ڪا هيڪڙ ٻيڪڙ ڪنواري ٿي ڪنهن کي قسمت سان هٿ اچي، سا بہ رئيسن ۽ هن جي ڪمدارن لاءِ ڇڏي ڏيون؟“

هي لفظ نہ هئا، ڄڻ ڪو بم گولو هو، معلوم ٿئي ٿو تہ تِير ڪو بنهہ نشاني تي وڃي پهتو هو، ڇوتہ حاجي صاحب بہ پيريءَ ۾ هڪ خانداني هاريءَ تي قياس آڻي سندس نوخيز نينگرءَ سان شادي ڪري ورتي هئي. ماڻهن پئي چيو تہ سندس ولي عهد جي بہ ڪنهن ڪنواريءَ تي اک آهي، ۽ ڪمدار صاحب وٽ تہ هڪ بہ سريتون هجڻ لازمي هو: سو حاجي صاحب جهڙو نهايت رحم طبيعت ماڻهو بہ باهہ ٿي چوڻ لڳو، ”چپ ڪر ڪميڻا، حرام خور! ڳالهائين ڪٿان ٿو؟“

”حرام خور اُهي آهن، جي ٿڌين ڇانون ۾ سوڙين هيٺ سمهي، انهن جي ڪمائي ٿا کائين، جي پاري ۾ تا جهاڳين ۽ ۽ لُڪن ۾ لُنڊيون ٿا لتاڙين!“ گامونءَ طيش مان چيو.

حاجي صاحب هاڻي وڌيڪ سهي نہ سگهيو ۽ ڪليڪٽر جي روبرو ئي هڪ پرپور چماٽ وڄائي ڪڍيائينس. هن گوڙ تي صوبيدار، پوليس وارا ۽ ڪمدار بہ اندر اچي ويا، هو يڪدم گامونءَ کي جُنڊن مان جهلي گهلي ٻاهر ويا. سُرهو جهانديده هو، هن کي معلوم هو تہ ”ڪچڻ پيٽي نہ ڪا بلڪل، بزرگن سربلندن سان.“ تنهن بي اختيار پٽڪو لاهي صاحب جي پير تي رکي چيو، ”حاجي صاحب رحم!!“

”رحم ڪريان؟ ههڙي بدمعاش تي؟ نالائق تي.....“

”سائين!“ هٿ ٻڌي سُرهي چيو، ”اوهان کي حالتن جي خبر نہ آهي، هيستائين سندس زال ۽ ڪِڪي مري بہ چڪيون هونديون، هاڻي تہ دوائن لاءِ نہ، پر ڪفن لاءِ پئسن جي ضرورت هوندي. خدا جي واسطي پنهنجي پاڻ کي ڏسو.“

”مري ويون هونديون تہ وڌيڪ چڱو: ڇٽ جا ٻار، جيئن ٿورا تيئن چڱا: اهڙن گستاخن، نمڪ حرامن ۽ احسان فراموشن لاءِ اسان وٽ پائي بہ ڪانهي. هيءَ ڪا فضيلت آهي...“ حاجي صاحب کي هاڻي سهڪو اٿي ويو، هو بُت ۾ تمام ٿُلهو هو، ان ڪري ڪيس بلڊ پريشر جي بيماري شروع ٿي ويئي هئي. ڪيس ڊاڪٽر گهڻو منع ڪندا هئا، تہ سٽي نہ کاءُ، چانور نہ کاءُ، مگر هي چوي تہ پوءِ جِي چا ڪبو؟ پلا الله تعاليٰ هيتري جيڪا ملڪيت ڏني آهي، انهي جو اهو شڪرانو بہ ادا نہ ڪريون جو سندس نعمتون خوب کائون؟

۽ پوءِ اهو انهن نعمتن جو ئي تاثير هو، جو اڄ جڏهن غصو تيزيءَ تي اچي ويو، تڏهين سهڪو شروع ٿي ويو ۽ هو دل کي هٿ ڏيئي پلنگ تي ڪري پيو. ٻئي طرف وري پنج اٺ پوليس وارا اندر اچي ويا ، جي سُرهي کي ٻاهر گهلي ويا.

اهو چڱو ٿيو، جو سرهو ٻاهر نڪتو، ۽ ڊوڙي وڃي عزرائيل جي ايجنٽن کان گامونءَ کي ڇڏايائين، نہ تہ هو هن نڌڪي جوان جي اهڙي مرمت ڪري رهيا هئا، جو پنجن ستن منٽن ۾ پورو ٿي وڃي ها، ۽ ”عيد جي ڏينهن گهڻو ڪائي ڦاٽي مرڻ“ جي رپورٽ تيار ٿي وڃي ها. پر سرهي اهڙا تہ واسطا وڌا، زاريون گيسيون ڪيون، جو پوليس وارا بہ ٽڌا ٿي واپس بنگلي ڏي هليا ويا.

سرهو وڏي گامونءَ وٽ پهتو: گامون کي بيهوش ڏسي هو وڏي بنگلي مان پاڻي ڪٽي آيو ۽ اچي مٿس ڇڻڪاريائين: هن اکيون کوليون، سندس سَنڌ سَنڌ سُور ڪري رهيو هو، پر تعجب اهو، جو اکين ۾ هڪ لُڙڪ بہ ڪونہ هئس.

سرهو ڪيس ٺيڪ ڏيئي اٿارڻ لڳو، سامت ۾ اچڻ تي هو اٿي بيٺو ۽ سرهي جي ڪلهي تي هٿ ڏيئي هلڻ لڳو. ڪجهه اڳيرو وڌيا، ته حاجي صاحب جو ڪمدار اچي رسين: هن جي هٿن ۾ ڏهن ڏهن جا ٻه نوٽ هئا، گامونءَ ڏي هٿ وڌائي چيائين، ”وٺ ڙي، هڪڙي اڻ هوند ٻيا افعال ٻچڙا: وري ٻه آفرين آهي حاجي صاحب کي، جنهن کي قياس اچي ويو.“

نوٽ وٺي گامون اهي مروڙي ڪٽي منهن ۾ هنيس ۽ جهڙو آواز نڪري سگهيس، اهڙو ڪيڏي چوڻ لڳو، ”اهي واپس وڃي تنهنجي قياس مند حاجي صاحب جي منهن تي هڻ: اسان سان جيڪي ٺيٺو هوندو، سو ٺي چڪو هوندو: پر خداءِ قهار ڪندو، ته ڪنهن ڏينهن اسين ٻه اهي ڪسرون ساري ڪينداسون.“

”هونهه، مڙس جي ٺيڙهي ته ڏسو“ ڪمدار نوٽ کڻندي چيو، ”هڙ سکڻي، آکڙ گهڻي، اجا شايد دل تي جوتا کين مليا اٿس.“

ٺپ ڏيئي گامونءَ ڪٽي ڳچيءَ مان ورتس ۽ سرهي جا هٿ نه پونس ها، ته شايد گامونءَ جي گهوگهي سان ڪمدار جي ٻه عيد ٿي وڃي ها. ڪمدار جي هٿ مان نوٽ ڪٽي هن هٿ ٻڌي چيو، ”ڪمدار وڏا، خدا جي واسطي معاف ڪر، هيءُ اڄ هوش ڪان خطا آهي.“

”ته داخل ڪريوس نه پاڳل خاني ۾، ڪالهه ئي ڪونڙي خالي ٿي آهي.“ ڪمدار ڪپڙا چنڊيندو دڙا هڻندو هليو ويو ۽ سرهو ڪنهن ٻه ڪچڻ بنا گامونءَ کي ڳراٽڙي پائي شهر ڏي وٺي هليو، پر اجا بازار جي منهن تي مس پهتا، ته سامهون هڪ هاري تڪڙو تڪڙو اچي رهيو هو، اوچنگار ڏيئي هن گامونءَ کي چيو، ”واهه جو ڦڪي ٻڪي وٺي آيو آهين، تون عيد جي طعامن تي وهي رهين ۽ هو ويچاريون ٻئي ڦتڪي ڦتڪي پوريون ٿي ويون!“

سرهي جي اکين ۾ لُڙڪ اچي ويا، پر گامونءَ جي اکين مان ٿانڊا وسڻ لڳا: هو گجگوڙ ڪري چوڻ لڳو، ”مون کي قسم آهي انهيءَ ذوالجلال جو، جو نمرودن کي مڇرن کان مارائي ٿو: ته انهيءَ حاجي صاحب کي سندس ڊگهي ڏاڙهيءَ مان وٺي، گهلي اچي انهن نڌڪيون ٿي مرنڊڙن جي قبرن تي ذبح ڪندس: هنن کي ڪڏهن ڪو مڙس ته ڳڏيو ئي ڪونهي!“

هو ڪانئن پاڻ ڇڏائي جهنگ منهن ڪرڻ لڳو، ۽ سرهو ويچارو پريل دل سان ڪنڌيءَ کي چوڻ لڳو: ”ادا، هيءُ ته وڃي ڪو ’ٻچو بادشاهه‘ ٻڌبو: پر پاڻ ته هلي ڪا جوڙي پوتي جي ڪريون.“

عيد جي ڏينهن، دڪان سڀ بند، پلا اڄ سڳوري ڏينهن دڪان ڪير ڪولي: ڪنٽرول جو زمانو، ڪپڙو ته ڪٿي ملڻ جو هونئن ئي پتو ڪونه هو، پر انگريز سرڪار رحم فرمائي هر ڪنهن وڏي شهر ۾ ڪفن جي ڪپڙي جا خاص دڪان کولايا هئا، ان ڪري هنن ٻه ڪفن جي دڪان واري سيٺ جي پڇا ڪئي. ڏس ملين ته، ”جنهن سيٺ کي ڪفن جي ڪپڙي جو ليسن مليل آهي، اهو ٻه هڪ حاجي صاحب آهي ۽ ڏاڍو پلو ماڻهو آهي: سندس گهران وڃي سڏ ڪندا ته مانيءَ تان ٻه اٿي ايندو.“

۽ سچ پچ ٿيو ٻه ائين، اهو حاجي وليڏنو خان اجا مانيءَ تي مس وينو هو، ته ٻاهران سرهي اچي سڏ ڪيس، ”آيو پائو آيو“ چئي هو ٺپ ڏيئي اٿيو: سندس ننڍي پُٽ چيو، ”بابا، ماني ڇڏي ڪيئن ٿا ٻاهر وڃو؟“ ته وڏي وقار سان جواب ڏنائين، ”نه بابا نه، پهرين خلق خدا جيءَ جو ڪم، پوءِ ماني: ضرور ڪو ويچارو اڙيات هوندو.“

حاجي صاحب هلڻ لڳو ۽ سينياڻي جي چَپن تي هڪ معنيٰ خيز مُسڪراهٽ اچي ويئي: پٽ کي آهستي آهستي چوڻ لڳي، ”پٽ! بابهين اڄ هيستائين ڪابه خلق خدا جي خدمت ڪانه ڪئي آهي، هن کي ماني تڏهين ئي وڻندي، جڏهن اهو ثواب ڪٽي ايندو!“

ٻاهر نڪري هن سُرهي کي مخاطب ٿي چيو، ”ادا عيد مبارڪ! ڪريو خبر، هن مهل ڪيئن اچڻ ٿيو.“

”سائين عيد جون مبارڪون آهن اوهان شهرين لاءِ، اسين ٻهراڙيءَ جا ماڻهو ته سدائين سور مبارڪ ۾ پورا هوندا آهيون.“ سرهي نهايت ڏکويل لهجي ۾ جواب ڏنو.

”ادا، شهري ويچارا ٻه سڀ سُورن سان پريا پيا آهن، ڏسڻ جا وڏا، اندر جا جڏا.“ حاجي صاحب رِقت آميز آواز ۾ چيو، ”شال ڏٺي پاڪ پنهنجي حبيب جي صدقي سيني انسانن کي سورن کان نجات ڏياري.“ (سنجيدگي ڏيکاري) مانيءَ تان اٿي آيو آهيان.“

روئڻهارڪي آواز ۾ سرهي چيو، ”سائين، ڪفن جو ڪپڙو گهرجي.“

حاجي صاحب هڪ بناوٽي اوچنگار ڏيئي چيو، ”انا لله و ناالیه راجعون، شال الله تعاليٰ عيد جي ڏينهن ماتم کان پناهه ڏئي: پر پائو، هنن ڪامورن جا ڪم ته ڏسو، حڪم ڪيو اٿن، ته موڪل جي ڏينهن دڪان اصل نه ڪوليو وڃي. پلا پڇو ته هنن کان، ته پاڻ ته موڪلون ڪن ٿا، مگر حضرت عزرائيل عليه السلام ته انهن موڪلن

لاءِ بَدل ڪونہ آهي، پر..... هو بہ چا ڪن، جي دڪان ڪولڻ جي موڪل تا ڏين، تہ ڪين بہ ٿيون آفيسون ڪولٽيون پون، آخر پرمٽون تہ پاڻ ئي ڪيندا آهن نہ!"

"سو پرمٽ ڪانسواءِ ڪفن بہ ڪونہ ملندو چا؟" ڪنڊي نماڻو منهن ڪري پڇيو. حاجي صاحب چيو، "ادا، انگريز سرڪار جي انهي سختيءَ تہ هيڪاري اسان کي آزار ۾ وجهي ڇڏيو آهي، پلا ڪو ڪانئن پڇي تہ پرمٽ ملڻ ۾ جيڪا دير مدار ٿئي ٿي، ان جو بہ ڪو بِلو ڪريو تا! (شوڪارو ڀري) ادا سرڪار بہ چا ڪري، ماڻهن جا قلب اهڙا ڪارا ٿي ويا آهن، جو چون ٿا تہ سکر ضلعي ۾ هڪڙي تعلقي جي آدمشماري آهي اسي هزار ۽ ڪفن جو ڪپڙو هليو آهي بياسي هزار ماڻهن جو: اسان جي واپارين جا اهي افعال آهن، تڏهن تہ سرڪار بہ پرمٽ سسٽم ڪوليو آهي. ڪردني خويش، آمدني پيش!"

"پوءِ پلا سائين اسان جو ڪهڙو بِلو ٿيندو؟" سرهي چيو- "ادا!" ڏاڍي سباجهي آواز سان حاجي صاحب چيو، "آءٌ تہ اڄ جي ڏينهن دڪان ڪولڻ کان لاچار آهيان، جو خود ڪُنجي بہ انسپيڪٽر صاحب وٽ رهندي آهي. پر جي دڪان ڪليل هجي بہ ڪٽي، تہ بہ پرمٽ کان سواءِ ڪپڙو ڪيئن ڏيئي سگهبو!"

سرهو ڳٽتيءَ ۾ پئجي ويو، پر اوچتو ڪنڊي پڙڪو ڪاڏو. "حاجي صاحب، مون کي خبر آهي تہ اوهين هميشه خلق خدا جيءَ جو پلو ڪندا آهيو: اسان وٽ فقط هي ويھ روپيہ آهن، بيو پئسو بہ ڪونهي: مهرباني ڪري ڪنهن بہ هنڌان، انهن جو ڪپڙو، ڪيترو بہ هٿ اچي، تہ اسان کي آڻي ڏي: اهو خدا ڪارڻ جو ڪم هينئر ڪرڻو اٿيئي، مائي ويم ۾ گذاري ويئي آهي، ۽ پاڻ ۽ ٻارڙو دير اصل سهي نٿا سگهن."

"گهوريس خدا جي نالي تان." چئي حاجي صاحب پئسا هٿ ۾ وني هنن کي اتي بيهڻ جو اشارو ڏيئي پاڻ وڏيڪ ائين چوندو هلڻ لڳو، "وجي ٿو ڪا جهوٽ ڏيان: خدا مالڪ آهي، ڪونہ ڪو بِلو ٿي پوندو."

اڌ ڪلاڪ بعد حاجي صاحب پگهرجي موٽيو: هو بہ ٿُلهو هو، ان ڪري هلڻ سبب سهڪي رهيو هو. "ونو ادا، ڏاڍين مشڪلن سان هيترو هٿ ڪري سگهيو آهيان، ڪپڙو سنهو آهي، پر 'انشاءالله تعاليٰ' پورو ٿي ايندو: هاڻي خدا حافظ، پلي ڪم ۾ دير نہ ڪرڻ گهرجي."

ائين چئي تمام تڪڙ مان ڪپڙو هنن جي هٿن ۾ ڏيئي اندر وڃي در بيڪڙيائين. سرهي ۽ ڪنڊيءَ ڪپڙي ڏانهن نهاريو، هي اُهوئي بافتو هو، جو بنھ غريب ماڻهو مهارين لاءِ ڪم آڻيندا آهن، ۽ زور سان آگر هڻجي تہ اندر هلي وڃي پر ان وقت انهي کي بہ غنيمت سمجهي هو هلڻ لڳا.

ٻئي ڏينهن صبح جو حيدرآباد جي هڪ اخبار جي مٿان ئي مٿان وڏن اکرن سان هڪ خبر هئي:

ٽنڊي آدم ۾ حُرن جو فساد،

ڪليڪٽر صاحب جي دخل سبب خوشگوار نتيجا،

صورت حال تي وڌيڪ ڪنٽرول ڪرڻ جي ضرورت.

ٽنڊو آدم 23- (اسان جي خاص نمائندي وٽان) اڄ عيد جي ڏينهن هتي هڪ عجيب واقعو ٿيو، شهر جي مخير ۽ نيڪ دل سيٺ حاجي محمد عارب هن عيد ۽ ناتال جي گڏيل موقعي تي ڪليڪٽر صاحب کي خاص دعوت ڏني هئي، ۽ پاڻ ٻئي عيد نماز تي گڏجي آيل هئا. آس پاس جي حرن هڪ وڏي سازش ٺائي، ڪن مٿي قريل فسادين کي موڪليو، جن عين عيدگاه جي در تي فساد جو منصوبو ٺايو: پر اتي ماڻهن جي سخت هجوم ۽ شهر جي لائق صوبيدار شهمير خان جي زبردست انتظام سبب ڪو داءُ لڳي نہ سگهين: انهيءَ هوندي بہ انهن فسادي حُرن مان بہ حاجي صاحب جي هارين جي روپ ۾ عين انهي وقت اوطاق اندر داخل ٿي ويا، جڏهن ڪليڪٽر صاحب ۽ حاجي صاحب ماني ڪائي رهيا هئا.

هنن فسادين ڪليڪٽر صاحب جي روبرو حاجي صاحب کي گهٽ وڌ ڳالهايو ۽ ان ڪان پوءِ سندس ڪمدار تي بہ خوني حملو ڪيو، مگر صوبيدار صاحب جي سٺي انتظام سبب هنن جو منصوبو نا ڪامياب ٿيو ۽ اگرچہ هن تہ مٿن سخت ڪاروائي تي ڪرائي، پر حاجي صاحب جي درياه دلي ۽ غريب پروريءَ سبب ڪين ڇڏي ڏنو ويو.

واضح رهي، تہ هيءُ سمورو علائقو حُرن جو آهي ۽ هو هميشه کان فسادي، جهڳڙالو ۽ سازشي آهن. هو سدائين برٽش سرڪار ۽ سندس خير خواهن سان پيا جهڳڙندا آهن. چيو وڃي ٿو، تہ سندس موجوده پير تہ خاص طرح انگريز سرڪار جو وڏو دشمن آهي ۽ سندس اهڙين ڪاروائين ڪري اڳ بہ سرڪار مٿس باقائده ڪيس هلايو هو: انهي ڪيس ۾ ميان جناح صاحب ڏاڍا هٿ پير هنيا، پر سرڪار نامدار سندس هڪ بہ نہ ٻڌي ۽ پوريءَ عدالتي ڪاروائيءَ سان ڪيس ڏھ سال جيل ڏنو. جوڻ ۾ اچي ٿو تہ پير صاحب جون جيل ۾ ئي ڪن انقلابي ليڊرن سان ملاقاتون ٿيون هيون ۽ اتان ئي انگريزن خلاف ڪن انقلابي ڪاروائين جا سبق وٺي آيو آهي. هو پنهنجن پوئلڳن

وسيلي اهڙيون خطرناڪ ڪارروايون ڪري رهيو آهي، جنهن مان برٽش سرڪار جو انتظام ڪمزور ٿئي ۽ هن جا مريد خاص طرح هندو سينين کي ڦُري سگهن.

چاٽو حلقن جو خيال آهي، ته اهڙين ڪاروواين جي اها اجا ابتدا آهي. هن جنگ جي زماني ۾ ڪليڪٽر صاحب جو لحاظ رکي انهن فسادين کي هرگز ڇڏڻ نه گهربو هو، جڏهين ته سندس ئي روبرو اهو فساد ٿيو هو. ان طرح هنن کي ڇڏڻ سبب هنن جا مَن وڌي ويندا ۽ نتيجا نهايت خراب نڪرندا.

نيڪ ٿين ڏينهن وري ڪراچيءَ جي هڪ اخبار ۾ هن طرح خبر آئي:

"ٽنڊي آدم جي هندن جون نيون شرارتون،
مسلمانن خلاف سرڪار کي ڀڙڪائڻ،
سرڪار ۽ هندو ڀائرن کي نيڪ صلاح.

ٽنڊو آدم 25- (اسان جي اسپيشل عيوضيءَ وٽان) معلوم ٿيو آهي ته حرن واريءَ ايراضيءَ جي رهاڪو هندن خاص طرح اتي جي غريب ۽ ابوجهه مسلمانن کي برباد ڪرڻ لاءِ پنهنجي غليظ پروپيگنڊا جو آغاز ڪيو آهي.

واقعات هن طرح چيا وڃن ٿا، ته عيد جي ڏينهن ٽنڊي آدم جي هڪ زميندار سيٺ حاجي محمد عارب جي هڪ سرڙئي هاريءَ جي زال کي ستين مهيني ۾ اوچتو ويم جا سور ٿيا ۽ هو حاجي صاحب کان پئسا گهرڻ آيو. عيد سبب حاجي صاحب سان ملاقات ٿي نه سگهين، نازڪ حالات سبب پوئتان وري ٻيو هاري به آيو، هنن کي ٻيو موقعو نه ملڻ سبب هو لاچار ڪليڪٽر صاحب جي روبرو وڃي حاجي صاحب وٽ پهتا؛ ڏڪويل هاري جوش ۾ حاجي صاحب کي به ڪجهه چئي وينو، مگر حاجي صاحب پنهنجي وسيع القلبيءَ ۽ حسن اخلاقيءَ سبب اهو سڀ ڪجهه برداشت به ڪيو ۽ ڪيس ويهه روپيا به ڏنا.

پر هندن طرفان اخبارن ۾ هن معمولي واقعي کي اهڙو ته مروڙي سروڙي هاڱو ڪٽي بڻايو ويو آهي، جو جڻ ته ڪو وڏو اُپ ڦاٽي پيو آهي؛ ۽ هو سانتيڪا هاري، جيڪي ڪنهن به صورت ۾ پير صاحب پاڳاري جا نه مريد آهن نه معتقد، تن کي هرو ڀرو حُر ڪُلائي، ڪٽي سمورن حرن خواه پير صاحب پاڳاري خلاف سرڪار کي ڀڙڪايو آهي.

انهي ۾ شڪ ڪونهي، ته موجوده پير صاحب پاڳارو سيد حاجي صبغة الله صاحب هڪ انقلابي ۽ اصلاحي دل و دماغ رکندڙ آهي. هن جو مطالع ايڏو ته وسيع آهي، جو صرف ٻارهن ورهين جي عمر ۾ پاڻ پنجن لکن مُريدن جي اڳواٽيءَ جي تخت تي وينو آهي، مگر سڀ کان پهريون اهوئي ڪم ڪيائين، جو بنگلي مان انگريزن جا آفرين ناما غلاميءَ جون نشانيون سمجهي لهرائي ڇڏيا، ۽ ڪيس به سرڪار طرفان لقبن جي آڇ ٿي ته هن جواب ڏنو ته اسان کي پنهنجو لقب "پير پاڳارو" ئي ڪافي آهي.

۽ اها به حقيقت آهي ته پوءِ انگريزن طرفان خاص سندس طاقت کي ڪمزور ڪرڻ خاطر ڪوڙا سچا الزام لڳائي، ڪيس سزا ڏيئي، دور دراز جيلن ۾ رکيو ويو ۽ اتي ڪافي ورهيه سندس ملاقاتون سياسي قيدين سان رهيون، ان ڪري پاڻ دنيا جي سياسي حالتن مان خوب واقف آهي.

مگر انهي جي معنيٰ اها ڪانهي، ته پاڻ ڪو ملڪ ۾ وڳوڙ وجهڻ گهري ٿو؛ پر ان جي بر خلاف پير صاحب جو ته اهوئي عقيدو آهي، ته جيڪڏهن قلم يعني ووٽ وسيلي اقتدار حاصل ڪري سگهجي ٿو، ته پوءِ وڳوڙي ڪارروايون ڪرڻ بلڪل غلط آهي، ۽ پنهنجي ملڪ ۾ پاڻ خواه جماعت جو اقتدار حاصل ڪرڻ جون ڪوششون ڪي گناه به ڪين آهن، آخر ٻيا پير صاحب خواه مسلم- هندو اڳواڻ به ائين ئي ڪن ٿا.

جنهن صورت ۾ نواب شاهه جو ڪليڪٽر صاحب پاڻ سرزمين تي موجود هو، انهي حالت ۾ هن جيئن مناسب سمجهيو، تيئن ڪيو؛ پوءِ آخر هندو ڀائرن کي چو اڃي گهوڙ ولوڙ پيو آهي، جڏهن ته هنن جو هن ڳالهه ۾ نڪو واسطو نڪو مطلب.

اسين جيئن سرڪار کي توجهه ٿا ڏياريون ته اهڙين شرارتي ڪاروواين کي بنجو ڏئي؛ تيئن هندو ڀائرن کي به آگاهه ٿا ڪريون ته هو خواه مخواه مسلمانن کي پنهنجو دشمن بڻائڻ جون ڪوششون نه ڪن؛ هي جنگ جو نهايت نازڪ زمانو آهي، سنڌ ۾ هندو مسلمان ڀائرن وانگر رهن ٿا، حرن جا لاڳاپا به هندو زميندارن، سينين ۽ عوام سان اهڙا ئي آهن، جهڙا مسلمانن سان؛ بلڪ حر جماعت ۾ خود هندو به شامل آهن ۽ پير صاحب جا باقائده مريد آهن؛ پوءِ هرويرو ڳالهه کي ڳالهوڙو بنائي، هنن شرارتن اٿارڻ جو آخر ڪهڙو ضرور پيو آهي ۽ انهن مان هندو ڀائرن کي ڪهڙو فائدو پهچندو.

سنڌ جي ساهہ درياء شاهہ يعني سنڌو درياءُ دنيا جي ٻين دريائن وانگرجڏهن پنهنجي آخري آرام گاهہ سنڌ ۾ پهچي ٿو، تڏهين خوب پالوٽيون ڪري ٿو ۽ اڪثر زمين ڪان مٿي ٿو وهي. سندس اُهي پالوٽيون هڪ طرف تہ ڪچي جي زرخيز زمين آباد ٿيون ڪن، تہ ٻئي طرف بندن اندر نهايت زبردست ٻيلا تيار ٿيون ڪن. انهن ٻيلن ۾ طرحين طرحين جا وڻ ۽ گاهہ ٿين ٿا، جنهنڪري جيئن اهي مالدار ماڻهن جي آسائش گاهہ آهن، تيئن چورن، ڌاڙيلن ۽ مظلومن جي پناهہ گاهہ آهن؛ ڇاڪاڻ تہ هنن ۾ ڪي ڪي هنڌ اهڙا هوندا آهن، جو ڏينهن ڏٺي جو بہ اک نہ ڏسي ڳوڙهي ڪي، ۽ وري اهڙن اونداهن هنڌن جي وچ ۾ ڪٿي ڪٿي تہ نهايت ننڍڙا ۽ بهاريءَ ڀريل شاداب ٽڪرا بہ هوندا آهن. البت انهن ٻيلن جا اڪثر ڀيچرا اهڙا تہ اٽانگا هوندا آهن، جو اڻ واقف هيڪر انهن ۾ ڦاٿو، تہ يا تہ نڪري نہ سگهندو ۽ اتي ئي ٻيلي ۾ رهندڙ ڪنهن شينهن، چيتي، سوئر، بگهڙ، ارڙ بلا جو ٻک ٿي ويندو يا ڪنهن ڏٻڻ ۾ ڳپجي ڪنهن واڳونءَ جي ور چڙهي ويندو، يا تہ سؤ وِڪن جو پنڌ ڏهن ميلن ۾ بدلجي ويندو، يا وري ڪنهن سباجهي ڀاڳئي جو وڃي مهمان ٿيندو.

اهڙي ئي ڪنهن اونداهي علائقي جي عين وچ ۾ هڪ شاداب ٽڪرڙي ۾ نهيل لانديءَ ۾ هڪ تنومند، قداور، پهلوان جوان، سندس شهپرن ڪي وٽ ڏيئي رهيو هو، تہ هڪ ساٿيءَ سلام ڪري چيس: ”سردار، ٻيلي جي ٻاهرئين طرف هڪ نوجوان فريادي بيٺو آهي ۽ عرض ڪرڻ جو اميدوار آهي!“

”رُٺو آهي يا بهادر؟“

”سندس مهانڊي ۾ روئڻ جو تہ ڪو آثار ڪونهي، التو اکين ۾ ڄڻ تہ باهہ پئي ٻرپس.“

”تڏهين بيشڪ اچي، ڀلي ڀلي ڪري اچي؛ هي آستانو اهڙن شيرن لاءِ سدائين کُليل آهي، جن جي اکين مان ڇٽنگون نڪرنديون آهن. باقي روئيندڙن لاءِ شهرن جا سينيون ۽ ڳوٺن جا وڏيرا ڪافي آهن!“

اڌ ڪلاڪ بعد عرضدار حاضر ٿيو، سردار تيز نظرن سان سندس جائزو ورتو، پنج منٽ نهارڻ بعد پڇيائين، ”ابا، ڪٿي وينو آهين؟“

”ڪٿي بہ ڪونہ“ جوان ڳنڀيرتا سان جواب ڏنو.

”ڪو تہ مائٽاٽو نڪاٽو هوندءِ؟“

”مائٽ جنهن ڳوٺ ۾ رهندا هئا، سو هاڻي ’ڄامن وساڻ‘ بدران ’سيٺ حاجي محمد عارب‘ جي اوطاق سڏبو آهي.“

”هون، تون حاجي صاحب جو هاري آهين؟“

”آهيان نہ، پر هئس.“

”ڇو ڀلا، هارپ ڇو ڇڏيئہ؟“

”جيڪا هارپ ڪنهن نووِرنيءَ ۽ سندس ٻچڙي کي بہ بچائي نہ سگهي، اها ڪرڻ جو آخر ڪهڙو ضرور؟“

”ها، اسان سمجهيو، پوءِ حاجي صاحب کان ڪٽڪ جي ونڊي وني ڏيڻ لاءِ آيو آهين؟“

”ونڊي ونڻ لاءِ نہ، پر ان کي جلائڻ لاءِ مدد گهرڻ آيو آهيان.“

”شهرن ۾ شايد تازو اهو رڪارڊ ٻڌو هوندءِ، تہ:

جس کيت سي دهقان کو ميسر نا هو روزي،
اُس کيت کي هر گوشءِ گندم کو جلادو.“

سردار ٺهڪ ڏيئي چيو.

”رڪاٽ ٻڪاٽ تہ مون ڪونہ ٻڌو آهي، باقي آءٌ انهي ڪان بہ اڳتي وڃڻ جو ارادو ڪري آيو آهيان.“

”اهو ڪهڙو؟“ سردار وري ٺهڪ ڏيئي چيو، ”سڄو مُلڪ جلائيندين ڇا؟“

”سڄي ملڪ سان منهنجو واسطو ڪونهي.“ جوان ڪجهہ جوش مان چيو، ”آءٌ تہ فقط انهيءَ حاجيءَ کي ڏاڙهيءَ مان جهلي منهنجي نڌٽڪي زال ۽ بيکس ٻچڙيءَ جي قبرن تي وڃي ذبح ڪرڻ گهران ٿو، جو انهن جي خون جو جوابدار آهي!“

”ٺيڪ آهي.“ سردار ٺهڪ ڏيئي چيو، ”ڪانگن جي ڪتنب مان شايد ڪوبہ نہ بچيو آهي، جو لولو حج ويندو.“ ڳنڀيرتا سان سردار چيو، ”ٻڌ نوجوان، حاجي صاحب پاڻ زميندار نہ بڻيو آهي، پر هن کي انگريز سرڪار ئي ايڏو زميندار بڻايو آهي. هن سندس بچاءُ خاطر جيڪي پوليس ۽ ملٽريءَ جا ۽ الائجي ٻيا ڪهڙا ڪوٽ ڪڙا ڪري ڇڏيا آهن، سي توکي ڏسڻ ۾ ئي ڪونہ ٿا اچن؟“

”اچن ٿا، تڏهن تہ اوهان وٽ آيو آهيان.“

”اسين تنهنجي مرحبا ڪريون ٿا. پر نوجوان! ننگر شهر نڪي هڪ ڏينهن ۾ ٺهيو هو، نڪي هڪ ڏينهن ۾ ڦٽو هو. هيڏي اڌ دنيا تي راڄ ڪندڙ فيل مست انگريز جا پير هتان ڪيڻ ڪو چپٽي وڄائڻ جو ڪم تہ ڪونهي.“

”آءٌ بہ چپڙي وڃائڻ ڪونہ آيو آهيان، پر سچي حياتي ڏيڻ آيو آهيان.“

”سردار صاحب! جڏهن منهنجي ڦٽڪندڙ نووروني ۽ اڻ ڏٺل ابهم جو تصور تو اکين اڳيان اچي، تہ ڪليجو منهن ۾ تو اچي. پر مون ڪان رَنن وانگر لڙڪ لوڙهيا نہ ٿيندا، بلڪ آءٌ مڙسن وانگر بدلو وٺندس، ۽ ڪٺائي وڃائي وٺندس؛ چاهي مون کي ڪيترا ورهيہ چونہ لڳي وڃن.“

”ڏاڍو سٺو، بلڪل صحيح رستو رٽيو آهي تو؛ مگر تو ڪڏهين اها ڳالهہ بہ ٻڌي آهي، تہ ڪنهن زماني ۾ ڪوهہ قاف جبلن منجهہ ڪنهن شخص هڪڙو اهڙو هٺرادو بهشت بہ نهرايو هو، جنهن ۾ حوررون رهنديون هيون؟“

”شداد ڪافر جو ايرم وارو بهشت تہ مون بہ ٻڌو آهي، پر ڪوهہ قاف جو اوهان ڪان تو ٻُڌان.“

”تہ دل لائي ٻُڌ؛ تنهنجي ڪم جهڙو داستان آهي. انهيءَ شخص جا چاڙتا ڪنهن دل ڦينڪ جوان کي ڪنهن طرح اتي وٺي اچي ڪنهن حور جو ديدار ڪرائيندا هئا ۽ پوءِ پَنگ کي جام ڪوثر ٻڌائي ڪيس پياري، انهيءَ حور ڪان وڇوڙيندا هئا، ۽ چوندا هئا تہ هاڻي اُها تڏهين ملندءِ، جڏهن هيترا امتحان ڏيئي ايندين. سو توکي بہ تنهنجي مقصد جي محبوبہ سان ملڻ لاءِ ڪافي امتحان ڏيڻا پوندا، جن مان پهريون هلڪڙو امتحان آهي جيل ۽ آخري امتحان آهي ڦاسي؛ تون ڳيرو جوان آهين. اُهي امتحان ڏيئي سگهندين؟“

امتحان ڏيڻ لاءِ تہ آيو آهيان، بيو هتي ڪا وسرام ڪرڻ لاءِ ٿڌي چانو اچي لڌي اٿم ڇا؟ جڏهين انصاف جي مالڪ، ضلع جي حاڪم، ڪليڪٽر صاحب جي روبرو ئي حاجي صاحب مون کي بي گناهہ گاريون ڏنيون ۽ چماٽ وڃائي ڪيڍي؛ تڏهين انهن ٽڌين چانون وارن وٽان مون کي ڪو انصاف پلئہ پوندو ڪيئن؟ بس، آءٌ تہ اهوئي سمجهي هتي آيو آهيان تہ:

’ڪاتي جن ڳري، مان لنئون لڳي تن سين!‘

”تہ بيڌڙڪ هتي آباد ٿي، ’هيءُ تنين جو ڏيهہ، ور ور ڏيو وڃين جي‘ هتي توکي سهٽي شاهہ لطيف جا بيت جهونگارڻا نہ آهن، بلڪ مٿن عمل ڪري ڏيکارڻو آهي. نوجوان! تون ياد رکج، تہ جڏهين بہ ڪنهن ڦسيءَ طبيعت واري انسان تي ڪو ظلم جو حملو ٿيندو آهي، تڏهين هن جو سمورو رتُ بہ ڦِري پاڻي ٿي پوندو آهي، ۽ پوءِ اهو لڙڪ، پگهر ۽ پيشاب رستي پيو نڪرندو آهي. پر جڏهين ڪنهن دلير انسان تي اهڙو وار ٿيندو آهي، تڏهين هن جو پاڻي بہ ڦِري رت ٿي پوندو آهي، ۽ تيستائين سُک نہ سمهندو آهي، جيستائين يا تہ پنهنجو رت ڪدائي يا ظالم جو هاري. مرد سچي زندگيءَ ۾ هڪ دفعو مرندو آهي، ۽ بزدل کي ڏينهن ۾ ڏهہ دفعا مرڻو پوندو آهي. حضرت سلطان ٽيپو رحمت الله عليہ جو قول آهي تہ:

”هڪڙي ڏينهن جي شينهن جي زندگي سؤ سالن
جي گدڙ جي زندگيءَ کان هزار دفعا بهتر آهي.“

”هيءُ اسان جا ٻيلا اهڙن ئي شينهن جي آماجگاهہ آهن، هتي جيڪو اچي، سو ٻيلائي شينهن بڻجي اچي؛ جيڪو جيئي تہ بہ شينهن بڻجي جيئي، ۽ مري تہ بہ شينهن وانگر مري. هتي ڪيس نڪو پگهار ملندو، نڪا وندي، ڪيس بلڪل شينهن وانگر پنهنجو قُوتُ پاڻ ئي هٿ ڪرڻو آهي، ۽ پنهنجو نڪاڻو پاڻ ناهڻو آهي. ٻچڙن کي ڳڙنگن جي رهبريءَ جي بيشڪ ضرورت آهي، پر اسين پنجولن (پچولو هڪ اهڙو سنهي ٽڙ وارو وڻ آهي، جو ڪنهن ٻئي وڻ جي آڏار ڪانسواءِ بيهي نہ سگهندو آهي) کي ڪڏهين بہ برداشت نہ ڪندا آهيون.“

”۽ هان، اهو بہ ياد رکج، اسين جيئن ٻين جو ظلم برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهيون، تيئن پاڻ بہ ظلم جا حامي نہ آهيون. اسين ڪڏهن بہ ناحق نہ ڪندا آهيون. اسين ڪڏهن لڄن ۽ هيٺن تي هٿ نہ ڪڻندا آهيون. ۽ بيو تہ نهيو، پر جڏهن اسان کي ڪٿي بہ قانوني رستي سان انصاف ملڻ جي ڪا صورت ڏسڻ ۾ ايندي آهي، تڏهن قانون کي بہ هرگز پنهنجي هٿ ۾ نہ کڻندا آهيون. اسين ڪڏهين بہ اها ڪوشش نہ ڪندا آهيون تہ آبادين کي اجاڙيو وڃي، ۽ نرين ٽڌن هارين کي باغي ٻڌائي زمينون ڇڏائجن. قرآن پاڪ اسان جو بهترين رهبر آهي؛ اسين اهو هميشه مطالع ڪندا رهندا آهيون، تہ اسان جا ساٿي ان کي طوطي وانگر نہ پڙهن، پر معنيٰ ۽ مطلب سمجهن. اسين انهيءَ جي حقيقي اصولن جي انحراف ڪرڻ واري تي قهر ڪڙڪڻ جي پڪ سمجهندا آهيون، ۽ انهن جي صحيح پوئواري ڪندڙ لاءِ ڪاميابيءَ جي پڪ رکندا آهيون، ۽ اسين سمجهندا آهيون تہ دنيا جي چڱن ماڻهن کي اُهي اصول منظور آهن، باقي ننڍڙن ننڍڙن مسئلن کي مُلن لاءِ ڇڏيندا آهيون.

پٺائي گهوٽ فرمائي ٿو تہ:

سُتا سي سونهن، ننهہ عبادت جن جي،

يا

روزا ۽ نمازون. ايءُ پڻ چڱو ڪم،

پر سو ڪو بيو فهم، جنهن سان پسجي پرينءَ ڪي.

تولاءِ اچ ايتري هدايت ڪافي آهي. هاڻي وڃي ٻيلو گهر ۽ ڦِر- جڏهن مناسب سمجهبو تڏهين توکي پهرئين امتحان تي موڪليو ويندو.“

اجان ڪليڪٽر صاحب چانهه جو ڍُڪ مس پريو، ته پٽيوالي هڪ لفافو اچي اڳيان رکيس، لفافو سادو هٿ جو نهيل هو، مگر سندس چٺني ڪُنڊن تي ڳاڙها نشان ٽيل هئا، آن ڪري هن جو ڌيان انهيءَ ڏي ڇڪجي ويو ۽ هن ڪوپُ ساسر ۾ رکي لفافو کوليو. لفافي ۾ پينسل جي جڏن ڦِڏن اکرن ۾ ڪو ڪاغذ پيل هو، جو پڙهندي ئي هن آواز ڏنو، ”سنتري!“

دڙو هٽي، بوٽ کي ٺڪ ڪرائي سنتريءَ اچي سلام ڪيو.

”وه باهر جو ڈاکو کڑا هي، اس کو هٿکڙي لگا کر صوبيدار کو پنهنچادو، اور کهنا، کہ کل صبح کو هم سي مل جائي.“ ڪليڪٽر صاحب اهو حڪم ڏيئي، بيپرواهيءَ مان ويهي چانهه پيئڻ لڳو، ۽ سنتري ساڳي طرح سلام ڪري هلڻ لڳو. ٿوري دير بعد هو واپس آيو ۽ ساڳيءَ طرح سلام ڪرڻ بعد چوڻ لڳو. ”حضور باهر ڪوئي ڈاکو نهين!“

”اچا، تو مردود ڀاڳ گيا!“ ائين چئي گهنٽي وڄايائين ته ساڳيو پٽيوالو اچي ويو. ڪيس چيائين، ”هي خط آڻڻ وارو ڪهڙي طرف ڀڄي ويو!“

”ڪيڏانهن به نه حضور، هو ته جواب جي انتظار ۾ ٻاهر ئي بيٺو آهي.“ پٽيوالي ادب سان جواب ڏنو.

”چڱو، ته وٺي اچينس“- ۽ ”سنتري! تون به اتي بيهه.“

سنتري بيٺو رهيو، ٿوريءَ دير ۾ پٽيوالو هڪ ويهارو ورهين جي نوجوان کي اندر وٺي آيو، جنهن کي مٿي تي اجرڪ ٻڌل هئي، خاڪي ڪاڏيءَ جي شلوار قميص پهريل هئس. هو نهايت بي ڊپائيءَ سان سلام ڪري اچي بيٺو. ڪليڪٽر صاحب هن تي نظر وجهڻ ڪانسواءِ سنتريءَ کي چيو، ”يه کون کڑا تا.“

”يہ؟“ يہ تو صاب ايک لڑکا هي، آپ ني ڈاکو کو پکڑني کي لئي حڪم فرمايا تا نہ؟“

ڪليڪٽر صاحب کلي پيو ۽ چيائين، ”واه ڙي دغا دي روڙا، تم اس کو صرف ايک چوٽا لڑکا سمجهه رها هي؟ پتہ هي اس ني کيا لايا هي؟“

”همکون کيا خبر صاب! اگر آپ حڪم دين، تو اپي هٿڪڙي لگادين!“

ڪليڪٽر وري مُرڪي چوڪري ڏي ڏٺو، جو هاڻي به مُرڪي رهيو هو؛ اوچتو ڪليڪٽر صاحب ڪجهه حيرانيءَ مان چيو، ”تون- تون انهيءَ ڏينهن وارو حاجي صاحب جو هاري آهين؟“

”جي حضور!“ گامونءَ مُرڪندي جواب ڏنو.

”اچا، تڏهن تون هن منزل تي وڃين پهتين! پر..... سنتري! تم باهر جاؤ- چڱو پٽيوالا، تون به ٻاهر وڃ.“

هو ٻاهر ويا ته ڪليڪٽر مُرڪندي چيو، ”چا نالو اٿيئي ڇورا؟“

”گامون، صاحب!“

”چڱو ميان گامڻ خان! توکي خبر آهي ته خط ۾ ڇا لکيل آهي؟“

”جي ها صاحب.“ جيئن نه ڪي اکر رٽيل هجن، تيئن هو چوڻ لڳو. ”صاحب! هن ۾ لکيل آهي ته: ’عوامي عدالت کي هيءُ معلوم ڪري سخت رنج پهتو آهي، ته مسٽر عبدالڪريم ڪليڪٽر جي روبرو سيٺ حاجي محمد عارب سندس هڪ بيڪس هاريءَ کي گاريون ڏنيون ۽ چماٽ هنئي، ته به هن داد نه ڪونه ڪيو، الٽو سندس پوليس وارن به هن کي مار ڏني.

مسٽر عبدالڪريم جو هيءُ ڏوهه نه وڏو آهي، پر في الحال ڪيس هڪ هزار ڏنڊ وجهجي ٿو؛ جو عدالت جي ٻيلف کي بروقت ادا ڪري، ته پوءِ نه فقط ڪيس معافي ڏني ويندي، مگر سندس قدر به ڪيو ويندو؛ پر جي ڏيڻ ۾ ڪا آنا ڪاني ڪيائين يا عدالت جي ٻيلف کي ڪا تڪليف ڏنائين يا ڪا ٻي غلطي ڪيائين، ته ڪيس حالتن مطابق سزا ڏني ويندي.‘

ڪليڪٽر مُرڪي چوڻ لڳو، ”اچا، تڏهن توکي اهي اکر رٽائي موڪليو اٿن؟“

”نه صاحب“ هن ڳنڀيرتا سان جواب ڏنو. ”اهي مون کان ئي لکايا ويا آهن.“

ڪليڪٽرجو ٺهڪ نڪري ويو. ”يعني ٻيلف به تون، ته ڪلارڪ به تون!“

”۽ پٽيوالو بہ آءٌ، تہ شڪاري بہ آءٌ.“ هن ساڳي ڳنڀيرتا سان جوان ڏنو. ”صاحب! گريبن جا قصا ائين ئي پيا هلندا آهن.“

”تو ڪڏهين جيل ڏٺو آهي؟“

”نہ صاحب، اجا تہ ڪونہ ڏٺو اٿم، پر تيار ٿي آيل آهيان.“

”شايد تون جيل کي سولو پيو سمجهين؛ ها پلا چونہ سولا سمجهو، اوهان لاءِ تہ ٻاهر بہ اهڙي ئي ماني آهي، پر..... پر ڪڏهين پوليس جي مار ڏٺي اٿيئي؟“ صاحب پڇيو.

”ها صاحب! انهيءَ ڏينهن پوليس اهڙي مار ڪيي هئي، جو اڃ پريو مهينو گذريو آهي، تہ بہ سَنڌن مان سُور ڪونہ ويو آهي.“ گامونءَ بلڪل سنجيدگيءَ سان جواب ڏنو.

”پر بيوقوف چوڪرا! اها تہ ڪجھ بہ ڪونہ هوندي، پوليس جي مار ڪان تہ جِن بہ پڃي ويندا آهن!“

صاهب! جِنن لاءِ تہ ڪي نڪاٽا هوندا، مگر اسين ڪاڏي وڃون؟ اٿيئي پيا مار ڪائينداسون ۽ مرنداسون، ٻيو چا ڪريون! (شوڪارو پري) حق حلال جي پورهئي مان تہ اهو عيوض مليو، جو گاريون بہ مليون، مارون بہ مليون ۽ منهنجي ويچاري نووڙني، سندس تازي ڄاول ٻار سميت ڦٿڪي ڦٿڪي مري ويئي. اسان غريبن لاءِ تہ پٽائي گهوٽ جي چوڻ موجب:

سامائِي تہ سورَ، سِرجي تان سُک وِيا،
اهي ٻئي پُورَ، نماڻيءَ نصيب ٿيا!“

هاڻي ڪليڪٽر صاحب کي ڪجھ قياس آيو ۽ چيائين، ”سرڪاري نوڪري ڪندين؟“

”اها تہ ڪريان پيو.“ هن مُرڪي چيو، ”ڪا سرڪار بنگلن ۾ رهي، ڪا ٻيلن ۾!“

”مگر اسين توکان اها ٻيلن واري سرڪار جي نوڪري بہ ڪانہ ڪسينداسون.“

”پوءِ هڪڙو نوڪر ٻن مالڪن جو حڪم ڪيئن مڃيندو؟“

”بيوقوف چوڪرا! ڪليڪٽر صاحب ٽاڏار سان چيو. ”اسين توکي سي آءِ ڊي پوليس ۾ ڀرتي ڪنداسون، پوءِ تون اسان کي انهن ٻيلن وارن جي خبر چار پيو رسائج!“

”اُهي ڀاڙيا ڪي ٻيا هوندءِ صاحب!“ گامونءَ وڏي وقار سان چيو، ”حلالي ماڻهو ڪڏهن بہ غداري نہ ڪندو آهي.“

ڪليڪٽر سوچ ۾ پئجي ويو، ٿوري دير ويچار بعد هن باڪس کولي ان مان هڪ نوٽ ڪڍيو ۽ پڇيائينس:

”هيءُ چا آهي؟“

”نوٽ آهي صاحب!“

”گهڻي جو آهي؟“

”الائجي، مون هڙو ڪڏهين ڪونہ ڏٺو آهي!“

”پلا هيءُ اکر پڙھ، تون تہ پڙهيل آهين نہ؟“

”ها صاحب، اهي بہ ٿي اکر ڪتاب ۾.“ هن ويجهو ٿي پڙهيو، ”ايک هزار روپيہ.“

”ها، نيڪ آهي؛ اهو ڪٽي وڃي تنهنجي عوامي عدالت واري صاحب کي ڏي ۽ اسان جا سلام چئجانس. نالو چا اٿس؟“

”نالي جي خبر پاڻ کي ناهي صاحب، هن کي ’سردار‘ ’سردار‘ چوندا آهن.“

”پلا ڪٿي ٿو رهي؟“

”درياءُ جي ٻيلي ۾ صاحب.“

”درياءُ جا ٻيلا تہ وڏا آهن، هو ڪهڙي ٻيلي ۾ رهي ٿو؟“

”پاڻ کي اها بہ خبر ڪانهي صاحب!“

”پوءِ تون وٽس ڪيئن پهتين؟“

”صاحب! انهيءَ ڏينهن جو ڀرپور مار ڪاڌم ۽ وري زال ۽ چوڪريءَ جي مرڻ جي خبر بہ مليم، تہ هوش ڪان خطا ٿي بدلي وٺڻ لاءِ نڪتس. خيال ڪيم تہ ٻيو تہ ڪو اهڙو مڙس ملڪ ۾ آهي ڪونہ، جو منهنجو داد ڪري؛ باقي ’حُر‘ اهڙا ٻُڌون پيا. سندن هنڌ جو بہ پتو ڪونہ هئم، سو رُلندو رُلندو وڃي هڪ ٻيلي وٽان نڪتس، ٻيلي جي ٻاهران هڪ ماڻهو ڏٺم، جنهن کي حال سڻايم: ان مون کي چيو، ”ٻيهہ تہ سردار کي احوال ڏيان؛ پوءِ جي گهرايائين تہ توکي وٺڻ ايندس.“ پوءِ صاحب هو ڪلاڪ ڏيڍ کان پوءِ موٽيو ۽ اندر ٻيلي ۾ وٺي منهنجون اکيون ٻڌائين. برابر ميل ڏيڍ ۾ الائي ڪٿي پئي گهمايائين، ۽ وچ وچ ۾ ائين بہ پئي چيائين تہ خبردار ٿڃ، ذرو

به پير ٿڙڪيئه، ته اهڙيءَ هائيءَ ۾ گيپي ويندين، جتان قيام ڪونه نڪري سگهندين. ان ڪري آءٌ ته صاحب ڊڄندو ڊڄندو پئي هليس. نيٺ اکيون ڪولي هڪ اڌڙوٽ جوان وٽ وجي پيش ڪيائين، جنهن کي 'سردار' 'سردار' ٿي ڪوٺيائون."

"پلا، انهيءَ پيش ڪندڙ جو نالو ڇا هو؟"

"مون کي انهيءَ جي نالي جي ته خبر ڪانهي، پر مون ته اهو وري ڪڏهين به ڪونه ڏٺو."

"ها پوءِ؟"

پوءِ سردار مون کي بدلي جو دلاسو ڏنو ۽ چيائين، "ڪجهه وقت رهي امتحان ڏج، پوءِ توکي بدلو وٺي ڏينداسون." پوءِ ته صاحب مون کي اکيون ٻڌي وري الائجي ٻيلي ۾ ڪٿي وجي ڇڏيائون. آءٌ اتي شڪار ڪريو، پيو ڪائيندو هوس، مهينو ڪن رهي رهي بيزار ٿي پيس. نه ماڻهو نه ڇيڙون، نه ٻيلي مان نڪرڻ جو پتو: آخر هڪ ڏينهن وري ٻيو هڪ ماڻهو گڏيم، ان کي احوال ڏنم، جنهن وري سردار وٽ پيش ڪيو: جنهن اول ته چيو ته، "ڪڪ ٿيو هجين ۽ تڏو ٿيو هجين ته ڪجهه خرچي ڏيئي واپس اماڻيونءِ" مون جواب ڏنو ته، "بدلي وٺڻ بنا واپس ته ڪونه ويندس، باقي اوهين نا اميد ڪندا ته وري ڪو ٻيو در ڇَڪاسيندس." تڏهن اهو خط مون ڪان ئي لکارائي، سيني خطرن کان واقف ڪيائون. سردار اها به سخت هدايت ڪئي، ته ڪليڪٽر صاحب جيڪي پڇي، سو سچ سچ ٻڌائج، ڪوڙ اصل نه ڪج. پوءِ وري به اکيون ٻڌي ڪٽي ڇڏيائون. پوءِ سَٽي اچي اوهان وٽ پهتس، ٻيو سارو ڪئير!"

"پوءِ هاڻي سردار وٽ ڪيئن پهچندين؟"

"بس، ٻيلي جي ٻاهران پيو رُلندس، پوءِ پٽائي گهوٽ جي چوٽيءَ وانگر: ليڙن جو لطيف چئي، ڏونگر ڏينڊءِ ڏس!"

صاحب وري به مُرڪي پيو ۽ گهنٽي وڄايائين. پٽيوالو آيو، تنهن کي چيائين، "ابا، هن چوڪري کي ماني کارائي عزت آبروءَ سان ٻاهر اماڻي ڇڏيو ۽ جڏهن به گاهه بيگاهه اچي ته بيڌڙڪ مون وٽ موڪلي ڏجو،" چڱو وڃ بچا، ٻيلي اسان کي معاف ڪج يار، ملڪ جو چرخو ئي اهڙو آهي!"

گامون سلام ڪري ٻاهر نڪتو، پٽيوالو حيران ٿي ساڻس گڏ هليو: صاحب وري سنتريءَ کي گهرايو.

پورن پندرهن ڏينهن بعد صبح جي مهل هڪ ڪاري گڏهه تي چڙهيل، ڪارا ڪپڙا ڍڪيل، ڪارو منهن تيل، ڏاڙهي، مڇون، پرون ۽ مٿو ڪوڙيل شخص، اهڙي حالت ۾ ئي ڪليڪٽر جي بنگلي ۾ آيو ۽ ساڳئي قسم جو هڪ لفافو هڪ پٽيوالي کي ڏنائين. پٽيوالا ڪِلن جي ڪُوڪرن ۾، هي شخص بم ٿيو گڏهه تي وينو آهي. اول هن کي گڏهه تان لهڻ لاءِ چيائون، پوءِ زوريءَ لاهڻ جي ڪوشش ڪيائون. هن هٺ ٻڌي چيو، "خدا جي واسطي مون کي نه لاهيو. آءٌ اهڙي ئي حالت ۾ صاحب وٽ پيش نه ٿيس، ته منهنجي سِر جو خير ڪونهي."

صاحب کي خط مليو ته يڪدم ٻاهر نڪري آيو ۽ ڪيس ڏسي بڄاءِ ڪِلڻ جي ٿورو پڙنڪلجي چوڻ لڳو، "تون ڪير آهين؟"

هٺ ٻڌي هن جواب ڏنو، "سي- آءِ- ڊي ڪانسٽيبل نمبر 328"

صاحب گرم ٿي چيو، "نالائق، هيءُ ڪهڙو سانگ رچايو اٿيئي؟"

"سانگ ناهي صاحب!" هن ڳنڀيرتا سان جواب ڏنو. "حڪم هجي ته اندر احوال ڏيان، نه ته ٻاهر ئي ڪٽي ٻڌائيندس، پوءِ مون تي رنج نه ٿجو."

ڳنڀير ٿي صاحب ڪيس اندر اچڻ جو اشارو ڪري بنگلي جي آفيس روم ۾ وڃي وينو.

اندر پهچي ڪانسٽيبل اوچنگارون ڏيئي چوڻ لڳو، "حضور! مون کي حڪم مليو هو، ته گامونءَ نالي هڪ چوڪري جي پوئتان پوان، ۽ ڪنهن به طرح هن جي رهائش ۽ ساٿين جو پَتو ڪيان، سو حضور آءٌ ته ڏاڍي خبرداريءَ سان ڊيوٽي ڏيندو پئي ويس، تان جو گامون ڪجهه ڏينهن بعد هڪ ٻيلي وٽ وڃي بيٺو. ۽ ٻيلي مان هڪ ماڻهو نڪتو، سو هن سان ڳالهائڻ بدران چڪر ڪاٽيندو ڪاٽيندو اوچتو پوئتان ڦري مون کي انهيءَ ٿم ۾ اهڙيءَ ته بيخبريءَ مان پڪڙي وڌائين، جو مون کي وهم گمان ۾ به ڪونه هو. مون ته سمجهيو ته اهو ڪو پاڳيو هوندو، جو پنهنجي ڪم سان هليو ويو. پوءِ منهنجون اکيون ٻڌي، ڪلاڪ ڪن چڪر ڏياري ڏياري ٻيلي جي هڪ لانڍيءَ ۾ هڪڙي رعبدار شخص وٽ وٺي ويا، جنهن يڪدم تلاشي وٺائي، ته منهنجي ڳجهن عضون وٽ ٻڌل سي- آءِ- ڊي جو نشان ڪين ملي ويو. صاحب، مون ته انهيءَ جي هٿائڻ جو ڪو حڪم ڪونه هو، نه ته اهو به نه ٻڌان ها: بس، پوءِ ته گهڻو ئي ڪوڙ ڳالهايم ته هڪڙي بنگالي مفرور پنيان آهيان وغيره، پر سردار چيو، "بچا، اسان کي اُس ۾ اچا وار نه ڪيا آهن، سي- آءِ- ڊي جي سزا هر عدالت ۾ تمام ڳري آهي، پر اسين في الحال توکي اها سزا ڏيون ٿا، جو جهڙي حالت ۾ هتان ڇڏيون، بلڪل اهڙيءَ ئي حالت ۾ ڪليڪٽر صاحب کي وڃي هي لفافو

پهچائج ۽ جيڪا ورندي مليئي، سا وني ساڳيءَ ٺَمَ ۾ واپس اچي ويهج. انحرافيءَ جي حالت ۾ جيڪا سزا ملندي، سا بيحد سنگين هوندي."

ڪليڪٽر صاحب سوچ ۾ پئجي ويو، پينسل مٿي وٺ رکي ڪافي دير ويني ويچار ڪيائين. پوءِ ڪنڌ مٿي ڪٽي چيائين، "چڱو، تون اڄ رات اسان وٽ ئي رهه، توکي ڪپڙا وغيره پيا ملندا. پوءِ سڀاڻي حڪم ڪنداسون."

"گامون! هي ڇا آهن؟"

"سردار، هي ته پنج ئي نوٽ اهڙا آهن، جهڙو هڪڙو مون کي ڪليڪٽر صاحب ڏنو هو."

"تو وارو ڪليڪٽر ڏاڍو سخي آهي." سردار ٺهڪ ڏنو، "اڄ وري هي پنج بيا به موڪليا اٿس."

گامونءَ حيران ٿي چيو، "مگر صاحب، اهي اوهان وٽ ڪيئن پهتا، مون کي ته نڪو پتو معلوم هو، نڪو مون ٻڌايو."

"اسان کي سڀ خبر آهي ٻچا، ته تو ڇا ڳالهايو." سردار ڳنيير ٿي چيو، "خود اهو پٽيوالو، جنهن توکي صاحب وٽ پهچايو هو، سو به اسان جو پنهنجو ماڻهو آهي. اسين اهڙا غافل نه آهيون، جو توکي شينهن جي ڏَر ۾ موڪلي بي فڪر رهون. صاحب بهادر توکي نوٽ ڏيئي، تو پنيان وري سي- آءِ- ڊي اماڻيو هو. پر اسان ان کي پڪڙي، بُريءَ حالت ۾ وٽس موڪليو هو ۽ وڌيڪ پنج هزار روپيه ڏنڊ وڌو هئوسون. اڄ اهو سي- آءِ- ڊي وارو اهي پئسا ڪٽي آيو، ۽ جيڪڏهن ڪليڪٽر صاحب هاڻي ساڄهه ۾ آيل هوندو، ته اسين ڪيس گهٽو ورسائينداسون؛ نه ته جهڙو هلندو تهڙي سزا ڀوڳيندو. ائين غافل اسين به ناهيون، نڪي نڏٽڪا آهيون. پر هاڻي هڪ مهم فتح ٿيو، ڏنوسون ته تنهنجو به ڀڳ لٿو آهي، هاڻي وڃ حاجي صاحب ڏي."

"ڪو پستول ٻستول ڏيو ته وڃي هٽانس نه."

ٺهڪ ڏيئي سردار چيو، "اجا حاجي صاحب ايڏي سنگين سزا جي لائق نه ٿيو آهي؛ اهڙن شخصن کي شاه يٽائيءَ جي قول وانگر:

اللہ ڪَرَ جين، مدي جن جي مَن ۾،
اسان پرين پاڻ ۾، ميڙائو ڏسن،
تهان پوءِ مرن، سڙي انهيءَ سور ۾.

في الحال جيئڻ ڏبو آهي، پوءِ چيچلجي چيچلجي پاڻهي هارٽ فيل ٿيندو اٿن. (ڳنيير ٿي) هان، پر ٻُڌ، حاجي صاحب جيڪڏهن توکي جيل ۾ وجهايو ته پوءِ ته نهيو، نه ته ڪانئس موٽي سِڌو ڳوٺ وڃج، ۽ مرحومن جي فاتح خواني وڏي ڌام ڌوم سان ڪرائج. ڪين ٻُڌائج، ته سندن موت ڪو اڪارت نه ويو آهي، بلڪ اهو وڏو رنگ لائيندو. ۽ انهن پئسن مان مٿن مقبرو به نهرائج. جي حاجي صاحب ڏي، جيڪو ماڻهو پڇي، ته پئسا ڪٿان آندا اٿئي، ته چئجانءِ، ته حاجي صاحب کي خواب ۾ ڪو اهڙو اشارو ٿيو، جو هن ڏنا آهن. هان، انهيءَ امڪان کان غافل نه رهج، ته حاجي صاحب توسان وڏيون ڪي تعديون ڪرائيندو. پوءِ تنهنجي اها پهرين پرک آهي، ڪوهه قاف جي بهشتين وانگر جيڪڏهن انهيءَ آزمائش ۾ ثابت قدم رهين، ته پوءِ ضرور مقصد جي حُور ملندءِ، نه ته ڪنيئي قسمت؛ اسان کي ڪوبه ضرر نه رسندو."

سردار هاڻي ڳنيير ٿي ڏهن ڏهن وارا ويهه نوٽ ڪڍي هن کي ڏنا ۽ چيائين، "هي اٿيئي خرچ لاءِ."

ڳنيير ٿي گامونءَ جواب ڏنس، "سردار، تو ته ٻڌايو هو، ته شينهن پنهنجو قوت پاڻ ڪمائيندو آهي!"

"هيءُ به ته دراصل تنهنجا ئي ڪمايل آهن."

"خير ٿو ڪيي سردار!" هن هٺ ٻڌي چيو. "هن مهم ۾ ڪجهه منهنجو حصو به آهي. هينئر ڪجهه به خرچ نه وٺندس، اجا آزمائشي آهيان، ڪامياب ٿي موٽڻ بعد جڏهين ڪنهن ٻيءَ مهم ڏي وڙڪيس، ته پوءِ ڏنو ويندو."

سردار هڪ نوٽ ڏهن جو ۽ هڪ سؤ جو ڏيئي چيس، "چڱو هي ڏهن جو نوٽ خرچ لاءِ اٿيئي، ۽ سؤ جو جيل جي خرچ لاءِ لڪائي ڇڏ. اسان جي جيلن جو انتظام اهڙو آهي، جو پئسي واري لاءِ اتي هر ڪا بهاري هوندي آهي."

"سردار! اڄ هڪ پائي به نه وٺندس. ٻاهر به الله مالڪ آهي، جيل ۾ به اهوئي نگهبان آهي. شل ڪنهن چوريءَ واري بُري ڪم سببان مليل جيل کان پناهه ۾ رکي؛ باقي حق جو جيل ته گهٽائي نبي، ولي ۽ ٻيا چڱا مڙس به ڀوڳي چڪا آهن؛ ته هينئر ته واڻيا وڪال سينيون شاهوڪار کي گانڌي مهراج به پيا اتي وجن. آءٌ جيل ۾ ڪنهن بهادريءَ وٺڻ لاءِ ڪونه ٿو وڃان، بلڪ مون لاءِ اتي به ڪو ڪم نڪري پوندو. بس هاڻي سلام ٿئي. هاڻي رڳو ٻاهر اُماڻيو."

سردار ٿپ ڏيئي اچي پاڪر وڌس ۽ چيائين، ”صد رحمتون هجنئي، اها بہ قادر جي قدرت آهي، جو اسان ڪي گهر ويٺي اهڙا ماڻهو پيو موڪلي. اڄ تو تان اڪيون ٻڌڻ بہ معاف آهن، واپس ايندين تہ، تہ رستو پاٽيهي ڳولي ايندين!“

”اڙي گامون!“ ’هو تہ ڏس‘ ’گامون پيو اچي ڙي‘ ’لوڏ تہ ڏسوس‘ ”او چوڪرا، بيهہ اتي. حاجي صاحب ڪي ڄاڻ ڪريون، ائين اندر نہ وڃ.“ هڪ پرپور ٺيلهو ڏيئي گامون اندر وڃڻ لڳو ۽ نوڪر ڏانهن نهارڻ بنا چوڻ لڳو، ”ڄاڻ ڪرڻ وارا ڏينهن لڏي ويا!“

حاجي صاحب هينئر دوستن ۽ وڏن ماڻهن سان ڪچهري ڪري رهيو هو. گامونءَ جو اوچتو وڃي لفافو اڳيان رکيس، تہ هيڪر تہ چڙيو، پر جو سندس اکين ڏي ڏٺائين، تہ اندر ۾ الائجي ڇا ٿي ويس، ۽ هڪدم چوڻ لڳو، ”ابا، اسان کي افسوس آهي، جو تنهنجا ٻچڙا گذاري ويا. اسان تہ پئسا بہ موڪليا هئا، پر تون شايد ڏک کان رُسي هليو وئين; هان، هيءُ پلا ڇا آندو اٿيئي؟“

گامون مُرڪي رهيو هو، حاجي صاحب پاڻ ئي لفافو کڻي کوليو ۽ جيئن ئي پڙهندو ويو، تئين جوش چڙهندو ويس، تان جو خط پوري ڪرڻ تائين تہ بلڪل ٻاهہ ٿي ويو ۽ ڪَڙڪو ڪري چوڻ لڳو، ”سو تون..... تون..... تون هاڻي ايڏو معتبر بڻجي ويو آهين؟ ..... ڳوهہ کي ڪُتي کڻي تہ..... شڪارين جا گهر ڳولي..... اڙي پاٽي! چورا پاٽي.....(دل کي جهلي) بيهہ، تہ تنهنجو علاج ڪرايان..... اڙي پاٽي ڏيو تہ ڪمبختو!.....“ ۽ پاڻ اُٿيئي آسڻ تي ڪري پيو.

گامونءَ کان ٺهڪ نڪري ويو. ويٺل سيٺين مان هڪڙي خط ۾ هٿ وڌو، تہ حاجي صاحب ٿپ ڏيئي اُهو کسي ورتو، ۽ ايتري ۾ پاڻي بہ آيو. اهو پي وري ليٽي پيو. سنگتين کي چيائين، ”ادا معاف ڪجو، منهنجي طبيعت خراب ٿي پيئي آهي. هي ڪمبخت بلڊ پريشر اٿم نہ، اسان جا نالائق ڊاڪٽر انهيءَ جو ڪو سنو علاج بہ ڳولي نٿا سگهن..... هاڻي خدا حافظ!، آءٌ آرام ٿو ڪريان.“ نوڪر واءُ هڻڻ لڳا، سيٺيون صورت حال کي ڏسي کِسڪڻ لڳا. گامون مُشڪندو بَم ٿيو ويٺو هو.

”هاڻي ٿَر منهنجي منهن تان..... نالائق ڏسو تہ سهي، ڏند ڪڍيو ويٺو آهي.“

”آءٌ تہ وڃان ٿو حاجي صاحب، پر خط جو جواب؟“ گامونءَ مُرڪندي چيو. چڙ مان پرجي حاجي صاحب مسُ جي ڪُپڙي کڻي چوڻ لڳو، ”اجا وري جواب ڪپيئي ....“ جوش سبب هو وري ڪري پيو، مسُ سڄي گاديلي تي هارجي ويئي، گامون مُشڪي رهيو هو.

نوڪرن مان هڪڙي چيو، ”ڪمبخت! ڇو توکي موتَ کنيو آهي، وڃين نٿو؟“

”موت وارا ڏينهن گذري ويا پوتار!.... اڄ تہ روڪڙ جواب کپي، جواب .... اڄ جيڪو گامونءَ تي هٿ کڻندو، ان جو هٿ ۽ حاجي صاحب جي ڏاڙهي ٻئي ڇَٽ هوندا!“

گامونءَ جي اکين ۾ هاڻي رتُ پرڻ لڳو.

حاجي صاحب وري ڪڇڻ لڳو، ”اڙي هاڻي تہ نڪر نپاڳا، جواب کپيئي؟..... جواب اهو آهي تہ ’خط لکڻ وارو پاڻ اچي‘ ....“ ۽ حاجي صاحب وري ساڻو ٿي ويو، گامون مُرڪندو اهو چوندو ٻاهر نڪتو تہ، ”جواب با صواب وڃي پهچائيندس.“

۽ پورن پندرهن ڏينهن بعد حاجي صاحب کي اطلاع پهتو تہ حاجي صاحب واري سموري ڪٽڪ تي رات جو ڪي هٿيار بند ماڻهو آيا، اها سڄي بيهي ساڙي ڇڏيائون، پوءِ منجهانئن هڪڙو وڏي واڪي اهو چوندو ويو تہ ”حاجي صاحب کي وڃي ڄاڻ ڪجو.“

انهيءَ واقعي کي اجا ست ڏينهن مس گذريا تہ گامون وري بہ آيو، اڄ هن وٽ بند لفافو ڪونہ هو، بلڪل کُليل خط هو، جو ڪنهن بہ تميز بنا بلند آواز سان بيهي، ماڻهن جي وچ ۾ ئي حاجي صاحب کي پڙهي ٻڌائڻ لڳو:

”عوامي عدالت طرفان سيٺ حاجي عارب کي آگاهہ ٿو ڪجي، تہ تو اسان جي بيلف کي ڏنڊ جا ڏهہ هزار نہ ڏنا، ۽ اسان کي روبرو اچڻ لاءِ چيو، سي اسين روبرو آياسين ۽ پنهنجو ڪارنامو ڏيکاري وياسون. هاڻي ڏنڊ جي سزا وڌائي ويهہ هزار ڪئي وڃي ٿي; اسان جي بيلف کي ڪوبہ جاني نقصان پهتو، تہ اُن جي سزا نهايت سخت هوندي.“

نوڪرن مان هڪڙي گامونءَ ڏي نهاريو، گامونءَ بہ هن ڏي ڏٺو، اکين ئي اکين ۾ ڄڻ تہ ڪجهہ چئي ويا. پر حاجي صاحب جا همر نشين سيٺيون ۽ ٻيا نوڪر ٻاهہ ٿي ويا.

”ٻڌائينس نٿو حاجي صاحب؟“ هڪڙي سيٺ چيو.

”ڏاڍي مار نٿو ڏيارينس؟“ ٻئي رايو ڏنو.
”ٻوٿيون ٻوٿيون نٿو ڪرينس.“ ٽيون ڪڇيو.
”هونهه، وڏو ٽيس مار ٻڻجي آيو آهي.“ چوٿين ڀُڻ ڀُڻ ڪئي.
پنجين وڏيءَ آڪڙ مان چيو، ”ٽڪي جو چورو، ٻن لُتن جو خرچ؛ حاجي صاحب! خاموش چو وينو آهين؟ مارائينس نٿو ڀيڻ..... ڪي!“

سيٺ جي منهن مان گار نڪرڻ ۽ گامون جو ٽَپ ڏيئي سندس ڪنڌ ڪان وٺي ٻي اختيار ڦَهو ڦَهه لڳائڻ، نوڪر ۽ حاجي صاحب وچان نہ پون ها، تہ اڄ شايد هن جو خون ٿي پوي ها. هن جي اها حالت ڏسي ٻين سينين جو تہ خون خشڪ ٿي ويو، ۽ حاجي صاحب کي وري سهڪو شروع ٿي پيو! گامون بي پرواهيءَ سان واپس ٿيو، ڪيس ڪنهن بہ ڪونہ روڪيو.

هن ٻاهر نڪري سِڌو جهنگل جو رخ رکيو، ٿورو اڳتي وڌيو، تہ وينل سينين مان هڪڙو تڪڙو تڪڙو اڳ ڦِري آيس، ۽ چوڻ لڳو، ”او ميان! منهنجي پارت اٿيئي؛ مان هڪڙو حرف بہ ڪونہ ڪڇيو هو.“
”سيٺ صاحب! اسين ڪڏهين بہ ناحق نہ ڪندا آهيون، ٻي فڪر ٿي وڃي ويهہ.“
”پڙ ميان، ڪو ڪم ڪار هجيئي، ڪا شئي شگل ڪپيئي، ڪنهن پئسي ڏوڪڙ جي جڙوڙت هجيئي، تہ بہ حاجڙ آهيون.“
”اسين ڀاڙيا ناهيون سيٺ صاحب، اسان کي خدا گنج ڏيئي ڇڏيا آهن. ڪنهنجو حق ڦٻايو هجيئي، تہ اُن کي ڏيئي ڇڏج.“ هو بي پرواهيءَ سان ٻانهون لوڏيندو هليو ويو.

اجا سج ئي ڪونہ اُڀريو هو، تہ ڪليڪٽر صاحب جي بنگلي وٽ هڪ موٽر اچي بيني، موٽر مان ضلع جو مشهور سيٺ حاجي محمد عارب خان لٿو. هو ڪليڪٽر سان ايترو تہ گهايل مايل هو، جو لهي سڌو بنگلي جي گهرو حصي ۾ هليو ويو. نوڪر چاڪر سلام ڪرڻ لڳا، پر حاجي صاحب ڪنهن ڏي ڪونہ نهاريو، ۽ سندس ڊائننگ روم ۾ وڃي پهتو. ڪليڪٽر صاحب اجا چانهہ جو هڪ ڍُڪ مس پريو هو تہ حاجي صاحب هڪ وڏي اوچنگار ڏيئي، پٽڪو اڳيانس اڇلائي، خط ڪڍي ميز تي رکيو. خط جون چارئي ڪُنڊون ڳاڙهيون هيون. حاجي صاحب سمجهيو هو تہ هي نرالو خط ڏسي ڪليڪٽر صاحب کي ڇرڪ پوندو، مگر ڪليڪٽر صاحب بہ اهڙن خطن کان غير واقف نہ هو، ان ڪري اول تہ حاجي صاحب جي دستار مبارڪ سندس سِر تي رکي ڳراٽڙي پاتائين. ٺاپر ڏيئي چوڻ لڳو: ”حاجي صاحب تو جهڙو مومن بندو، ۽ هيترو بي قرار ٿئي؟ پنهنجي رب کي نٿو ياد ڪرين، تہ تنهنجي قلب کي قرار اچي!“
”قرار تہ ڪمبختن وڃائي ڇڏيو آهي. هي لفافو تہ ڏسو حضور!“
”اهي لفافا ڪي نوان ناهن حاجي صاحب، اهي دنيا جي هر حصي ۾ پيا هلندا آهن. ڪجهہ وقت اڳ لکنوءَ طرف بہ سلطانہ ڊاڪوءَ جي ٽولي اهڙن لفافن جي ڌُمَ لڳائي ڏني هئي؛ پر ينگ صاحب جهڙي برجستي عملدار انهن کي خاموش ڪرائي ڇڏيو.....“
”انهيءَ ڪري تہ عرض ڪرڻ آيو آهيان، تہ حضور جن بہ هتي ڪو اهڙو برجستو عملدار گهرائي، انهن وسيلي هنن کي خاموش ڪرڻ فرمائين“
”ڪنداسون، ڪنداسون..... حاجي صاحب، اڳتي انشاءَالله تعاليٰ اوهان ڏي ڪوبہ لفافو ڪونہ ايندو، اهو ’آخري لفافو‘ سمجهندا..... هيءُ عبدالڪريم خان جا ’ورد‘ آهن، اوهين سامت ۾ اچي چانهہ تہ پيو.“

هاڻي حاجي صاحب جي پيٽ ۾ ساهہ پيو؛ هن سڏڪا ورايا، مديني واري رومال سان اکيون اگهيون، سامت ۾ اچي چانهہ جو ڍُڪ پريائين. ڪليڪٽر صاحب بسڪوٽ ويجهو ڪيس.

جڏهين حاجي صاحب ٺاپر ۾ آيو، تڏهين ڪليڪٽر صاحب نهايت ٺڏائيءَ سان چيو، ”حاجي صاحب، اڳ اهڙا گهڻا لفافا آيا اٿوَ؟“
”جناب هيءُ ٽيون آهي.“
”هون..... پلا پهرئين ۾ چا هو؟“
”جناب، پهرئين ۾ لکيل هو تہ ’هن چوري گامونءَ کي.....‘ او صاحب اهوئي گامون..... او جيڪو عيد جي ڏينهن گستاخ ٿيو.....“
”ها ها، مان کي ياد آهي، توهان ڳالهہ ڪريو.“
”ها، تہ ’گامونءَ کي ڏهہ هزار ڏيو.‘ مان تہ بيخياليءَ مان گامونءَ کي چيو، ’چوين، تہ روبرو اچي وٺي وڃو،‘ پوءِ ڪجهہ ڏينهن بعد پنجن ستن هزارن جي ڪٽڪ ساڙي ويا، ۽ وري گامونءَ هٿ ئي لفافو موڪليائون تہ

’هاڻي ويهه هزار ڏيو‘ خير، مون چوري ڪي گهٽ وڌ ڳالهائي واپس ڪري ڇڏيو. ته اڄ وري عين منهنجي وهاڻي جي پرسان تسبيح هيٺ هيءُ لفافو پيل هو....“

ڪليڪٽر صاحب ڌيان سان ڳالهه سُڻي رهيو هو. حاجي صاحب چانهه پيئندي وچان ڪٽي پاڻيءَ جو ڍُڪ پريو، وري بسڪوٽ ذرو وات ۾ وڌائين؛ ساهي ڪٽي چوڻ لڳو، ”صاحب! اوهان ڪي خبر آهي ته آءٌ پرهه ڦٽيءَ کان اڳ اٿندو آهيان اها مديني جي پنڌ جي برڪت آهي، جو اُن مهل اصلي ڪو شخص جڻ ته چونگ ڏيندو آهي. آءٌ ڪلمو پري اُٿندو آهيان، بروقت غسل ڪري تهجد پڙهندو آهيان، تهجد پڙهي ڪجهه وظيفي بعد پرهه ڦٽندي آهي، تڏهين فجر جي نماز پڙهندو آهيان.....“

حاجي صاحب ڳالهه ڪندي بسڪوٽ کائي پورو ڪيو ۽ وري مٿانئس پاڻيءَ جو ڍُڪ پري چوڻ لڳو، ”اڄ جهڙوئي تسبيح هٿ ۾ ڪنيم، ته هينان لفافو ڏٺم. ڪُنڊن جي رنگ جو واقف هوس، لفافو پڙهندي ئي اهڙو ته بيتاب ٿيس، جو نڪو ڪيم غسل، نڪا نماز، سڌو موٽر ۾ چڙهي اوهان ڏي آيس، فجر جي نماز به قضا ٿي ويئي؛ شل ڪمبختن جو قيامت ۾ ڪارو مُنهن ٿئي؛ اسان جون عبادتون ئي چَٽ ڪرائي ڇڏيائون.....“

ڪليڪٽر صاحب اطمينان سان لفافو هٿ ۾ ڪنيو، خط ڪڍي پڙهڻ لڳو:

”حاجي محمد عارب ڪي عوامي عدالت طرفان اطلاع ٿو ڏجي ته اوهان جي ڏوهن جي لِسٽ وڌندي پيئي وڃي ۽ بار بار آگاهه ڪرڻ بعد به اوهين هوش ۾ نٿا اچو؛ ان ڪري هاڻي آخري طرح اوهان تي چاليهه هزار روپيه ڏنڊ وجهجي ٿو. اهي پئسا اوهين ساڳئي لفافي ۾ وجهي ساڳئي هنڌ تسبيح هيٺ رکندا ته اسان ڪي ملي ويندا. ياد رکجو، هن کان پوءِ جي غلط حرڪت جي سزا جسماني ٿيندي، نه ڪه مالي.“

اطمينان سان خط بند ڪري، لفافي ۾ وجهي ڪليڪٽر صاحب ڪٽي ميز تي رکيو ۽ چوڻ لڳو، ”هون، پلا حاجي صاحب، توهان جي خيال ۾ هيءُ ڪنهن جو ڪم هوندو؟“

”جناب! هيءُ ڪم هوندو انهن ڪافرن ڪميونسٽن جو، جي هارين ڪي پيا ڪارائين.“

”ڪميونسٽن جو؟“

”بيو وري ڪنهن جو جناب!“

”يعني اوهان جي ڪٽڪ ڪميونسٽن ساڙي آهي؟“

”ها حضور، سندن اڳواڻ اڳواڻ جو ئي اهو فرمان آهي ته:

”جس کيت سي دهقان کو ميسر نه هو روزي،
اس کيت کي هر گوشهءِ گندم کو جلادو.“

ڪليڪٽر صاهب کِلي پيو ۽ چيائين، ”اهو قول ته علامه اقبال جو آهي، ڪميونسٽ ته ’جلادو‘ بدران ’چين لو‘ چوندا آهن.“

’يعني ڪه‘؟

”يعني هو ته چوندا آهن ته پنهنجا حق کسي وٺو، يعني ڪه ’هاري حقدار‘ کان وڌي ’زميندار دست بردار‘ ڪريو. مان ته سندن ڪيترائي ڪتاب پڙهيا آهن، انهن ۾ ڪٿي به عوامي ملڪيت جي ساڙ ٻار جي هدايت نه پڙهي اٿم، سواءِ جنگي حالتن جي.“

”ته تڏهين حضور، اهو ڪم ڪميونسٽن جو نه هوندو ته حُرن جو هوندو؛ انهن بدمعاشن به مُلڪ ۾ باهه ٻاري ڇڏي آهي.“

”ائين ڪٽي هوندو،“ ڪليڪٽر مُرڪي چيو. ”پوءِ ڪريو نه انهن تي مان وٽ باقاعده ڪيس داخل؟“

”پر اول ته منهنجي جان جو بچاءُ ڪريو نه؟“

”يعني ڪه“ ڪليڪٽر مرڪي چيو. ”اوهان جي ڪٽ جي چوڌاري چار پوليس وارا ببهاريون؟“

”ڪٽ جي چوڌاري چو؟“

”جيڪي شخص وهاڻي وٽ تسبيح هينان لفافو رکي سگهن ٿا، سي ته.....“

اوچتو حاجي صاحب سندس منهن ڪي ڪٽي هٿ ڏنو ۽ چيائين: ”خان صاحب! هٽي بس ڪريو، ڪوبه بُرو اکر صبح جي مهل واتان نه ڪيو؛ منهنجا به ننڍڙا ٻچا آهن، ۽ (مرڪي) هڪ به ننڍيون بيگمون به؛ بيشڪ اوهان منهنجون اکيون کولي ڇڏيون. درحقيقت مون جيڪي به پئي ڪيو آهي، سو سمورو غلط ڪيو اٿم. سي کان اول ته آءٌ سمجهان ٿو، ته سرڙين هارين لاءِ سرزمين تي ئي اهڙو انتظام هجڻ کپي، جو ڪمدار هنن کي گهربل ضروري پئسا ضرور ڏيندو رهي. پلا ’سرڙيو‘ جي ته معنيٰ ئي اها آهي ته چورو چنو- نانگو نپنو، هن ۾ ڪا پڄت هجي ته جيڪر پنهنجو جوڙو نه وٺي؟ ان ڪي هر خرچ اسان کي ڏيڻو آهي ۽ ضرور ڏيڻو آهي، بيو پلا هنن کي ڏيندو ئي ڪير!.....“

هاڻي حاجي صاحب ساهه کنيو، پاڻيءَ ڍُڪ پريو، کليڪٽر مُشڪي رهيو هو..... ۽ حاضري ڏيڻ لاءِ اچ وڃ کندڙ بيري جو مُنهن بَهڪڻ لڳو. حاجي صاحب وري ڪُڇيو:

"پيو ته لڄن جي نالي ڪوبه اڪر هر غيرتمند انسان لاءِ تمام ڏکيو هوندو آهي؛ مون اوهان جي روبرو هن چوڪر کي گهٽ وڌ ڳالهايو، چماٽ هنئي، اهو سڀ غلط ڪم ڪيم؛ هي ملڪيتن ۽ هلندين جا نشا اسان ديندارن کي به آپي کان ٻاهر ڪري ڇڏين.......

"ان بعد چورو ٻچن جي موت جي صدمي ۽ غيرت جي جوش کان لاچار وڃي حُرن جي پناهه ۾ پيو، ته ان جو ڏوهه ڪونهي؛ ۽ مون تي لازم هو، ته پهرئين ئي خط تي عوامي عدالت کي ڏنڊ ادا ڪريان ها؛ پر مون غلط رستو ورتو ۽ ڪٽڪ به ساڙايم، ڏنڊ جي رقم به وڌايم، پوءِ اها وڌيل رقم به ڪٽي ڏيان ها، ته مون کي ڪهڙي پرواهه هئي....."

"۽ اچ به" کليڪٽر مُرڪي چيو. "چاليهه هزار اوهان لاءِ ته ٺُڪ برابر آهن!"

"سورنهن آنا سچ ٿا چئو" حاجي صاحب هاڻي نهايت اطمينان سان مرڪي ڳالهائي رهيو هو، نه سهڪو هئس، نه پياس هئس، نه بيقراري؛ ۽ قرآن پاڪ به فرمائي ٿو ته 'الله جي ياد سان قلبَ قرار وٺن ٿا.' الله جي سچي پچي ياد آهي غصو پيئڻ، خلق سان سنو هلڻ، ۽ دولت جي نشي ۾ انڌو نه ٿيڻ. اهو انڌو ٿيڻ ئي ته اسان پارن کي دل جا ڏڙڪا ۽ ساهه جا سهڪا پيدا ڪرائي ٿو. ڏسو هينئر آءٌ سوچڻ لڳو آهيان، ته سهڪو ئي بند ٿي ويو اٿم.

هاڻي حاجي صاحب جو ٺهڪ نڪري ويو ۽ چيائين، "مسٽر عبدالڪريم! 'مال صدقو سِر جو سچ پچ' چاليهه هزار مون لاءِ ته ٺُڪ برابر آهن؛ اهي ته آءٌ هڪ وڏي ڪاموري جي شڪار تي ئي دُف ڪري ڇڏيندو آهيان، پوءِ چونه غريبن ۾ هلايان!"

حاجي صاحب ٺهڪ ڏيندو اٿيو، ۽ چيائين، "خدا حافظ خان صاحب!" کليڪٽر صاحب به ٺهڪ ڏيئي هٿ ملائي چيو، "خدا حافظ حاجي صاحب! آءٌ سمجهان ٿو ته اچ توهان جي عُمر ويهه سال وڌي ويئي!"

"يعني ست هزار ڏينهن!" حاجي صاحب وڏو ٺهڪ ڏنو ۽ چيائين، "چاليهه هزار روپيه ۽ ست هزار ڏينهن..... ڪو مهانگو سودو ته ناهي!"

"اچ اچ، ابا گامون اچ، تون ته يار وڏو سياڳو نڪتين، هيءُ ٿهي ڏسين ٿو؟"

"سردار! هيءُ ته سڀ هزار هزار جا آهن- ڪنهن موڪليا آهن اُهي؟"

"موڪليا ته خدا آهن." سردار ٺهڪ ڏيئي چيو. "پر چوندا آهن ته 'ڏئي مٿان- ڪنهنجي هٿان' سو اهي لٽا آهن ته سيٺ حاجي محمد عارب خان تي!"

"حاجي صاحب موڪليا آهن؟" گامونءَ جو به ٺهڪ نڪري ويو، "وڏو سمجهدار ٿي پيو آهي حاجي صاحب؛ پورا چاليهه آهن نه؟"

"بلڪل پورا" سردار وڏ ٺهڪ ڏنو. "حاجي صاحب کي خبر آهي، ته اسان جي عدالت جي بقايا تي ڪو اٺ ڏهه سيڪرو پينلٽي نه لڳندي آهي!"

"پلا سردار، لٽا ته حاجي صاحب وٽ، پر پاڻ وٽ ڪنهن جي هٿان پهتا؟"

"هن کي ڏسين ئي ڪونه ٿو؟" سردار پاسي کان بينل ڏي اشارو ڪيو.

"اوهه تون؟" گامونءَ حيراني مان بينل ڏي نهاري چيو. "پائو، حاجي صاحب جو حاضري جو نوڪر تون آهين نه؟ انهي ڏينهن منهنجي اکين ۾ اکيون وجهي تو ڳالهايو هو نه؟"

"پيو تڏهين تسبيح هيٺان لفافا رکڻ ۽ کڻڻ، ڪنهن ٻاهرين جو ڪم هوندو چا؟" بينل ٺهڪ ڏيئي چيو.

سردار کلندي چيو، "چڱو پُٽ هيءُ به نوٽ تنهنجو حصو. حاجي صاحب کي کليو کلايو وڃي سلام ڏي ۽ چئجانس، ته تو اسان جو شان سڃاتو، هاڻي اسان کي وري تنهنجو شان سڃاڻڻو آهي.... هاڻي وري انهن سان حساب ٿيندا، جن پوءِ ڍاون کي کنڌ ۾ ڪلي آهي، ۽ پرايو ڳُٽ رڙ ڪري ڪٽي پنهنجي کنڌ ۾ وجهندا آهن، ۽.... هان، هيءُ پنج سو روپيه پٽڪي جا سيٺ سڳني مل کي ڏج، چئجانس ته 'هيءُ انهي ڏينهن جو انعام اٿيئي' جو گامونءَ سان ماٺهن وانگر ڳالهايو اٿيئي، ۽ ڪيس اهو به چئجانءِ ته ڪوبه ڪم ڪار هجيئي، ڪابه حقيقي مدد کپيئي، ته هر وقت حاضر آهيون، چڱو پائو بخشڻ، خدا حافظ."

بخشڻ سلام ڪري کِلندو کِلندو پوئتي موٽيو، گامون حيرانيءَ سان ڏسي رهيو هو.

سردار هاڻي ڏانهنس مخاطب ٿي چيو، "هيءُ ڏهه نوٽ وڃي کليڪٽر صاحب کي ڏي، ۽ چوينس ته اهو عوامي عدالت طرفان شڪريو آهي، جو اوهان حاجي صاحب کي نيڪ صلاح ڏني. ۽ هان..... هيءُ هڪ نوٽ

سندس انهيءَ ٻيري کي ڏڄ، جنهن وٽن چانهه پياريندي پئي اچ وڃ ڪئي، ۽ عدالت کي اکر بہ اکر رپورٽ موڪلي ڏني!“
گامون ’ٻيري‘ جو اکر ٻڌي حيران ٿي ويو. سردار چيس، ”نوجوان! حيران ڇو ٿو ٿين؟ ’انصاف‘ جا هٿ تمام ڊگها ٿين ٿا، ۽ ’ظلم‘ جي اکين تي انڌ جا ڪوپا هوندا آهن، هن ڪي پر ۾ بيئل ڇيز بہ ڏسڻ ۾ ڪانہ ايندي آهي. هو پيو موجون ڪندو آهي، ۽ نشي ۾ مست رهندو آهي، پر پتو تڏهين پوندو اٿس، جڏهين اوچتو ڪنهن چماٽ جو واڄٽ ٿيندو اٿس؛ پوءِ سمورا نشا ٽٽي ويندا اٿس. دنيا ۾ هميشه ۽ هر هنڌ ائين پيو ٿيندو آهي!“

”ڄامن وساڻ“ جي ڳوٺ ۾ اڄ هلچل لڳي پيئي هئي. جيڪا نٽٽڪي ’جنت‘، ڦڪيءَ ٻڪيءَ نہ ملڻ سبب ڦٿڪي مري ويئي هئي، ۽ سندس جنهن معصومڙيءَ ٻانگ ڏيئي نالي رکڻ کان اڳ ئي ڇڙيون هٽي پساهه ڏنا. اڄ اُنهن جي قبر تي خُود حاجي محمد عارب خان ماڻهن جي هجوم سان فاتحہ پڙهڻ آيو ۽ ٻنهي جي قبرن تي بہ بنارسي چادرون وجهي انهن کي گلاب جي گُلن سان سٽي ڇڏيائين؛ وري پوءِ جو فاتحہ خوانيءَ جي ديڳين جو اچي افتتاح ڪيائين، تہ هزارن جي منهن مخلوق- سارو ڏينهن پئي فاتحہ جي ماني کاڌي، تہ بہ کوٽ ڪان آئي. اڄ گامون- ’غريب گامون‘ ڪونہ هو، بلڪ هر ڪنهن شخص فاتحہ خوانيءَ جا پئسا (جيئن ٻهراڙيءَ ۾ رسم آهي) ’رئيس گامڻ خان‘ اڳيان پئي رکيا... پر گامون ويچارن ۾ هو؛ هن کي پنهنجي ننڍپڻ کان وني اڄ تائين جا سڀ ڏينهن پئي ياد آيا؛ سندس ڄائي کان اڳ پيءُ مري ويس ۽ سُرت ۾ اچڻ کان اڳ ماڻس ٻيو مڙس ڪيو؛ جنهن اٽي موچڙو ۽ ويني گار- جي حساب هلائي هلائي نيٺ موچڙا هٽي گهر مان ڪڍي ڇڏيس. هو ڇڙياري پورهيو ڪندو ڪندو نيٺ انهيءَ نٽٽڪي جنت سان شادي ڪرڻ خاطر وڃي سيٺ جو سرڙيو هاري ٿيو.... سندس جهڙا ڪيترائي اجا ساڳيءَ طرح پيا پادر ڪائين.... ڇا اهي بہ انهي ذلت جي کُن مان ڪڍي نٽا سگهجن.

”ڪيئن ٿو ڀانئين ڪمدار! ڏنئي پاڻ واري حاجي صاحب جا ڪم؟ سڄا سارا چاليهہ هزار روپيہ وڃي حُرن کي ڏنڊ ڀري آيو! توبہ، شل ماڻهوءَ جي ڀيري نہ اچي! اڙي اهو چورو ڦسيئرو مان تي بہ اُلر ڪري آيو، حاجي صاحب ۽ همراهہ وچان نہ پون ها تہ مان جناخون ڪڍي ڇڏيانس ها، حاجي انهي جي وڃي پيش پيو آهي....“
”سيٺ وڏا“... ڪمدار پيملي ڪنگهڪار ڪري چيو، ”تون شينهن جي جگر وارو آهين، شينهن جي؛ اهو تنهنجو ئي جگر آهي، جو مان بہ زمين مان حُرن کان ٻنيون ڪسي ورتيون آهن. اڇي نہ پلا ڪا اوهان ڏي ڇني، اصل جناخون ڪڍي ڇڏيون....“
ٺڙڪ .....
منگهہ منجهان هڪ ڳاڙهين ڪُنڊن واري لفافي اچي ڦهڪو ڪيو؛ سيٺ کي ڇرڪ پيو ۽ ٽڪڙو ٽڪڙو کولي وڏي آواز سان پڙهڻ لڳو:
”راءِ بهادر سيٺ شيوڪ مل کي عوامي عدالت طرفان ڇتاءُ ٿو ڏجي، تہ پنهنجو هوش ٺڪاڻي ڪري. هن سڀ کان اول اسان جي بيلف کي راهہ گناهہ گار ڏني؛ اسين انهي جي جيڪر سزا ڏيون ها، پر اسان جي بيلف سر زمين تي ئي حساب صاف ڪري ڇڏيو، انهي ڪري هرو ڀرو الجهڻ اسان جو بہ ڪم ڪونہ هو.
هينئر اسان کي پُڪار ملي آهي، تہ سيٺ صاحب سندس ڪمدار پيملي پيل جي چوڻ تي لڳو آهي ۽ اسان جي بي گناهہ فقيرن کان سندن اُهي آئنا ڪسيا اٿس، جن تي هنن جي وڏن کان محنت ٿيل آهي.
جيڪڏهن پندرهن ڏينهن اندر اهي آئنا هنن کي واپس نہ مليا، تہ عوامي عدالت..... پ پ پنهنجيون.... ڪ ڪ ڪاروايون ڪرڻ ۾.....“
سيٺ صاحب جي هٿ مان هاڻي لفافو ڪري پيو ۽ هو ڇڙ مان گاريون ٻَڪڻ لڳو.
۽ ڪمدار صاحب حُرن کي پٽي هڪ وڏي گار ڪڍي چيو، ”سيٺ صاحب، ڪوبہ فڪر نہ ڪريو؛ اوهان جي دعا سان پيملو بہ شير آهي، هيءُ گدڙ اسان جو وار بہ ونگو نہ ڪري سگهندا. ڪني آگر وڍي چگي؛ حرن کان ٻنيون ڪسڻ ۾ اسان ڪوبہ گناهہ نہ ڪيو آهي، زمين اسانَ جي آهي، جنهن کي وٽي تنهن کي پوکڻ لاءِ ڏيون. آئنن تي ڪنهن بہ هاريءَ جو حق سرڪار بہ بحال نہ ڪيو آهي، بلڪ سرڪار جون تہ هدايتون آهن، تہ فسادين کي پنهنجي زمين ۾ رهڻ نہ ڏيو.“
(خط کي هٿ ۾ ڪٽي ڦاڙي مٽي نهاري) ”او منگهہ وارا چورا! اسين توکان نڪي ڊڄون ٿا، نڪي اسان کي تنهنجي ڪا اهڙي پرواهہ آهي، جو توکي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪريون. تون وڃي پنهنجي وڏن کي ٻُڌاءِ، تہ پيملي ڪمدار وٽ اوهان جي خط جي هيءَ حيثيت آهي، هُجيوَ مڙسي تہ اچو.....“
منگهہ وارو چورو تہ الائي ڪٽي هو، پر بدقسمتيءَ سان هينئر ڪا سِرڻ اچي ويني هئي، تنهن لاٽي جو پرپور وِٺِ، تہ سڌي ڪمدار جي وات ۾! هن اها ٿُڪي، حرن کي ڏاڍيون گاريون ڏنيون ۽ چوڻ لڳو، ”ڪمبخت

سمجهن ٿا تہ مون کڏهين حُر ڏنائي کونہ آهن، اڙي انهن حرڻن کي گاريون ڏيئي، موچڙا هڻي تہ هيڏو ٿيو آهيان....“

اوچتو منگهہ مان آواز آيو:

”سدا نہ رنگ سهيليان، سدا نہ راجا ديس،
سدا نہ جُڳ جيوڻا، سدا نہ ڪالا ڪيس.“

”ڪلا اٿيئي بدمعاش، اتي چيرا ڪيڻ بدران وجي پنهنجي وڏن کي وٺي اچ، تہ پيملي بهادر سان ملاقات ڪن!“ ڪمدار وڏي آڪڙ سان چيو. هاڻي راءِ بهادر سيٺ شيوڪ مل بہ شير تي چوڻ لڳو، ”اڙي ڪهڙي ڦسيئري کي طاقت آهي، جو راءِ بهادر سيٺ شيوڪ مل ڏي اک بہ کڻي نهاري؟ مان اڄ ئي تو وجي اسان جي شير مرد وزير صاحب نهچلداس سان ملان؛ پوءِ پاڻيهي انهن چٽن کي خبر پوندي، جن جو من حاجي صاحب جهڙن بيوقوفن وڌائي چڏيو آهي!“

”نيڪ آهي سائين نيڪ آهي؛ رکو پڳوان تي؛ سڀ ڀلي ٿيندي. ديوان نهچلداس وڏو طاقت وارو آهي، ۽ سائين هن وڏي وزير کان بهادر کي بہ ملي چڏجو، چون ٿا تہ اهو بہ حُرن واري پير جي برڪلاف آهي.“

”چڱي يادگيري ڏنئہ ڪمدار، خانبهادر الهہ بخش بيشڪ مڙس ماڻهو آهي ۽ اسان کي سدائين پيو چوندو آهي، تہ حرن جو زور گهٽايو. اسان جا سانگهڙ ۽ ميرپور جا سيٺيون بہ انهن ئي خيالن آهن. هاڻي.... هاڻي وقت آيو آهي جو انهن حرن جي آڪڙ کي اصل پاڙون پٽي چڏجي. هيستائين انهن جو ڪم بہ چٽن سان پيو هو، اسان پارن پڙهيلن سان هاڻي هٿ اٽڪايو اٿن، تہ ستياناس بہ جاڻ ٿين!“

ڪيترائي مهينا راءِ بهادر جون اهي آڪڙون پئي هليون، هڪ ڏينهن اوچتو هڪ هاري سهڪندو آيو ۽ چيائين، ”سيٺ صاحب، سيٺ صاحب، ماڙيءَ جي ڇت تي تہ چڙهو.“

”پر آهي ڇا!“

”سائين ڇت تي هلو، تہ ٻڌايانوَ.“

سيٺ صاحب ماڙيءَ جي ڇت تي بہ وري هڪ اتاهون مورچو ٺهرايو هو، ان مان جڏهين اوچيءَ طاقت واري دوربيني کڻي بيهندو هو، تہ سندس چار کوهہ پراهين پوک پيئي ڏسبي هئي. سيٺ صاحب اڄ بہ پانيو هو، تہ ڪنهن جا تمام گهڻا ڀور اڇي پوک ۾ پيا هوندا، سي ڏسڻ لاءِ تو هاري ماڙيءَ تي چڙهائي؛ سو نهايت اطمينان سان دوربيني کڻي اچي ماڙيءَ تي پهتو، اتي پهچڻ سان دوربينيءَ کان سواءِ ئي باهہ جون لاٽون آڪاس پهچنديون ڏنائين. هن وائڙو ٿي هڪدم پڇيو:

”هي ڇاهي ڙي!“

”سيٺ وڏا، اهي اوهان جي ڦُٽين سڙڻ جون لاٽون آهن.“

”چوين ڇا تو نياڳا؟“

”سائين، سچ ٿو چوان، اهي اوهان جو ڦُٽيون آهن، جي حر ساڙي رهيا آهن.“

”پر ڦُٽيون تہ ڦيڙهن ۾ هونديون نہ؟“

”ها، هونديون تہ ڦيڙهن ۾ آهن، پر اڄ پيملي ڪمدار جو اوسڙ هو نہ؟“

”ها ها، سندس ڌيءُ جي شاديءَ تي وڏي طومان سان پيلن جي ڄڃ آئي هوندي.“

”هائو سائين، تہ اها ڄڃ اچي ڪري ۾ ٽڪي، هاري بہ اندر هئا؛ ڏاڍا راماڻا متا پيا هئا، تہ اوچتو اهي نياڳا آيا، هڪدم بندوقون سامهون ڪري چيائون، ’خبردار، سڀ هٿ اُڀا ڪريو، جيڪو هٿ اُڀا نہ ڪندو سو ڌڙ رکيو هوندو.‘ لاچار سيني همراهن هٿ اُڀا ڪيا.

تنهن تي وري چيائون، ’ڪوبہ ڀڄڻ جي ڪوشش نہ ڪري، چؤطرف اسان جا ماڻهو بندوقن سان بيٺل آهن.‘ سڀ ويچارا چپ ڪري بيهي رهيا.

پوءِ سائين حُڪم ڪيائون تہ ’ڦيڙن مان سڀ ڦٽيون ڪڍي لوڙهي تي وجهو...‘ پنج ڇهہ سؤ ماڻهو..... زالين، مردين سڀ انهي ڪم ۾ لڳي ويا. جنهن بہ سُستي ٿي ڪئي، تنهن ڏي هڪل ڪري بندوقون سڌيون ٿي ڪيائون. پوءِ جڏهين سڀ ڦٽيون لوڙهي مٿي وڪرجي ويون، تڏهين چيائون هاڻي ڏيو لوڙهي کي باهہ ....“

”پوءِ..... پوءِ..... اوهان واري ڪمدار ڪارو منهن پئي ڪيو؟“

”ڪمدار ئي تہ سڀ حڪم پئي ڪيا سيٺ صاحب!“

”ڪمدار ٿي حڪم ڪيا؟ ڇا ڪمدار هنن سان مليل هو؟“

”ڪمدار هنن سان مليل تہ ڪونہ هو، پر هنن سڀ کان اول ان کي سوگهو ڪيو، پوءِ پاڻ ان کي ٿي حڪم ڏنائون ۽ ان ٻين کي ٿي ڏنا.“

”سائين، اسين بہ هاري ڪنهن ڪم سان ڪري ڪان ٻاهر رهجي ويا هئاسون، تن مان هڪڙو ويو اسپيشل پوليس ڏي ۽ ٻيو آءٌ اوهان ڏي. پوليس ضرور اوڏانهن چڙهي ويئي هوندي، اوهين بہ هلو تہ چڱو.“

”جهڳو ئي جهڻ تي ويو..... نيمي ئي ناش تي ويئي.... هاءِ گهوڙا، هي چا ٿيو.... هاءِ نهچلداس.... هاءِ ڪان بهادر.... گهورا! چا ڪڙيان.... اري تون بہ وڃ پوليس ڏي.... اري ڪين وڏيون رقمون آهن.... هاءِ هاءِ!“سيٺ تہ بل ڪاٺي مورچي ۾ ئي ڪري پيو. هاريءَ هيٺ لهي نوڪرن کي سيٺ جي سنڀال لاءِ چيو ۽ پاڻ وري اسپيشل پوليس جي مرڪز ڏي هليو ويو، جو انگريزن خاص طرح حرن جي هلچل جي تدارڪ لاءِ قائم ڪيو هو ۽ ڪين جيپون، فادر جيپون ۽ وڏو سامان مليل هو. هن تہ سمجهيو هو تہ هو هليا ويا هوندا، پر آءٌ بہ احوال پڇي پوءِ اوڏانهن ويندس. پر اتي وڃي جيڪي ڏٺائين، تنهن والڙن ئي واتريون ڪري ڇڏيس. جيڪو هاري خبر ڏيڻ آيو هو، سو تہ وسو ٿيو وينو هو: پر پوليس وارن تياريون پئي ڪيون. ان هاريءَ ڪيس ڏسي يڪدم اگر ڪٽي چپن تي رکي ۽ هيءُ بہ سلام ڪري اچي بيٺو. هن يڪدم وڏي آواز سان چيو، ”بس پائو، اجهو پوليس ٿي هلي ۽ حرن جون جناخون ٿي ڪڍي: اڄ ڪمبختن کي موت ڪٽي آيو آهي، ڏسين ٿو تہ ڪيئن نہ تياري پئي ٿئي.“ وري بہ آگر ڪٽي چپن تي رکيائين. هي ماٺ ڪري اچي پرسان وينس. هاڻي انگريز پوليس جي سنير سنيران پيئي پوي، ڪنهن ٽائر مان هوا پيئي نڪري تہ ڪنهن جيپ جي انجڻ اسٽارٽ ئي نہ ٿئي: ڪو پيو حُرن کي گاريون ڏئي، تہ ڪو ديوانن تي بہ ڏوڙيو پيو لڳائي، ۽ ڪو وري ماتحتن کي پيو دبائي. مطلب تہ اڌ ڪلاڪ اهو شور هليو، ايستائين پري ڪان دونهان ۽ شعلا جهڪا ٿيندا ڏسڻ ۾ آيا، جيپون ۽ فادر جيپون بہ تيار ٿي ويون. هاڻي هي ٻئي بہ چڙهيا هنن سان گڏ: اڳتي هلڻ ڪان پوءِ وري بہ ڪنهن جو ٽائر ٿي برسٽ ٿيو، تہ ڪنهن جو پيٽرول ٿي ليڪ ٿيو، مطلب تہ ٿي ڪوهہ مفاصلو طي ڪرڻ ۾ ڪلاڪ لڳي ويو. سرزمين تي پهتا، تہ ٻتيون تہ وسامي چڪيون هيون، باقي ڪمدار پيملو مل رڙيون ڪندو رت ڳاڙيندو آيو، چي، ”حضور منهنجو ڪن ڪپي ويا آهن، هاءِ هاءِ، ڪيئن ڪريان، حضور اجهو هيءُ اڳيان پيا پڳا وڃن.“

هڪڙي آفيسر ٻتي گار ڏيئي چيس تہ، ”هلي ڏيکار، تہ ڪهڙي پاسي ويا آهن. هاڻي پيملو چڙهيو اڳيئنءَ جيپ ۾ ۽ هلڻ لڳا، اڳتي تہ وري بہ ساڳيو رينگڻ: ڪنهن جي جيپ جو پنچر، تہ ڪنهن جي انجڻ ۾ رولو. تان جو صورت حال ڏسي پيملي چيو، ”او سائين! اوجهو ٻيلي ۾ پهچي ويا. سائين هُو ڏسو تا!“

حقيقت ۾ نڪي پيملي تي حر ڏٺا، نڪي ڪنهن ٻئي تي ڏٺا: پر هاڻي سيني مٿن گارين جو ڏوڙيو لڳائي چيو: ”پڄي ويا، ههڙا تهڙا، لڪي ويا گاندو، نہ تہ اڄ شينهن سان مقابلو هئن....“

هينئر تہ اسان جي پوليس وڏي خبردار ۽ مستعد آهي، پر انريزن جي پوين ڏينهن ڏينهن واري اسپيشل پوليس اجهو اهڙي هئي!

پورن پنجن ڏينهن بعد راءِ بهادر سيٺ شيوڪ مل ٽوپي لاهي اچي حاجي صاحب جي پيرن تي اڇلائي، تہ حاجي صاحب وڏن جو ننگ سڄاڻ: واسطو اٿئي ڏٽيءَ جو، منهنجو ڪو بچاءُ ڪرايو. ڦٽيون تہ وييون، پر هاڻي مورڳو سِر ٿو وڃي: جيڪي ڏنڊ چوين، سو پري ڏيان، پر منهنجي جِند ڇڏاءِ.“

۽ حاجي صاحب جو نوڪر رومال منهن ۾ ڏيئي ٻاهر نڪري وڃي ٺهڪ ڏيڻ لڳو....

نيڪ چئن ڏينهن بعد اسپيشل پوليس جو آفيسر آن اسپيشل ڊيوٽي صاحب اچا سندس آفيس واري ڪمري جي ڪرسيءَ مٿي مس ٿي وينو، تہ ميز تي پيل ’ڳاڙهين ڪُندن واري لفافي تي نظر پيس، ”ڳاڙهن ڪُندن وارن لفافن“ جي خبرن ڪان هو بہ اڻ واقف ڪونہ هو، ان ڪري تڪڙو تڪڙو لفافو ڪوليائين، اندر هزار هزار وارا ڏهہ نوٽ پيل هئا ۽ هڪ خط:

”اسپيشل آفيسر صاحب، اسپيشل پوليس مرڪز- ٽنڊو آدم، عوامي عدالت جي اسپيشل پوليس اوهان جي سمجهہ ۽ دماغ تي آفرين چوي ٿي: جو اوهان هڪ پوڪ پيل جي ٻي سمجهيءَ جي فرياد کي وزن نہ ڏيئي، پنهنجا قيمتي سِر، اهڙن مَتيرن جي مقابلي ۾ رائيگان وڃائڻ ڪان ٽٽائي ڇڏيو، جي موت سان اهڙوئي پيار رکن ٿا، جهڙو اوهين زندگيءَ سان پيار رکو ٿا.

عدالت، جي هن آفرين نامي سان گڏ ’راءِ بهادر شيوڪ مل انعام‘ مان اوهان کي بہ ڏهہ هزار روپيہ انعام طور موڪلجن ٿا: ۽ پڻ عوامي عدالت اوهان کي هيءُ بہ يقين ڏياري ٿي، تہ ڪنهن بہ حقيقي ڏوهاريءَ کي پڪڙڻ يا ڪيس چالان ڪرڻ لاءِ شاهد ڏيارڻ، ماجسٽريٽن کي حقي سزا ڏيڻ تي مجبور ڪرڻ، يا ڪنهن مجرم پيشہ گڙنگ کي هيسائڻ لاءِ عوامي عدالت هر وقت اوهان سان تعاون ڪندي رهندي: بشرطيڪ اوهين سورهن آنا حق تي هوندؤ.

ياد رکجو، عوامي عدالت ڪڏهن به ناحق جو پاسو نہ وٺندي؛ ۽ ناحق ڪرڻ ۾، يا ناحق جو پاسو وٺڻ ۾ جيڪڏهن خود اوهين جڪڙجي پيا، تہ اوهان کي به ڪانہ ڇڏيندي؛ باقي عوامي عدالت کي اهو تمام چڱيءَ طرح معلوم آهي، تہ اوهان کي ڇا پگهار ملي ٿو، ڇا ضرورتون اٿوَ ۽ ڇا رسائي پرٽي پويوَ ٿي؛ ان ڪري جيڪڏهن اوهين عوامي عدالت کي پنهنجو سڄڻ سمجهندؤ، تہ عوامي عدالت به پنهنجي سڄڻن جي حقيقي (۽ نہ ڪہ عيشي) ضروريات ۾ امداد ڏيڻ لاءِ هر وقت مستعد رهي ٿي.

عوامي عدالت جي ڪارندن سان نيڪ نيتيءَ سان سازباز رکڻ لاءِ اوهان کي ڪنهن گهٽيءَ تڪليف جي ضرورت ڪانهي؛ هن ليٽر جي خالي لفافي تي + جو نشان ڪري اوهين انهي ساڳيءَ جاءِ تي رکي ڇڏيندا، تہ اوهان سان عوامي عدالت جو نمائندو پاڻيهي اچي ملندو."

ياد رکجو، "دغابازن لاءِ عوامي عدالت نهايت سخت آهي."

آفيسر صاحب جيئن خط، پڙهي حيران ٿيو، تيئن نوٽ ڏسي به وائڙو ٿي ويو. هن کي البت ڊپ ٿيڻ لڳو، تہ متان انهن نوٽن تي ڪا ڪنهن ائنٽي ڪرپشن پوليس جي صحيح يا نشاني ٿيل هجي، سو نوٽ تہ ڪٽي ميز جي خاني ۾ رکيائين، تيلي دکائي خط کي ساڙيائين، ۽ پوءِ ڏڪندڙ هٿن سان لفافو مٿي ڪٽي وڏو منٽيئڙو ڪيائين: اجا هن منٽيئڙو ڪيڊي بس مس ڪئي، تہ اردليءَ بوٽ کي ٺڪاءُ ڪري اچي چيو، "ييس سَر!"

"توکي ڪنهن گهرايو ڙي؟" صاحب چرڪ پري چيو.

"توهان سر!"

"مان ڪڏهين آواز ڏنو؟"

اردليءَ لفافي جي نشان ڏي ڪٽي اشارو ڪيو، آفيسر صاحب تي ڇڻ وِڇ ڪري پيئي، "تون..... تون..... تون آهين هن جو هتي رکندڙ؟"

"ييس سر!"

"تون به عوامي عدالت جو ميمبر آهين؟"

"ميمبر نہ، نمائندو سر!"

"هن اسٽاف ۾ ٻيا به اهڙا آهن؟"

"ييس سر؛ اسٽاف جا اهي سيپئي فرد، عوامي عدالت جا ڪارڪن ۽ دوست آهن؛ جن راءِ بهادر جي ڦٽين سڙڻ جي رپورٽ ملڻ تي پاڻ به پئي سُستي ڪئي، ۽ ٻين کي به پئي چيو، "يارو، چو ٿا پنهنجا سِر وڃايو؛ حرن وٽ ٽري ناٽ ٽري سان گڏ مشين گنون به هونديون آهن."

صاحب ڏاڍيءَ حيرانيءَ سان هن ڏي ڏسڻ لڳو؛ پگهر جون بوندون پيشانيءَ تي اچي ويس. سر! نوٽ ڪٽي ڪيسي ۾ وجهو، عوامي عدالت جو هڪ فرد به دغاباز نہ آهي."

"اوهين دل جا حال به ڄاڻو ٿا؟"

"سر! اوهان جو نوٽ خاني ۾ رکڻ سڀ ڪجهه ٻڌائي رهيو هو."

"هيڏانهن ويجهو اچ بدمعاش!" هاڻي آفيسر مُرڪندي چيو.

"ييس سر!" چئي نوجوان اردلي وڏي آيو.

"ويهه ڪرسيءَ تي!"

"نظام نہ بگاڙيو سر!"

صاحب جو ٿهڪ نڪري ويو، پاڻ اٿي ٻئي ڪمري ڏي ويو ۽ هن طرح ڪيس ڪرسيءَ تي وهاري چيائين:

"تون حُر آهين؟"

"ييس سر!"

"ييس سر جا ٻچا، هينئر پنهنجا پاڻ ۾ آهيون."

"عادت نہ بگاڙبي سر!"

آفيسر جو وري به ٿهڪ نڪري ويو، هن ڪلي چيو: "ڇا هيءُ نظام موجوده پير صاحب پاڳارو هلائيندو آهي؟"

"عوامي ضرورتن پٽاندر نظام پاڻيهي پيا هلندا آهن، سر! پيران نمي پرند، مريدان مي پرانند، سر! چوندا ڪين آهن، تہ جهڙا روح تهڙا ختما سر!"

"ٻيلي، هاڻي تنهنجي انهي سر سر مان تہ اچي ڦاٽا آهيون! اجا ڪنهن ٽئين ڪمري ۾ هلون ڇا؟"

"آفيس آورس ۾ نو سر! نظام از نظام."

آفيسر ٺهڪ ڏيندي اُٿيو، ۽ اچي ميز تي ويٺو. اردلي بوٽ کي نڪاءُ ڪيائي، وڃي ٻاهر ڊيوٽيءَ تي بيٺو. صاحب ڪلندي ڪلندي ڪٽي نوٽ کيسي ۾ وڌا ۽ پڻ پڻ ڪري چوڻ لڳو، ”مولا، تون ڪيڏو نہ ڪارساز آهين! ڳوٺان آيل خط تہ مانڊ ڏيئي ڇڏي هئي.“

”يتين کي بہ ڪَن هوندا آهن، سر! جيڪي منجهان ماٺ، سو ڪجهڻ مان ڪين ٿئي، سر!“ اردليءَ آواز ڏنو.

ٺهڪ ڏيئي، صاحب پنهنجو دستوري دفتري ڪم ڪرڻ لڳو ۽ وزيٽنگ ڪارڊن وارن کي واري سان گهرائيندو ويو.

”وڏيرو پاڏو خان!“

”ييس سر!“ اردلي وڏيري کي وٺي آيو.

”اچو وڏيرا، ڇا خبر آهي!“ ”سائين هنن حرن تہ ٻاھ ٻاري ڇڏي آهي؛ ڪجهہ وقت اڳ حاجي محمد عارب خان جي ڪٽڪ ساڙيائون، هينئر راءِ بهادر سيٺ شيوڪ مل جون ڦٽيون ساڙيائون، هاڻي وري مون کي ڌمڪين جو خط آيو آهي.“

”اهو خط پيش ڪريو، وڏيرا صاحب!“

”خط؟.... خط تہ مون ساڙي ڇڏيو.“

”ساڙي ڇو ڇڏيو؟“ (مُرڪي) ”انهيءَ ۾ اوهان جي ڪنهن وڏي ڏوھ جو اشارو هو، ڪيئن؟“

”ڏوھ؟ ... ڏ ڏ ڏ ڏوھ؟ ... سائين پ پ پ پاڻ کي پروردگار ڪنهن ڏ ڏ ڏ ڏوھ کان شل پ پ پناھ ۾ رکي، مائٽن جي هٿان ڳائي وڃائي شادي ڪرڻ ۾ ڪو ڏوھ ڪونہ آهي.“

”چئبو تہ“ آفيسر ٺهڪ ڏيئي چيو، ”اوهان جي ڪنهن تازيءَ شاديءَ تي مڙيوئي ڪو اعتراض هوندو.“

”غريب پرور، باقاعده پنج هزار روپيہ مهر محمدي شريعت موجب ڇوڪريءَ جي پيءُ کي ڏنا اٿم.....“

”۽ بہ هزار صوبيدار کي ڏنا، تہ سندس مگيندي کي جيل ۾ رکائي؛ سي تہ نہ وساريو وڏيرا صاحب؟“

اردليءَ جي آواز تان وڏيري کي اهڙو ڇرڪ پيو، جو ڪرسيءَ سوڌو ڪري پيو؛ آفيسر ذرا چڙي پيو، ”اردلي!“

”ييس سر!“ هو بوٽ کي نڪاءُ ڪري اچي بيٺو، صاحب ڪجهہ گرم ٿي چيو، ”دِس اِز نظام؟“

”اندر ٿو جلي سَر! مظلوم ڇوڪري منهنجي سڳيءَ ڀڻيءَ جي ڌيءُ آهي.“ اردليءَ جي اکين مان پاڻي وهڻ لڳو.

”چڱو وڏيرا صاحب“ صاحب سنجيده ٿي چيو، ”توهان فڪر نہ ڪريو، اسان پنهنجي ڊيوٽي بلڪل قانون موجب سر انجام ڪنداسون؛ (تڪو ٿي) اردلي، تون ٻاهر وڃ .... هان وڏيرا صاحب، شڪايتون لکايو، اسان پورو تدارڪ ڪنداسون. اسان جو اوهان جي خانگي تڪرارن سان واسطو ڪونهي؛ اسان جو فرض فقط اُهو آهي تہ ’حرن جو هراس‘ دفع ڪريون.“

پٽڪو چنڊيندي ڪرسيءَ تي ويهي وڏيرو چوڻ لڳو، ”سو تہ دفع ٿي ويو صاحب، هاڻي رڳو اوهان مان جند ڇٽي، تہ لک ڪٽيوسون. (کيسي مان نوٽن سان پريل لفافو ڪڍي ميز تي رکي) صاحب آءٌ ڇوريءَ کي بہ وڃيو ٿو طلاق ڏيان ۽ ڇوري کي بہ اڄ ئي ٿو ضامن تي ڪڍايان. قسم رب پاڪ جو، اهڙي تہ ڪا حرامزادي آهي، جو ويجهو ئي اچڻ نٿي ڏئي. هڪڙي ڳار جي رئي، ٻيو موچڙي جو زيپٽ. (ٺهڪ ڏيئي) ڇوريءَ کي جيڪا ٿي شيءِ هٿ اچي، ان جو سٽڪو ٿي ڪرائي؛ ٻيونہ تہ بہ نَنهَن، چَڪن ۽ لَتن کان تہ ڪوبہ روڪي نٿو سگهيس. (وڏا ٺهڪ ڏيئي) رن تہ وڃائي سون، پر رلهي بہ وڃائي سون!“

هاڻي هڪ طرف پيو اسپيشل ڪماني ٺهڪ ڏئي، تہ ٻئي پاسي ٻاهر پيو اردلي ٺهڪ ڏئي. اسپيشل ڪمانيءَ جي آفيس نہ ٿي، جڻ تہ ڪو مڇي مارڪيٽ هو. وڏيرو، ڪمانيءَ سان شيڪ هينڊ ڪري ٻاهر نڪري اردليءَ کي چوڻ لڳو، ”ابا، هوءَ ماڻهيان اچي وٺي وڃو؛ پيٽسان ڇتيءَ ڪُتيءَ مان مورڳو اڙياسون.“ ۽ هوبہ ٺهڪ ڏيندو هليو ويو.

اردلي وري بہ ٺهڪ ڏيندو صاحب وٽ پهتو، ۽ چوڻ لڳو، ”صاحب! دِس اِز انگريزن جو الوداعي انتظام! ڪجهہ وقت کان پوءِ ضرور ٻڌندؤ، تہ ’هندوستان‘ جي سڀ کان پهرين ’مارشل لا‘ سنڌ ۾ لڳي ويئي!“

شام جو وقت هو، ڪليڪٽر نواب شاھ پنهنجي بنگلي جي لان تي پسار ڪري رهيو هو تہ ڪمپائونڊ اندر گامون ءَ کي ايندو ڏٺائين- ”اچ اچ، ميان گامڻ خان، ڏي مُلڪ جي خبر چار!“

گامونءَ وڏي اچي سلام ڪيو، چيائين، ”سائين، ملڪ مزي ۾ پيو هلي؛ ڌاڙا، بليڪ، رشوت، سمگلنگ، فريب، ظلم، سڀ زور آهن؛ ٻي سڀ خيريت آهي.“

”پوءِ سرڪار ڇاٽي ڪري؟“

”چون ٿا تہ انگريز سرڪار کي جَرمن اهڙو اچي سوڙهو ڳُهُٽيو آهي، جو هوءِ ان سان ئي منهن ڏيڻ ۾ پوري سوري آهي: ان ڪري ملڪ ملي ويو آهي، ڪامورن ۽ پوليس کي نويڪلو، سي ويٺا جاوا ڪن. جيڪو ڪُجي، تہ ان کي هٽن ٿا ٽيپ ۾، غريبن جو نڪي اوهي نڪو واهي.“
”خير، اهي تہ ٿيون رواجي ڳالهيون، پر تون اچ ڪيئن آئين؟“
”بس، شهر ۾ ڪو ٿورو ڳهٽو ڪم هو، سو لاٿم: پوءِ وري سوچيم تہ حضور جو سلام ڪريو وڃان.“
”سو تہ چڱو، پر اچ تون ڏاڍو غمگين پيو ڏسجين؟“
”ڪورو انڌير ڏسبو، تہ ڏک ڪيئن نہ ٿيندو؟“
”پلا، اچ ڪهڙو نئون انڌير ڏٺيئہ؟“
”سائين اچ هڪڙن ٻن پائرن کي ڇهہ ڇهہ مهينا ٽيپ ملي.“
”ڪهڙي ڏوهہ ۾؟“
”سائين انڌير اهو، تہ هنن اهو ڏوهہ بلڪل ڪونہ ڪيو آهي.“
”ڪجهہ تہ ضرور ڪيو هونداءون؟“
”ها سائين“ شوڪارو پري هن چيو: بس، سندن ڏوهہ اهوئي آهي تہ سندن زالون بدقسمتيءَ سان سهڻيون آهن.“
”ڇا مطلب؟“
”مطلب اهو، تہ انهن تي ٻہ زميندار پائر عاشق ٿي پيا. ڳهٽيون ئي لالچون ڏنائون، پر مڙس خواهہ زالون هئا غيرتمند، سو ڪجهہ بہ نہ ورين. انهي تي ٻنهي پائرن تي چوريءَ جو ڪوڙو فرياد ۽ هٿرادو شاهد بٺائي، هنن کي هٽايائون ٽيپ ۾ ۽ زالون زوريءَ ڪٽي بنگلي ۾ بند ڪيون اٿن.“
”هون!“ ڪليڪٽر ڪجهہ ويچار ڪري چيو، ”قيدي اتيئي آهن، يا ويا سينٽرل جيل ڏي؟“
”قيدين کي تہ بروقت سينٽرل جيل ڏي وني ويا، دير ئي ڪانہ ڪيائون.“ ڪليڪٽر وڏيڪ سوچ ڪئي ۽ آواز ڏنائين، ”ڊرائيور!“
”ڊرائيور ڊڪندو آيو ۽ چيائين، ”حڪم حضور!“
”جيپ تيار ڪر.“
موٽر تيار ٿي تہ ڪليڪٽر، سندس نائڪ، ٻہ سنتري، ۽ ڳامون کي بہ وهاريو، 7 حڪم ڪيائين، ”هل حيدرآباد، (مُرڪي) اچ تہ ڳامڻ خان کي ڪليڪٽري طاقت جو ڪو ڪرشمو ڏيکاريون.“
موٽر دير سان اچي سينٽرل جيل تي پهتي، سپرنٽينڊنٽ کي ڄاڻ ٿيو، ڪليڪٽر چيس، ”اچ جيڪي نوان ٻہ قيدي نواب شاهہ کان آيل آهن، اسان کي انهن سان ملڻو آهي.“
جيل ڪوليو ويو، سپرنٽينڊنٽ ۽ ٻيو عملو آفيس ۾ ويٺا. قيدي پيش ٿيا، ڪليڪٽر هنن جي ڇهرن جو جائزو ورتو، چيائين، ”اوهان چوري ڇو ڪئي؟“
”چوري اسان جي ڪتن جو وڙ بہ ناهي حضور: اهو انگريز جو انتظام آهي، جو پاڳيا اندر آهن ۽ لچن تي ڏاڙو هٽندڙ رهزن مُڇون مروڙيو پيا ظلم ڪن.“
”چڱو“ ڪليڪٽر سنجيدگيءَ سان چيو، ”ويهو منهنجي موٽر ۾!“
”مگر حضور.....“ سپرنٽينڊنٽ پريشان ٿيندي چيو.
ڪاغذ ڪٽي ان تي ڪجهہ لکي ڪيس ڏيندي ڪليڪٽر چيو، ”هيءُ ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ نواب شاهہ جو حُڪم نامو آهي، قيدي اسان کي ’ائز اسپيشل ڪيس‘ گهربل آهن.“
سپرنٽينڊنٽ ڪاغذ کي ڏسڻ لڳو، هن انهيءَ کان اڳ اهڙو ڪاغذ ڪڏهين ڪونہ ڏٺو هو، پر ڪليڪٽر جو ڇهڙو ڏسي هو ڪُجي بلڪل نہ سگهيو.
”چڱو چلو“ چئي ڪليڪٽر ٻاهر نڪتو، 2 وڳي رات جو هو اچي نواب شاهہ پهتا- بروقت 25 پوليس وارا طلب ڪري، ڪليڪٽر صاحب قيدين کي ساڻ ڪري، وڏيرن جي ڳوٺ روانو ٿيو. اچ هو ٻئي وڏيرا سندس اوطاق واري بنگلي ۾ موج لڳايو ويٺا هئا، ۽ ايڏا بي فڪر هئا، جو دروازو بہ ڪليل هون. جيئن ئي ڪليڪٽر بمع پوليس جي بنگلي جي اندر گهڙيو، هڪ نهايت دردناڪ نظارو ڏٺائين: هڪ وڏيرو شراب جي نشي ۾ ڌُت، ۽ هڪ غريب عورت رڙيون ڪندي پڇندي تي رهي، هن جا ڪپڙا ڦاٽي ويا هئا، هن جي ڇهري ۽ ڪپڙن تي شراب هاريل هو، وڏيري جي گار جي رئي هئي، ڇي ”سالي! هاڻي ڪيترو پجندئين، مڙسهين تہ ڇهن مهينن کان اڳ ڪونہ موٽندو، هاڻي ڪير بچائيندءِ؟“

”مون کي منهنجو الله بچائيندو!“ مائيءَ سهڪندي پئي چيو ۽ ٻيو وڏيرو وحشانيءَ طرح نه، بلڪ مُرڪندي سنجيدگيءَ سان ٻيءَ کي چئي رهيو هو، ”جاني، هاڻي ماٺا چڏ. ويهي ماني کاءُ. هيءُ اصل پيرس جو پيالو پيءُ. انهيءَ ضد مان ڪجهه نه ورندءِ. پلا ڪيترو وقت ٻُک مرنديئين؟“

”**جيستائين ساهه نڪرندو: هن جيئڻ کان مرڻ بهتر آهي.**“ هن وقار سان جواب ڏنو. اوچتو ٻنهي وڏيرن کي هٿڪڙيون پئجي ويون، ڪليڪٽر جي اشاري تي پوليس وارن هنن کي اهڙي ته قيد ڪئي، جو گهوگهرو لڳي وين. ٻئي مايون روئي اچي ڪليڪٽر صاحب جي پيرن تي ڪريون. ڪليڪٽر کين آٿت ڏيندي چيو، ”ٻچڙيون! اوهين ٻي فڪر رهو (گامونءَ ڏي اشارو ڪري) جنهن مُلڪ ۾ ههڙي عدالت به هجي، ان ملڪ ۾ ظلمَ گهڻو وقت رهي نه سگهندا.“

ڪليڪٽر مظلومن کان پڇا ڪئي، ته مٿن ڪهڙا ڪهڙا شاهد هئا. هنن ڪن هارين جا نالا ورتا، پر ٻڌايائون ته اصل بانيڪار وڏيرن جا ڪمدار آهن. هڪدم انهن ڪمدارن کي به گرفتار ڪيو ويو ۽ انهن شاهدن کي به:

پوءِ زالون مَردن جي حوالي ڪري کين سؤ سؤ جو نوٽ ڏيئي چيائين، ”هيءُ اوهان جي ڪپڙن لاءِ آهن: ٻي فڪر ٿي امن چمن سان رهو، هاڻي ڪير به اوهان جو نالو نه وٺندو. ۽ اهڙي طرح قيدين سان موٽر پري، هو رات جي 4 وڳي مهل نواب شاهه پهتا. اتي ٻنهي ڪمدارن کي خوب مار ڪئي وئي، ۽ شاهدن کي به چڱي ٺڦا ٺوڪي ڪئي وئي. پوءِ يڪدم ڪيس هلائي وڏيرن کي ٻه ٻه سال سخت پورهئي سان، ڪمدارن کي هڪ هڪ سال ۽ شاهدن کي ڇهه ڇهه مهينا ٺيپ ڏيئي، ساڳين پوليس وارن سان سينٽرل جيل ڏي موڪليو ويو.

انهيءَ ساري ڪاروبار کان واندا ٿي، پوءِ هڪ خوشيءَ جو ساهه کڻي ڪليڪٽر چيو، ”ڪيئن ميان گامڻ خان! ڏٺيئي، ته ڪليڪٽر کي ڪيترا اختيارات آهن؟“

”نيڪ آهي سائين، مگر اهي سمورا اختيارات ان وقت سلب ٿي وڃن ٿا، جڏهين ڪنهن غريب هاريءَ کي ڪو سيٺ صاحب سندس روبرو گاريون به ڏئي، ته مار به ڏئي.“

”چاڪاڻ ته سينين جي رشوت کين انڌو ڪري ڇڏي ٿي: نه ته قانون جو ته اهوئي سبق آهي ته ’ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ سندس ضلعي جو مهاراجا آهي!‘ پر (مرڪي) جيڪڏهن هو اکيون کولي، ته جيڪر چڱا ڪم ڪندي به عوامي عدالت سندس خزانو ڀرپور ڪري سگهي ٿي.“

”غريب عوامي عدالت وٽ ڇا آهي حضور!“ نماڻو ٿي هن چيو، ”هو ته ويچارا پاڻ خانه بدوش آهن. (مرڪي) هان، جيڪڏهن ڪو راءِ بهادر، ڪو خان صاحب هنن کي به ڪو نذرانو ڏئي ٿو، ته پوءِ هو به دوستن ۾ ونڊين ورڇين ٿا.“

پئسا سين کي عوام ٿو ڏئي دوست!“ ڪليڪٽر ٺهڪ ڏئي چيو، ”چاهي عوامي سرڪار هجي، چاهي ڏارين جي سرڪار هجي، چاهي بدڪار ليڊرن جي سرڪار هجي، سمورن کي هارين ۽ مزدورن جي ڪمائي ٿي هٿ اچي ۽ سڀ انهن کي بريءَ حالت ۾ رکي پاڻ پيا جاوا ڪندا آهن. چڱو هاڻي اسين به آرام ڪنداسون، اڃوڪو ڏينهن اسان کي به آرام لاءِ حلال آهي. (ٿورو ويچار ڪري) هان گامون، اهي ماڻهو تنهنجا عزيز آهن؟“

”نه سائين، آءٌ ته سندن بلڪل واقف نه آهيان: آءٌ ته گهمندو ڦرندو وڃي، ڪورٽ ۾ نڪتس، اتي ماڻهن جا آواز اچي اوهان کي ٻڌايم.“

”پوءِ ايڏو غمگين ڇو هئين؟ تنهنجا عزيز ته ڪين هئا؟“

دنيا جا سڀ انسان هڪٻئي جا عزيز آهن سائين: خاص ڪري سڀ مظلوم ته هڪٻئي سان پاڻُن کان به وڌ ناتا رکن ٿا.“

ڳراٽڙي پائي ڪليڪٽر گامونءَ کي چيو، ”گامون! اڄ آءٌ ڏاڍو خوش آهيان. ايڏي خوشي مون کي سڄي عمر ڪڏهين به ڪانه ٿي. پانيان پيو، ته هن کان اڳ جيڪا به زندگي گذاري اٿم، سا واهيات ۽ وئرٿ هئي.

تون تنهنجي سڄيءَ سنگت کي چئي ڇڏ، ته مون سان بيڌڙڪ اچي ملندا رهن. منهنجو دروازو انهن لاءِ سدائين کليل رهندو، جي مظلومن جا مددگار آهن.“

هڪ ٿڌو شوڪارو ڀري گامونءَ چيو، ”سائين! اهي غريب ڪيئن اوهان سان ملي سگهندا، جن تي نه فقط سِرَ جا وارنٽ هوندا آهن، پر مٿن انعام به رکيل هوندو آهي.“

”انهي ڪري ئي ته هنن کي مون سان ملڻ کپي: آءٌ پوري ڪوشش ڪندس، جيئن هنن تان سڀ سختيون لهي سگهن. هنن کي خطرو ٿئي، ته ڀلي ويس بدلائي اچن ۽ مون سان رات جو ملن. منهنجو وڏو ٻيرو ته هونئن ئي اوهان جي پارٽيءَ جو ماڻهو آهي، هو ان جي معرفت مون سان ملندا رهن.“

”سائين، شل ڏٺي اوهان جي نيڪ ارادن ۾ برڪت وجهي، ۽ اوهان کي انهن جو اجر ڏئي: پر اوهين هاڻي ايترو اڳتي پيا وڃو، جو مون ڊپ آهي ته وڏيرا ڪٿي مورڳو اوهان کي ئي نه هائيءَ ۾ هٽائي ڇڏين.“

هڪ وڏو ٽهڪ ڏيئي ڪليڪٽر چيو، ”آءٌ سڀ ڪجهه ڄاڻان ٿو پٽ: مگر مون کي انگريزي نظام جون ڪي اهڙيون ڳالهيون به معلوم آهن، جن جو توکي جُز به معلوم ناهي. آءٌ آءِ سي ايس آهيان ۽ آءِ سي ايس آفيسر انگريزي حڪومت جا اهڙا ٿنڀا آهن، جن تي انگريز ڪَک به سهي نه سگهندو آهي. هو کهڙا به ڪٽي انڌير مچائيندا آهن، ته به هنن جي وڌ ۾ وڌ سزا آهي بدلي. ڪجهه ورهيه اڳ هڪڙي انگريز ڪليڪٽر امرتسر جي جليانوالا باغ ۾ هزارين بي گناه انسان مارائي ڇڏيا، سڄو ملڪ اُنهن جي خلاف پڙڪي اٿيو، ته به ان کي اها سزا ملي، جو اول پوري پگهار سان موڪل ۽ پوءِ سندس درجو وڌائي بئي هنڌ موڪليو ويو.

جڏهين هو پنهنجن بي انداز ظالم ۽ بدڪار آفيسرن تي ئي ايڏا هٿ رکن، ته پوءِ آءٌ جو نيڪيءَ خاطر ڪوششون وٺندس، تنهن کي هو ڇا ڪندا؟“

”نيڪي ئي ته سائين اڄ ڪلهه سڀ کان بري چيز آهي نه؟“

”نيڪ آهي، مون کي معلوم آهي ته خود اهي اجوڪا وڏيرا ۽ سندن وارث مون تي کهڙي باهه ٻاريندا، ۽ پيا سڀ ظالم ڪيئن وڏيرن ۽ ميمبرن وٽ وڃي پهچندا، پر شاعر جي قول وانگر:

جنهن دل پُر ڪر پيتو جام،
سا دل مستو مست مُدام!

مون جنهن جام مان پيتو آهي، ان جو خُمار قيامت تائين نه لهندو. آءٌ دل ۾ پڪو ارادو ڪري چڪو آهيان ته 'پوکين تان کي پوک، جاسين اٿيئي وٺ واريءَ ۾!'

جيترو به وقت منهنجي هٿ ۾ عهدو هوندو، هر ڪو زور انهيءَ ئي طرف لڳائيندو رهندس، ۽ (مرڪي) اهي مٿيان آفيسر ۽ ليڊر ۽ وزير ڪيئن راضي ٿيندا آهن، سو آءٌ به ڄاڻان ٿو. خود وڏن انگريزن کي کهڙا چڪما ڏٻا آهن، سا به مونکي پوري خبر آهي. عجب ناهي، جي منهنجو درجو اجا به وڌي. پر مون کي هاڻي ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽيءَ سان ايڏو پيار ٿي ويو آهي، جو انهيءَ جي مقابلي ۾ لاٽ صاحب ٿيڻ به پسند نه ڪندس، پر.... اهو به ٿي سگهي ٿو، ته مون کي تڪليفون اچن: مگر انهن تڪليفن ۾ به اهڙوئي مزو هوندو، جهڙو اوهان جي خانه بدوشن کي انهيءَ بظاهر بدترين زندگيءَ مان مزو اچي ٿو، چڱو هاڻي خدا حافظ!“

اڄ گامون شهر ڇڏي ٻيلي ڏانهن وڌيو، ته هڪ سفيد پوش وڏي پَڳڙ سان، پيراهن ۽ شلوار ڍڪيل، لٺ هٿ ۾، گڏجي ويس. هو گامونءَ ڏي ڏسي مُرڪيو ۽ پوڙهن وانگر ڏڪندڙ آواز ۾ چوڻ لڳو، ”اوهو! ميان گامڻ خان! هاڻي ته وڏي تيزيءَ سان منزلون طئي ڪندو پيو وڃين!“

گامونءَ هن ڏي ڏٺو، پوڙهي جي اکين جي چمڪ هن کي حيران ڪري رهي هئي، هن ڏانهنس غور سان ڏٺو، ”تون ڪير آهين پوڙها؟“

”تون نه سڃاڻندين ته ڇا ٿي پيو، مون کي ته چڱيءَ طرح خبر آهي ته ٻه وڏيرا ٻَڌائي پيو اچين!“

گامونءَ وڌيڪ حيرانيءَ سان ڏانهنس ڏٺو.... پوڙهي مُرڪي چيو، ”۽ مون کي اها به خبر آهي ته تون مشهور ڌاڙيل ڪرم چانگ ڏي پيو وڃين، جنهن کي اوهين 'سردار' 'سردار' سڏيندا آهيو، پر سندس گرفتاريءَ لاءِ ڏهه هزار انعام رکيل آهي.“

”آخر تون آهين ڪير؟“

”آءٌ؟“ ٽهڪ ڏيئي پوڙهي چيو، ”آءٌ توتي سي آءِ ڊي آهيان: ڇوته تون هاڻي فتحن جي نشي ۾ اهڙو مخمور آهين، جو سي آءِ ڊي جي نظرداريءَ کان بي ڊپو پيو رهين.“

هاڻي گامون به ٽهڪ ڏيئي چيو، ”دل پيئي چوي ته اها اڇي ڏاڙهي پٽي تري ڪري ڇڏيانءِ!“

”ڇو ميان“ بزرگ ٽهڪ ڏيئي چيو، ”مون تنهنجو ڪهڙو گناه ڪيو؟“

”تو اهو گناه ڪيو، جو مون کي حاجي صاحب جي ڏاڙهي پٽڻ کان روڪي ڇڏيئه!“

”ميان! ڏاها ته چوندا آهن ته 'مارئي' کان پڏايو چڱو آهي، پر اسين جيڪڏهن اول 'پڏائي' کان وڌي 'جهڪائي' تي قصو پهچايون، ۽ پوءِ 'جهڪائي' کي ڦيرائي 'يار بٽائي' ڇڏيون، ته ڪيڏو نه عظيم ڪم آهي!“

”پر سردار“ گامونءَ حيرانيءَ مان چيو، ”اڄ اوهين ٻاهر ڪيئن پيا گهمو؟“

”هاڻي سردار ٻردار جا اکر ڇڏي ڏي.“ بزرگ مُرڪي چيو، ”هاڻي تون ايڏي ترقي ڪري چڪو آهين، جو مورڳو ڪنهن مهل توکي ئي 'حضور' چوڻو پوندو. (سنجيده ٿي) پائو گامون، اڄ آستانو به بدلائڻو هو، جو چغلن جو خطرو آهي. پر.... (مرڪي) پر.... بي خوشيءَ جي ڳالهه اها آهي، ته تنهنجي يار ڪليڪٽر جي ڪوشش سان مون

تان سڀ ڪيس واپس ورتا ويا آهن. هاڻي وڃان ٿو ايس پي کي مِلي، اهن کي يار بڻائڻ (ڪِلي) هاڻي ضلعي ۾ رڳو اهو وڃي بچيو آهي ۽ ملڻ لاءِ بہ ڏاڍو مشتاق آهي.“

”پوءِ ڪٿي ملنديس؟“

”ڏاڍو سنو ٿيو پائو..... پر مون لاءِ ڪهڙو حڪم آهي؟“

”حڪمن ڪان تہ تون مٿي ٿي وئين، باقي مشورو اهو آهي تہ هاڻي ڪليو ڪلايو حاجي صاحب جو وڏو هاري ٻڌجي وڃي رهہ ۽ (ڪلي آهستہ) ۽ ايندن ويندن جي پناه گاهہ! (ٺهڪ ڏيئي) آءٌ بہ هاڻي ’رئيس ڪرم علي چانگ‘ زميندار سنجهورو آهيان، جنهن جو اوتارو پيو هلي!“

”انهيءَ اوتار ۾ بہ رڳو ڀڳل ٽڪندا رئيس؟“

”نہ نہ، رڳا ڀڳل نہ“ (مرڪي) ”بلڪ اهو اوتارو ’پبلڪ پڪار مرڪز‘ جو ڪم بہ ڏيندو ۽ سيني ٻيلن، جبلن ۽ پٽن وارن سان رابطو بہ رکندو.“

”ڏاڍو سنو استاد، ڀلا هاڻي خدا حافظ!“

”چڱو خدا حافظ، سدائين ڳڏ!“

اڄ 26 رجب جي آهي، ۽ ديهہ ڪنگريءَ جي ”ڳوٺ پير پاڳاره“ ۾ ماڻهن جي ايڏي تہ پيهہ آهي، جنهن جي ڪا حد حساب ناهي. بلا مبالغہ بہ- ٽي لک ماڻهو هوندا، جي 27 رجب صبح جو پنهنجي مرشد جو ديدار ڪرڻ آيا آهن. هي سڀ پير صاحب پاڳاره جا مُريد آهن، ۽ سڄيءَ سنڌ، بهاولپور، بلوچستان، جيسلمير، جوڌپور، ڪڇ، ڪاٺياواڙ مان آيل آهن. جيڪي سڀ کان اول آيا، تن کي مسافرخاني ۾ جاءِ ملي، انهن کان پوءِ ايندڙن کي مسجد ۾، ٿين ڏَس کي مسجد ۽ مسافرخاني جي صحن ۾ ۽ چوٿين ڏَس کي وري ٻاهر ڪڙيل اڻ ڪڙيل زمين ۾!

انهن سيني هنڌن تي ماڻهو ماڻهن ۾ ائين سٽيا پيا آهن، جو بلا مبالغہ عورت جيڪڏهن هڪڙو پاسو ورائي ٿي تہ پنهنجي مرد کي سامهين، ۽ ٻيو پاسو ورائي ٿي، تہ ڪنهن اهڙي مرد کي ڏسي ٿي، جنهن کي هوءَ بلڪل ڪانہ ٿي سڃاڻي؛ پر انهن مان ڪنهن کي بہ نہ پنهنجو جسم ياد آهي، نہ پرائو. هنن جي دل ۽ دماغ تي سڄاڳيءَ خواه ننڊ ۾ صرف اهي خيال، فڪر ۽ سوچون ڇانيل آهن، تہ مرشد جي ديدار وقت ويجهي ۾ ويجهو ڪيئن هجان!

پير صاحب جو ديدار 27 رجب صبح جو 8 وڳي ٿيڻو هو، پر رات جي ٽئين وڳي کان ئي مشتاقان ديدار ويجهي ۾ ويجهو ٻيهڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. هن ڪوشش ۾ اڪثر زالون پنهنجا ننڍڙا ٻار مسجد، ۽ مسافرخاني ۾ ڇڏي ائين ٻيهي رهيون، جو ڄڻ تہ اهي ٻار سندن هئا ئي ڪونہ! ۽ وري سندن سمورو ڌيان مرشد جي زيارت واريءَ ڳُڙڪيءَ ڏي اهڙي طرح کُتل هو، جو ڪين خود پنهنجي جسم جو بہ ذرو خيال ڪونہ هو، جو سندن چئني طرفن ڪان نا محرم ماڻهو بلڪل جڙيل هئا، پر خود انهن نا محرمن کي بہ ان مهل اهو تصور نہ هو، تہ اسان جي بُت سان ڪنهن جوان نازنين جو بُت لڳي رهيو آهي! مطلب تہ ڪنهن کي بہ پنهنجو جسم ذري برابر بہ ياد نہ هو!

جيئن جيئن ڳڙکي کُلڻ جو وقت ويجهو پئي آيو، مشتاقن جون دليون وڌيڪ ڌڙڪي رهيون هيون. ٺيڪ اٺين وڳي نقيب آواز ڏنو ’هوشيار!‘ سڀ مشتاق ايڏيءَ تہ خاموشيءَ سان ڳڙکيءَ ڏي ڏسڻ لڳا، جو سچ پچ تہ هيڏي ساري مجمع ۾ ڪو ڀڻڪو ٿئي ها تہ بہ سڀ ٻڌن ها.

هاڻي دري کُلي ۽ هڪ با رعب، وجيهہ، خوبصورت چهرو، جنهن جي سِر تي سونو تاج هو، سو ڏسڻ ۾ آيو ۽ ”پيج پاڳارا پيج“ ”پيج مرشد پيج“ جو شور پئجي ويو. مَردن خواه زالن وٽ نقدي، زيور ۽ ٻيو جيڪو بہ تحفو هو، سو بي تحاشا دريءَ ڏي اڇلڻ لڳا، انهن پئسن، زيورن، نوٽن ۽ ٻين شين سان اهو سجو پٽ ڇانئجي ويو. جنهن جي اڳيان ڪامي بيٺا هئا ۽ ان ڪان اڳتي وڌڻ جي ڪنهن کي اجازت ڪانہ هئي.

اهو ديدار عام طرح پندرهن منٽ هلندو آهي، پر اڄ ويهہ منٽ هليو ۽ دريءَ مان آواز آيو:

”مريدؤ! معتقدؤ! دوستؤ!!“

پير صاحب ان طرح زيارت وقت ڪڏهين بہ آواز ڪونہ ڪندا هئا، پر اڄ جو خلاف توقع اهو رعب ۽ محبت سان پرپور آواز آيو، تہ سڀ نهايت خاموشيءَ سان اهو ٻڌڻ لڳا:

”اڄ اسين ڪو تمام ضروري اعلان ڪرڻ وارا آهيون، اهو توجہ سان ٻڌو!“

هاڻي خاموشي اڳئين ڪان بہ وڌي ويئي، آواز آيو:

”اسين اوهان مان اهي شخص طلب ڪريون ٿا، جي پنهنجو سِر اسان لاءِ وقف ڪن، ۽ جنهن به مهل اسين آواز ڏيون، هو يڪدم اهو پنهنجي هٿن سان لاهي ڪٽي اسان اڳيان رکن. اسين اهو سِر زوريءَ نٿا گهرون، مرشدي رعب سان نٿا گهرون، پر هڪ يار، هڪ دوست، بلڪ هڪ پيجل وانگر طلب ڪريون ٿا. جيڪي به اوهان مان راءِ ڏياچ ٻڌجي، اهو سِر پنهنجي هٿن سان ڪپي ٿالهه ۾ رکي اسان کي ڏيڻ لاءِ تيار ٿيندا؛ تن کي اسين ’غازي‘ سڏينداسون. انهن ’غازين‘ کي پنهنجو مال، اولاد، لڱاپا، ڪاروبار، تمنائون سڀ انهي طرح ترڪ ڪرڻا پوندا، جو اشاري تي سر ڪپڻ ۾ ڪابه دير نه ڪن.“

”غازي ٻڌڻ لاءِ نڪو مريد جو شرط آهي، نڪو قوم جو؛ نڪو هندوءَ جو؛ نڪي مسلمان جو، نه عورتن جو، نه مَردن جو- صرف عاقل بالغ هجڻ جو شرط آهي.“

”غازي ٻڌڻ واري کي حضرت طارق عليه الرحمته وانگر ائين ٻيڙا ساڙي اچڻو آهي، جو پوئتي موٽڻ لاءِ ڪابه واهه بچيل نه هجي.“

”اسان ڪنهن کي به ابهري ٿيڻ جو حُڪم نٿا ڏيون، بلڪ پورا چاليهه ڏينهن سوچ ويچار لاءِ ڏيون ٿا. اسين انشاءالله تعاليٰ 7 شوال تي پنهنجي سانگهڙ جي پر واري ويهه گڙنگ جي بنگلي تي منزل انداز ٿينداسون. جنهن کي به غازي بنجڻو هجي سو اتي اچي نالو لکائي!“

”وري به ياد رکجو، ڪنهن تي به زور جبر ناهي، ڪنهن تي ميار ناهي. جيڪو به غازي نه بڻبو، ان جي مان مرتبي،

عزت ۽ پيار ۾ ڪا ڪمي ڪانه ٿيندي، نڪو ان جي صداقت تي ڪو حرف ايندو.“

”هاڻي الوداع، خدا تعاليٰ شل هميشه اوهان سان حامي هجي!“

آواز خاموش ٿيو ۽ ’پيج پاڳارا‘ جا نعرا بلند ٿيا، مگر انهن سان گڏ اوچتو عورتن جا آواز به آيا ’او اسان جا ڪلهڙا ٿا ڪيهون ڪن‘ ’او اسان جا ٻارڙا ٿا رڙن‘ ’اسان کي واٽ ڏيو‘ ’اسان کي انهن وٽ وڃڻ ڏيو‘. پر هن هجوم وٽان واٽ ڪيئن ملي، ماڻهو سڀ اجا به انهيءَ نُوراني صورت ۾ نظر جمائي بيٺا هئا.

اهي عورتون جي ڪلهڙن ۽ ٻارڙن ڏي واٽ گهري رهيون هيون، سي ڪي پري ڪين هئا، صرف 20- 30 فوٽن جي ايتري مفاصلي تي هئا، جو انهن جي روئڻ جا آواز صاف ٻُڌجي رهيا هئا؛ هو اهي رڙيون ته پنجن ڪلاڪن کان ڪري رهيا هئا، پر سندن مائرون جي پنهنجي ٻي مثال محبوب جي ديدار لاءِ ديوانيون هيون، تن کي هيترو وقت اهي آواز بلڪل ٻڌڻ ۾ نه آيا؛ مگر هاڻي هو جڏهن انهي نوبت کان نڪتيون، تڏهين ڪلهڙن جون ڪيهون ۽ جگر جي ٽُڪرن جون دانهون به ڪَنن تي پيون!

هيءُ رڙيون سندن ٻاجهاري اڳواڻ جي ڪَنن تي به پهتيون؛ هينئر اهو ته شمع جي وس کان به ٻاهر هو ته پتنگن کي پري ڪري سگهن، ان ڪري حڪم ڏنو ويو ته باغ جو دروازو کوليو، مستوراتن کي حڪم ڏيو ته باغ مان چڪر ڪاٽي اچي مسجد ۽ اوطاق ۾ پهچن، يعني 20 فوٽن جي مفاصلي تي پهچڻ لاءِ ٻن ميلن جو چڪر ڏين.... پر ٻيو ڪو به چارو ڪونه هو!

شهر سانگهڙ کان ٿورڙي مفاصلي تي ديهه ’گڙنگ‘ شروع ٿئي ٿي. انهيءَ ۾ پير صاحب پاڳاري جي زمينداري آهي، ۽ موجوده پير صاحب انهي ۾ پنهنجو بنگلو نهرايو آهي، جنهن کي ’گڙنگ وارو بنگلو‘ يا ’گڙنگ‘ سڏجي ٿو؛ جيئن ته مُريدن جو تمام وڏو حصو انهيءَ جي آس پاس رهي ٿو، ان ڪري اتي مرڪز ٿيڻ لازمي هو.

مٿئين اعلان بعد نيڪ چاليهن ڏينهن بعد پير صاحب جن اتي اچي منزل افروز ٿيا. هن مرڪز تي جيئن ته ڳِڙکي ڪانه هوندي هئي، پاڻ ٿلهي تي ديدار ڪرائيندا هئا، ان ڪري مريدن جو هجوم هميشه موجب اتي ڪافي هو.

دستور موجب صبح جي زيارت بعد اعلان ٿيو، ته ”زيارت ختم، هاڻي ’غازي‘ پيش ٿين.“

هاڻي ڪامي ماڻهن کي اٿارڻ لڳا، پر ماڻهو اٿڻ جي نه پيا ڪن؛ اعلان ٿيو، ته ”جيڪي غازين ۽ سرفروشن جو مشاهدو ڪرڻ گهرن، سي پَل وهن.“

ڪو به ڪونه اٿيو، پلا اهڙن پتنگن، اهڙن شيرن کي ڏسڻ ڪير نه چاهيندو.

هن مجمع ۾ رڳو مريد نه هئا، بلڪ نا مريد، تماشبين ۽ انگريزي سي- آءِ- ڊي جا بهادر به هئا. ڪنهن کي به روڪ ڪانه هئي، پل ته سيڪو ڏسي ته پتنگ به ڪي ملڪ ۾ آهن، يا جيتن جو هجوم آهي:

اوچتو مولودن جي سر ۾ آواز آيو:

سورهيه سر جو سانگو لاهي،
آيا مرد ميدان تي ڪاهي،
سِر ڏنوسين مرشد کي،
پوءِ عيد اسان لاءِ آهي!

هيءُ مولود جيڪا ٽولي ڳائي رهي هئي، ان ۾ سڀ مرد هئا، جن مان هڪڙو منڊڪائيندو به پئي آيو؛ مرشد سڳوري وٽ پيش ٿي جڏهين سڀ ڳوڏا جهڪائي هڪ هٽ کي ڪنڌ تي ڪاٽيءَ وانگر ڪري وينا، تڏهين پير صاحب سڳوري انهيءَ منڊڪائيندڙ ڏي نهاري چيو:

”سِر ڏيڻ جو هوڪو آهي حضور!.... پجڻ جو پروگرام ڪونهي، جنهن ۾ مَنڊا مُنجهي پوندا!“

مرشد فرط مسرت مان اُٿيو ۽ انهيءَ کي ٻي اختيار اچي ڀاڪر پاتائين!

پوءِ نالا پڪاريا ويا، پهريون نالو..... شهزادو وريام ولد بچو بادشاهه!

والد ماجد شهيد ٿيو، پاڻ ورهين جا ورهيہ قيد، بند، مارون ۽ سزائون ڏٺائين، عزيز قريب سڀ انهيءَ آزمائش جو شڪار، ڪيترن پيارن جي جدائيءَ جا ڦٽ، مگر انهي ڪي ٿاهي سينگاري موڪليندڙ ڪير....؟ نوي ورهين جي راڻي ساڌان! جنهن هڪ وار وري بہ بيبي اسماءِ بنت ابوبڪر رضہ جو نظارو نروار ڪيو ۽ حضرت عبدالله بن زبير وانگر پياري پُٽ کي بہ شهادت لاءِ سنيرائي موڪليو ۽ اڄ عورتن جي مجمعي ۾ ٻَهڪي رهي هئي!

انهن سابقين الاولين مان ڪي هيءُ آهن:

1. وريام خاصخيلي
2. متو خاصخيلي
3. حاجي خاصخيلي
4. الهه بچايو خاصخيلي
5. يوسف سنجراڻي (منڊو)
6. امام بخش سنجراڻي
7. خان محمد سنجراڻي
8. ولي محمد سنجراڻي
9. الهه بچايو سنجراڻي
10. صوبدار سنجراڻي
11. سونو سنجراڻي
12. محمد يوسف مهر
13. محبت ٻهڻ
14. مبارڪ ڪوري
15. ميرو نظاماڻي
16. هوت نظاماڻي
17. مريد مري مهڪاڻي
18. راڻو مري مهڪاڻي
19. پنهون مري مهڪاڻي
20. بخش موچي
21. حاجي چانگ
22. ڪرم علي چانگ
23. ملوڪ خاصخيلي
24. جيئندو
25. علي شير خاصخيلي
26. منو خاصخيلي
27. شيخو راڄڙ
28. محرم ڏاهري
29. عبدالله راڄڙ
30. سهراب راڄڙ
31. دودو ڪوري
32. عثمان هنگورو
33. گلو وساڻ
34. جڙيو خاصخيلي
35. ابل ماڇڪاڻي
36. عمر ورياھ
37. ڦوٽو چانگ
38. همير ماڇي
39. چاچڙ ٿانوري

40. ميرو نظاماڻي
41. رحيم هنگورو
42. غلام علي چانگ
43. مصري چانگ
44. وير جي نڪر
45. عبدالحئي جوڻيجو

۽ ٻوءِ ٻيا به ڪافي ايندا رهيا.

اڄ عشا ۽ ذڪر بعد صرف غازين ڪي سڏ هو، پر ٻين ٻڌندڙن ڪي به منع ڪانه هئي.
”غازيو! سرفروشو!“
پير صاحب بلند آواز ۾ چيو، ”اوهان تي صد رحمتون هجن، جو اوهان بنا ڪنهن پروگرام پچڻ جي پنهنجا سِر پيش ڪيا، هاڻي اوهان ڪي ڪولي ٻڌائجي ٿو ته اهو سرفروشيءَ جو سڏ ڇالاءِ آهي!“

”عزيزو! منهنجا رفيقو!

انسان آزاد پيدا ٿيو آهي..... ۽ آزاديءَ سان رهڻ هن جي جنم جو حق آهي..... اهو حق هن جي فطرت سان ائين ٺي ڳنڍيل آهي، جيئن رڳن ۾ رت، ڦڦڙن ۾ ساهه ۽ دماغ ۾ هوش!
اهو حق، هن کان جيڪو به کسي ٿو، سو ڪيس مارڻ کان به وڌو ظلم ڪري ٿو، ۽ انهيءَ ظالم کي نگهوسار ڪرڻ هر هڪ آزاد فطرت انسان جو پهريون فرض آهي.... جيڪو به شخص انهي فرض کي نٿو سڃاڻي، انهي فرض جي ادائگيءَ واسطي جدوجهد نٿو ڪري؛ سو زنده ناهي، بلڪ هڪ لاش آهي؛ پر سچ پچ ته لاش کان به بدتر آهي، ڇوته لاشن جي بدبوءِ کي ڦهلڻ کان روڪڻ لاءِ ته هن کي پوربو، ساڙبو، يا پوڙبو آهي؛ پر هيءُ بڌُو ته پنهنجي بدبوءِ هر هنڌ ڦهلائيندو رهي ٿو ۽ ٻين کي غلاميءَ جي سِلهه ۾ گرفتار ڪندو رهي ٿو.“
”عزيزو! اسان جو پيارو وطن قطعاً آزاد هو، هو پنهنجي ڇيڙي نبيري پاڻ ڪندو هو، پنهنجي اندرين ٻاهرين وهنوارن ۾ آزاد هو، ته اوچتو سَتن سمنڊن کان پريان، هڪڙا اهي شخص، جن کي پنهنجن ملڪن ۾ ’غندا‘ سڏيو ويندو هو، سي ساموندي سُورمن جو روپ وٺي جيئن سڄيءَ دنيا ۾ ڦهليا، تيئن اسان جي مُلڪ ۾ به آيا، هنن جو قومون ڌار ڌار هيون؛ سندن نالا پوچوگيز، فرينچ، ڊچ ۽ ٻيا هئا، پر ڌنڌو سڀني جو ساڳيو هو، يعني.... غلام سازي!
پوءِ اهي غلام ساز پاڻ ۾ به وڙهندا جهڙندا رهيا، آخرڪار منجهانئن هڪ قوم وڃي رهي، جن کي ”انگريز“ سڏيو وڃي ٿو.
هيءُ طرح طرح جي فريبن سان اسان جي هن نندي کنڊ ’هندوستان‘ جي ڌار ڌار ملڪن جي بادشاهن کي اول دوست بڻائي، پوءِ پاڻ ۾ قوت وجهائي کين زيردست بڻائيندا ويا.
اسان جو مُلڪ ’سنڌ‘ به هميشه کان آزاد مُلڪ هو. هن انهي تي اول سِکن کان قبضو ڪرائڻ ٿي گهريو، پر اسان جا شيردل ساٿي مجاهد اعظم سيد احمد شهيد رحه ۽ مولانا اسماعيل رحه جي سرڪردگيءَ هيٺ انهن کي اڳواٽ ئي روڪي سندن ستياناس ڪري آيا، جنهن ڪري اسان جو ملڪ انهن وحشين ظالمن جي وڪڙ کان بچي ويو.
پر..... چالاڪ انگريزن، هتي جي حاڪمن.... مير صاحبن کي قوت ۾ مبتلا ڪري، خيرپور جي ميرن کي وطن فروشيءَ تي تي تيار ڪري ڇڏيو، جن وٽن پنهنجو وطن وڪڻي

ڇڏيو، مگر اوهان کي معلوم آهي ته اسان جي وڏن اهو وڪرو ڪڏهين به تسليم نه ڪيو ۽ اهو هڪ عجب تماشو آهي جو عين انهي رياست خيرپور اندر اسان جو ديهه ڪنگريءَ جو ٽڪرو انهن وطن فروشن جي تسلط کان هميشه آزاد رهيو آهي، جو ڏسي ڏسندڙ ڏندين آڱريون ڏين ٿا. انهي بعد .... اسان جي بهادر بادشاهن ٽالپرن، سان هنن بلڪل ڌوڪيبازيءَ ۽ فريب سان اوچتي جنگ ڪئي، جنهن ۾ اگرچه اسان جا سنڌي شير، جن ۾ اسان جا مريد به ڪافي هئا، خوب وڙهيا، هنن سِر ڏنو.... پر پنهنجي خوشي سان سنڌ کانه ڏني. ان طرح انگريزن جي زبردست طاقت هن ملڪ تي قبضو ڄمايو، پر وقت به وقت اسان جا سنڌي شير انهي فرنگي غلاميءَ مان نڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻندا رهيا آهن ۽ شاهه صاحب جي هن قول جا مصداق رهيا آهن ته:

پارڻ ئي ايندو هوت، پر ڪي تون به ٿڃ اُڳيري،
متان چوي بلوچ، ته ڪميڻيءَ مان ڪين ٿيو!

اڄ ..... الحمدالله..... اڄ اهو وقت قريب اچي ويو آهي جو اسين ..... اسان کي غلام بڻائيندڙ انگريزن جي حڪمرانيءَ تي هڪ پرپور وار ڪريون، سندن پَير هن سرزمين تان اکيڙي ڇڏيون، ۽ پنهنجي دل و دماغ کي غلاميءَ جي زنجيرن مان آزاد ڪريون؛ ڇوته انگريز به هن وقت ٻيءَ عظيم عالمگير جنگ ۾ غلطان آهي، ان ڪري هندوستان جي سيني ملڪن، ۽ دنيا جي ٻين سيني ملڪن ۾ به آزاديءَ جي لهر ڊوڙي ويئي آهي.

انهي موقعي تي مان به چاهيان ٿو ته سنڌ به پاڻ ملهائي، ۽ سندس غلاميءَ جون زنجيرون ڪٽڻ لاءِ ڪي سرفروش سورهيه وڏي اڳتي اچن..... انهن ئي سروفروشن جو نالو اسان 'غازي' رکيو آهي، ۽ انهن جو اهوئي فرض ٿيندو، ته جڏهين به ڪين وطن جي آزاديءَ لاءِ وطن جي آزاديءَ لاءِ سڏ ٿئي، تڏهن هڪدم اهو نعرو لڳائي اچي حاضر ٿين ته:

"وطن"..... يا ..... "ڪَفن"

مگر انهي جي معنيٰ اها ڪانهي، ته اسين ڪوڪين هڪدم انگريزن سان گِل پورڻ جو حڪم ٿا ڏيون، بلڪ اهو وطن جي آزاديءَ جو جهاد اسين مناسب موقعي تي، مناسب طور سان شروع ڪنداسون.

تيستائين هر هڪ غازيءَ لاءِ مناسب آهي، ته هو هر طرح جو جنگي فن وڃي سِکي، روزانو پريڊ ڪرڻ لازمي سمجهي ۽ پڻ تلوار، بندوق، پستول، مشين گن، دستي بم ۽ ٻيا سڀ موجوده هٿيار هلائڻ سکي، ۽ جيڪي غازي نه آهن، تن کي به سيکاري؛ ڇو ته اهو به امڪان آهي ته انگريزن کي جرمنيءَ جي لڙائيءَ ۾ اهڙي شڪست اچي، جو هو هن ملڪ جو انتظام سنڀالي نه سگهن، غنڊاگردي ۽ افراتفريءَ جو دور اچي وڃي، ته اهڙي وقت ۾ هر ڪنهن شخص کي پنهنجو بچاءُ پاڻ ڪرڻ تي مجبور ٿيڻو پوندو، تڏهين اها تعليم ۽ تربيت کين لاءِ نهايت ڪارآمد ٿيندي.

اسين عورتن کي به اهو حُڪم ٿا ڪريون، ته هو عاج جون چوڙيون پيچي ڇڏين، اهي ڪنهن به صورت موجوده زماني لاءِ موزون ناهن؛ بلڪ هو به مَردن وانگر سآڳيءَ طرح جنگي فن جي تربيت حاصل ڪن، ته وقت سر پنهنجو بچاءُ پاڻ ڪري سگهن."

جيئن ئي پير صاحب جن جي تقرير پوري ٿي، هڪ نوجوان وڏي اڳتي آيو ۽ چيائين "حضور! منهنجو نالو به غازين جي لسٽ ۾ لکيو وڃي."

پاڻ پڇيائون، ”فقير! نالو ڇا اٿيئي؟“

نوجوان جواب ڏنو، ”حضور آءٌ مريد ڪونہ آهيان، ان ڪري فقير جو لقب مون لاءِ ٺٺو سونهي.“

پاڻ کِلي چيائون، ”الله تعاليٰ فرمائي ٿو تہ ’والله الغني وانتم الفقراءِ‘ يعني غني يا بيپرواهہ تہ هڪ الله تعاليٰ آهي، باقي اوهين سڀ فقير يعني ان جا محتاج آهيو، انهي حساب سان اسين سڀ فقير آهيون ۽ توکي فقير سڏائڻ ۾ اهم نہ هئڻ گهرجي. هان، تون مريد نہ هوندي بہ چو ٿو ’غازي‘ بڻجين؟“

”حضور، هڪ تہ انهي ڪري، جو خود اوهان بہ انهي لاءِ مريد هجڻ جو شرط نہ رکيو آهي؛ ٻيو تہ منهنجو رهبر ميان ڪرم علي چانگ بہ غازي بڻيو آهي، جيڪو رستو انهيءَ جو آهي، سو منهنجو آهي، ڇاڪاڻ تہ دنيا ۾ صحيح زندگي گذارڻ جو طريقو مون کي هن ئي سيکاريو آهي. ٽيون تہ آءٌ هن انگريزي نظام ۽ انگريزي غلاميءَ مان سخت بيزار آهيان، ان ڪري وطن جي آزاديءَ خاطر پنهنجو سِر پيش ڪرڻ گهران ٿو. منهنجو نالو ’گامون‘ آهي ۽ آءٌ ’وساڻ‘ آهيان.“

پير صاحب جن مُرڪي چيو: ”اسين اهو قبول ڪريون ٿا، اسين تنهنجي صاف گوئيءَ مان نهايت خوش آهيون.“

اتي هڪ واڻيو اڳيرو وڌي گوڏو جهڪائي چوڻ لڳو، قبلا! هن يُڌ ۾ هيءُ واڻڪو سر بہ قبول پوي.“

حاضرينن کي ٿوري کِل آئي، پير صاحب بہ مُرڪي چيو، ”پائي، توکي ڪنهن تيار ڪيو؟“

پائيءَ گامونءَ ڏي اشارو ڪري چيو، ’منهنجو رهبر هيءُ نوجوان آهي، مون کي مرڻ ۽ جيئڻ سڀ هن سيکاريو آهي. منهنجو نالو سڳنو مل آهي، آءٌ ٽنڊي آدم جو وينل آهيان، ايشور مون کي سڀ ڪجهہ ڏنو آهي، کير پُٽ، مال رزق، عزت آبرو، سڀ اٿم، دنيا ۾ ڪابہ تمنا باقي رهيل نہ آهي، (ڪِلي) لٽي پٽي ڪا اوڌر سوڌر رهيل هئي، تہ اها بہ هنن اوهان جي فقيرن پائي پائي وصول ڪرائي ڏني، ان ڪري ڪابہ ڳڻتي رهيل ڪانہ آهي. چاهيان ٿو تہ ديش جي سنتنترتا لاءِ سِر ڏيئي سجايو ٿيان. واڻڪي مِٽي ڏسي سڀ پيا کِلن؛ پر سائين، من هنن گاجين جي ٺهل ٺڪور چاڪري نوڪري ڪري سجايو ٿيان.“

پير صاحب جن ڏاڍو خوش ٿي سندس هٿ هٿ ۾ وٺي چيو، ”صد رحمتون هجنئي؛ اسان تنهنجو سِر قبول ڪيو؛ اسان جي دعا آهي تہ تو ۽ تنهنجي پوين کي هميشه ماٺهو ’مٽير‘ سڏيندا. اوهان مان ڪوبہ ڪڏهين بہ ’ڪانئر‘ ٿي نہ مرندو!“

هن ڪان پوءِ ٻيا بہ ڪيترائي فقير غازي بڻجڻ آيا، پاڻ فارغ ٿيڻ بعد وري فرمايائون:

”غازي ڀائرو! ياد رکجو، تہ ’غلام‘ بڻجي جيئڻ کان ’لاشو‘ بڻجڻ هزار بار بهتر آهي! مرد سچيءَ عمر ۾ هڪ دفعو مرندو آهي، ۽ گاندو ڏينهن ۾ ڏهہ دفعا پيو مرندو آهي!“

غازي تحريڪ جو اوچتو اجراء هڪ حيرت انگيز ڳالهہ هئي، سڀ کان اول تہ هڪ وڏو سي آءِ ڊي آفيسر پير صاحب سان ملڻ آيو، پير صاحب جن کيس باريابي ڏني، هن ادب سان پڇيو تہ، ”حضرتا! ڇا اها رپورٽ سچي آهي تہ اوهان وطن جي آزاديءَ لاءِ غازي تحريڪ شروع ڪئي آهي؟“

پاڻ مُرڪي چيائون، ”اها ڪا لِڪل ڇُپيل ڳالهہ تہ ڪانہ آهي.“

هن پڇيو، ”پروگرام ڪهڙو اٿوَ؟“

پاڻ سنجيدگيءَ سان جواب ڏنائون، ”في الحال تہ آزاديءَ جا پروانا تيار ڪرڻ، پوءِ جهڙو وقت آيو اهڙو رخ وٺبو.“

”ڇا اوهان جو ڪامورن کي مارائڻ جو پروگرم بہ آهي؟“

”اجا تائين تہ ڪونهي، پر اسين اهنسا جون ٻڪريون ٿيڻ ڪڏهين بہ قبول نہ ڪنداسون، جيڪو خواهہ مخواهہ اسان جي چيڙ ڇاڙ ڪندو ان کي اسين بہ اوتري سزا ضرور ڏينداسون.“

”۽ ڪو چيڙ نہ ڪندو تہ؟“

”تہ اسين بہ امن ۾ خلل وجهڻ جا خواهان نہ آهيون، هينئر فقط سرفروش تيار ڪري رهيا آهيون، پوءِ بہ جيڪو پروگرام هوندو سو کليل هوندو، لِڪ لڪوٽي نڪا اسان جي وڏن ڪئي، نڪا اسين ڪنداسون.“

آفيسر هڪ وڏو ساهہ کڻي چيو، ”چَئبو تہ اوهان جو نمونو ساڳيو ”راشٽريہ سيوڪ دل“ وارو آهي؟“

”اسين ڪنهن جا پيروڪار نہ آهيون، اوهان جي پوليس سدائين اسان سان گڏ رهي ٿي، خود اسان ۾ بہ اوهان جا سي آءِ ڊي موجود آهن، اسان جو ڪوبہ حرف لڪل ناهي، اسين جيڪي پيا ڪريون، سو هر وقت اوهان وٽ پهچي پيو.“

آفيسر ڳنڀير ٿي چيو، ”مگر پير صاحب! سرڪار کي اوهان جو هيءُ طريقو پسند نہ ايندو.“

”اسين ڪنهن جي پسنديءَ يا نا پسنديءَ سان ٻڌل نہ آهيون، جڏهن تہ انگريزن کي ست سمنڊ پار ڪري اچي اسان جي ملڪ ۾ من ماني ڪرڻ جي موڪل آهي، تہ پوءِ اسان کي بہ پنهنجي ملڪ ۾ جيئڻ مناسب لڳندو، تيئن ڪنداسون.“

آفيسر هڪ شوڪارو پري اٿيو ۽ سلام ڪري هليو ويو. هن پنهنجي بالا آفيسرن کي سموري گفتگو هن نوٽ سان لکي موڪلي تہ، ”پير صاحب جي تحريڪ بيشڪ خطرناڪ آهي، پر مون کي پڪ آهي تہ پير صاحب کي جيڪڏهن رَوُ ڪري نہ چيڙبو، تہ هو ڪابہ بيقائدگي، ڪابہ لاقانوني ۽ ڪوبہ وڳوڙ پيدا نہ ڪندو.

منهنجي سمجھ موجب تہ پير صاحب انهي ئي موقعي جي تاڙ ۾ رهندو، تہ جيڪڏهن انگريزن جا پير هتان اکڙيا، ۽ ملڪ ۾ افراتفري ٿي، تہ يڪدم سنڌ تي قبضو ڪندو.

پر جيڪڏهن ائين نہ ٿيو، تہ پير صاحب ووٽن وسيلي قبضو ڪندو، لاقانوني هرگز نہ ڪندو.“

تُرت ئي پير صاحب وٽ سنڌ مسلم ليگ جو ان وقت جو روح روان جي ايم سيد وفد وٺي آيو تہ ”اوهين مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو.“

پير صاحب مُرڪي چيو، ”ڇالاءِ؟“

سيد صاحب چيو، ”هن لاءِ تہ 1940ع جي قرارداد موجب وطن آزاد ڪرائجي.“

پير صاحب ٺهڪ ڏيئي چيو، ”مسلم ليگ ۽ وطن آزاد ڪرائيندي؟ شاهہ صاحب مون تہ اوهان کي وڏو سياستدان سمجهيو هو، پر شايد اوهين سياست جي ابجد مان بہ واقف ڪونہ آهيو!“

سيد صاحب پير صاحب سان بي تڪلف هو، هن مرڪي چيو: ”۽ اوهين شايد مختلف جيلن ۾ رهي، مختلف سياسي قيدين سان ملي، سڄي سياست ازبر ڪري ويا آهيو.“

”اسين سياست جي ازبريءَ جي دعويٰ تہ ڪانہ ٿا ڪريون، پر جيڪا جماعت سڀ ڪجھ انگريزن جي مشوري سان ڪري، جنهن ۾ سمورا سر، خانبهادر، وڏيرا ۽ سيٺيون هجن، سابہ ڪري آزاديءَ جي دعويٰ، تہ پوءِ تہ ڊاڪٽون ئي پَڪو!“

شاهہ صاحب سنجيدو ٿي چيو: ”ڏسو، اسين تہ اسيمبليءَ ۾ بہ تُرت پاڪستان جي آزاديءَ جو نهراءُ بحال ڪرائينداسون.“

پير صاحب ٺهڪ ڏيئي چيو: ”بس اوهان نهراءُ بحال ڪرايو، ۽ انگريزن اوهان کي آزادي ڏيئي ڇڏي! شاهہ صاحب! ياد رکو، انگريز اول تہ پاڪستان ڏيندا ئي ڪونہ، پر جي هندو ناهہ تي نہ آيا، ۽ ڪجھ ڏنائون ڪٽي، تہ اهو پاڪستان اهڙو هوندو، جنهن جي واڳ ڪيترائي ورهيہ تہ وري بہ انگريز جي هٿ ۾ رهندي!“

سيد صاحب ٿورو جوش ۾ اچي چيو، ”اسان هن کي پنهنجي آزاد مُلڪ ۾ ڪوبہ دخل رکڻ نہ ڏينداسون.“

پير صاحب ٺهڪ ڏيئي چيو، ”۽ اوهين هوندؤ ڪٿي؟ ڇا ان وقت تائين بہ اها واڳ اوهان جي هٿن ۾ هوندي؟ شاهہ صاحب! ڀُليل آهيو، وڙهڻ لاءِ اوهين هوندؤ ۽ فتح وقت واڳون انهن جي هٿن ۾ هونديون، جي انگريزن جا ازلي غلام هوندا؛ اوهان کي ڪير جي مک وانگر ڪڍي ڦٽو ڪيو ويندو، بلڪ شڪ ناهي، جو جيل ۾ بہ رکيا وڃو! جيڪڏهن زندگي آهي ۽ اسان جي پيشنگوئي سچي نڪري، تہ پوءِ ٻڌائجو تہ سياست مان گهڻو ڪير ٿو ڄاڻي، اوهين يا اسين!“

”انشاءَالله تعاليٰ، اسين تہ ”وطن يا ڪفن“ حاصل ڪنداسون؛ پر اوهين پيا ڏُکن ڏوراپن وارا ڪتاب ڪڍندا!“

شاهه صاحب چُپ ٿي ويو، هو خاموشيءَ سان خدا حافظ ڪري پوئتي روانو ٿيو.

هاڻي غازي تحريڪ جو اثر پير صاحب جي سيني مريدن ۾ پهچي ويو، هر ڳوٺ ۾ پريدون ۽ جنگي مشڪون شروع ٿي ويون، اڪثر عورتن به بانهيون پيچي پريدون ڪرڻ ۽ هٿيار هلائڻ جي تربيت حاصل ڪرڻ جي مهم شروع ڪئي، افواهه ته اهي هلندا هئا ته پير صاحب مکيءَ ۾ ڪي بنگالي انقلابي وهاريا آهن، هٿيارن جا ڪارخانا کولايا آهن، مگر حقيقت ۾ اهو صحيح نه هو، البت اهو ضرور صحيح هو، ته جيئن قبائلي پناڻ هميشه سنڌ ۾ پيا هٿيار وڪڻندا آهن، تيئن هينئر انهن جو ڪاروبار ذرا وڌيڪ چمڪڻ لڳو، جوته جنهن شيءِ جي طلب گهڻي ٿيندي آهي ۽ اگهه به سنو پيو ملندو آهي، اها واپاري پاتال مان به ڳولي هٿ ڪري ايندا آهن، پوءِ اهو به ٿيڻ لڳو ته ٿوري گهڻي مرمت ڪرڻ وارا به اڇڻ لڳا، ۽ حُر ايراضيءَ جا لوهار به اهڙي ٽريننگ حاصل ڪندا رهيا.

۽ اها به حقيقت هئي، ته پير صاحب جو ڪوبه فوري طور هنگامي جو پروگرام ڪونه هو، هن يقيناً انهي ئي موقعي لاءِ سڀ تياري پئي ڪئي، جو اڳتي هلي اچڻ وارو ٿي سمجهيائين.

پير صاحب جي هن تحريڪ جي خبر نواب شاهه جي فقير ملهار خاصخيليءَ کي به پهتي؛ ملهار فقير جي وڏن پهرينءَ ۽ بيءَ حُر هلچل ۾ وڏيون قربانيون ڏنيون هيون، وڏيون سختيون سٺيون هيون؛ خود هو پاڻ به انهي هڪ لوڙهي ۾ پيدا ٿيو هو، جنهن جهڙا ڪيترائي انگريزن برپا ڪري انهن ۾ حر خاندانن کي نظربند رکيو هو. هن جي مطالع مطابق هيءَ هلچل حرن لاءِ تباهه ڪندڙ هئي، سو بنا ڪنهن هٻڪ جي وڃي پير صاحب وٽ حاضر ٿيو، ۽ ڪنهن به رک رکاءَ ڪان سواءِ، هن رعبدار ۽ جفاڪش، هستيءَ ڪان آزاديءَ سان ڳالهائڻ جي اجازت حاصل ڪري، هن تحريڪ ۾ پيش ايندڙ تباهيءَ ۽ مصيبتن جو نقشو چٽڻ لڳو.

پير صاحب سڀ خاموشيءَ سان ٻڌي چيو، "بس؟"

ملهار فقير چيو: "حضور، ڏهه پندرهن هزار ماڻهو مرندا، لک مُنو جيلن ۾ پوندا، پنج اٺ لک دربدر، خاڪ بسر، بي گهر ٿيندا، پوليس ۽ ملٽريءَ کان بي انداز سختيون ٿينديون."

پاڻ فرمايائون: "بس؟ ايتروئي؟"

ملهار فقير ادب سان چيو: "اهو ٿورو آهي حضور؟"

پير صاحب جواب ڏنو: "اها ساڳي، بلڪ انهي ڪان وڌيڪ حالت انگريز پاڻ به هندوستانين سان ڪندو، چاهي هو ڪٿي چاهي هارائي، پر ڪنهن نه ڪنهن حيلي هو اڏ ڪروڙ هندو مسلمان مارائيندو، ٻنهي ڌرين جون لک ڏيڍ عورتون تين وار ڪرائيندو، ٻه- ٽي ڪروڙ ماڻهو دربدر خاڪ بسر ڪرائيندو- ۽ اهو ضرور ٿيندو- چاهي اسان زنده رهون يا نه رهون، پر جيڪي زنده هوندا، سي اسان جا هي حرف ضرور صحيح ڏسندا. پوءِ فرق اهو ٿيندو، ته ٻين سان ٻڪر ٻوساٽ ٿيندي، ۽ اسين پنهنجي ڪوٺا پنهنجي خوشيءَ سان حاصل ڪري، مجاهدن ۽ شهيدن ۾ شامل ٿينداسون."

"مگر فقيرو! اسان مان جيڪي زنده رهيا، سي ڏسندا ته چند سالن بعد سنڌن آدم شماري گهڻو وڌيل هوندي، سنڌن ملڪيتن ۾ اٿاهه برڪت هوندي، ۽ نيٺ- نيٺ هو انگريزن ۽ سنڌن چاڙتن جي غلاميءَ ڪان آزاد هوندا."

"پيارا ملهار فقير، اسان جي توتي ڪابه ميار ڪانهي، تون مجاهد آهين، مجاهدن منجهان آهين، پر تون ايڏو ته سختين جو سيڪيل آهين، جو وڌيڪ تباهيءَ لاءِ تيار ناهين؛ تون پلي پنهنجي پر ۾ ٻين کي به شامل ٿيڻ ڪان هٽائيندو رهج؛ اسين نٽا چاهيون ته ڪوبه مچر ابهرو ٿي اچي پتنگ ٻڃي. ۽ ڪجهه لهس اچڻ تي پڇي پوئتي وڃي ڪري. اسان کي فقط اهي ساٿي گهرجن، جي موت سان اهڙي ئي محبت رکن، جهڙي ٻيا زندگيءَ سان رکن ٿا."

هاڻي پير صاحب پُر جلال آواز ۾ چيو: "۽ انشاءالله تعاليٰ، جيڪڏهن اسان جي قسمت ۾ به شهادت لکيل هوندي، ته سڀ اسان کي مُرڪندو موڪلائيندو ڏسندا، ڪڏهين به اسان جي وار مان به بزدليءَ جي بوءِ ڪانه نڪرندي!"

جيئن ئي غازين جي پرتيءَ جي خبر پکڙي، سڀ کان اول هندو ميمبر ۽ وزير پريشان ٿي ويا. مسٽر نهچلداس جي بنگلي تي هڪ اهم ميٽنگ ٿي، جنهن ۾ سمورا ڪانگريسي هندو ميمبر اچي گڏ ٿيا هئا.

هن ميٽنگ ۾ وڏا بحث مباحثا هليا؛ پر آخر ڪِن سمجهدار ۽ سانيٽڪن ليڊرن مناسب ائين ٿي سمجهيو، ته پير صاحب سان ملجي ۽ سنڌن خيالات معلوم ڪجن.

پير صاحب انهن لاءِ اڻ واقف نه هو، بلڪ جيئن ئي پاڻ آزاد ٿي آيل هو، سنڌس ميل جول مسلم ليگين ڪان وڌيڪ ڪانگريسين سان هو، چاڪاڻ ته پاڻ هنن کي انگريزن ڪان وطن آزاد ڪرائڻ جو خواهان سمجهندو هو،

ان ڪري سندن عزت بہ ڪندو هو؛ ساڻن محبت بہ ڪندو هو، سندن ڪاڏي، چرخي خدمت خلق وغيره جي پروگرام کي بہ پسند ڪندو هو، البت سندن طريقہ ڪار سان اختلاف هوس. پير صاحب ڪڏهين بہ هندو مسلم ويڇي جو حامي نہ رهيو هو، ۽ نہ انهيءَ تفريق کي همٿائيندو هو؛ خاص طرح هن ڪري، جو ڪيترائي هندو بہ سندن مريد هئا، ۽ اها ڳالهہ ڪا نئين ڪانہ هئي، سنڌ ۾ اهو هندو مسلم زنگ جو دؤر تہ شڌي هلچل کان پوءِ شروع ٿيو نہ تہ اڪثر هر مسلمان پير جا هندو مُريد آهن، ۽ ڪن هندن ۾ تہ مسلمانن کي سَگَ ڏيڻ جا رواج بہ هئا، جي اڃا تائين آهن. پير صاحب سان ملاقات جي تجويز ڪثرت راءِ سان بحال ٿي ۽ برک ڪانگريسي ليڊرن جو وفد سانگهڙ روانو ٿيو.

اڄ گڙنگ جي بنگلي تي ڪجهہ خاص اهتمام ڏسجي ٿو. شهر سانگهڙ کان وني بنگلي تائين ٿوري ٿوري مفاصلي تي مخفي طرح هٿياربند حُر بيٺل آهن، خود بنگلي جي آسپاس بہ اهو مخفي پهرو چالو آهي ۽ بنگلي وٽ تہ تمام چوڪس پهريدار بيٺل آهن. معلوم ٿئي ٿو تہ پير صاحب سان ڪي خاص ملاقاتي ملڻ لاءِ اچڻا آهن. مقرر وقت تي بہ جيپون ڏسڻ ۾ آيون، جن مان گانڌي ٽوپين وارا ڪانگريسي لٿا. هنن ۾ برک ليڊر ڊاڪٽر چوئٿرام، سندس ڀاءُ مسٽر شامداس، پروفيسر گهنشام، مسٽر سڏاوا، سيٺ سيتلداس ۽ ٻيا بہ ڪي هئا. منجهن شايد هڪ بہ مسلمان بہ هئا، مگر گانڌي ٽوپي ۽ هڪ جهڙي لباس سبب پتو ڪونہ ٿي پيو تہ ڪير هندو آهي ۽ ڪير مسلمان. جيپون بيٺيون تہ بہ حُر اڳتي وڌي آيا، ڪين سلام ڪيائون ۽ چيائون، "بادشاهہ اوهان جو منتظر آهي."

"بادشاهہ ڪير؟" هڪ ڪانگريسيءَ وائڙو ٿي پڇيو.

"حُر پنهنجي مرشد کي 'پير سائين بادشاهہ' سڏيندا آهن." سيٺ سيتلداس وراڻي ڏني، "اهو لقب ڪو هاڻي ڏنل ڪونہ آهي، مگر هميشہ کان هو ائين چون ٿا."

"نيڪ آهي"، "نيڪ آهي" چئي سڀ اڳتي هليا. هڪڙو ميمبر صاحب ڏُوتيءَ جو پلئہ جهلي پريشان ٿي چوڻ لڳو: "وچون تہ شينهن جي غار ۾ ٿا، هي حُر اتيئي ڪٽي سيني کي پورو ڪن تہ پوءِ؟"

سيٺ سيتلداس جواب ڏنو: "اها اڻ ٿيڻي آهي؛ حرن وٽ ڪوبہ مهمان هوندو آهي تہ اُن جو وار بہ ونگو نہ ٿيندو آهي، هو هن تان اول پنهنجا سِر قربان ڪندا آهن."

ڊاڪٽر چوئٿرام مرڪي چيو: "اسان جا اڳواڻ خونخوار انگريزن وٽ ويندي بہ نہ گهبرائبا آهن، توهين پنهنجي ديسي ليڊر وٽ ويندي ڀيا گهبرايو؟"

هاڻي هو بنگلي ۾ پهتا؛ پير صاحب مُرڪي سندن مرحبا ڪئي، هُنن لاءِ شربت پاڻي آيو. خوش خير عافيت بعد پير صاحب کانئن اچڻ جو مقصد پڇيو، پروفيسر گهنشام چيو: "پير صاحب! اسين اوهان جي نئين تحريڪ '**غازي**' بابت پڇڻ آيا آهيون."

پير صاحب مُشڪي جواب ڏنو: "هيءَ تحريڪ ڪا نئين ڪانہ آهي، اسان جي جماعت جا هميشہ کان چار حصا رهندا آهن؛ هڪڙا '**سالم**' - جي بلڪل عام ڪاروبارين جي زندگي بسر ڪندا آهن، ۽ هنن ۽ ٻين پيرن جي مريدن ۾ ڪوبہ خاص فرق نہ هوندو آهي.

"ٻيا '**فرق وارا**'، جي هر حالت ۾ بنا ڪنهن پڇڻ جي 'اطاعت امير' اڳيان سِر جهڪائيندا آهن ۽ حافظ شيرازيءَ جي هن بيت تي عمل ڪندا آهن تہ:

بہ مي سجاده رنگين ڪن، گرت پيرِ مغان گويد،
ڪہ سالڪ بي خبر نبود، زراه و رسم منزلها.

هي ٿي فرق وارا آهن، جن کي عام طرح '**حُر**' سڏيو ويندو آهي، ۽ هنن جو اهو اصول هوندو آهي، تہ پنهنجن کان سواءِ ٻئي ڪنهن جو بہ اوٻارو مرڻ گهڙيءَ تائين نہ پيئندا آهن.

انهن فرق وارن ۾ ڪي شخص پنهنجي رضا خوشيءَ سان پنهنجي هر چيز مرشد جي سمجهندا آهن؛ جڏهين بہ زيارت نصيب ٿيندي اٿن، تڏهين جيڪي بہ هٿ ايندو اٿن، سو مرشد تان قربان ڪندا آهن. هو هونئن بہ ڪا ملڪيت پنهنجي نہ سمجهندا آهن ۽ جيڪي بہ وٽن هوندو آهي، سو جماعت جو ليکبو آهي ۽ وري جماعت بہ هنن کي ڪابہ ضرورت پوندي آهي، تہ ڏيندي ڪانہ ڪيٻائيندي آهي. هنن کي '**تارڪ**' يعني دنيا ترڪ ڪندڙ سڏبو آهي.

انهن سيني مان هڪ چونڊ گروهه ’غازي‘ سڏبو آهي، جو مرشد جي اشاري تي سر قربان ڪرڻ ۽ دشمن سان جهاد ڪرڻ لاءِ هميشه تيار رهندو آهي. هيءُ ٽولو هن ڪان اڳ ارڙهين صديءَ جي شروع ۾ سيد احمد شهيد رحمته الله عليه سان جهاد ڪرڻ لاءِ منظم ڪيو ويو هو، جنهن ڪي ڪافي وقت گذري ويو هو ۽ سندس ڪا خاص تنظيم ڪانه رهي هئي؛ اسان وري هن جي تجديد ڪئي آهي، يعني ڪيس نئين سر منظم ڪيو آهي.

ڊاڪٽر گهنشام: ”ڇاجي واسطي؟“

پير صاحب: ”پنهنجي وطن کي انگريزن کان آزاد ڪرائڻ لاءِ.“

ڊاڪٽر چوئٿرام: ”پوءِ اهو ئي ته ڪانگريس جو به مقصد آهي نه؟“

پير صاحب: ”ان ڪري اسين به ڪانگريسين کي عزت ڏيندا آهيون ۽ سندن کي اصول مثلاً ڪاڏي پائڻ، سادو گذر، مصيبتن کي برداشت ڪرڻ، سرگرم عمل رهڻ، امن پسندي وغيره کي اسان به پنهنجي مريدن لاءِ لازم بڻايو آهي.“

ڊاڪٽر: ”پوءِ چونه ٿا ڪانگريس ۾ شامل ٿيو؟“

پير صاحب: ”هر ڪنهن جي ڪم ڪرڻ جو طريقو پنهنجو هوندو آهي؛ اسان کي ڪانگريس جي ڪيترين ڳالهين ۽ طريق عمل سان اختلاف آهي؛ ازان سواءِ اسين پنهنجي تحريڪ جو دائرو فقط انهن علائقن تائين محدود رکڻ گهرون ٿا، جنهن ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائي ۽ سمجهي وڃي ٿي ۽ اسان انهيءَ کي ”سنڌ مُلڪ“ سمجهون ٿا؛ ان ڪري اسان فقط سنڌ کي ئي آزاد ڪرائڻ پنهنجي منزل مقصود مقرر ڪئي آهي؛ ٻين ملڪن سان اسان جو ڪو خاص واسطو ڪونهي، اهي پاڻ ڄاڻن.“

سيٺ سڌوا: ”مگر پير صاحب، هن زماني ۾ هندوستان جي يڪ وجوديءَ کي ٽوڙي، هر ڪنهن ٽڪري جو پنهنجي پنهنجي مُنهن ڪوشش ڪرڻ ڪيئن صحيح ڇئي سگهجي؟“

پير صاحب: ”هندوستان هڪ مُلڪ هرگز ناهي، بلڪ هڪ ننڍو کنڊ آهي، جنهن ۾ ڌار ڌار ٻولين وارا مڪمل ملڪ آهن؛ اهي هميشه فيڊريشن يعني وفاق جي صورت ۾ رهندا هئا، جن کي انگريزن اچي صوبا بڻايا؛ جنهن ڳالهه کي اسين صحيح نٿا سمجهون ۽ جيئن يورپ کنڊ ۾ 25-30 ملڪ آهن، تيئن هتي به ڪم از ڪم 15-20 ملڪ هجڻ اسان جي خيال موجب مناسب آهي.“

ڊاڪٽر چوئٿرام: ”پر ائين ته ڀارت جو اتحاد ٽُٽي پوندو نه؟“

پير صاحب: ”ٽُٽندو نه، بلڪ مضبوط ٿيندو، فيڊريشن يا وفاق وسيلي، نه فقط اهي سڀ ملڪ پاڻ ۾ متفق ٿي سگهن ٿا، بلڪ ٻيا آسپاس وارا ملڪ مثلاً برما، سيلون، سينگاپور، افغانستان وغيره به ان ۾ شامل ٿي سگهن ٿا. اهوئي طريقو آمريڪا ۾ به مفيد سمجهيو ويو آهي، ۽ روس به انهي کي ئي صحيح ٿو سمجهي. ائين نه ڪرڻ ڪري ئي گذريل جنگ ۾ اسان جي ترڪ سلطان صاحب عرب کان ايڏي ته مار کاڌي، جو بادشاهي ئي برباد ٿي ويس.“

ڊاڪٽر: ”ٺيڪ آهي، پوءِ توهين ڪانگريس ۾ شامل ٿي انهن خيالن وارو گروپ ناهيو نه؟“

پير صاحب: ”ڪانگريس ۾ هڪ طبقو اهڙو با اثر آهي، جو ڪنهن گروپ کي سَهندو ئي ڪونه؛ مسٽر سڀاش چندر بوس جو مثال انهي لاءِ ڪافي آهي، جنهن کي ڪَڪ ڪري نيٺ ’فارورڊ بلاڪ‘ ناهڻ تي مجبور ڪيو ويو.“

پروفيسر گهنشام: ”ته چئبو ته اهو افواه صحيح آهي ته جيلن ۾ اوهان جي ملاقات انهن فارورڊ بلاڪين سان ٿي، جنهن ڪري اوهين انهن جي اثر هيٺ اچي ويا آهيو.“

پير صاحب: ”اسان جون انهن قيدين سان ملاقاتون ته بيشڪ رهيون آهن، پر اسين انهن جي اثر هيٺ نه آيا آهيون، نه ايندا سون.“

مسٽر شامداس: ”پوءِ توهان هيءَ ڌار ديگڙي ڇو ناهي آهي؟ لٽي پٽي مسلم ليگ سان چونه ٿا ملو؟“

پير صاحب: ” (ڪلي) يعني توهين اسان جو ڪنهن آل انڊيا جماعت سان ضرور جڪڙجڻ چاهيو ٿا؟“

شامداس: ”ها، بيشڪ، جماعتن جو پاڻ ۾ اتحاد ٿيڻ آسان آهي، مگر هينئن جدا تحريڪ هلائڻ مناسب ناهي.“

پير صاحب: ”ڪهڙيءَ سياست ۾ انهي جي منع آهي؟“

شامداس: ”منع ته ڪانهي، پر اسان جي پائرن کي انهي جماعت مان ڏاڍو خوف آهي.“

پير صاحب هاٺي گنڀير ٿي چيو: ”خوف ۽ اسان مان؟ ڇا اوهان کي اهو وسري ويو آهي ته منزل گاهه فسادن وقت اسان جي ئي جماعت هئي، جنهن بنا ڪنهن مطلب جي هندن جو هر طرح بچاءُ پئي ڪيو؟“

ڊاڪٽر: ” (ڪنڌ لوڏي) سو ته ٺيڪ آهي، پر ته به اسان جا هندو سينيون اوهان کان ڏاڍو هراسان آهن.“

پير صاحب: ”نہ فقط هندو سينيون، بلڪ مسلمان سينيون ۽ زميندار بہ؛ مگر سڀ نہ، بلڪ جيڪي بدڪار آهن، ننگ آهن، عوام جا ڦريندڙ آهن. بيشڪ اسان جي جماعت عوام تان ظلم لاهڻ جي ڪوشش ڪندي آهي، چا اوهان ڪان اوهان جي سينين جا ڪارناما ڳجها آهن؟ چا اوهان کي معلوم ناهي تہ هنن مسلمانن جون ڪيترين ئي ملڪيتون دغا، فريب، ويساهہ گهاتي ۽ رشوت خوريءَ سان ڦٻايون آهن؟“

پير صاحب جي هيءَ تقرير ٻڌي ڪيترن ئي سينين جو منهن لهي ويو، پير صاحب وري سيٺ سيتلداس ڏي مُهڙ ڪري چيو: اجهو هن سيٺ ڪان پڇو، چا اهو صحيح ناهي تہ سندس حُر هاري سندس ڪيڏا نہ وفادار ۽ مهل تي جان ڏيندڙ آهن؟“

ڊاڪٽر چوئٿرام: ”آهي تہ اهو برابر، پر هن ڪي بہ انهن مان خطرو محسوس ٿئي ٿو.“

سيٺ سيتلداس رڙ ڪري چيو: نہ نہ، بلڪل نہ، حُر تہ اسان جا دوست آهن.“

پروفيسر گهنشام ڏانهنس نهاري چيو: ”سيٺ صاحب! اها ٻيائي نٿي سونهي؛ پرپٺ تہ اوهين سخت رڙيون ڪريو ٿا، اڄ پير صاحب وٽ ئي مدعي سڀ روبرو آهيون، چونہ ٿا ڳُلو؟“

سيٺ سيتلداس جي منهن جو پنو ئي لهي ويو، چوڻ لڳو: ”اوهان کي غلط فهمي ٿي آهي، انهي باري ۾ مان پير صاحب سان پنهنجي منهن بہ ڳالهائي سگهان ٿو. اوهين مجموعي مقصد تي اچو، ڇڙوڇڙ ڳالهيون ڇڏي ڏيو.“

پير صاحب مٿس هڪ خاص نظر وجهي ڊاڪٽر چوئٿرام کي چيو: ”ڊاڪٽر صاحب، وطن جي آزاديءَ جي اهم مقصد تي اسين متفق آهيون، البت اسان جون راهون جدا جدا آهن، ۽ اوهان ڪانگريسين جي اها پاليسي بلڪل خراب آهي جو پاڻ ڪان سواءِ ٻئي کي اصل برداشت نٿا ڪريو. اها جمهوري سياست ناهي؛ بلڪ ڊڪٽيٽرشپ آهي ۽ انهي ڊڪٽيٽرشپ ئي دنيا جو امن خطري ۾ وڌو آهي. ’جيئو جيئڻ ڏيو‘ اهوئي جمهوريت جو بنياد آهي.“

مسٽر سڌوا: ”خطا معاف، پير صاحب؛ اوهين بہ پنهنجي جماعت جا اختلافي گروهہ برداشت ڪندا آهيو؟“

پير صاحب: ”چونہ؟ اجهو اسان جي وفادار حرن ۾ هڪ گروهہ ’ملهار فقير‘ جو آهي، جو اسان جي طريقہ عمل سان سخت اختلاف رکي ٿو، مخالفت ۾ پرچار ڪري ٿو، چا اسان هن کي ڪڏهن روڪيو يا تڪليف ڏني آهي؟“

سڌوا: ”پائي، مان تہ سڌو سنواٽو ماڻهو آهيان، هر ڪنهن کي منهن تي سچ چئي ڏيندو آهيان.... “

پير صاحب: ”۽ اسان بہ اهڙن سچ چوندڙن کي پسند ڪندا آهيون، بشرطيڪ سندن نيت نيڪ هجي.“

سڌوا: ”پوءِ اهو چو ٿو ٻُڌجي تہ اوهان ڪيترائي مولوي مارائي ڇڏيا آهن؟“

پير صاحب: ”بيشڪ اسان جي جماعت مان ڪن پنج اٺ خون ڪيا آهن، ۽ هڪ ڳوٺ تہ سيني باشندن سميت ساڙيو اٿن؛ مگر ڏٺي شاهد آهي تہ اسان جو انهي ۾ ڪو هٿ ڪونہ آهي، نڪي اسين انهي کي پسند ڪريون ٿا. پر سڌاوا صاحب، پنجن لکن ماڻهن ۽ سندن دوستن جا ڪي شخصي مسئلا بہ ٿين ٿا، جن کي هو شخصي طرح ئي حل ڪن ٿا. اهي جيڪي بہ خون ٿيا آهن، سي رڳو جماعت وارن نہ ڪيا آهن، بلڪ ٻيون اهي ڪافي ڌريون بہ هنن سان شامل آهن، جن کي مجموعي طرح تڪليفون هيون، مثلاً: اوهين ٻڌايو تہ چا، اوم منڊليءَ وارن جا مقصد صحيح نہ هئا؟ چا دادا ليکراج ۽ سندس ڌيءَ راڌي نهايت فراخ دل انسان نہ آهن؟ پر جڏهين تمام گهٽي عوام هنن کي برداشت نہ ڪيو، تڏهين خود ڪانگريس بہ هنن جي مخالفت ڪئي؛ ساڳيءَ طرح ڊوري ناري طرف هڪ شخص بہ هڪ زالن مردن جي گڏيل روحاني منڊلي قائم ڪئي، ۽ سچ ڪوڙ جي خبر خدا کي، مگر آسپاس جو سمورو عوام هن جي اها منڊلي سهي نہ سگهيو ۽ سندن چوڻ هو تہ اتي آزادانہ عيش ۽ مستيون هلن ٿا. پوءِ اسان جي علم ۽ اشاري ڪان سواءِ آسپاس جماعت جي ڪن فردن، ٻين ماڻهن سان گڏجي هن جي سڄي ويهارو ماڻهن جي سات کي ساڙي ڇڏيو. پوليس جاچ تي ويئي تہ لکن جا نوٽ سڙيل ۽ سجا ڏٺائون، سيرن جي منهن ڳريل سون ڏٺائون، خونين هڪ پائيءَ کي بہ هٿ نہ لاتو هو. بيشڪ هنن عورتون بہ ساڙيون، پر ڪنهن ۾ بري اک نہ وڌائون. آسپاس جو ڪو فرد بہ اسان وٽ فريادي نہ آيو؛ جنهن مان سمجهجي ٿو، تہ اتي جي عوام جي وڏي اڪثريت هن خوني تماشي مان خوش هئي. ٻڌايو، اسان چا ڪريون؟“

ڊاڪٽر چوئٿرام: ”اهي خبرون اسان بہ ٻڌيون آهن. پائي، مان تہ انهي خونريزيءَ جو سخت مخالف آهيان، پر ايترو سمجهان ٿو، تہ جيئن اسان ۾ بہ انقلابي پارٽيون تيئن اوهان ۾ بہ هونديون، پر خير، وٺو ڳالهہ جي ڳاٽي کي، ٻڌايو، اوهان جو پروگرام ڪهڙو آهي؟“

پير صاحب: ”في الحال تہ ڪوبہ پروگرام مقرر نہ ڪيو ويو آهي، غازين کي فقط تيار رهڻ ۽ جماعت کي تيار رکڻ جو حڪم ڏنل آهي. وڌيڪ سمورو پروگرام جنگ جي حالتن تي منحصر آهي؛ هڪ امڪان اهو

آهي، تہ انگريز پريءَ طرح هارائي پڇندا، ملڪ ۾ افراتفري هوندي، ان وقت اسان جا غازي ملڪ ۾ امن امان قائم رکندا، چڱي حڪومت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا. ٻيو امڪان اهو آهي تہ انگريز هارائيندا تہ ڪونہ، پر ڪمزور اهڙا ٿيندا، جو هن ملڪ کي لاچار ٿي آزادي ڏيندا.

مگر ڪنهن نہ ڪنهن حيلي پاور سمورو پنهنجي قبضي ۾ رکندا؛ ان وقت بہ اسان جي جماعت پوري زور شور سان هنن کان پاور کسڻ لاءِ اٿندي؛ منجهن سخت خونريزي وجهندا، تہ جيئن پاڻ سلامتيءَ سان نڪري وڃن؛ ان وقت بہ اسان جي جماعت انهي خونريزي کان سنڌ کي بچائڻ لاءِ هر طرح جون قربانيون ڏيندي؛ جيئن اوهان کي معلوم هوندو تہ منزل گاهہ فسادن وقت اسان جي جماعت پنهنجي جان تي کيڏي بہ سندن تسلط هيٺ رهندڙ هندن جو وار ونگو ٿيڻ بہ نہ ڏنو."

سٽوا: "(کنڌ لوڏي) سو تہ صحيح آهي، سورنهن آنا سچ آهي؛ مان وٽ بہ ڪيترن ئي هندن اهو مڃيو آهي."

پير صاحب: "مگر اوهان جا اڪثر هندو ڀائر اهڙا تہ احسان فراموش آهن، جو انهي هوندي بہ اسان جي عروج کان ڇرڪندا رهن ٿا."

ڊاڪٽر چوئٿرام: "بس، اهائي پوائنٽ آهي، جنهن تي بحث ڪرڻ گهرجي. پير صاحب! ڀلا اهو اکين ڏٺو تازو مشاهدو ٿيڻ بعد بہ هو ڇو ٿا اوهان جي جماعت کان ڇرڪن؟"

پير صاحب ٺهڪ ڏيئي چيو: "اهو تہ سندن اندر ۾ جهاتي پائي ڏسو، سندن سؤ سالن جا ڪرتوت ڏسو؛ آخر اُره زورايون، ظلم، فريب، ويساهہ گهاتيون، حق غصبيون سدائين تہ ڪين ڦبنديون؟ ڀلا اهو بہ تہ ٻڌايو تہ يو. پي. سي. پيءَ ڏي مسلمان چو ٿا ڪانگريسين کان ڊڄن؟ اسان رک رکاءُ ڪونہ ٿا ڪريون، اجهو اسان جي دوست سيٽلداس کان پڇو، تہ پئسي ۽ هلندي جي زور تي مسلمانن جون ڪيتريون لڄون هٿ ڪيون اٿس؟"

سيٺ سيٽلداس جي منهن جو پنو لهي ويو ۽ چيائين: "مگر پير صاحب! جتي راڄ واڙا هوندا آهن، اتي ضرور ڊيڊ واڙا بہ ٿيندا؛ پر مان ڪڏهين بہ اوهان جي ڳالهہ کان ٻاهر ويو آهيان؟"

پير صاحب: "۽ اسان کي بہ جنهن ڳالهہ جو فرياد نہ ملندو آهي، انهي ۾ اسان بہ ڪڏهين دخل ڏنو آهي؟ اسان ۽ اسان جي جماعت مهلن ۾ اوهان جي مددن کان بہ ڪڏهين ڪيٻايو آهي؟ مگر سوال اهو آهي، تہ جن کي اوهين ڏاڍ مڙسيءَ سان ستائيندا هوندؤ، سي جيڪڏهين ڪنهن وقت وجهہ ملڻ تي اوهان کان وير وٺن؛ تہ انهن کي اسين ڪيئن روڪي سگهنداسون؟"

پروفيسر گهنشام گنپير تي چيو: "سو تہ مان بہ چوندس؛ هيءَ جنگ آخرڪار ضرور ظالمن تي بجلي ڪيرائيندي، پوءِ سُکن گڏ آلا بہ ٻرندا، مان تہ سائين اهڙن گامٺو سيٺين کي ڏاڍو سمجهائيندو آهيان، پر هو دور انديش ناهن، پانئين ٿا، تہ سدائين ائين پيو ڦبندو!"

ڊاڪٽر چوئٿرام: "خير پير صاحب، اهو تہ ظاهر آهي تہ اسان جي راهہ پنهنجي، اوهان جي پنهنجي، مگر مقصد ۾ متفق. ڇا اسين اميد ڪريون تہ اوهين ڪڏهين بہ اسان کي آڏا نہ ايندا؟"

پير صاحب: "جي اوهين اسان کي آڏا نہ ايندا، تہ اسين بہ اوهان جا هر طرح خيرخواهہ رهنداسون. اوهان هر وقت اسان کي ٻي ڏڙڪ نہ فقط ملي سگهو ٿا، بلڪ اسان کي نيڪ مشورا بہ ڏيئي سگهو ٿا، غلطين کان آگاهہ بہ ڪري سگهو ٿا. مگر، پنهنجن گامٺو سيٺين ۽ ٻين رفيقن کي سمجهايو تہ منافقي ڇڏين ۽ اسان سان صاف دل ٿي هلن، ٻيءَ صورت ۾ جي اسان کي نقصان رسائڻ جون ڳجهيون ڪوششون ڪندا تہ پاڻ بہ نتيجا ڀوڳيندا."

سٽوا: "بلڪل صحيح چيو اوهان؛ مان اهائي ڪوشش ڪندو رهندس."

گهنشام: "۽ مان بہ!"

ڊاڪٽر چوئٿرام: "چڱو پير صاحب هاڻي الوداع."

غازي تحريڪ جيئن هندن ۾ ٻڙڌولو وڌو، تيئن ڪافي مسلمان ليڊر بہ پريشان ٿي پيا، هنن يڪدم پاڻ ۾ ميٽنگ ڪئي. ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو، تہ سڀ انهيءَ ڳالهہ تي متفق هئا، تہ انگريزن هٿان ڪنهن بہ طرح هن جماعت کي نابود ڪرائجي؛ نہ تہ مستقبل ۾ چاهي افراتفري ٿئي، چاهي ووٽن جي حڪومت ٿئي، پر هيءَ جماعت جيئن پوءِ تيئن زور وٺندي ۽ حڪومت جي واڳن تي قبضو ڪندي. ان ڪري اها ئي صلاح بيني، تہ گورنر سان ملي، ڪيس حُر بابت ايترو تہ گهڻو ڊيڄاريو وڃي جو ترٽلي ۾ اچي وڃي. هنن مان هڪ بہ اهڙو بہ نہ نڪتو، جو پير صاحب سان ملي سندس خيال ۽ لائحہ عمل کي پروڙي؛ بلڪ سيني گڏجي خانبهادر الهہ بخش، سر غلام حسين ۽ ٻين کي انهيءَ مهم لاءِ هر ڪا ڪوشش وٺڻ جون اختياريون ڏنيون. اڃا اهي ميٽنگون پئي هليون، تہ مسٽر نهچلداس بہ اچي ساڻن مليو ۽ ڪين ٻڌايائين تہ اگرچہ ڊاڪٽر چوئٿرام، مسٽر سٽوا، پروفيسر گهنشام ڪجهہ ٻڌتر ۾ آهن، مگر سيٺ سيٽلداس، مسٽر شامداس ۽ ٻيا ڪيترائي هندو بہ انهي ڳالهہ تي پورو زور ڏيئي رهيا آهن تہ

حُر جماعت کي ڪيئن نه نابود ڪيو وڃي ۽ هنن مون کي پورو اختيار ڏنو آهي، ته آءٌ به اوهان سان شامل ٿي گورنر کي هن جماعت بابت ايڏو ته هراسان ڪريان، جو هو هنن کي نابود ڪرڻ لاءِ هر طرح جو قدم کڻي.

چنانچه هيءُ سڀ گڏجي گورنر سان مليا ۽ کيس ايڏو ته گهڻو هراسان ڪيائون، جو گورنر کي به يقين ٿي ويو ته پير صاحب هٽلر جو پورو پورو ايجنٽ آهي، هو ۽ علامه مشرقي حج تي وڃڻ وقت مفتي امين الحسيني، راشد الگيلاني ۽ ٻين ليڊرن سان مليا هئا، اتي ڪين جرمنن جا خاص آفيسر به مليا هئا جن جي صلاح سان جلد ئي جرمن آفيسر ڳجهيءَ طرح هتي اچي، حرن جي فوج ٺاهي، انگريزن تي حملو ڪندا.

جڏهن اها سڀ ڪاروائي مڪمل ٿي ويئي، تڏهين سر غلام حسين پير صاحب ڏي پيغام موڪليو، ته ساٽس ملي وڃي. سر غلام حسين ۽ ٻين ڪيترن مسلمان ليڊرن جا پير صاحب سان ظاهر ۾ ڏاڍا سٺا تعلقات هئا، پر اندر ۾ هو سڀ سندن مخالف هئا، ۽ پير صاحب خواهه سندس جماعت کي پنهنجي اقتدار لاءِ ڏاڍو خطرناڪ سمجهندا هئا.

پير صاحب ائين نٿي سمجهيو، ته ڪو سندس مخالفت ۾ هي هندو خواهه مسلمان ليڊر متفق ٿي ويندا؛ بيشڪ هن انگريزن کان پنهنجو وطن آزاد ڪرائڻ پنهنجو هڪ خاص مقصد رکيو هو، مگر ديسين جو پاڻ بلڪل دشمن نه هو، ۽ صاف دل هجڻ سبب ٻين کي به صاف دل سمجهندو هو.

جيئن ئي پير صاحب سر کي مليو ته سر صاحب کيس ڏاڍي ادب ۽ عزت سان چوڻ لڳو ته: "پير صاحب، اوهان جون موجوده سرگرميون حڪومت کي سخت ناگواز گذرن ٿيون."

پير صاحب جن ڪجهه حيران ٿي چيو: "ڪهڙيون سرگرميون؟"

سر صاحب: "اها ئي غازين جي ڀرتي وغيره"

پير صاحب: "ڇا مسلم ليگ پنهنجو نيشنل گارڊ نه ٺاهيو آهي؟ ڇا ڪانگريس پنهنجا والنٽيئر جٿا نه ٺاهيا آهن؟ ڇا راشٽريه شيوڪ سنگهه وارن پنهنجا دَل نه ٺاهيا آهن؟ ڇا انهن سڀني جو مقصد وطن جي آزادي ناهي؟"

سر صاحب: "سو ته ٺيڪ آهي، پر اهي سانتيڪا آهن، انهن مان امن کي خطرو ناهي."

پير صاحب: "۽ اسان جي جماعت مان وري ڪهڙو امن کي خطرو ظاهر ٿيو آهي؟"

سر صاحب: "پير صاحب، حُر ته خونريزيون به ڪندا آهن نه؟"

پير صاحب: "جماعتي حيثيت سان يا انفرادي طرح؟"

سر صاحب: "سا ته پاڻ کي خبر ناهي، پر ائين ٻڌبو ضرور آهي."

پير صاحب: "ڇا ملڪ ۾ ٻي ڪابه ذات يا ٻين پير صاحبن جا مريد ڪابه خونريزي ڪانه ٿا ڪن؟"

سر صاحب: "انهن تي به قدم پيا کڻبا آهن."

پير صاحب: "مان به منهنجي بدڪار مريدن تي قدم کڻڻ کان ڪڏهين اوهان کي روڪيو آهي؟ ڪنهن جي ڇڏائڻ جي سفارش اچي ڪئي اٿم؟ ڪڏهين انهن جي پڪڙائڻ ۾ مدد ڪرڻ کان انڪار ڪيو اٿم؟"

سر صاحب: "سو ته برابر آهي، پر توهان جون ته وري ٻيون ڳالهيون به ٻُڌجن پيون نه؟"

پير صاحب: "مثلاً؟"

سر صاحب: "مثلاً اهي هٽلر وغيره سان شامل هجڻ واريون."

پير صاحب: "ڇا، اوهين به انهن واهيات افواهن تي ويساهه رکو ٿا؟ ڇا اسان جي خاندان مان ڪڏهين ڪنهن وطن فروشي به ڪئي آهي؟"

سر صاحب: "مان ته قِبلا ائين ڪونه ٿو سمجهان، پر انگريزن کي اهي وڏا شبهه آهن؛ ۽ مون کي چيو ويو آهي ته اوهان کي آگاهه ڪريان، ته اوهين هاڻي ڪراچي ڇڏي ٻاهر نه وڃو."

پير صاحب: "(حيران ٿي) ڇا، اهڙو ڪو آرڊر نڪتو آهي؟"

سر صاحب: "نڪتو ته ڪونه آهي، پر نڪرڻ وارو آهي؛ ان ڪري اوهين هاڻي ٻاهر نه وڃو."

پير صاحب: "جيستائين آرڊر نه نڪتو آهي، تيستائين اوهين اسان کي ڇو ٿا روڪ ڪريو؟"

سر صاحب: "مان روڪ ڪونه ٿو ڪريان، بلڪ نيڪ صلاح ٿو ڏيان؛ پر..... گورنر صاحب مون کي ائين چيو هو."

پير صاحب: "سر صاحب! اهڙن زباني حڪمن جي تعميل مان ته نه ڪري سگهندس."

سر صاحب: "(ڪجهه پريشان ٿي) خير، اها ته اوهان جي مرضي؛ مان ته اوهان جو هميشه کان نيازمند آهيان. مان ته ڪٽي گورنر صاحب کي ائين به چوندس، ته پير صاحب مون کي مليو ئي ڪونه آهي، مگر بهتر ٿئي، جيڪڏهن اوهين پاڻ گورنر سان ملو."

پير صاحب: "ائين بنا گهرائڻ جي ئي؟"

سر صاحب: "پوءِ انهي ۾ ڇا آهي؟"

پير صاحب خاموش ٿي ويو. هن محسوس ڪيو، تہ سر صاحب چاهي ٿو، تہ مان پاڻيهي وڃي گورنر وٽ ڦاسان. پير صاحب اجا سندس تحريڪ کي ڪنهن عملي قدم کڻڻ لاءِ تيار نہ ڪيو هو، نڪي في الحال اهڙو ارادو هئس؛ ان ڪري ڪيس اهو گمان بہ نہ هو، تہ سمجهدار انگريز ڪو هڪدم ائين ڪندا؛ البت اهو احساس ٿيس، تہ هي ديسي ليڊر ئي انگريزن کي انهيءَ لاءِ اُڀاري رهيا آهن؛ ان ڪري ڪوبہ ارادو ظاهر ڪرڻ بنا سر صاحب کان موڪلائي اٿي هليو. ڪيس يقين ٿيو، تہ هنن قصو اهڙيءَ منزل تي رسائي ڇڏيو آهي، جو ڪنهن بہ وقت اوچتي گرفتاري ٿيندي تہ عجب ناهي. ان ڪري جيترو بہ وقت ملي، اهو غنيمت آهي.

پير صاحب ٻاهر نڪري بنگلي تي آيو ۽ يڪدم موٽر تيار ڪرائي سڌو سانگهڙ پهتو، گڙنگ بنگلي تي ڪن خاص ماڻهن سان ملي وري بہ درگاهہ شريف جي رستي کان ڪيٽيءَ ڏي روانو ٿيو.

'ڪيٽي' عام طرح انهي ٻيٽاريءَ کي چوندا آهن، جو درياءَ جي وچ ۾ هوندو آهي، هن جي بنيادي سطح پٽر جي هوندي آهي، ان ڪري درياءُ ڪيس پائي تہ نہ سگهندو آهي، پر هن مٿان درياءَ جي لٽ تمام چڙهيل هوندي آهي، ۽ ڪيس ريج سدائين پيو ملندو آهي، ان ڪري پوک تمام پلي ٿيندي آهي. سنڌو درياءَ ۾ اهڙيون ڪافي ڪيٽيون آهن، جي ڏار ڏار ماڻهن جون ملڪيتون آهن. ذڪر ڪيل ڪيٽي ديهہ ڪنگري کان ڪجهہ مفاصلي تي آهي؛ مگر ٻين ڪيٽين جي برخلاف صرف ٻيٽ ناهي، بلڪ اپٻيٽ آهي، يعني ٽن طرفن کان تہ درياءُ اٿس، پر چوٿين طرف کان زمين سان مليل آهي، جا زمين بہ درياءَ جي ڪچي ۾ هجڻ سبب نهايت گنجان ٻيلن سان پرپور آهي. هن ڪيٽيءَ ۾ پير صاحب جن جا وڏا شروعات ۾ اچي رهيا هئا، ۽ سندن مرشدي سلسلہ جي پهرين بزرگ سيد محمد راشد 'روضي ڌڻي' رحمتہ الله عليہ جن جي تربت بہ اتي هئي، پر پوءِ درياءَ جي خطري سبب نعش مبارڪ کي کڻي ديهہ ڪنگريءَ ۾ اچي دفن ڪيو ويو، جتي عاليشان روضو ٺهيل آهي، ۽ اهو مريدن جو خاص مرجع آهي. پوءِ اتي پير صاحبن جي رهڻ ڪري ڳوٺ ٻڌو ويو، جنهن جو اصل نالو 'ڪنگري' آهي پر عام طرح 'پير ڳوٺ' سڏبو آهي. روضي شريف سان لڳولڳ اعليٰ درجي جي مسجد شريف آهي، ۽ اتي رهائش کان ڪجهہ عرصي بعد اوڻيهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ پير صاحب شاهہ مردان شاهہ اول درگاهہ، مسجد، مهمان خانہ، بنگلن ۽ حويلين کي هڪ شاهي ڪوٽ ڏياريو، جنهن جو بنياد تہ تمام زبردست آهي، پر بلنديءَ تي بہ ايتري ويڪر آهي، جو موٽر هلي سگهي، ۽ باوجود انهي جي جو ڪافي سامان خواهہ محنت مريدن طرفان ٿيل آهي، تہ بہ سَستائيءَ جي زماني ۾ بہ پندرهن لک روپيا ڪائي ويو هو.

ڪيٽيءَ جي پوک هميشہ مريد ڪندا آهن، ۽ سموري پيدائش درگاهہ شريف جي لنگر تي ڪم ايندي آهي، مگر پير صاحب صبغة الله شاهؒ انهي پوک تي پنهنجي سر پاڻ بہ محنت ڪندو هو، پوک ڪيڙڻ، ٻي محنت ڪرڻ، پوکڻ، وغيره سڀ پاڻ بہ ڪندا هئا. هڪ ٽڪرو ٻاجهين جو پنهنجي هٿ سان پوکيو هئائون، جا ٻاجهي حويليءَ ۾ ڪم ايندي هئي.

پير صاحب سانگهڙ مان روانو ٿي ڪنگريءَ پهتو، ڪجهہ خاص ماڻهن سان ملاقاتون ڪري پاڻ ڪيٽيءَ وڃڻ لاءِ تيار مس ٿيو، تہ سي. آئي. ڊي پوليس جو آٿالو اچي پهتو، ۽ ڪين ٻڌايو ويو تہ، "اوهان کي گورنر صاحب گهرايو آهي."

پاڻ محسوس ڪيائون، تہ مخالفن جي ڪوشش هٽي وڃي هنڌ ڪيو، ان ڪري ڪين ڪيٽيءَ نہ پهچڻ جو ڏاڍو ارمان ٿيو، چوتہ اصلي مرڪز هيوئي ڪيٽي؛ پر هاڻ چا ٿي ٿي سگهيو. پير صاحب کي پندرهن آنا گرفتاريءَ جي پڪ هئي، پر هڪ آنو اهو بہ گمان هئن تہ گورنر ضرور گفتگو ڪندو.

ان ڪري پاڻ گورنر وٽ ويا، مگر گورنر کي ايترو تہ هراسان ڪيو ويو هو، جو هن ڪنهن بہ گفتگو کان سواءِ ڪين ڊفينس آف انڊيا ائڪٽ هيٺ گرفتار ڪري ناگپور ڏي موڪلي ڇڏيو، ۽ يڪدم حُر ايريا لاءِ مسٽر لئمبرڪ نالي هڪ اسپيشل ڪمشنر مقرر ڪيو ويو، جنهن کي وڏيون اختياريون ڏنيون ويون ۽ ڪافي تعداد ۾ ملٽري مقرر ڪئي ويئي. پير صاحب جي گرفتاري ۽ جلاوطني اهڙي تہ اوچتي ٿي، جو سندن مريدن مان جنهن ٻڌو سو وائڙو ٿي ويو؛ انهيءَ ۾ ڪوبہ شڪ ڪونہ هو، تہ سنڌ جي هندو خواهہ مسلمان ليڊرن هيءُ نهايت غلط ڪم ڪيو ۽ گورنر جا حوصلا بہ جنگ جي ان وقت جي حالت ايڏا تہ خطا ڪري ڇڏيا هئا، جو هو سخت هراس ۾ اچي ويل هو. انهيءَ هراس ۾ هن حُرن کي تباهہ ڪرڻ لاءِ ايڏي تہ وسيع پيماني تي ڪٽي تحرڪ ورتو، جو حرن ۾ تہ چا، پر سالمن ۾ بہ هاهاڪار مچي ويئي.

اها خبر ٽني پئجي سگهي تہ پير صاحب کهڙا حُڪم ڏنا هئا، ۽ ڏنا بہ هئا يا نہ، پر صورت حال صاف ظاهر ٿي ويئي، تہ جيئن پير صاحب جي گرفتاريءَ حرن ۾ غم ۽ غصہ پيدا ڪيو، تيئن وري اڳتي هلي انگريزي ملٽريءَ جيڪي ڪاروايون شروع ڪري ڏنيون، تن تہ هيڪاري باهہ تي تيل جو ڪم ڏيئي ڇڏيو.

اهي وحشيانہ ڪارروايون رڳو حرن لاءِ نہ هيون، پر جيڪي بہ حر ايراضيءَ وارا ڳوٺ هئا، تن ۾ رهندڙ هر هڪ ماڻهوءَ تي اوچتو اچي مصيبتون ڪڙڪنديون هيون؛ چاهي هو مريد هجي يا نہ، چاهي سالم هجي ، يا حر، بلڪ انهيءَ ارآضيءَ جا انگريزن جا ازلي وفادار ۽ حر جماعت جا سخت مخالف بہ ڇُٽل نہ هئا!

****

هيءُ 'مياڻ' جو ڳوٺ آهي، جو سکر ۽ ڪيٽيءَ جي وچ ۾ آهي. هن ۾ گهڻو ڪري سيِ مهاڻا رهن ٿا، جي پير صاحب جا مريد بلڪل ڪونہ هئا ۽ نڪي ڪڏهين بہ ڪنهن سياسي، انقلابي يا رهزنيءَ جي تحريڪ سان ڪو واسطو هئن. سڌا سوڌا مزور ماڻهو، پَلن ۽ مڇين جا مارينڊڙ ۽ وڪڻندڙ- هو درياءَ مان بہ مڇيون ماريندا هئا ۽ آس پاس جي زميندارن ڪان سندن ڍنڍون مقاطعہ تي ڪٽي، اتان بہ مڇي هٽ ڪري وڪڻندا هئا. هنن کي وهم گمان ۾ بہ ڪونہ هو، تہ مٿن بہ بيگناه بي سبب انگريزي ملٽري حملو ڪندي، پر هڪ ڏينهن اوچتو سندن ڳوٺ کي ملٽري ڦري ويئي ۽ يڪدم ڳوٺ ڏانهن انڌا ڌنڌ فائر بہ ڪرڻ لڳا ۽ باه لڳائيندڙ ننڍا بم بہ اڇلڻ لڳا. ڳوٺ اڪثر ڪکائون هو، اُن ڪري جتي بہ اهو بم تي ڪريو اتي باه تي لڳي، ڳوٺ وارا سخت گهبرائجي ٻاهر نڪرڻ لڳا، تہ مٿن گولين جي برسات وسڻ لڳي، ان هوندي بہ جيڪي چيخون ۽ رڙيون ڪندا 'پناه' 'پناه' ۽ 'رحم' 'رحم' ڪندا ٻاهر نڪتا، تہ انهن تي بہ نڪو رحم ٿيو، نڪا پناه ملي، بس جيڪو بہ ننڍو وڏو، ٻار ٻڍو، مرد عورت تي ڏٺائون، ان کي گولين سان چني تي چڙهايائون. هڪ طرف هنن جون رڙيون، ٻئي طرف باه جا اُلا، انگريزي فوجي اٽڪل تي سؤ کن هئا ۽ منجهن ڪابہ شناخت يا انسانيت ڪانہ هئي. ڳوٺ وارا ويچارا ابوجهہ، بي فڪر، اڻ ڄاڻ، ڪن سو ڪن چا، هاڻي هنن وٽ سواءِ هن جي ٻيو ڪوبہ رستو ڪونہ بچيو هو، تہ آسمان ڏانهن مهاڙ ڪري پنهنجي حقيقي پناه ڏيندڙ کي ٻاڏائن، هنن جي رڙين تہ موروڳو ملٽريءَ وارن ۾ ٽهڪڙو مچائي ڏنو ۽ هو خوب گاريون گند ڏيئي چوڻ لڳا، "اڇهو، هاڻي تو کين سندن الله مدد ڏئي!"

پر..... ملٽريءَ وارن جا اهي ٽهڪڙا اوچتو بند تي ويا، جڏهن سندن پُٺ ڪان چئني طرفن ڪان بندوقن جا نڪاءَ تي ويا ۽ گوليون شرڙات ڪنديون کين پُڃٽيون ڏيئي رهيون هيون. هنن کي وهم گمان ۾ بہ نہ هو، تہ انگريزي ملٽريءَ هان هان، فيل مست انگريز جي ملٽريءَ تي ڪي جٽ گوليون هلائي سگهن ٿا؛ سي نهايت گهبراهٽ مان ايڏانهن مهاڙ ڪري گوليون هلائڻ لڳا، هنن کي پاڻ ڪان غافل ڏسي اوچتو مياڻ جي ابوجهہ، اڻ وڙهندڙ مهاڻن جي دلين ۾بہ ڪو اهڙو ڦيرو اچي ويو، جهڙو ڪنهن ٻليءَ کي ڪونيءَ ۾ بند ڪري ڪو شخص ڏنڊو ڪڻي مارڻ اٿندو آهي، پوءِ ان مهل جو ٻلو.... توبهہ، شينهن جي بہ ساٽس جاءِ نہ هوندي آهي! هنن وٽ نڪي هٿيار هئا، نڪي بندوقون؛ هنن کي جيڪي هٿ آيو سو کنيائون: لنيون، کهاڙيون، ڪاٺ، ٽوٽيون، نڪر پٿر، ٻيو بہ الائجي چا چا کڻندا زالون مرد سڀ حملو ڪري هنن تي وريا، ۽ اها ڪيڏي نہ حيرت انگيز ۽ تعجب خيز ڳالهہ هئي، جو جنهن بہ ملٽريءَ واري کي هنن جو ڌڪ تي لڳو، سو رڙ ڪري تي ڪريو، تہ هنن يڪدم سندن بندوقن تي قبضو ڪري اها هنن تي تي چوڙيون. هنن عمر ۾ ڪڏهين بندوق ڪانہ هلائي هئي، پر اڄ الائجي ڪٿان سکيا ملين، جو ڌڙا ڌڙ فائر ڪري رهيا هئا. بزدل ۽ ظالم ملٽريءَ وارا هي بہ طرفا حملا برداشت ڪري نہ سگهيا ۽ وني پيڳا، ڪي پڄندي ماريا ۽ ڪي ٻيلي ۾ گم تي ويا.

هاڻي جڏهن مياڻ وارا هن اوچتيءَ خدائي مدد سان مليا؛ تہ معلوم ٿين، تہ هي پر واري رندن جي ڳوٺ جا غازي هئا، جي سندن پاڙيسري ڳوٺ وارن ابوجهن ۽ سانتيڪن جون رڙيون ٻڌي ۽ شعلا ڏسي بي اختيار هنن جي مدد لاءِ آيا هئا. هو صرف چاليهہ هئا، جن ۾ ڪي عورتون بہ هيون، ملٽريءَ وارا تي سؤ کن هئا؛ پر نتيجو اهو نڪتو هو، جو سؤ ڪان وڌيڪ ملٽريءَ وارا مارجي ويا. ٽيهارو زخمي ٿيا ۽ پڄندي اٿاه بارود ۽ هٿيار ڇڏي ڇڏي ويا هئا.

هاڻي بچيل مهاڻن ۽ غازين گڏجي اهو مال غنيمت بہ ڍويو ۽ پنهنجا زخمي بہ کنيا. غازي تہ خطري ڪان غافل نہ هئا، تن اڳيئي ٻيلي اندر محفوظ هنڌ تي پناه گاه ناهي ڇڏي هئي، تنهن ڪري سندن ڳوٺ اڳيئي بنا ڪنهن نقصان رسڻ جي خالي تي چڪو هو؛ پر تعجب اهو هو تہ پڄندڙ ملٽريءَ وارا انهي خالي ڳوٺ تي بہ فائرنگ ڪندا، باه جا بم اڇلائيندا پئي ويا، جنهن ڪري آسپاس ۾ اهي ئي خبرون پئي پکڙيون، تہ ظالمن مياڻ ۽ رندن جا ڳوٺ جلائي، سندن سڀ رهاڪو ماري ڇڏيا!

جڏهين مياڻ جا مظلوم رندن جي پناه گاه ۾ پهتا، تہ اتي هڪ روچ راڙو مچي ويو؛ چوتہ سڀ هڪٻئي جا سڃاڻو هئا، ڪي ڏاريا ڪونہ هئا، اگرچہ نڪي پير پائي هئا، نڪي مقصد پائي، پر پاڙيسري دوست تہ هئا، پيڙهين ڪان رستا هئن.

هاٿي هڪڙا ته زخمين جي ملم پٽي ۽ مظلومن جي خاطرداري ڪري رهيا هئا، ته ٻين دوراندیشن چيو، "يارو، ائين غافل نه رهبو: خبر ناهي ته وحشي ملٽريءَ وارا ڪٿان هتي به اچي ڪڙڪن، ان ڪري آسپاس ۾ مجاهد وجي انهن جي ٽوهه لهن."

هيءَ صلاح مناسب سمجهي ڪجهه وقت آرام ڪري اسر مهل هنن مان اڌ ماڻهو هٿيار ٻڌي نڪتا: اجا هنن جو تيار ٿيڻ، ته مهاڻن مان به ڪي نوجوان هٿيار ڪٽي نڪتا، چي، 'اسين به اوهان سان گڏ هلي انهن ظالمن کان وير وٺنداسون، جن اسان سان بيگناهه ظلم ڪيا آهن!'

ڏاڍي مشڪل سان ڪين مڃايو ويو، ته بابا، هن وقت جي جنگ ڪا رڳي پهلواني ناهي، بلڪ باهه سان کيڏڻو آهي: ان ڪري اوهين في الحال ٽريننگ وٺو، پوءِ بدلو وٺجو. نتيجو اهو نڪتو، جو سڀ ٻچيل مهاڻا مرد خواهه زالون، ٻار خواهه ٻيا، سڀ هڪدم ڦري غازي ٻڻجي ويا. هنن کي پير صاحب غازي نه ٻڻايو هو، پر انگريز ملٽريءَ وارا ئي ڪين غازي ٻڻائيندڙ هئا!... دنيا ۾ هر هنڌ ائين ئي ٿيو آهي..... ۽..... ائين ئي ٿيندو رهي ٿو: مظلومن مان پاڻ کان پاٽيهي مجاهد نڪرندا آهن!

"ادا! اسان کي معافي ڏيندا، جو اسين اوهان جي تنظيم ۾ شامل ٿي نه سگهنداسون." جمڙائو جي منڊ کان اوپر طرف رهندڙ عمر خاصخيليءَ جي ڳوٺ جي پٽيل اهو جواب گامون وساڻ ۽ سندس استاد ڪرم علي چانگ کي ڏنو، جي هن ڳوٺ ۾ مجاهدانه اسپرٽ پيدا ڪرڻ آيا هئا. "پائو! اسين هميشه کان سالم جماعت وارا ماڻهو آهيون، نڪي اسين ڪڏهين به ڪنهن وڳوڙي ڪاروائيءَ ۾ شامل رهيا آهيون ۽ نڪي انگريز سرڪار به ڪڏهين اسان تي هٿ ڪنيو آهي. اوليوڪس ڪپتان به اسان کي ڪڏهين حرف نه چيو."

ڪرم علي چانگ گنڀير ٿي چيو، "چاچا، اهي زمانا گذري ويا: ان وقت انگريز ڪنهن آهيءَ ۾ اڙيل ڪونه هو، ان وقت سندس ستارو بلند هو ۽ سندس بادشاهيءَ مٿان سج به ڪونه لٿو.... پر اڄ هڪ طرف ته جرمنيءَ جو هٽلر پيو ڪيس شڪستن تي شڪستون ڏئي، ته ٻئي طرف جپان به ٺوڪيندو اچي ڪلڪتي کي ويجهو ٿيو آهي. هينئر انگريز اهڙو چتو ٿيو آهي، جو سالمن کي ته چا، پر وقت اچڻ تي نامريدن کي به نه ڇڏيندو: بلڪ هو ته نامريدن کان وڌيڪ سندس انهن ازلي وفادارن کي پيچٽيون ڪيندو، جي سکيا ستابا هوندا: ان ڪري اسين اوهان کي اهو هرگز نه ٿا چئون، ته، اسان جي تنظيم ۾ شامل ٿيو، بلڪ پنهنجو پاڻ کي مضبوط ڪرڻ لاءِ، پنهنجي بچاءَ لاءِ ئي ٽريننگ وٺو."

"اڙي ميان!" پوڙهي ٺهڪ ڏيئي چيو، "اهڙو ڪو خطري جو وقت آيو، ته اسين پنهنجو مال متاع ڪٽي ڪنهن وڏي شهر پيجي وينداسون ۽ پوءِ امن ٿيڻ تي واپس ايندا سون. خدا جي فضل سان اسان جي ڳوٺ جا سڀ رهاڪو سکيا ستابا آهن، ڪوبه بکيو ڏکيو ڪونهي: اسان جي پاڻ ۾ همدردي ۽ ٻڌي ايتري قدر آهي، جو هڪڙن کي ڪا تڪليف تي رسي، ڪو مشڪل تو پيش اچي، ته ٻيا يڪدم هن کي پنهنجي گهر جو ڀاتي سمجهي اهڙي همدردي ٿا ڪن، جو هو وري پنهنجي پيرن تي بيهي تو وجي!"

ڪرم علي چانگ نهايت گنڀير ٿي هن جي منهن ڏي نهاري چيو، "حضرت نوح جي پٽ به پٽس کي چيو ته جڏهين طوفان آيو ۽ ٻوڏ آئي، تڏهين آءٌ جبل جي چوٽيءَ تي وڃي پناهه وٺندس: پر انهي قهر جي نزول وقت ڪيس جبل جي چوٽي به بچائي ڪانه سگهي: اوهان جي سُکيائي ئي اوهان لاءِ مصيبت پيدا ڪندي. اسين ته وڃون ٿا، پر ڪڏهين نيٺ اسان کي ياد ڪندا."

نوي ورهين جو پوڙهو پٽيل ۽ سندس سٺ ورهين جو پٽ اهو ٻڌي وري به ٺهڪ ڏيڻ لڳا، مگر ارڙهن ورهين جي اڪيلي پوٽي بصران لانڍيءَ جي پرسان بيهي اها گفتگو ايتريقدر غور سان ٻڌي رهي هئي، جو جڏهين هو ٻئي اٿي نڪتا، ته هوءَ ڪجهه اڳيرو وڌي اڳ ڦري آين، چي، "ادا، ترسو، ماني ته کائي وڃو."

ڪرم علي هن ڏانهن نهاري سنجيدگيءَ سان چيو، "منهنجي ننڍڙي ڀيڻ! اسين ماني کائڻ ڪونه آيا آهيون، اسان جو منٽ منٽ قيمتي آهي: افسوس ته رڳو اهو اٿم ته تنهنجي ڏاڏي جي ته عمر ئي صحيح سوچ جي کانهي، پر ميان محمد هارون (چوڪريءَ جو والد) به اسان جي ڳالهه تي غور نٿو ڪري!"

بصران هڪ ٺهڪ ڏنو، هن جون اکيون گامونءَ ڏي اٿيون، هن ڏانهنس ڏسندي چيو، "پر آءٌ ته اوهان جي ڳالهه غور سان ٻڌي رهي هيس، ٻڌايو، آءٌ چا ڪريان؟"

گامون بي اختيار چوڻ لڳو، "توکي جيڪو به وجهه ملي، سو جنگي تربيت ۾ خرچ ڪر: لٺ، ڪهاڙي، ترار، بندوق جيڪا هٿ اچيئي، ان کي هلائڻ سِک ۽ ڳوٺ جي ٻين عورتن کي به سيکار: من اوهان کي ڏسي اوهان جي مردن کي به ڪا ساڃهه اچي."

"پوءِ پلا اوهين وري ڪڏهين ملندا؟" هن جي مُهاڙ گامونءَ ڏي هئي.

"الائجي ڪڏهين ۽ الائجي ڪٿي، ..... ڪجهه به چئي نٿا سگهون، ته قسمت چا ڪندي: بهرحال تنهنجي ملاقات به دائم ياد رهندي."

هو هلڻ لڳو، ۽ ٻصران پڻ پڻ ڪري چوڻ لڳي، ”آهين ته الائجي ڪٿي جو، پر اي پرديسي! توکي به وساري ڪانه سگهنديس!“

اڃا ڪرم عليءَ جي اڳڪٿيءَ جي گونج ئي ڪنن مان ڪانه نڪتي هئي، ته هڪ ڏينهن پوليس اچي ڳوٺ ۾ لٿي: ”جهٽ ڪريو، هڪدم اسان جي رسائي ڪريو.“ جمعدار اوطاق ۾ لهي آرڊر ڪيو.

پوڙهي پٽيل يڪدم پٽ کي سڏ ڪري چيو، ”ابا هارون، مهمانن جي مرحبا ڪر!“

”مهمان ڇا جا؟ جمعدار ڪڙڪو ڪري چيو، ”پوڙها! تون ڇا ٿو سمجهين؟ اسين ڪي واٽهڙو مسافر ٿي ڪونه آيا آهيون: اسين سرڪار بهادر جي حڪم موجب اوهان وٽ انڪواريءَ تي آيا آهيون.“

”انڪواري؟ ڪهڙي انڪواري؟ اسين ڪي چور ڌاڙيل ڪين آهيون، پنهنجو ڪمايون، پنهنجو ڪائون، نه ڪنهن سان واسطو رکون نه مطلب!“

”اهي مذاقون گهٽائي ڏينهن ڦٻيون اٿؤ، اوهان کي ڪڏهين ڪو مڙس ڳڏيو ئي ڪونه هو. هلو ٿاڻي تي، صوبيدار صاحب سڏايو اٿوَ، ۽ پوءِ ڏسو ته ڪيئن نه ٿا سڀ سچيون ڪريو.“

پوڙهي کي چڙ وٺي ويئي، هو جوش کان ڏڪڻ لڳو، ”ٿاڻي تي! ڇو ٿاڻي تي هلون؟ اسان جي ستن پيڙهين ڪڏهين ٿاڻو نه ڏٺو، اڄ اسين راه گناه ٿاڻي تي تائجي هلون؟“

”اهي بيوقوف ڪامورا هليا ويا، جن اوهان ڏي ڏيان ئي ڪونه ٿي ڏنو، هينئر علي ڏنو خان نر آيو آهي نر!“

هي ٻڌي هارون کان به بس نه ٿيو، ۽ ڳنڀير ٿي چوڻ لڳو، ”نر هجي، ڪٿي مادي هجي: تنهن ۾ اسان جو ڇا؟ اسان ڪو سندس ڏوهاري ته نه آهيون؟“

”وري وات ٿو هٽين گولاڙا؟“

هارون جو منهن ٿامڙي هڻي ويو: بي اختيار پادر لاهي ڏانهنس اڇلائي چوڻ لڳو، ”گولاڙي جا ٻچا، تون گهر وينن کي گاريون ڏيڻ آيو آهين؟ سمجهيو ڇا اٿيئي؟“

جمعدار صاحب کي وهم ۽ گمان ۾ به نه هو، ته هن ڊفينس آف انڊيا ائڪٽ جي زماني ۾ به ڪو جٽ اها جراَت ڪندو، جو پوليس کي پادر هڻي: ان ڪري هن کي ڌڪ کسائڻ جي ڪابه اون ڪانه هئي، سو پادر سڌو اچي منهن تي زيپٽ ڪيس. هاڻي هن جي غصي جي ڪا حد ئي ڪانه رهي، يڪدم پاڻ ۽ پوليس وارو اٿي کڙا ٿيا: پاڻ بندوق سڌي ڪيائين ۽ پوليس وارو هٿڪڙي کڻي اڳتي وڌيو.

شينهن وانگر ڇال ماري هارون اچي جمعدار تي ڪريو ۽ بي اختيار بندوق کسي وٺي جو ڪنداڪ جو وار پوليس واري تي ڪيائين، ته هو رڙ ڪري وڃي پرانهون ڪريو. ايتري ۾ ڳوڙ تي ٻيا به اچي ويا، ۽ يڪدم جمعدار ۽ پوليس واري تي وٺ وٺان ٿي ويئي: ڪو لت، ڪو ٺڦڙ، ڪو ڌڪ، ڪو اُلر، مطلب ته جمعدار ۽ سپاهيءَ ٻنهي جا نشا ئي ٽٽي ويا. هنن کي جوش ته گهٽوئي آيو، پر پوليس قوم کي مجبورين ۾ هوش به ٻين کان اڳ ايندو آهي: سو يڪدم ڪانئن معافيون گهرڻ لڳا، ڇي اسان کان ڀُل ٿي، اسان چرچا ٿي ڪيا: مطلب ته اهڙي طرز ورتائون جو ڳوناٽا چپ ٿي ويا، ۽ پوءِ لڳا ٽڏيون منيون ڪرڻ. آخرڪار ٻچن سنئين ماني آٽڻ جي طلب ڪيائون: ڳوناٽا ابوجهه، هو سمجهندا آهن ته ڪنهن جي پيٽ ۾ نمڪ پيو، ته هو پوءِ نمڪ حرامي نه ڪندو: سي وڃڻ وقت ياڪر پائي دوستن وانگر موڪلائڻ لڳا، ۽ پوءِ ته اها ڳالهه ئي وساري ڇڏيائون، پر پتو تڏهين پين، جڏهين پورن اٺن ڏينهن بعد اهو جمعدار، اهو ڪانسٽيبل، پنهنجي صوبيدار ۽ پنجويهن پوليس وارن سميت اوچتو ائين اچي نازل ٿيو، جو هارون کي به هٿڪڙيون لڳايائون ته سندس نوي ورهين جي پيءُ عمر کي به قابو ڪري ڇڏيائون.

ان کان پوءِ جو ڪهڙي پيا ڳوٺ ۾، ته نه ڇڏيائون جو ڪو مرد ماڻهو آزاد!

هاڻي وڏيرن جا به نشا ٽٽا، جوش ختم ٿيو، لڳا آزيون نيزاريون ڪرڻ: آخرڪار رحم دل صوبيدار پورا ويهه هزار روپيه ڪڍي، پوءِ به ڪانئن مچلڪا وٺي ويو، ته هر هفتي ٿاڻي تي حاضري پرائيندا رهندا.

اڄوڪي رات عمر خاصخيليءَ جي ڳوٺ ۾ ماتم جي گذري. هنن کي ويساهه ئي نه پئي آيو، ته هيءُ ڇا ٿيو ۽ ڪيئن ٿيو: ۽ وري جڏهين ستن پيڙهين ۾ پهريون دفعو سندن ڏهه ماڻهو ٿاڻي تي پهتا، ته ساڻن اها تعدي ٿي، جو چنيءَ جو ڪير ياد اچي وين: چي، ”ڪمبختو! هتن خالي آيا آهيو؟ نه چيلو، نه مکڻ، نه ڪانيون نه گاهه، نه نقدي نه مهماني!“

”هن جيئڻ کان موت ڀَلو اتوَ ابا!“ پوڙهي ڪنجهندي چيو، ”وجو ۽ وجي ڪو گاڏي ڳوليو. اڙي وجي انهي ڏينهن وارا جوان هٿ ڪريو، جن جو اسان قدر نہ ڪيو. هاڻي خواب وارا ڏينهن سپ گذري ويا، امن چٽ ٿي ويو، هاڻي جيئو تہ مڙس ٿي جيئو، نہ تہ سِر ڏيئي سرها ٿيو!“

پر اها بہ ڪا هنن جي خوش قسمتي هئي، جو پوليس وارن ڪين ايندڙ مصيبت کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار ڪيو، چاڪاڻ تہ هڪ ڏينهن اوچتو ئي اوچتو انگريز ملٽري بہ اتي ڪاهي آئي ۽ بي تحاشا سيني کي ٻڌڻ شروع ڪري ڏنائون.
ڳوٺ ۾ هاهڪار مچي ويئي، تہ ڪي نوجوان، جي ٻنين تي هوا سي ڊوڙي آيا ۽ اوچتو ئي اوچتو ملٽريءَ وارن تي ٽٽي پيا. هڪڙن پنهنجون بندوقون ڪنيون ۽ ٻين ملٽريءَ وارن کان کسيون؛ پوءِ ڙالن مردن گڏجي مٿن اهي واڄٽ ڪيا، جو بزدل ۽ ظالم ملٽريءَ وارا گاريون ڏيندا اٿي ڀڳا.... هنن اجا پٺ ئي مس ڏني، تہ پوڙهي گجگوڙ ڪري چيو، ”اتو، پچو، جيڪي هٿ اچيوَ سو ڪٽي وڃي ٻيلائي شينهن وٽ پناه وٺو؛ نہ تہ نڪي ڪو سلامت بچندو ۽ نڪي لڄن جو خير رهندو!“
۽..... اهڙيءَ طرح هي ست پيڙهيا سالم نهايت تيزيءَ سان جيڪو هٿ آين، جيڪي ڪٽي سگهيا، سو ڪٽي وڃي مکيءَ وارن سان مليا!

’هيچ‘ را ’هر چيز‘ ڪردي، انقلاب اي انقلاب!

پير صاحب جي اوچتي گرفتاري غازين خواه سڄيءَ جماعت کي ٿرٿلي ۾ وجهي ڇڏيو. اها حقيقت هئي، تہ خود پير صاحب کي بہ اهو گمان نہ هو، تہ سندس ڪا اهڙي اوچتي گرفتاري ٿيندي؛ چوتہ جيئن اسين مٿي ٻڌائي چڪا آهيون، سنڌي وزير ۽ ميمبر ظاهر ۾ پير صاحب سان اهڙو دوستيءَ جو دم ڀيا هڻندا هئا، جو ڄڻ تہ سندس پڪا خيرخواه آهن؛ هنن جي اندروني ڇُوڇڙين جي ڪنهن کي بہ خبر ڪانہ هئي. انهي بي فڪريءَ سبب پير صاحب بہ غازين لاءِ ڪوبہ اهڙو عام پروگرام ڪونہ ڇڏيو هو، جنهن تي عمل ڪن؛ ممڪن آهي تہ ڪيس گڙنگ بنگلي خواه درگاه تي ڪي نهايت، صحيح بهادريءَ ۽ پوريءَ شرافت وارا غازي مليا هجن ۽ انهن کي پاڻ ايترو سمجهائي سگهيو هجي، تہ جيڪڏهن خدانخواستہ انگريز مون کي ٻاهر وٺي وڃن ۽ وري سڄيءَ جماعت تي ڪي سخت قدم کڻن تہ پوءِ اوهين هنن مان شرافت جي ڪابہ اميد نہ رکجو ۽ ’وطن‘..... يا..... ’ڪفن‘ جو نعرو لڳائي، مکيءَ جي بيحد سلامتيءَ وارن هنڌن کي مرڪز بڻائي، انگريزن سان مقابلو ڪجو؛ ۽ اها ڪوشش وٺجو، جيئن جماعت گهٽ ۾ گهٽ مارجي ۽ انگريزن کي گهڻي ۾ گهڻو نقصان رسي؛ مگر بهرحال انهي جي ڪابہ صحيح خبر ملي نٿي سگهي.
ان ڪري هاڻ غازين ۾ ٽن خيالن وارا گروپ پيدا ٿي ويا:
هڪڙن جو خيال هو تہ بس، بنا ڪنهن پروگرام جي مارجي ۽ مرجي، ٻي ڪابہ ڳالهہ ياد نہ رکجي.
ٻين جو خيال هو، تہ بيشڪ مارجي ۽ مرجي، پروگرام سان، جيئن دشمن کي گهڻي ۾ گهڻو نقصان رسائي سگهجي ۽ دوستن لاءِ گهٽ کان گهٽ، ۽ پڻ اهي شخص، جي حُر تہ آهن پر غازي ناهن، انهن جي بچاءَ جي پوري اون رکجي.
ٽين جو خيال هو، تہ ڪانگريسين وانگر پر امن ستياگره ڪجي ۽ جيل ڀرجن؛ هن خيال کي ملهار فقير واريءَ پارٽيءَ جي پروپيگنڊا سبب تمام گهڻي تقويت هئي؛ پر جڏهين انگريزي ملٽريءَ طرفان پرامن حُرن، سالمن، بلڪ نامريدن تي بہ حملا ٿيا ۽ ڪين هر طرح تباه ۽ ذليل ڪرڻ جو ڪم وسيع پيماني تي جاري ٿي ويو، بلڪ اهڙن ڳوٺن تي بہ انڌا ڌنڌ حملا ٿيا، جي مريد تہ نہ هئا، پر ان جي ابتڙ انگريزن جا ازلي وفادار هئا؛ تڏهين سيني کي محسوس ٿيو تہ اها ستياگره واري ڳالهہ هينئر پائي بہ ڪانہ لهي، ان ڪري اها تہ پاڻ کان پاڻيهي ختم ٿي ويئي؛ باقي رهيا بہ طبقا، هڪڙا دشمن تي انڌا ڌنڌ حملہ ڪرڻ وارا ۽ ٻيا با پروگرام بچاءَ ۽ حملي ڪرڻ وارا.
انڌا ڌنڌ حملي ڪرڻ وارن، سنجيدن سان تہ ڪو رابطو ئي ڪونہ رکيو ۽ پنهنجي منهن ويهي رٿون رٿيائون، تہ پير صاحب جي گرفتاريءَ جا اصل بانيڪار آهن، اُهي وزير ۽ اسيمبلي ميمبر، جي بظاهر پير صاحب جا طرفدار ۽ ڀهي خواه هئا، ۽ باطن ۾ انگريز گورنر کي هن خلاف سخت هراس ڏيئي ڀڙڪائي ڇڏيو هئائون.
غازين جي خيال ۾ ڀهريان شخص هي هئا:
مسٽر نهچلداس، خانبهادر الهہ بخش، سر غلام حسين، سيٺ سيتلداس، مکي ڪيم چند وغيره.
ان ڪري هڪ ٽولي تہ ويئي سيٺ سيتلداس ڏانهن، جنهن کي ختم ڪرڻ ۾ ڪا ويرم ئي ڪانہ لڳي؛ چوتہ هو سمجهندو هو تہ آءٌ ايڏو عقلمند آهيان، جو منهنجي اندرونري ڪاروائين جو حُرن کي پتو بہ نہ پوندو، ۽ هو سدائين مون بابت وسوڙيل ئي رهندا؛ ايتري قدر، هن پنهنجي پئسي ۽ هلنديءَ جي زور تي هن ڪن مسلمان

عورتن کي به پنهنجي آشنائي ۾ رکيو هو، پر حرن جي دوستيءَ سبب انهن جي وارثن جي وير جو به خطرو ڪونه هئس؛ مگر اڄ جڏهين انهن ڪمزور وارثن کي به اهو پتو پيو، ته حر به سيٺ صاحب کي مارڻ پنيان آهن، ته پاڻ اڳتي وڌي سندن رفيق ٿيا ۽ نتيجي طور سيٺ صاحب ڏينهن ڏٺي جو مارجي ويو!

ٻئي طرف شهر گهنبڻ جي مکي ڪيمچند کي به اهڙي صورت سان ماريائون، جو سندس نوٽن سان ڀريل پيتيءَ ۽ زيور يا ڪنهن به ٻئي سامان کي هٿ به نه لاتائون.

وري ڪين گمان پيو ته خليفو محمد مهر به اندروني طرح پير صاحب جو مخالف هو، ته ان کي به پورو ڪري ڇڏيائون؛ اگرچ اهو گمان غلط هو.

هاڻي باقي رهيا خانبهادر الهه بخش، مسٽر نهچلداس ۽ سر غلام حسين تن لاءِ هو وجهه ڳوليندا رهيا ۽ آخرڪار خبر پين، ته 17 مئي 1942ع تي لاهور ميل ۾ مسٽر نهچلداس، خانبهادر الهه بخش ۽ سر غلام حسين جو پٽ منور حسين وڃي رهيا آهن.

17 مئي 1942ع تي حيدرآباد اسٽيشن جي پليٽ فارم تي وڏي هلچل متل هئي، بجليءَ جي بيشمار بلبن جي روشنائي اکين کي خيره ڪري رهي هئي، پوليس جو وڏو انالو هو ۽ ماڻهو به بيشمار آيل هئا؛ ڇاڪاڻ ته اڄ سنڌ جو وزير اعظم خانبهادر الهه بخش ۽ هندن جو نمائندو وزير نهچلداس لاهور ميل ۾ سکر وڃي رهيا هئا، پر حيدرآباد اسٽيشن تي به پوليس جي سلامي وٺڻ منظور ڪئي هئائون.

يارهين وڳي مهل گاڏي آئي، وزير صاحب لٿا، سلامي ورتائون ۽ گاڏيءَ ۾ چڙهڻ لاءِ وڌيا، مسٽر نهچلداس ته پنهنجي سنگتين سان ڳالهيون ٻولهيون ڪندو وڃي چڙهيو، پر عين وقت تي خانبهادر الهه بخش جو ڪو ٻنهه گهرو دوست سندس ڇيڇ کي چونگ ڏيئي تيزيءَ سان ويٽنگ روم ۾ وٺي ويو؛ جو ان وقت ويٽنگ روم جا پنيان دروازا به کليل هوندا هئا. هيءُ ڪم اَيڏيءَ ته ڦڙتيءَ سان ٿي ويو، جو ڪنهن کي پتو پيو نه پيو، ته خانبهادر گاڏيءَ ۾ چڙهيو ئي ڪونه آهي ۽ گاڏي رواني ٿي ويئي!

گاڏي پليجاڻي اسٽيشن تي پهتي، ته ڪيس بلڪل بي فڪريءَ سان سگنل ملي ويو، چوته صرف ست اٺ منٽ اڳ مال گاڏي به لنگهي ويئي هئي، پر گاڏي ميل ڏيڍ اڳتي لنگهي هڪ وسيع جهنگل ۾ پهتي، ته اوچتو زنجير ڇڪجي ويئي. گاڏي ڊري ٿي، ته هڪ گاڏي مان پنج- ڇهه انگريزي لباس وارا اهڙا جنٽلمين لٿا، جن وٽ هوائي جهازن جي مسافرن وارا اٽيچي ڪيس هئا؛ ۽ ائين پئي لڳو، ته اهي فرنگي تازا ولايت مان موٽيا آهن.

ڊرائيور گاڏي صفا بيهارڻ لاءِ ٻئي حڪم جو منتظر هو ته اوچتو انهن شخصن اٽيچي ڪيسن مان پستول ڪڍي ڊرائيور کي چيو، "گاڏيءَ کي اڳيان خطرو آهي، ٻه ٽي پٽڙيون نڪتل آهن، هڪدم گاڏي بيهار!"

ڊرائيور کي پڪ ٿي، ته هي ڪوڙ ٿا هڻن؛ چوته صرف سوا پنج منٽ اڳ هتان بار گاڏي لنگهي آهي، ايتري ٿوري عرصي ۾ پٽڙيون ڪيئن نڪتيون هونديون؟ لاشڪ هي حُر آهن، جي انهي ويس ۾ آيا آهن ۽ گاڏي بيهاري ڪا ڦرلٽ، ڪا خونريزي ڪرڻ ٿا گهرن؛ سو يڪدم گاڏيءَ جي رفتار تيز ڪيائين!

ڏڙام.....

گاڏيءَ جي انجڻ ڪري چورُ چورُ ٿي ويئي ۽ ٻيا به ڪيترائي گاڏا ڪري پيا. پستولن وارا وڏي اسپيشل گاڏن ڏي آيا، پر انهن ۾ نڪي خانبهادر نظر آين، نڪو نهچلداس؛ البت هڪ ڪوپي ۾ منور حسين ڏٺائون، جنهن کي خارن مان پورو ڪري ڇڏيائون ۽ پوءِ تڪڙو تڪڙو لهي گهاٽي جهنگ ۾ گم ٿي ويا.

هنن کي سخت حيراني هئي، ته سندن اهي ٻه ٽي شڪار ڪيڏانهن گم ٿي ويا؛ ڪين وهم گمان به نه هو، ته منجهانئن ئي ڪي اهڙا غدار به نڪرندا، جي ڪي وڏا انعام حاصل ڪرڻ لاءِ خانبهادر کي حيدرآباد ۾ لاهي وٺندا، ۽ ڪين مسٽر نهچلداس جي انهي عقلمنديءَ جي به پروڙ ڪانه هئي، ته هو صورتحال کي محسوس ڪندي يڪدم ڪاڪوس اندر لڪي ويو هو.

سمجهڻ ۾ اچي ٿو ته، هنن غازين جو ڪو به ارادو گاڏيءَ کي ڪيرائڻ جو نه هو، بلڪ بيگاهه وقت تي، خوفناڪ جهنگل وٽ بيهاري، سندن دشمنن کي پنهنجي سلامتيءَ سان پورو ڪرڻ جو هو؛ پر ڊرائيور جي غلط سمجهه سبب هيءُ اهڙو اندوهناڪ حادثو ٿي ويو، جنهن ملڪ ۾ ٿرٿلو مچائي ڇڏيو. سڄي هندوستان ۾ گاڏي ڪيرائڻ جو اهو پهريون واقعو هو ۽ انهي ڪري گورنمينٽ هائوس ۾ اهڙي ته هاهاڪار مچي ويئي، جو يڪدم سنڌ ۾ رات جون سڀ گاڏيون هلڻ بند ٿي ويون ۽ ٽيليفونن ۽ تارن جي اهڙي ته ڪٽ ڪٽ ڪٽا ڪٽ ٿي ويئي، جو ٻن هفتن اندر سڄي هندوستان جو پهريون مارشلا سنڌ ۾ لڳي ويو. راڄا ريل جو اترين طرف ۽ اپرندو طرف ته باقاعده مارشلا هيٺ آيو، پر انگريزي فوجون سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙجي ويون، سڄو ملڪ هراس ۽ ٿرٿلي ۾ اچي ويو، ينگ صاحب نالي هڪ ملٽري آفيسر لکنوءَ کان گهرائي فوج جي ڪمان ان کي ڏني ويئي. هيءُ اصل ۾ انگليند جو هڪ غنڊو هو، ۽ خاص غنڊن کي پڪڙڻ لاءِ ڪيس آفيسر بڻايو هئائون. هن لکنوءَ طرف به سلطانه ڏاڪو ۽ سندس ٽولي کي ختم ڪرڻ ۾ نالو ڪڍيو هو.

مارشلا لڳڻ کي چوٿون ڏينهن ٿيو هو، سڄي ملڪ ۾ حڪم ٿي ويو هو، تہ هرڪو پنهنجا هٿيار واپس ڪري، ميرپور خاص ۽ حيدرآباد جي هٿيارن جا سڀ دڪان سيل ڪيا ويا، حيدرآباد ۾ جنهن وٽ وڏي لٺ، ڪهاڙي، ۽ وڏ چاڪو ٿي ڏٺائون سو بہ ٿي کسيائون.

پر پيلا ههڙو قانون ڪم از ڪم موجوده ٿهيءَ تہ ڪڏهين ڪونہ ڏٺو هو، سو ڪيترائي ابوجهہ اهو سمجهي نٿي سگهيا، تہ پنهنجا ليسن وارا هٿيار ڪٺڻ بہ ڪو ڏوهہ آهي!

چنانچہ عمرڪوٽ جو هڪ وڏيرو، ڪمشنر جو درٻاري، نهايت عزت وارو، ڪنهن بہ چوريءَ، ڌاڙي پاڻاريءَ کان پري رهندڙ، هميشہ پوليس جو ساٿ ڏيندڙ، ڪلهي ۾ بندوق لٽڪائي، ڇاتيءَ تي ڪارتوسن جو پٽو ٻڌي اسٽيشن ڏي ويندو ڏسڻ ۾ آيو، واقف ڪارن ڪيس هڪدم آگاهہ ڪيو، تہ هن حد ۾ هٿيار ڪٺڻ جي سخت منع آهي، پر هو چوي تہ منهنجي گهوڙي عمرڪوٽ مان چوري ٿي هن طرف آئي آهي، آءٌ ان جي ڳولا ۾ آيل آهيان، مون سان پوليس جو ليٽر بہ آهي، مون کي آخر ڇو روڪ ٿيندي!

دوستن گهڻو ئي سمجهايس تہ 'سائين هيءَ مارشلا آهي' پر وڏيري صاحب کي ڪهڙي خبر، تہ مارشلا ڪهڙي بلا ٿيندي آهي، سو اطمينان سان اسٽيشن تي پهچي ٽڪيٽ وٺي ڏاڪڻ ڏي روانو ٿيو. اتفاق اهڙو، جو ڪنهن پوليس واري رستي ۾ بہ ڪونہ پڪڙيس، نہ تہ جيڪر ڏهہ ويهہ روپيہ ڏيئي جند ڇڏائي وڃي ها. پر بدقسمتي بہ ڪا نهي جڙي آئي هئي، جو ان ڏينهن ڪماني صاحب کي بہ ڪا ناهوڪي ڏَپ نڪتي هئي، تہ تون هٿيارن ضبط ڪرڻ طرف ڪو خاص توجهہ نٿو ڏين؛ سو پنهنجي اٺالي سميت ڏاڪڻ وٽ سڙيو بيٺو هو. اوچتو وڏيري جي بندوق ۾ ڪانسٽيبل جو هٿ پئجي ويو، بيو سندس ٻانهن ۾.

"پنهنجي اتم، ڪرين ڇا ٿو؟"

"پنهنجيءَ جا..... هل ڪمانيءَ وٽ."

"ڪماني صاحب! هي مون سان پوليس ليٽر بہ آهي، هيءَ مون کي ناحق روڪ ڇو ٿي ٿئي؟" وڏيري صاحب ليٽر ڏيکاري چيو، پر ڪماني صاحب بيٽڙڪ ڪٽي هٿڪڙي وجهايس؛ هو رڙيون ڪندو رهيو، پر ٻڌي ڪير. اجا ويرم ئي ڪانہ گذري تہ پوليس قيدين جي لاريءَ ۾ انهن ساڳين دوستن وٽان اچي لنگهيو، جن روڪيو هئس؛ هنن حسرت سان سندس رڙيون ٻڌيون، پر هو ڇا ڪن؛ ان وقت هراس ايڏو پڪڙيل هو، جو سمجهدار شهرين کي تہ ڊپ هو، تہ متان هن جي بچاءَ جي ڪوشش ۾ پاڻ بہ سُک ٿي وڃون!

اهو نازڪ مزاج وڏيرو؛ جو جگر جي خرابيءَ سبب ننڊ اچڻ لاءِ انهي حد تائين حيلا ڪندو هو، جو گرامون فون جو رڪارڊ چڙهائي انهي جي سريلي ساز تي ننڊ ڪندو هو ۽ آواز بلند ٿيندو هو تہ ننڊ کُلي پوندي هيس؛ سو اڄ اهڙي بدبوءِ پريل لاڪپ ۾ سٽيل هو، جنهن جي هڪ ڪنڊ ۾ قيدي ڪاڪوس پيشاب بہ ڪري رهيا هئا؛ ۽ سمهڻ تہ ڇا، پر پوريءَ طرح وهڻ جي جاءِ بہ ڪانہ هئي. مگر چوندا آهن تہ ننڊ ڦاسيءَ جي تختي تي بہ نہ ڇڏي. سو جاءِ نہ هوندي بہ اڌيءَ بعد نيٺ وڏيري صاحب کي ننڊ اچي ويئي، ۽ علي الصبح ڪٽي وڃي ملٽري ڪورٽ ۾ رجوع ڪيائونس.

ملٽري ڪورٽ جي وڏي جج کي ڏسي هن جي اکين ۾ چمڪ ۽ چهري تي رونق اچي ويئي، اڙي، هيءُ تہ پاڻ وارو 'سلم بئرسٽر' آهي.

"اسلم صاحب!" وڏيري رڙ ڪئي، "مون سان ناحق ڪيو اٿن، پنهنجي بندوق..... پوليس ليٽر سان، تہ بہ ساري رات ذلت سان پرايون اٿن، يائو! مون کي تہ هنن رهزنن کان ڇڏاءِ!"

'پر اسلم صاحب' اڄ 'اسلم بئرسٽر' ڪونہ هو، وڏيري صاحب جو 'يائو' ڪونہ هو، اڄ مارشلا ڪورٽ جو جج هو، سوال پڇڻ کان اڳ ئي وڏيرو پاڻ قبولدار ٿي چڪو هو، ان ڪري دير جي ضرورت ئي ڪانہ هئي. جج صاحب اکيون هيٺ ڪري چيو، "ٽي سال جيل!"

"اسلم صاحب! اسلم صاحب!" هيءُ ڪهڙو ٿا ظلم ڪريو، ڪو خدا جو خوف....." پوليس واري وات کي هٿ ڏيئي بہ ٺڦڙون هڻي، گهلي وڃي لاريءَ ۾ هنيس ۽ سينٽر جيل پهچائي سٽو وڃي سي ڪلاس ۾ ڇڏيائونس. وڏيري کي اميد هئي تہ ڪم از ڪم ڪمشنر جو درٻاري هجڻ سبب کيس بي ڪلاس ضرور ملندو، تيسين ڪي وارث بہ اچي نڪرندا؛ پر پتو تڏهين پيس جڏهين سڄا سارا ڇٽيهہ ڏينهن انهي سي ڪلاس ۾ مُنج وٽي وٽي هٿ ڦٽجي پيس، ۽ نيٺ ايماندار انگريزي ملٽريءَ کي هزارين روپيہ نذرانو ڏيئي وڃي گهر پهتو؛ ۽ جگر تہ ڇا پر ساري جسم جون بيماريون ازخود دفع ٿي وييون!

مارشل لا لڳڻ شرط پوليس جو مَکو مڇي ويو؛ جيڪو بہ سُکيو ستابو ٿي ڏٺائون، انکي اهڙا آڪيڙا ٿي چاڙهيائون، جو هن الهو تلهو ڏيئي ٿي جند ڇڏائي. ڪيترائي پئسي وارا ماڻهو حر ايراضيءَ مان نڪري شهرن ۾ اچي ٿي وينا، تہ اتي وري پوليس پيرو ڪٽي اچي ٿي پهتين، تہ ڪيو پئسا، نہ تہ ملٽريءَ وارن کي رپورٽ ڪري هٽايون ٿا ڪاٺ ۾. ساڳيءَ طرح حر ايراضيءَ ۾ جيڪي بہ رهندڙ هئا، تن لاءِ بہ هٽرادو درخواستون ناهي، ڌار ڌار

هنڌن تان پوسٽ ڪرائي پوءِ اچي ٿي انڪواريءَ لاءِ ڪڙڪيا، جي اوهان حرن سان سازباز رکو ٿا، ڪين ٽڪايو ٿا، هلو ٿاڻي تي، اوهين ٻارن ٻچن سميت گرفتار آهيو. مطلب ته تيستائين اهي دڙڪا پئي هليا، جيستائين منجهن رت جو آخري ڦڙو موجود هو.

پوليس جي هنن ڪاروائن انهن شخصن کي به ڏاڙيل بڻجڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو، جن عمر ڀر ڪنهن جو ڪک به نه کنيو هو. پر هاڻي هو ڇا ڪن، ملڪيت ته سڀ پوليس ٻهاري ويئي، هاڻي گذر ڇا مان ڪن. وري جو پوليس سان هاٿا ماٿا ٿيا ته حصن، پتين تي به نهي ويا، ۽ پوءِ خوب جهٽ هڻڻ لڳا.

مگر پوليس رڳو اتي بس نه ڪئي، بلڪ هاڻي ته سندن چاڙتن ڪان اهي درخواستون به ڪرائڻ لڳي، ته منهنجو ڏاڙو لڳو آهي، شڪ فلاڻن ۾ آهي. پوءِ پوليس هڪدم اچي انهن فلاڻن تي ڪڙڪندي هئي، ۽ سندن گهر کي ٻهاري ڏيئي ڪجھ چغلن کي ڏيندي هئي، باقي ڪٽي تي ويئي.

ڪيترن ئي ماڻهن ارادو ڪيو ته مارشل لا ايراضيءَ مان نڪري ڪنهن ٻئي پاسي وڃون؛ سي پنهنجو زر زيور، ڍور ڍڳو، ٻني ٻارو وڪڻي سلامتيءَ وارن، پر انهن هنڌن تي وڃڻ تي لڳا، ته يا ته پوليس ۽ ملٽريءَ جي ور تي چڙهيا، يا ته جتي ٿي وڃي پهتا، اتي جي پوليس به هترادو درخواستون ناهي، اچي ٿي ڪين وڪڙ چاڙهيا.

سانگھڙ تعلق جي ڪوٽ نواب جا بگٽي اصل کان انگريزن جا خاص وفادار هئا، تن

جو هينئر حرن تي باهيون ٻرنديون ڏٺيون ته ونئي پاڻ ئي حرن تي يورش ڪيائون. هنن جي وٿاڻن تي حملا ڪري ڍور ڦري ويا، هنن جي ڳوٺن مان سامان لٽي آيا؛ اهو ڏسي حر ڪين سمجهائڻ ويا، ته ٻيلي 'آروٽي اوائي پهر' نيٺ اهي لُٽ به لهي ويندا، پاڻ پاڙيسري راڄ جا ماڻهو آهيون، اوهين ته اسان سان لُٽ مار نه ڪريو.

پر بگٽين کي پنهنجي 'بلوچ بهادر' هجڻ تي ناز هو، تن الٽو حرن سان جهڳڙو شروع ڪيو. جهڳڙو وڌي انهي حد تي پهتو، جو حرن به ڪٽي متن يورش ڪئي. هو ته اڳيئي جان کان بيزار هئا، تن سندن ٿيهارو ماڻهو ڌڙي رکيا، پنجاهي ڦٽي وڌا. سندن نقصان به ٿورو ٿيو، پر انهي نقصان کي هو ان زماني ۾ ڳڻيندا ئي ڪونه هئا، مگر بگٽين کي اهڙو سبق مليو، جو منجهانئن گهڻا لڏي اچي سانگھڙ وينا.

پوي جا ملٽريءَ کي خبر، سي وڃي متن ڪڙڪيا، ۽ سندن گهرن ۽ وٿاڻن جون تلاشيون ورتائون، ته حرن جا سامان ۽ ڍور هٿ اچي ويا؛ ملٽريءَ وارن ڪين 'حرن جا مال هٿ ڪرڻ' جي ڏوهه ۾ ڪٽي ٻڌو ۽ پتو تڏهين پين، جڏهين پاڻ به اچي حرن سان گڏ ڪئمپ ۾ پهتا. هو گهٽي ئي پنهنجي وفادارين جا واسطا وجهڻ لڳا، پر ههڙا سکيا ستابا ماڻهوسڳ سميت ملٽريءَ وارن کي خدا ڏياري، سو مٺجانئن خوب جاوا ڪيائون. ۽ وري خود ڪئمپن اندر جو هيءُ حرن کي نويڪلا هٿ اچي ويا، سو اتي هنن به منجهانئن خوب بخار ڪڍيا ۽ وري دانهون اهي ڪرڻ لڳا، ته هي ٿا اسان کي مارين!

حر ايراضيءَ جي انهي انڌير گڏديءَ جو نتيجو اهو نڪتو، جو ٻيا ته نهيو، پر ڪولهي ۽ ٻيا اوڦتو ماڻهو به ڪوڙيون بندوقون ۽ ڪوڙا ريوالور ڪٽي ڳوٺ ڦرڻ لڳا. پوليس وٽ جڏهين ماڻهو ڦر جون رپورٽون ڪٽي ويندا هئا، ته پوليس الٽو ڪين گاريون گند ڪري ڪٽي ٻڌندي هئي، ته اوهين رات جو حرن کي ٽڪايو ٿا ۽ هاڻي پاڻ بچائڻ خاطر ڪوڙيون رپورٽون ناهي ٿا اچو!

اهو انهي زماني جو عجيب و غريب واقعو آهي، جو ڪپري جي هڪڙي رواجي پوليس واري کي شام جو ڪا جهجهڪي آئي، سو فل ڊريس پائي گهوڙي تي چڙهي اچي ٻهراڙيءَ جي هڪ وڏي سيٺ تي ڪڙڪيو، ته سيٺ صاحب توتي درخواست آهي، ته تو هڪڙي حرياڻي پاڻ وٽ وهاري آهي ۽ ان جي معرفت تنهنجو حرن سان به ساز باز آهي، سو انهي سميت هل هينئر جو هينئر ٿاڻي تي، ڪماني صاحب پاڻ جاچ لاءِ اچي ويو آهي!

سيٺ صاحب وٽ هڪڙي مسلمان عورت سريت طور ورهين کان وينل هئي، انهي جو حرن سان ذرو به واسطو ڪونه هو، مگر اڄ ته پاڻي پئي ٻريو؛ سيٺ خيال ڪيو ته جيڪڏهن انهي عورت سميت ڪمانيءَ وٽ ٿو پيش ٿيان ته عزت ته هلي ويندي، پر في الحال منهنجا به لاهه نڪري ويندا؛ سو اها سوچ به ڪانه ڪيائين، ته صرف هڪ پوليس وارو بيگاهه وقت تي مون جهڙي وڏي ماڻهوءَ لاءِ ڪيئن موڪليو ويو هوندو، نڪا وارنٽ ڏسڻ جي طلب ڪيائين، ۽ لڳو ڪيس منٿون ڪرڻ؛ آخرڪار انهي پوليس واري کي سڄا سارا اٺ هزار روپيه ڏيئي جند ڇڏايائين. پوليس واري پانيو هو ته آءٌ ڪو سؤ پنجاهه ڪڍي چاندو پاڻي ڪري ايندس، پر هيڏي ڏاڙي هٿ اچڻ تان خود هن کي به اهڙي چؤنئرا ڪؤنرا لڳي ويئي، جو سڄي رات ننڊ نه آيس ۽ صبح جو بنا ڪنهن ڄاڻ جي ضروري ٽپڙ ڪٽي وڃي ميرپور خاص پهتو، اتي خوب خرچ ڪري اسپتال ۾ اڳيئن ڏينهن جي داخلا ڏيکاري، ڪجھ وقت فرضي بيمار رهي، تر ڏانهن بدلي ڪرائي هليو ويو، وري ڪپري جو ته منهن به نه ڏٺائين، بلڪ ناري ڊويزن کان ئي پاسو ڪندو رهيو.

”اي واهه پائي گامون واهه!“ سيٺ سڳني مل سخت ميار جي لهجي ۾ چيو.
”ڇو ڇو سيٺ؟“ گامونءَ حيرانيءَ مان چيو، ”ڇا تي ڪاوڙيو آهين پائي؟“
”ڪاوڙ پلا ڪيئن نه ٿيندي؟“ سيٺ ڪجهه نماڻو ٿي چيو، ”ٻڌو اٿم، ته سيني ڳاجين کي مکيءَ ۾ گڏ ٿيڻ جو سڏ ٿيو آهي؟“
”ها، اهو ته سچ آهي، پر (مرڪي) انهي تان توکي ڇو ڪاوڙ لڳي آهي؟“ گامونءَ چيو.
”هن ڪري“، سيٺ رئٺهارڪو منهن ڪري چيو، ”جو اوهين مون کي ڇاڻ ئي ڪونه ٿا ڪريو.“
”توکي؟“ گامونءَ ٿهڪ ڏئي چيو، ”سيٺ وڏا! تون به مکيءَ ڏي هلندين؟“
”ڇو ڪين هلندس؟ آءٌ ’ڳاجي‘ نه آهيان ڇا؟“
”ڳاجي ته تون بيشڪ آهين“ گامونءَ گنڀير ٿي چيو، ”پر سيٺ صاحب! تو مکيءَ جي مرڪز ۾ پهچڻ کي راند سمجهيو آهي؟“
”اڙي پائي! ’راند‘ نه هوندي ته ’موت‘ هوندو!“ سيٺ مشڪي چيو، ”جڏهن سِر جو سانگو لاٿو، ته پوءِ جهڙي راند تهڙو موت!“
”سيٺ صاحب!“ گامونءَ بنهه گنڀير ٿي چيو، ”هونءَ ته مکيءَ تائين پهچڻ ۾ ئي خبر ناهي ڪنهن ملٽريءَ، ڪنهن پوليس سان به مقابلو ٿي وڃي؛ پر جي خيريت سان پهچي، ته به واٽ اهڙي اٽانگي آهي، جو ڇٽيءَ جو ڪير ياد اچيو وڃي. چوندا آهن، ’سپ نه ماري، سپ جو سراپ ماري‘ سو موت ايترو ڏکيو ناهي، جيترا وچ جا لوڏا ڏکيا آهن.“
”پر عشق زوراور!“ سيٺ مرڪي چيو، ”جڏهن اُکريءَ ۾ مٿو وڌو، ته پوءِ مُهرين جو ڪهڙو ڊپ! چوندا ڪين آهن ته:

وڏا وڻ وڻڪار جا، جت تيلا سڄڻ نانگ،
(پر) سسئيءَ ڇڏيو سانگ، ته ڇپر مڙيوئي ڇاڙڪي!

(فخر مان ڇاتي ٺوڪي) اوهان جي دعا سان سڳنومل هاڻي واٽيو ڪونهي، پر ڳاجي آهي ڳاجي!“
”چڱو ڳاجي صاحب!“ گامونءَ کنگهڪار ڪري چيو، ”امتحان ڏيندين؟“
”بيشڪ ڏيندس.“
”ته پلا ڌوتي ذرا قابو ٻڌ!“
”ڌوتي ڇُڙي پيئي، ته پرواهه ناهي“ سيٺ ڌوتي پري ڪري چيو، ”هيءَ ڇيڙي ڏسين ٿو؟“
ٿهڪ ڏيئي گامونءَ جواب ڏنو، ”مون کي ته اڄ ڇيڙيءَ جو به خير نظر نٿو اچي.“
”پر اسان جا سردار صاحب، ڪٿي آزمايو، ٻيو ڇا، اوهين مسلمان ته سمجهندا آهيو، ته اسان کان سواءِ دنيا ۾ ٻيو ڪو بهادر ئي ڪونهي؛ پر پائي، نڪا بهادري ڪنهن جي ميراث آهي، نڪا بزدلي.“
ٽپ ڏيئي گامون اٿيو؛ پستول پريائين ۽ سوپاري ڪٽي سيٺ جي مٿي تي رکيائين؛ پوءِ ڏهه قدم پوئتي هٽي چيائين، ”هاڻي ونان ٿو سوپاريءَ جو نشان؛ پوءِ خبر پوندي تنهنجي بهادريءَ جي!“
”بيدڙڪ وٺ گامون خان، اجهو ٿا ڇا ڪارا پٽرا ٿين!“
نشان چٽيندي گامونءَ چيو، ”بارن ٻچن کان موڪلائي آيو آهين؟“
”اها موڪلاڻي ان وقت ڪئي هيم، جڏهن پير صاحب ڏانهن ٿي ويس....“
”چڱو ته وٺ پلا“ گامونءَ سوپاريءَ جو نشان وني ڪٽي ٺڪاءُ ڪيو، ته سوپاري وڃي پري پيئي، پر سيٺ مشڪندو رهيو. بي اختيار ڪٽي ڀاڪر پائي چيائينس، ”سيٺ سڳنا مل! توتي صد رحمتون هجن، تون بيشڪ سائين بادشاهه جي ڪلام موجب ’مٽير‘ مرد آهين!“
”جنهن ديس جي واٽڪي مٿي ڦري هينئن پٽر ٻڻجي پوي، اهو ديس هاڻي گهڻو وقت ڌارين جو غلام رهي نه سگهندو. هاڻي مکيءَ جو مرڪز، ته ڇا، پر ملٽريءَ جي معرڪن ۾ به گڏ وني وڃڻ جي لائق ٿي چڪو آهين!“
سڳنومل مُرڪڻ لڳو، گامونءَ وري چيس، ”سيٺ صاحب! اهو آهي انساني ذهن جو تماشو؛ جڏهن انسان پاڻ کي ’بزدل‘ سمجهڻ لڳي ٿو، تڏهن ڪوئي جو ڪڙڪو به ڪيس ڦٽڪائي ڇڏيندو آهي، پر جڏهن هو پاڻ کي ’شينهن‘ ٿو تصور ڪري، ته پوءِ هو ڪنهن کان به نٿو مڙي. بس هاڻي هر وقت پاڻ کي تيار رکج، ڪنهن به مهل اوچتو هلنداسون، ڇاڪاڻ ته نوس نوس ڪندڙ ڪُتن کان به ته پاڻ کي بچائڻو آهي.“

اڄ جڏهن سيٺ سڳنومل عرف ’غازي سڳنو‘ گامونءَ ۽ ٻين سان گڏجي مکيءَ جي ٻيلي ۾ گهڙيو، تڏهن ڏسندڙ حيران هئا، ته هن ۾ هيڏو ڦيرو ڪيئن آيو؛ ٻيلي جي شروعات کان وني مرڪز تائين اٽڪل ڏهن ميلن جو

مفاصلو هو، ڪٿي ڪٿي اهڙو تہ گهاٽو ٻيلو ہ هو، جو ڏينهن ڏٺي ہ رات جو گمان پئي ٿيو، ڪٿي وري اهڙي چڪڻ هئي، جو پير ئي گُپي ٿي ويا؛ تڏهن ہ بار بار خبردار جو آواز پئي آيو تہ 'هڪ انچ هٽندؤ، تہ اهڙي ڏُٻڻ ۾ گُپي ويندؤ، جتان يا عمر نڪري نہ سگهندؤ' ڪٿي نهايت ڳتيل وڻن منجهان اهڙا لنگهہ هئا، جو جڻ تہ ٻيلي جون غارون آهن، تہ ڪٿي وري ٻيلن جي وچ ۾ پٽن اندران نهيل غارون هيون، جن مان ڪلاڪ ڪلاڪ ٻانبڙا پائي لنگهڻو ٿي پيو. انهي سموري رستي ۾ شينهن، سوئر، بگهڙن، گدڙن، نانگن ۽ ارڙن جا آواز پئي آيا؛ مگر غازي سڳني تي نہ ڪو ٿڪاوٽ جو آثار هو نہ ڪَڪ ٿيڻ جو.

هاڻي هو هڪ وڏي ٿَم مان ٻاهر نڪتا، تہ اوچتو چا تا ڏسن، جو هڪڙو نهايت شاداب ۽ پر فضا ٽڪرو آهي، جنهن ۾ ساوڪ جهرمر لڳايو بيني آهي ۽ پکي پرندا منڙيون لاتيون پيا ڪن؛ پر اهو ٽڪرو بہ يڪو ناهي، بلڪ ورن وڪڙن ۾ آهي، ۽ انهي ۾ ڪافي لانيون نهيل آهن، جي سڀ ماڻهن سان پرپور آهن.

هڪ هنڌ پري کان هڪڙي لانڍي ڏسڻ ۾ پئي آئي؛ چيو ٿي ويو تہ انهي ۾ سڄي مهم جو وڏو سردار يا ڪمانڊر- ان- چيف ترسيل آهي. هنن جي پهچڻ بعد اعلان ٿيو، تہ "اڄوڪي رات آرام ۽ ٽڪ پچڻ ۽ هڪ ٻين سان ملاقات لاءِ آهي؛ ڪاروائي سڀاڻي رات جو ٿيندي." هيءُ ٻڌي هرڪو پنهنجي پنهنجي آستاني ڏي وڃي ترسيو. جيئن تہ سڀ ٿڪل هئا، ان ڪري گهڻو ڪري هرڪو ماني کائي آرام ڪرڻ لڳو، سواءِ ڪن خاص جاننن پهلوانن جي، جي واري سان مختلف هنڌن تي پهرو ڏيئي رهيا هئا.

صبح جو ڏنڊڻ پاڻي، ناشتي کان واندا ٿي ڪرم علي، گامون ۽ سڳنومل گهمڻ نڪتا؛ ڪرم علي هنن جي واقفيت ڪرائيندو پئي ويو:

"هي عثمان هنگوري جا ساٿي آهن، جي سڀ ملٽري يونيفارم ۾ آهن." سيٺ ۽ گامونءَ ڏنو تہ اهي پنجاهہ سٺ هئا.

"هيءُ ڏهاڪو ماڻهن جو دستو، ميري نظاماڻيءَ جو آهي، جو بہ هڪ وڏ شير مرد آهي."

"هيءُ نوي ورهين جو ميرو هنگورو آهي، جو چرائي ڳوٺ مان پنهنجو دستو وٺي آيو آهي."

"هيءُ هڪ غريب ڏگاڻي جو دستو آهي، هي پنجاهي کن ماڻهو آهن، پر آهن سڀ شينهن!"

"هيءُ الله بچائي خاصخيليءَ جو دستو آهي، جو بہ هڪ جاننو جوان آهي."

"۽ هو جوان ڏسين ٿو نہ، اهو اٿيئي اسان جي مکي سرڪار جي سي- آئي- ڊيءَ جو ڪمانڊر جيئندل خان خاصخيلي؛ هي اهڙيون تہ عجيب و غريب جاسوسي ڪارروايون ڪندو آهي، جو انگريزن جا وڻ وڃي ويندا آهن."

"پر شائين!" سيٺ حيرت مان چيو، "هو تہ ڏسو، جهڙا هندو هجن؛ ۽ هوءَ مائي، جيڪا ڪنهن مهل گهونگهٽ متي ڪٽي ائين پئي نهاري، جو جڻ تہ چنڊ ڪڪرن مان پيو چمڪي، سا بہ تہ هندوئاڻي پيئي لڳي."

"هائو پائو!" ڪرم عليءَ جواب ڏنو، "اهو مشهور بهادر 'وير جي نڪر' آهي ۽ اها سندس محبوبہ آهي، جا هر ڏک سُک ۾ گڏ هوندي اٿس، اها راجپوت مائي پاڻ بہ وڏي دلير آهي."

ڪرم علي مُرڪندي وڌيڪ چيو، "ويرجي نڪر پيڙهين کان پير سائين بادشاهہ جو مريد آهي، ۽ دعوتي آهي. هو ايڏو تہ غريب پرور آهي، جو هڪ ڏينهن وٽس هڪ پسايو ذات جو 'آچر' نالي غريب ننڍڙو زميندار فريادي آيو، تہ منهنجي اٺ ايڪڙ کن زمين آهي، جنهن کي پاڻ ئي کيڙي پوکي، آزاد طرح سان سندس پيدائش کٽندو آهيان ۽ اسان جي ڳوٺ ۾ ٻيا بہ اهڙا 15-20 گهر آهن، اسان جي پر ۾ هڪ وڏو زميندار 'ارباب وسايو' آهي، جنهن جي ڏيڍ هزار کن زمين آهي. اسان جي ڳوٺ وٽ وڏن کان وٺي هڪ مقام آهي، ان جي پر ۾ هڪڙي غريب مجبور پسايي کان ارباب صاحب ڪجهہ زمين خريد ڪئي هئي، ان بعد وري منهنجي نمبر ۾ اچي اک وڌائين؛ هن مون کي سنو اگهہ آڇيو، پر مون جواب ڏنو تہ 'هڪ تہ اها زمين مون کي وڏن کان مليل آهي ۽ ان جي پر ۾ ئي وڏا پوريل آهن، منهنجو نمبر توکي ڏيڻ کان پوءِ اسان لاءِ تہ مقام ڏي وڃڻ جي واٽ بہ ڪانہ رهندي؛ ٻيو تہ آءٌ پاڻ بہ اها وڏن جي نشاني ڇڏڻ نٿو چاهيان. ارباب جڏهن مون کي لالچون ڏيئي ٿَڪو، تڏهن غصي مان پرچي ويو ۽ مون کي ڏاڍي مار ڪڍي ڪوٺيءَ ۾ پوري ڇڏيائين، ۽ پوءِ وري ٽن ڏينهن تائين روزانو مار ڪيائيندو پوري ڇڏيندو هو.

ٽن ڏينهن کان پوءِ ڪڍي چيائين، 'هاڻي وڃي سوچ، ۽ مون کي نمبر وڪرو ڪري اچي ڏي، نہ تہ هڪ هفتي بعد هو انهي نمبر تي زوريءَ قبضو ڪندو.'

ڇهہ ڏينهن گذري ويا آهن، آءٌ ڪنهن بہ حالت ۾ نمبر ڏيڻ لاءِ تيار نہ آهيان، ويجهيءَ چڪ جو ڪوبہ زميندار ارباب جي ڊپ کان منهنجي مدد نٿو ڪري؛ اڄ اوچتو ٻڌم تہ اوهين هن پٽ ۾ شڪار لاءِ آيا آهيو، اوهان جو نالو اڳيئي ٻڌو اٿم، ان ڪري پناهہ وٺڻ آيو آهيان."

نڪر ويرجيءَ اهو ٻڌي ڳنڀير ٿي چيس تہ، "تون بي فڪر ٿي پنهنجي زمين تي وڃ، پل تہ سڀاڻي سندس ماڻهو اچن، پوءِ ڏسج تماشو."

ارباب کي پڪ هئي تہ ڪوبہ ويجهيءَ چڪ آچر جي مدد نہ ڪندو: سو ستين ڏينهن صبح جو پنهنجي ڪمدار هٿ ويهارو ماڻهو موڪليائين، جن اچي نمبر تي قبضو ڪيو. آچر هڪ ماڻهو اطلاع لاءِ ويرجي نڪر ڪي موڪليو ۽ پاڻ بہ ڪين سمجهائڻ لاءِ ويو، تہ هنن ڪٽي بڌس.

نڪر اطلاع ملڻ شرط اچي ويو ۽ ڪمدار سميت سيني تي پرزور حملو ڪري سيني کي ڪٽي بڌايائين ۽ هر هڪ سان اهڙي تہ جٺ ڪيائين، جو ڇنيءَ جو کير ياد اچي وين، ۽ پوءِ چيائين تہ هاڻي وڃي پنهنجي ارباب صاحب کي سلام ڏجو تہ، "هن بعد جيڪو بہ هيڏانهن آيو، ان کي انهن نمبرن جو 'پاڻ' بڻائينداسون."

بس ڪتي ڪن وڍيا، ارباب صاحب جا ماڻهو مورڳو اڳيان نمبر بہ ڇڏي پڇي ويا!....

۽ هي سڪيلڙو ۽ عبدالله راڄڙ آهي، جي بهادر راڄڙن جا دستا وني آيا آهن."

"او پائو ڪرم علي!" هڪ جاننې جوان آواز ڏنو، "اوهين ذرا هن مائيءَ جي پوئتان وڃجو، علي الصبح جو شڪار ڪري آئي آهي، سو تہ گهلرائي اچوس."

"اهو 'ملوڪ خاصخيلي' آهي، اسين هن کي 'صحرائي عقاب' سڏيندا آهيون. هيءُ هڪڙو ئي سَوَن جي مَٿ آهي، هيءُ جڏهن پنهنجو جٿو وٺي ملٽريءَ وارن تي وڃي ٿو ڪڙڪي، تڏهن جڻ تہ جهرڪين تي عقاب پيو. صحرا يعني ٿر جي پٽن، ورن، وڪڙن، لنگهن وغيره جو اهڙو تہ واقف ۽ حرفتي آهي، جو ملٽريءَ وارن جون مَتيون مجهائي ڇڏيون اٿس." ڪرم عليءَ چيو ۽ 'حاضر سائين' چئي هو سپ مائيءَ جي پنيان وڃڻ لڳا. مائي تہ بنا پوئتي نهارڻ جي بيپرواهيءَ سان پئي ويئي، ۽ ڪجهہ اڳيرو وڃڻ بعد هوءَ وڻن جي جهڳٽي اندر گهڙي ۽ ٿاريون پري ڪندي، واٽ ناهيندي، انهيءَ مان ٻاهر نڪتي، تہ ڏسڻ ۾ آيو تہ بہ پهلوان قسم جا گوناٽا زمين تي ٻڌل پيا هئا، هڪڙي جي مٿي مان رت نڪتل هو، ٻئي جي ٽَنگ مان، ۽ ٻنهي جون بندوقون پريان پيون هيون، "اجهو اهي پيا اٿوَ ماريا غدار!" مائيءَ ٺهڪ ڏيئي هنن ڏي نهاري چيو.

"تون..... تون" گامونءَ حيرت مان چيو، "تون بصران خاصخيلڻ تہ نہ آهين؟"

"اوهہ!" مائيءَ حيرت مان مُرڪي چيو، "تون آهين پرديسي! عجيب اتفاق آهي، جو پاڻ هتي اچي مليا آهيون."

"اسان ۾ ڪوبہ پرديسي ڪونهي: اسين تہ اڳ بہ وطني هئاسين ۽ هاڻي تہ مورڳو هڪ بيلي جا رهاڪو آهيون.... منهنجو نالو 'گامون' آهي، آءٌ ذات جو 'وساڻ' آهيان ۽ تنڊي آدم جي ويجهو 'ڄامن وساڻ' جي ڳوٺ جو وينل آهيان، پر.... بصران! تون هلڪڙي ڇوڪري، تو هنن ٻن جاننن کي ڪيئن ٻڌي ورتو؟"

"ڇاڪاڻ تہ هي غدار آهن." بصران ٺهڪ ڏيئي چيو ۽ 'غدار معنيٰ پاڙي.'

"پلا اسان کي اها روئداد تہ ٻڌاءِ!"

"بس روئداد اها، تہ آءٌ صبح جو دلو ڪٽي واهيءَ تان پاڻي پرڻ آيس، تہ وڻن جي پنيان ڇڻ پڻ ٻڌم" (ڪِلي) "هاڻي اسين اهي عمر خاصخيليءَ جي ڳوٺ وارا آسائشي ڪونہ آهيون: مارئي انگريز جي پوليس ۽ ملٽريءَ نہ رڳو اسان کي بهادر بڻائي ڇڏيو آهي، پر ڇوڪنو بہ: سو آءٌ نهايت خبرداريءَ سان وڌي اهڙي هنڌ آيس، جو سندن آواز ٻڌڻ ۾ اچي، هنن مان هڪڙي چيو 'پر ادا لکانا، هاڻي منهنجو خيال آهي تہ اڳتي نہ وڃون، اسان اتفاق سان هنن جو وڏو مرڪز ڏسي ورتو آهي، هاڻي سڌو هلي ٿا ملٽريءَ جي صاحب کي اطلاع ڏيون.'

لکاني وري جواب ڏنو 'پائو آچر، ڳالهہ تہ واهہ جا ڪئي اٿئي. هاڻي ڪسڪ سُور پڙهون، متان ڪنهن غازيءَ کي سُڌس پوي: آهن پنهنجا سپ سڃاڻو، پئون نہ ڪنهن ڏچي ۾!'

مون صورتحال کي نازڪ سمجهيو، پير پير ۾ ڏيئي هنن جو اڳ ورتم ۽ انهيءَ پيچري وٽان لڪي بيٺيس، جتان هي لنگهڻا هئا: هڪڙو لنگهي ويو ۽ بيو پنيان هو تہ وڏي نڪاءُ جو ڪرايومانس پريل دلو مٿي وارو: تہ جيڪو حال ٿيس سو پاڻ ڏسو ٿا، بيو وائڙو ٿي مون ڏانهن وڌيو، تہ ڪٽندي هڪ بندي، سڌي گوڏي تي واڄٽ ڪرائي مانس، تہ رڙ ڪري ڪري پيو: بندوقون تہ ٻنهي جي هٿن مان ڇڏائجي ويون هيون، مون بہ بنديءَ سان ئي مٿن اهڙا وار ڪيا، جو ساٽا ٿي پيا. (ڪِلي) پوءِ سندن ئي پَٽڪن سان ڪٽي ٻڌومان، بندوقون اوجهو اهي پريان پيون اٿن، ۽ مڙس ڪارتوسن جا پٽا ٻڌيو پيا اٿوَ!"

گامونءَ سنجيدو ٿي سيٺ سڳني مل جي ڪُلهي تي هٿ هڻي چيو، "سيٺ صاحب! ڏسين ٿو همت جو تماشو، ۽ بدنيتيءَ جي ڦلهڙائي؟ اصل طاقت تہ آهي دل ۾، هٿيار فقط انهن جي اُمنگن ڪيڻ لاءِ آساني پيدا ڪن ٿا: پوءِ انهي کي بندوقون هٿ نہ ايندون آهن تہ بہ نڪر: پتر، لٺ ڏکي سان بہ بدنيت بندوقن وارن کي ڪيرائي ڇڏيندي آهي!"

"مائي بصران" سيٺ سڳني مل چيو، "تون تہ ڪا بهادر ٿي ڏسجين!"

”ڪاڪا!“ مائيءَ مُرڪي چيو، ”اها ته اسان مڪيءَ جي شهينڊين لاءِ معمولي ڳالهه آهي، جو ٻن مردودن کي پورو ڪريون. بزدلن کي کُهلي ڪئمپ ۾ هلو، ته انهن پهلوانياڻين سان ملايانوَ، جن سَون جا ميڄالا ڪڍيا هوندا!“

”ڪاڪا!“ مائيءَ بصران مرڪي چيو، ”چا نالو اٿيئي سيٺ صاحب؟“

”سڳنومل.“ ٺهڪ ڏيئي سيٺ چيو، ”نه نه گاجي سڳنو!“

”ها ته سڳنا غازي!“ بصران کلندي چيو، ”هيءَ اٿيئي مائي فريدان، ڏيءُ عرس ۽ زال محمود جي؛ جا هيڏانهن ايندي به پنهنجي ٻين ساٿين سان 25 ملٽريءَ وارن سان مقابلو ڪندي آئي آهي، ۽ هنن ٻن ٽن کي ماريو، چئن پنجن کي ڦٽيو؛ پوءِ سندن هٿيار ۽ ڪارتوس مالِ غنيمت طور کڻي آيا آهن.“ مائي فريدان مرڪندي ڪنڌ کڻي هيٺ ڪيو.

”۽ هيءَ آهي مائي مرادان، ڏيءُ امام بخش خاصخيلي، وينل ڳوٺ مکڻ خاصخيلي؛ جنهن جو والد پنهنجي امن پسند ڳوٺ تي انگريزي ملٽريءَ جي رهزنن جو بنا سبب قهري حملو ڪرڻ وقت ساڻن چڪريون ڪائيندي، ڪين پنجٽيون ڏيندي شهيد ٿي ويو ۽ سندس جاءِ وري هن بهادر نياڻيءَ والاري، هيءَ به هيڏانهن ايندي پنهنجن ساٿين سميت انگريزي ملٽريءَ سان چڪريون ڏيندي آئي آهي. هونءَ ته هيءَ سڀني حملي ۾ شامل هئي، پر جڏهن ملٽريءَ وارا پڳا، تڏهن سڀ غازي به ڇڙوڇڙ ٿي، هنن جي پنيان پيا، پوءِ به سڪ سپاهي هن جي به ور چڙهي ويا، هن وٽ ڪارتوس کُٽي ويا هئا، ته ڪنڊاڪ جا وار ڪري به ٻنهي کي جهنم اماٽي چڏيائين.“

”۽ هيءَ؟“ مائي بصران ٺهڪ ڏيئي چيو، ”اسين ته ڪيس ’نُوري نماڻي‘ چونديون آهيون، جو هيءَ ڪيٽيءَ طرف مياڻ جي وينل آهي، پر اها مهاڻي ناهي، بلڪ رند بروچ آهي. سندس پيءُ ’رانول خان‘ مراد سنجراڻيءَ جي ڳوٺ وٽ رهندو هو، هن به ساٿين سان گڏ انگريزي ملٽريءَ وارن سان ڪافي چڪريون ڪاڏيون آهن ۽ ڪيترن کي جهنم رسيد ڪيو اٿس. (کلي) مگر سندس ٻين هٿيارن کان وڌيڪ خونخوار آهن، خنجر ڪٽاريون اکيون، ۽ آءٌ يانيان ٿي ته هن کان ضرور ڪي وڏا جاسوسي ڪم ورتا ويندا“‘

مائي نوران اهو ٻڌي کلڻ لڳي.

”۽ هيءَ سانگهڙ کان اَيرندي 15 ميلن جي مفاصلي واري ڳوٺ صاحب خان جي وينل مائي ’منان‘ ڏيءُ ’نور محمد خاصخيلي‘ آهي، جا عمر ۾ ته سٺ سالن جي آهي، پر مقابلي وقت جوانن جا به ڪَن ڪپيو ڇڏي.

هن جي حوالي هڪ عورتن ۽ ٻارن جي مرڪز کي سنڀالڻ جو ڪم ڪيو ويو هو.

هڪڙي ڏينهن ٻيون عورتون ۽ ٻار ته ويجهي جهنگل ۾ پڪڙيل هئا، پر پاڻ ٻن ڪنوارن ۽ هڪ ٻيوهه عورتن کي سخت غمگين ڏسي ڪين وندرائڻ لاءِ ڪوڏين راند پئي ڪرايائين، ته اوچتو وٽن ۾ سُس پُس ٻڌائين:

هن نهايت آهستگيءَ سان ٽنهي عورتن کي چيو ته، ”ڏندا ۽ لنيون کڻي هنن هنڌن تي ٻيهو، ته آءٌ اچان ٿي.“ پوءِ نهايت خبرداريءَ سان وڪڙ ڪائي وجي هنن جي سس پس ٻڌڻ لڳي: هڪڙي ٻئي کي چيو، ”يار آهن ته پدمٽيون، پر ويبون الائي ڪاڏي.“ ٻئي ورندي ڏني، ”هونديون اتيئي ڪنهن جهوپڙيءَ ۾، خبرداريءَ سان هل ته ڪنيي اچونِ. تون هِن پاسي وڃ ته آءٌ هُن پاسي ٿو وڃان.“

بس پوءِ ته مائيءَ کي اهڙا اڪيلا شڪار خدا ڏياري، سو هڪڙي کي پاڻ دڙي رکيائين، ته ٻئي کي وري سندس ساٿين ڪيرائي ڇڏيو، ۽ پوءِ جڏهن ٻئي سردار وٽ پيش ٿيا، ته سڃاڻجي پيا؛ چوته هو به سنگت جا ئي ماڻهو هئا. جن کي شيطان چونگ ڏيئي غدار بڻايو هو. هڪڙو هو نبو ٻيو هو صابو. ٻئي غلام حيدر وساڻ جي ڳوٺ جا هئا، پوءِ جڏ ڦٽ بعد هو وري توبهه تائب ٿيا ۽ هاڻي سنا ڪم ڪندڙ ثابت ٿيا آهن.

”هيڏانهن اچ ادي مرڪان!“ بصران هڪ جوان عورت کي سڏ ڪندي چيو، ”چاچا، هيءَ اصل بدين تعلقي جي ڳوٺ نندي شهر جي آسپاس جي وينل آهي، سندس پيءُ جو رستو علڻ خاصخيليءَ سان ٿي ويو هو، جو هن سانگهڙ تعلقي جي پادريءَ واري ڳوٺ جي پر جو زميندار هو، ان ڪري لڏي اچي اتي وينا هئا. علڻ خان جو پٽ دلدار احمد هڪ تعليم يافته، پُرجوش مجاهد آهي. هيءَ ان جي ياجائي آهي ۽ سندس مڙس ڪافي پئسا کڻي وجي ڪراچيءَ آسودو ٿيو آهي، پر هيءَ جوش جهاد سبب پنهنجي ڏير سان گڏ هتي آيل آهي. هيءَ بندوق، تلوار، خنجر، پستول، ڪهاڙي، لٺ وغيره سيني هلائڻ جي ماهر آهي ۽ انگريزي ملٽريءَ وارن سان ڪافي چڪريون ڏنيون اٿس.“

مائي بصران مُرڪندي چيو، ”هاڻي هلو هن ٻي لانديءَ ۾ ته ڪجهه چاندو پاڻي به ڪريون ۽ سيٺ سڳني مل غازيءَ کي مڪيءَ جون ٻيون شيهنڊيون به ڏيکاريون.“

لانديءَ ۾ ڪافي عورتون هيون، هنن جو بصران کي ايندو ڏٺو، سو سڀ ”قربان قربان“ چونديون مرحبا لاءِ اٿيون، هنن کي سندس ڪارنامي جي خبر هئي، سي مبارڪون ڏيڻ لڳيس ته ’بُهڻي ته سني ڪرائي اٿيئي‘.

پوءِ ڪرم علي، گامون ۽ سڳني مل جي مرحبا ڪري کين مڪڻ ماني حاضر ڪيائون. ناشتو ڪري، گهاٽي ڏڌ جا وٽا پي، سيٺ چيو، ”مائي بصران، هاڻي وعدو پورو ڪر.“

”حاضر ڪاڪا، اها سامهون وينل مائي ’عاقلان ڏيءُ ڪمونءَ جي‘ آهي، هي سانگهڙ جي پر ۾ وڏيري عرس جا هاري هئا، پر ويچاريءَ جا ماءُ پيءُ ٻئي مري ويا، ۽ وڏيري عرس شفيق پيءُ وانگر پنهنجي گهر ۾ پناهه ڏنيس: پر وڏيري جي زال ۽ ننهن پاڻ ۾ اهڙا جهيڙا ڪرڻ لڳيون، جو هيءَ بيزار ٿي ڪانئن موڪلائي شهدادپور جي هڪ وڏيري وٽ وڃي رهي؛ ان جو پٽ تعليم يافته ۽ بهادر هو، هو غازين سان وڃي شامل ٿيو ۽ ملٽريءَ وارن سان معرڪا ڪندي شهيد ٿي ويو. هن صدمي کان سندس ماءُ وفات ڪري ويئي.

بس پوءِ ته وڏيرو سپ لاڳاپا لاهي زمينون سندس ايماندار ڪمدار جي حوالي ڪري اچي غازين جي سٿ ۾ شامل ٿيو ۽ سندس روڪڻ وچان به هيءَ اچي ڪئمپ ۾ پهتي، پوءِ ڪيترن ئي معرڪن ۾ دشمنن کي پُڇٽيون ڏنيون اٿس.

۽ هوءَ پنجاهه ورهين جي جوان پوڙهي آهي مائي ”هَولَ“ جنهن پنهنجي پُٽ کي غازي نه بنجڻ سببان چڏي ڏنو، ۽ پاڻ اچي هن خدائي فوج ۾ شامل ٿي.

هڪ دفعي هيءَ ۽ ٻي هڪ غازياڻي سانگهڙ مان سودو سامان وٺي هڪ دستي کي پهچائڻ ٿي ويون، ته ٻه ميل کن ٻيلي اندر پنڌرنهن کن ملٽريءَ وارا ايندي ڏٺائون. هي چاهين ها ته لڪي رهن ها ۽ هو هليا وڃن ها، پر هنن چيو ته اسان جيڪڏهن هنن جو لائق استقبال نه ڪيو، ته پوءِ مڪيءَ ’جون جايون‘ ٿي چا ڪيوسون؛ سو هڪ وڏي جهڳٽي ۾ اهڙي پوزيشن وٺي بيٺيون، جو جئن ئي ملٽريءَ وارا هنن جي پرسان اچي لنگهيا، ته هنن پستولن جا واڄٽ ڪرائڻ شروع ڪين ۽ جيستائين هو پاڻ سنڀالين ئي سنڀالين، تيستائين چئن کي ڦٽي وڌائون ۽ پوءِ پاڻ هيٺ ويهي رهيون، ملٽريءَ وارن مورچو وٺي ڪٽي انڌاڌنڌ گوليون ڇوڙيون، جي سڀ اڪارٿ وين ۽ هنن ڪجهه دير بعد وري به مٿن فئرن جو ٻيو دس موڪليو، وري به ٽي چار ڦٽجي پيا؛ ايتري ۾ نڪائن جي آوازن تي غازي به اچي پهتا، پوءِ ته چڪيءَ جي ٻن پُڙن وانگر انهن ظالم بزدلن سان اهڙو حال ٿيو، جو گهٽو ئي مال غنيمت ۽ ٻه ساٿي ڇڏي اٿي ڀڳا. انهن قيدين کان ڪافي قيمتي احوال مليا، ۽ نيٺ سندن عيوض ۾ ٻه غازي قيدي آزاد ٿيا.

هوءِ مائي مريم ”رُنل پٽ“ جي وينل اٿوَ.

”رُنل پٽ چا؟“ گامونءَ کلي چيو، ”نازنينون ته ماڻا ڪري محبوبن سان رُسنديون ٻڌيون اٿئون، پر پٽون به رُسنديون آهن، سو ته توکان ٿا ٻُڌون!“

بصران کلي چيو، ”اها پٽ ٻين کان ٻنهه پري ٻيلي اندر اڪيلي ئي اڪيلي آهي، ان ڪري چوندا اٿس ’رنل پٽ‘ ان جي پر ۾ ’نورل چانگ‘ جي ڳوٺ ۾ هيءَ رهي ٿي.“

”تڏهن ته اسان جي مِٽياڻي آهي.“ ڪرم علي چانگ چيو.

”ها، پر هيءَ اهڙي ته شهسوار آهي، جو پنهنجي ڪُميت جي وسيلي ويجهي تر جي گهوڙن ڊوڙائڻ جي مقابلن ۾ گوءِ ڪٽي ويندي هئي.“

”پوءِ ڪو مرد به ڪانئس ڪونه ڪٽي سگهيو چا؟“ گامونءَ پڇيو.

”اسين مڪيءَ جون شينهڻيون ڪي مردن کان گهٽ آهيون چا؟“ بصران ٺهڪ ڏيئي چيو، ”هان، هڪڙي سُرخي جي سوار هن تي فتح پاتي، پر گوڏا ڪوڙي! آخر ته هن محب جو نالو به محب علي هو.“

هاڻي بصران ٽڏو ساهه ڪٽي چيو، ”هن کي سليمان به سڏيندا هئا؛ هنن جو مڱڻو به ٿي ويو، پر شاديءَ تي جهاد کي فوقيت ڏيئي هيءَ اچي ميدان جنگ ۾ پهتي، ۽ دشمنن تي خوب وار ڪري ٿي.“

۽ هي بهادر عورت آهي مائي ’سرندي ڏيءَ لقمان جي، وينل ڳوٺ مڪڻ خاصخيلي.‘ هن پنهنجي والد ۽ چاچي سان گڏ انگريزي ملٽريءَ سان پهريون معرڪو ڪيو، جنهن ۾ سندس چاچو اکين اڳيان شهيد ٿي ويس. هيءَ ۽ سندس بهادر پيءُ تڏهين به مقابلي ۾ ثابت قدم رهيا ۽ ڪيترائي زخم کاڌائون، ته به فتح ڪرڻ بنا نه هٽيا.

هوءَ نوجوان مائي ’ٻيگو رنڌڻ‘ آهي جنهن جو مڙس ڏاڙيل هو، ٻه ٽي دفعا ٽيپون به ڪٽيون هئائين، پر غازي تحريڪ سندس بهادرين کي سنئين راهه تي آڻي ڇڏيو. هيءَ پنهنجي مڙس ۽ پيءُ سان گڏ انگريزي ملٽريءَ سان لڙندي آهي ۽ جڏهين مردانه پوشاڪ پهري سهڻو نوجوان ٻڌجي هٿيار لڳائي نڪرندي آهي، تڏهين سندس حسن ڏسڻ وٽان هوندو آهي.

هيءَ ’ٻڪار‘ جي پر واري ڳوٺ سهتي خاصخيليءَ جي هڪ فداءِ تعليم ماستر جي ڌيءُ ’يان پيڻ‘ آهي ۽ پنهنجي بهادر مڙس سميت مشهور مجاهد ’ياني خان چانگ‘ جي دستي ۾ شامل آهي. هيءَ به جڏهين انگريزي ملٽريءَ سان مد مقابل ٿئي ٿي، تڏهين تن بدن جو ڪوبه هوش نٿي رکي ۽ دشمنن کي اهڙا ته واڄٽ ٿي ڪيي، جو ڏيندين آگريون اچيو وڃن.

۽ هيءَ جوان عورت مائي ’زهران‘ آهي، جا بہ رُئل پٽ جي آسپاس جي آهي. هيءَ وڏي شهسوار ۽ نشانہ باز بهادر عورت آهي. مردانو ملٽري لباس پائي پاڻ کي ”عثمان“ سڏائيندي آهي. هن جا مقابلا ڏسو تہ حيران ٿي وڃو.

هيءَ مائي ’پيروزان‘ آهي، جا ناري جي پرينءَ پير الله رکئي وساڻ جي ڳوٺ جي وينل آهي ۽ تمام آسودي گهر جي آهي. هن پنهنجي مڙس ۾ جهاد جو جوش نہ ڏسي بدامنيءَ وقت کيس ٻارن ٻچن، ملڪيت ۽ ڍورن سميت حيدرآباد طرف امن واري هنڌ موڪلي ڇڏيو ۽ پوءِ پاڻ وڏي دليري سان آسپاس کي سنڀالڻ لڳي. آخرڪار مارشل لا لڳڻ بعد ڪافي ماڻهن کي ونني هڪ امن جي جڳهہ تي مرڪز قائم ڪيائين.

اتي هڪ دفعہ هڪ غدار مٿس ڪهاڙيءَ سان حملہ آور ٿيو، تہ هن مرچن ڪُٽڻ جي مهلڙي سان سندس اهڙو تہ زوردار مقابلو ڪيو جو نيٺ ڦٽي ساٿو ڪري ڇڏيائينس، ۽ هونئن بہ هٿياربند ملٽريءَ وارن سان اڪثر لنين ۽ بندين سان وار ڪري فتح ياب ٿيندي آهي.

۽ هوءَ نوي ورهين جي، جوانن کان بہ جوان پوڙهي ڏسين ٿو؟ اها ’راڻي سادان‘ آهي، جا مشهور مجاهد ”بچو بادشاهہ“ جي بيگم آهي.

۽ هوءَ مائي ’آسو ڏيءَ عثمان ماڇي‘ آهي، جنهن جو ڳوٺ سانگهڙ کان ٽن ميلن جي مفاصلي تي آهي، هيءَ بہ وڏي بهادر عورت آهي.

هاڻي ڪرم عليءَ مُرڪي چيو، ”۽ هوءَ جا پريان پٽائي گهوٽ جي ڪلام موجب ’پڪي ۾ پدمڻي، چڻ ڏئي وراڪا وچ!‘ سا ڪير آهي؟“

بصران کلي چيو، ”انهي جي پوري خبر اڄ رات جو ظاهر ٿيندي، آءٌ اڳواٽ ٻڌائي مزو نہ ڦٽائيندس. پر ادا، هاڻي ڪيتريون ڳٽي ڪيتريون ڳٽيان. جي مڪيءَ جا مور وڏا مٿير آهن، تہ مڪيءَ جون ٻاگهيون بہ بي شمار آهن.

جڏهين گرفتار ٿيل جاسوسن کي هوش آيو، تڏهين هنن نهايت دکدائڪ نموني سان پنهنجو احوال ٻڌايو تہ ”پيرون مل جي ڳوٺ جي پر واري هوندل ماڇيءَ جي ڳوٺ جا وينل آهيون، اسين پير صاحب جا مريد نہ آهيون، تہ بہ هفتو ڪن ٿيو جو ملٽريءَ وارن ناحق اسان جي ڳوٺ کي گهيرو ڪيو ۽ سڀ مَرد گرفتار ڪري اچي ڪئمپ ۾ ڇڏيائون. ان بعد ڏاڍي مشڪل سان اسان ٻن کي ڇڏيائون، تہ جيڪڏهن اوهين حرن جي ڪنهن وڏي مرڪز جو پتو ڪڍي ايندؤ تہ اسين اوهان سيني کي آزاد ڪنداسون، نہ تہ ڳوٺ ۾ رهيل باقي پوڙها، ٻار ۽ عورتون سڀ گرفتار ڪري ايندا‌سون. ان ڪري اسين لاچار ٿي هن ڪُڌي ڪم ڪرڻ لاءِ آياسون. هاڻي اسين تہ ٻن باهين ۾ اچي مُنا منا ٿيا آهيون، هوڏانهن ملٽريءَ وارن ماريو ۽ هيڏانهن اوهين ٿا ماريو. ٻڌايو تہ ڪاڏي وڃون!“

صحرائي عقاب هنن جي زباني ٻڌي کين چيو، ”چڱو في الحال تہ اوهان جو علاج ٿيندو، پوءِ ڏٺو ويندو.“

تقرير جو وقت سانجهي نماز کان پوءِ جو مقرر ٿيل هو، ان ڪري شام جو همراهہ پاڻ کان پاڻهي پهلوانيءَ جا مظاهرا ۽ مقابلا ڪرڻ لڳا.

اول تہ مَلهن جا مقابلا ٿيا، سنڌ جي مَلهہ ساريءَ دنيا ۾ مشهور آهي، پر هتي بہ اهڙا مٿير ملهہ آيل هئا، جو سندن مقابلا ڏسي حاضرين جي واهہ واهہ ٿي نڪري ويئي.

ان بعد جڏهين شهسواريءَ جا مقابلا ٿيا، تہ ذڪر ڪيل مائي مريم بہ پنهنجي ڪميت سان حصو ورتو ۽ اهڙيون تہ ڪمالاتون ڏيکاريائين، جو ڏسندڙ بي اختيار عش عش ڪرڻ لڳا.

هاڻي وري آيو نشاني بازيءَ جو وارو، ٻيا ننيا ننيا مقابلا هلندي هڪ عجيب مقابلو سامهون آيو، هڪ رواجي ڏاڳي ۾ ڪوڏي ٻڌي، هڪ وڻ جي ٽاريءَ ۾ ٻڌي ان کي لوڏو ڏيئي ٻڌندڙ ماڻهو هٽي ويو، ۽ هاڻي نشاني باز فرلانگ تان بيهي چيو، ”دوستو! حڪم ڪريو تہ گولي ڏاڳي کي هڻان يا ڪوڏيءَ کي؟“

ماڻهن جا آواز نڪتا، ”ڪوڏيءَ کي!“

نشانہ باز چڱيءَ طرح نشان ٻڌي ”پيچ پاڳارا“ جو نعرو لڳايو ۽ ٺڪاءُ جو ٿي گولي، تہ ڪوڏي هيٺ ڪري پيئي ۽ ڏاڳو اڏامي ويو، ’مرحبا صد مرحبا‘ ۽ ’واهہ واهہ‘ جا آواز بلند ٿيا.

هاڻي ڪوڏي ٻڌي لٽڪائي ويئي ۽ آواز ڏنو ويو تہ ’هاڻي ڪوڏيءَ جو وارو آهي.‘ نشانہ باز ٺڪاءُ ڪرايو ۽ ڏسندڙن ڏٺو تہ ڏاڳو سلامت هو، پر ڪوڏي ٽُڪر ٽُڪر!

’هيءُ ڪير آهي‘ ’هيءُ ڪير آهي‘ ’اسان کي هن بهادر جو نالو ٻڌايو وڃي.‘ جا آواز بلند ٿيا.

جواب آيو، ”هيءُ مشهور مٽير، ’سڪيلڙو‘ عرف ’سڪيو راڄڙ‘ آهي!“

هاڻي آواز آيو تہ ڪنهن چوڪري جي مٿي تي صوف رکي، ان جي نشانہ بازي ڪبي.

هيءُ وڏو خطرناڪ ڪم هو، پر يڪدم ٻه بهادر ڇوڪرا نڪري آيا، هو ڇوي ’مون تي صوف رکو‘ هو ڇوي ’مون تي‘ ۽ وري ضد اهڙو، جو نه هو هٽي نه هو هٽي!

انهي تي ماڻهن کي لڱو رؤنشو، ڇوڻ لڳا پلا ملهه وڙهو، پوءِ جيڪو جيتي، انهي تي ٻئي ڄڻا ’يا عليءَ‘ جا نعرا هڻي سندرا ٻڌي اٿيا، هڪ ملهه برابر رهي، ٻي ننڍي جيتي ورتي ۽ سٺ ڏيئي صوف ڪٽي بيهي رهيو.

منتظم وڏي اڳتي آيو، ڪيس آفرين ڏيئي چيائين، ”هن مقابلي ٻدران ٻيو هي مقابلو ٿو ڪجي، ته سامهين انب جي وڻ جي ٽاريءَ جا ٻه پن جدا ٿي بيٺا آهن، انهن مان هينين پن جو نشانو ونو.“

فوراً ملوڪ خاصخيلي نالي بهادر بندوق ڪڍي اچي بيٺو، هن کي ”صحرائي عقاب“ سڏبو هو ۽ سندس نظر به عقاب جهڙي هئي، نشانو ٻڌي گولي ڇڏيائين ته هيٺيون پن اڏامي ويو! ’واه ملوڪ واه‘ ’صحرائي عقاب زنده باد‘ جا نعرا بلند ٿي ويا!

”ساٿيو! دوستو!“ سردار اعليٰ تقرير ڪندي بلند آواز سان چيو.

”اڄوڪو ڏينهن نه فقط اسان حرن جي تاريخ ۾ اهم آهي، پر سنڌ جي تاريخ ۾ به اهم جڳهه والاريندو: اڄ هتي مڪيءَ جا مٽير ۽ سنڌ جا سورما سڀ هن لاءِ گڏ ٿيا آهيون ته ظالم غلام ساز سامراجين ڏانهن پنهنجي روش بابت هڪ فيصلو ڪريون.

انهي ۾ شڪ ڪونهي، ته انگريزن ۽ سندن ڪن ديسي چاڙتن جي ڪوشش سان اسان جو رهبر اعليٰ ’حضرت پير سائين بادشاهه‘ گرفتار ٿي چڪو آهي، جنهن ڪري هن جي دل ۾ آزاديءَ جي جهاد لاءِ جيڪو نقشو رٿيل هو، سو اسان تائين پهچي نه سگهيو آهي، مگر سندس اهو نعرو اسان جي دماغن ۾ گونججي رهيو آهي ته:

”وطن- يا- ڪفن“

۽ اهي ئي ٻه لفظ اسان جي رهبريءَ لاءِ ڪافي آهن.

عام طرح اهو مشهور آهي، ته حضرت پير سائين بادشاهه کي درگاهه شريف تي گرفتار ڪيو ويو هو، مگر اسان جي اطلاعن موجب اهو غلط آهي: پاڻ درگاهه شريف تان ڪيٽي ڏانهن وڃي رهيا هئا، ته اڳيان سيد فتح علي شاهه طرفان سندس باغ ۾ اسپيشل پوليس وارا لڪائي وهاريا ويا هئا، جن دغا سان کين گرفتار ڪيو هو.

۽ اوهان کي اهءُ اها خوشخبري ڏيان ٿو، انهي شاه صاحب کي اسان جو بهادر غازي خان محمد سنجراڻي جوڳي سزا ڏيئي چڪو آهي!

(آواز ”پيچ پاڳارا پيچ!“ ”پيچ پاڳارا پيچ!“)

”اسان جي رهبر اعظم جي گرفتاريءَ بعد اسان لاءِ ٽي رستا هئا:

هڪ ته پيچي وڃي ڪن ٻي خطر هنڌن تي رهڻ.

ٻيو ته ملهار فقير واريءَ پارٽيءَ جي رٿا موجب ستياگرهه ڪرڻ، تيون ته ظالمن، غلام سازن ۽ انهن جي چاڙتن کي گهٽي ۾ گهٽو مارڻ ۽ پاڻ به شهادت حاصل ڪرڻ.

جيئن ته رهبريءَ جو هڪ مرڪز نه هجڻ سبب ڪن ماڻهن پهريان ٻه طريقا آزمايا ۽ جن ۾ پوئين طريقي جي طاقت ناهي: سي اڄا به ازمائي رهيا آهن، مگر انهي مان نتيجو ڪهڙو ٿو نڪري، سو خود ملهار فقير جي لفظن ۾ ٻڌو:

”جيڪي شهرن کي ويجهو هئا، سي شهرن ۾ لڏي وڃي ويٺا، انهن سان وري اهڙي حالت ٿي، جو انهن جون نوجوان عورتون پوليس عملدارن ۽ وڏن ماڻهن پنهنجي گهرن ۾ بنا نڪاح جي وهاري ڇڏيون ۽ ڪيترين سان (زوريءَ) نڪاح وجهي ڇڏيو، جيڪو جماعت وارو فرياد ڪرڻ ايندو هو ته ڪيس جيل ۾ اماڻيو ويندو هو. واهه مارشل لا سڳورا تنهنجون ڪرامتون!“

”ملٽريءَ جي سپاهين کي ڪا عورت هٿ ايندي هئي، ته اهڙو شرمناڪ وحشيانه سلوڪ ڪندا هئا جو ڪي عورتون بيهوش ٿي ونديون هيون ته ڪي مري به ونديون هيون.“

”هڪ دفعي سانگهڙ جي لڳ پونگر جي ڳوٺ کي ملٽريءَ گهيرو ڪيو، ٻچو مري گهوڙي تي چڙهي ڪنهن ڪم سان نڪتو، ته هڪ ملٽريءَ جي (ديسي) سپاهيءَ ڪيس گولي هڻي ڪيرايو. اتي ڪانئين جو پراڻو نار ڊنل پيل هو، هنن غريب ٻچوءَ کي ڪانئين تي رکي باهه ڏنائون، مظلوم ۾ جيستائين ساهه هو، چيچلائيندو رهيو، آخر سڙي ڪانئين ۾ ئي خاڪ ٿي ويو. شهيد جي رڙين تي سندس ماءُ ڳوٺ ڪان نڪتي ۽ رڙ ڪري چيائين، ”چا، توهين انسان نه آهيو، آدم خور آهيو؟.... اسان جي وطن جا ديسي ٿي ڪري اهڙو ظلم ٿا ڪريو، فلنگيءَ جي چوڻ تي ڪتي وانگر اسان کي پٽيو پيا. اهي ڳاڙهي منهن وارا ٻاندر (انگريز) اسان جي ملڪ ۾ سدائين نه رهندا، توهين ۽ اسان هتي رهنداسون، ۽ نه توهان جي مارڻ سان اسين ڪُتي ڪونه پونداسون، ۽ نه ملڪ ڇڏي ويندااسون. هي ملڪ ’اسان جو‘ آهي، اسين رهنداسون، پر توهان جا آقائون نه رهندا!

”ايتري ۾ ملٽريءَ جي سپاهين ڳوٺ جي ماڻهن کي گرفتار ڪري آندو، انهن ۾ ڪي پوڙها، ڪي ڏهن سالن جا ٻار به هئا، شهيد جي والده رڙ ڪري چيو، ’او ڪاسائيو! او بي رحمو! خدا توهان جو خانو خراب ڪري، ڪتي جي موت مرو، انهن پوڙهن ۽ معصوم ٻارن اوهان جو ڇا بگاڙيو آهي؟‘

ملٽري آفيسر ڏند ڪرٽي ڪِيس لَڪڻ هڻڻ شروع ڪيا، جو هوءَ رڙيون ڪندي بيهوش ٿي ويئي ۽ ملٽري آفيسر حڪم ڪيو ته هن پوڙهيءَ ڪُتيءَ کي هت اُس ۾ ئي مرڻ ڏيو، هاڻي هلو.

”رمضان شريف جي مهيني ۾ مان (ملهار فقير) تراويحون پڙهائي رهيو هئس، ته ملٽريءَ اسان جي مسجد کي گهيرو ڪيو ۽ نماز بعد اسان کي گرفتار ڪري سانگهڙ وٺي ويئي ۽ ٿاڻي جي ايڏي ننڍي ڪمري ۾ بند ڪيو، جو سمهڻ ته ڇا، سپ ويهي به نه سگهندا هئا. هن نموني سان هن بلئڪ هال ۾ ٿي ڏينهن گذارياسون، اسان کي ڪائڻ لاءِ ڪجھ به نه ڏنائون. هڪڙي چوڪري چيو ته ’بُک لڳي آهي‘ ملٽري آفيسر جواب ڏنو ته ’توهان کي ڪارائينداسون ته اسان جي ڪوني پائخاني سان خراب ڪندؤ، پل مري وجو!‘ اهڙي نموني ست ڏينهن ڪجھ ڪائڻ لاءِ نه مليو، بک جي ڪري اسين تمام ڪمزور ٿي ويا هئاسون، اهڙيءَ حالت ۾ به اسان مان ڪن ڪان پاڻي پرايو ويندو هو، ته ڪن ڪان اٿي جون ڳوٽيون ڪٽايون وينديون هيون. بُک جي ڪمزوريءَ ڪري سامان ڪٽندي ڪري پئون ته ماريو ويندو هو.

”ڪشنو گرگلو چريو هو، صفا اگهاڙو ڦرندو هو، پر ڪجھ تازو تڪڙو هو، ان ڪري ڪيس به ملٽريءَ گرفتار ڪري ڪيترو ئي عرصو قيد رکيو.

”هڪ مينهن جي ڌنار کي ملٽري پڪڙي آئي. ماڻهو هن کي ’خاڪو‘ سڏيندا هئا، آفيسر جو هن کي ’خاڪو‘ سڏيندي ٻڌو ته پڇيائين، ’ڪيا تم ڊاکو هو؟‘

هن ابوجھ اهو اکر نه سمجهندي جواب ڏنو، ’ها صاحب مان خاڪو آهيان‘ ته آفيسر صاحب نالي جي نه سمجهڻ سبب حڪم ڪيو ’اسڪو ڦانسي ديدو، لٽڪائو سالي ڪو!‘

”عورتون پنهنجي ٻچن لاءِ ماني تيار ڪري رکنديون هيون، پر خبر پوندي هئي ته هنن کي انگريزي ملٽريءَ وارن گولين جو شڪار ڪري ڇڏيو، اهو ڊڪيل طعام ڏسي مائرون پنهنجي اولاد کي پڪارينديون هيون ته ’پٽ اچ، تنهنجي مانيءَ جي مهل ٿي آهي‘ ائين پڪاريندي کي ويچاريون چريون ٿي وينديون هيون.

”ڪيترا ماڻهو پوليس هٿ سان پڇائي وري ڪين پڪڙائي ڦاسيءَ تي چاڙهيو. جن مان ڪيترا ته حُرن کي سڃاڻندا به ڪونه هئا.“ (پنهنجون پڇارون ۽ تاريخ حريت سنڌ)

”هاڻي اچ اسان کي فيصلو ڪرڻو آهي ته ڇا، اوهين ان نتيجي تي راضي آهيو؟

ڇا اوهان کي اها ڳالھ پسند آهي، ته انگريزي ملٽريءَ ۽ پوليس وارا اسان جي مردن خواھ عورتن کي ڦرين، مارين ۽ بي عزت ڪن؟

ڇا، اوهين انهن نتيجن تي به راضي آهيو، ته ملهار فقير جي اطلاعن موجب انگريزي ملٽريءَ وارا بيڪس عورتن سان ايتري قدر ڏاڍائي ڪن، جو هو مري وڃن؟

ڇا، اوهان کي اهڙن رهزنن کي پنهنجي ملڪ ۾ برداشت ڪرڻ ۾ ڪابه غيرت ڪانه ايندي؟

ڇا اوهان اهو پهاڪو وساري ڇڏيندؤ ته:

مال صدقو سِر جو

سِر صدقو لڄ جو؟

جي نه، ته پوءِ غيرتمند بهادر بڻجي اُٿو ۽ انهن ظالمن ڪان پورو پورو انتقام وٺو، جن اسان جي فردن ڦريو، لٽيو ۽ بي عزت ڪيو آهي، هنن جون ڪوپريون چُور چُور ڪريو، سندن سَنڌ سَنڌ وڍيو، سندن جسمن کي پروڻ بڻايو.

۽ نه فقط انهن کي، بلڪ جيڪي به اسان جا ديسي غدار سندن چاڙتا بڻيا آهن، تن جي به رت جا درياءَ وهايو، جيئن هڪ ايراني شاعر لاهوتيءَ چيو آهي ته:

”در خونِ خائنانِ وطن واجب است غسل

در شرعِ انقلاب، به نصِ کتابِ سرخ.“

(انقلابي بي شريعت جي ڪربلائي ڪتاب جي آيتن موجب وطن جي ظالمن ۽ غدارن جي رت سان غسل ڪرڻ واجب آهي.)

اُٿو پائرو، اُٿو ڀينرون، اُٿو اي سنڌ جا شيرو، اُٿو اي مڪيءَ جون شينهڻيون، انهن ظالمن ۽ غدارن ڪان پنهنجي انهن پائرن ۽ ڀينرن جو انتقام وٺو، جي انهن رهزن هٿان ماريا ۽ بي عزت ڪيا ويا آهن.

قرآن پاڪ جي ارشاد موجب اوهان مان هر هڪ تي واجب آهي، تہ هنن جا گهٽ ۾ گهٽ ڏهہ ڏهہ عدد ضرور جهنم رسيد ڪريو.

يقيناً هو بہ اسان تي وار ڪندا، پر اسين 'وطن جا شهيد' ۽ 'آزادي جا شهيد' ٿينداسون ۽ هو ڪتن جي موت مرندا.

اسان تي اسان جو آئينده نسل فخر ڪندو ۽ هنن تي مرڻ بعد بہ دائمي طرح لعنت پيئي وسندي.

ڇا توهين تيار آهيو؟

(آواز: 'اسين تيار آهيون، بلڪل تيار آهيون')

"تہ پوءِ اُٿو، سِرن سان ڪفن ٻڌي اُٿو، اهو پر زور نعرو لڳائي اُٿو تہ:

'وطن'—يا– 'ڪفن'

۽ انهن ظالمن ۽ سندن چاڙتن کي آگاهہ ڪريو تہ:

"ڪڍڻ سنڌ!"

سنڌ خالي ڪريو اي رهزن سامراجيو!

جي نہ، تہ هن اسان جي مقدس سرزمين تي اوهان جو سَنڌ سَنڌ وڍبو، اوهان جو هر فرد هتي ڪتي جو ڪاچ ٿيندو. هيءَ سرزمين اسان جي آهي، اسان جي وڏن جي آهي، ڪنهن بہ سامراجيءَ يا ان جي چاڙتي جو هن جي هڪ انچ تي بہ حق ناهي: اسين ۽ اسان جا آئينده نسل اسان جي هن مقدس سرزمين تي قبضو ڪندڙن ظالمن رهزنن خلاف تيستائين جهاد جاري رکندا، جيستائين هنن سامراجين جو هڪ فرد بہ هتي موجود هوندو!

نعرو لڳايو:

"ڪڍڻ سنڌ!

"سنڌ خالي ڪريو!

"آزاد سنڌ زنده باد!

"سامراجي مرده باد!

"سامراجين جا چاڙتا مرده باد!

"وطن جا غدار سدا برباد!

"دوستو! اگرچہ هن جهاد آزاديءَ ۾ اسان جي جماعت ۾ بہ هندو يائر شامل آهن، پر ٻيا هندو يائر سڄي ملڪ ۾ اهو جهاد ڪري رهيا آهن ۽ جيئن ساري هندوستان ۾ سامراجين تي وار ڪري رهيا آهن، تيئن سنڌ ۾ بہ سندن وار جاري آهن، ۽ هڪ بهادر سنڌي هندو نوجوان 'هيمو ڪالاڻي' تہ انهي مقدس ڪوشش ۾ ڦاسيءَ بہ چڙهي چڪو آهي، پر ٻيا ڪيترا جيل پري چڪا آهن.

ياد رکو،

هيءُ آزاديءَ وطن جو جهاد رڳو اسين نہ ڪري رهيا آهيون، بلڪ دنيا جي ٻين ڪافي غلام ملڪن ۾ بہ جاري آهي. اهي بہ اسان کان گهڻو وڌيڪ ڪمزور آهن، پر هڪڙا مرندا وڃن ٿا، ٻيا انهن جي لاشن جي ڍيرن مٿي بيهي ظالمن تي وار ڪندا وڃن ٿا، ڪامياب ٿيندا وڃن پيا؛ جهاد وطن ۾ سنڌ اڪيلي نہ آهي، پر ساري جهان ۾ اهو جهاد پنهنجي پنهنجي نموني تي هلي رهيو آهي ۽ اهو وقت پري ناهي، جو سڄيءَ دنيا مان غلاميءَ جون پاڙون پٽجي وينديون."

'انشاءالله' 'انشاءالله' جا آواز بلند ٿيا!

هاڻي ڪمانڊر سيني ڏانهن ڏسي چيو، "اجوڪي ڪاروائي منهنجي هن تقرير تي ختم آهي، هن بعد وڌيڪ ڪاروائي سيان رات ٿيندي، ۽ اها صرف انتظامي هوندي، اهي چويهہ ڪلاڪ آءٌ سيني صاحبن کي سوچڻ لاءِ ڏيان ٿو، جيڪي بہ صاحب هن فيصلي بعد بہ هن پروگرام سان متفق نہ هجن، اهي مهرباني ڪري خاموشيءَ سان، عزت ۽ احترام سان اسان کان جدا ٿي وڃن، جيئن هڪ پختون شاعر چيو آهي تہ:

گريزد از صفِ هر ڪہ مرد غوغا نيست،

ڪسي ڪہ ڪشتہ نہ شد، از قبيلہ ما نيست!

(جيڪو بہ شخص ويڙهو نہ هجي، سو مهرباني ڪري اسان جي صفن مان نڪري وڃي، جيڪو شهيد نہ ٿيو، سو جڻ تہ اسان جي قبيلي مان ئي نہ آهي!)

۽ (وڏي آواز سان) هن بعد به ڪو گدڙ اسان شينهن سان گڏ رهيو ۽ ڪار مردان جي مهل ۾ پچ پائي پڳو، ته اسان ڪليو ڪلايو اعلان ڪريون ٿا، ته هن کي خود اسان جي گولي ئي پورو ڪندي ۽ اهو ڪتي جي موت مرندو. اسان کي اهو ڪم سر انجام ڪرڻ ۾ ڪابه دوستي، ڪوبه لحاظ، ڪابه عزازت آڏي ڪانه ايندي!"

"پيچ پاڳارا پيچ!" ۽ "وطن- يا- ڪفن" جي نعرن سان هيءُ اجلاس ختم ٿيو، هاڻي سردار حڪم ڪيو ته هيءُ "شمشير و سنان" وارو پروگرام پورو ٿيو، هاڻي "چنگ و رباب" جو دور شروع ٿئي، جو روح کي تسڪين ڏيڻ جو هڪ ذريعو آهي.

هيءُ ٻڌي جماعت جا فنڪار مرد، عورتون ۽ ڇوڪرا رقص و سرود، آواز و نغمه جو پروگرام پيش ڪرڻ لڳا، ته اڳ ۾ ئي سيٽ سڳنومل وڏي اسٽيج تي آيو ۽ چوڻ لڳو، "ساٿيو! غازيو! اڄوڪي مبارڪ موقعي تي اسان سنڌ جي هندن جا جذبات به ٻڌو!

هن اول ته ڪنور ڀڳت جي طرز سان تان ڪيڻي ۽ پوءِ نهايت پرسوز ۽ پرجوش آواز سان هوند راج 'دڪايل' جو شعر ڳائڻ لڳو:

"مرنداسون- مگر- سنڌ کي آزاد ڪنداسون،
آزاد ڪنداسون- اسين- آباد ڪنداسون!
تون سنڌ جي سودي لئہ سِٿون جيڪي سٿين ٿو،
تنهنجون سي رِٿون رهزني برباد ڪنداسون!
بمرگولا هوائن مان ۽ گوليون پيو وَسائج،
سينن کي ستمگر اسين فولاد ڪنداسون!
سنڌين جا پڳل پونگڙا برباد پلي ڪر،
جي فرش ويو، گهر عرش تي ايجاد ڪنداسون!
ورثي ۾ ڇڏينداسون نه، پوين لئہ غلامي،
هن ڪوڙهه ۾ ڪمزور نه اولاد ڪنداسون!"

هن غزل تي بي اختيار نعرا بلند ٿيا:

"غلامي مرده باد!
"سامراج مرده باد!
"سامراجي چاڙتا مرده باد!
"وطن فروش مرده باد!
"آزاد سنڌ زنده باد!

سڳنو خاموش ٿيو ته ڇم، ڇم، ڇم جو آواز آيو ۽ اسٽيج جي هڪ پاسي کان هڪ ارڙهين ورهين جي نهايت خوبصورت نوخيز نازنين، ناچ گاني جا ڳاڙها ڪپڙا پائي پنهنجي ڪجهه ساٿين ۽ ساٿياڻين سان اسٽيج تي آئي، ۽ سيني کي هٿ ٻڌي سلام ڪري، هڪ پرسوز تان ڪيڻي، شاهه جو ڪلام اُچاريائين!

چو ٿيون پڇايو پنڌ پيرا وو پيرا،
واٽون وندر جون ورڻ پيا ڏسيندا.
وو چو ٿيون پڇايو....

هيءُ ڪافي نه هئي، پر هڪ آڳ هئي، جنهن تفريح جي صورت ۾ ڪنن جي وسيلي دل و دماغ تائين سونهاري سيد جو اهو پيغام پهچائي ڏنو، جنهن بعد ڪنهن ٻئي پيغام جي ضرورت ئي ڪانه هئي.

هيءُ وقت جي راڳڻي هئي، جنهن کي هن اهڙي ته ڪامياب طريقي سان پيش ڪيو جو بار بار 'واهه واهه'، 'صدقي صدقي' جا آواز بلند ٿي رهيا هئا. قابل ڳائيندڙن وانگر هن انهي مختصر ڪافيءَ کي سُر جهلائيندڙن ساٿين سان پورو ڪلاڪ پئي هلايو، ۽ هر مصرع تي ڪيترائي شاهه صاحب جا موزون بيت پئي اچاريائين، اگرچه پروگرام وڏيڪ به هو، مگر سردار نٿي چاهيو ته هيءُ اثرات سڄي رات سيني جي دلين تي ڇانيل هجن، تنهن اشاري سان پروگرام ختم ڪيو ۽ سيني کي اجازت ڏيئي، هن کي اسٽيج تي ترسڻ جو اشارو ڪيو.

اسٽيج خالي ٿيڻ بعد هن وڏي ٿري رواج موجب سندس مٿي تي هٿ رکي چيو، "چا نالو اٿيئي ڏيءُ؟"

”زينب، - سردار!“

”آءٌ خوش ٿيندس، جيڪڏهن مون کي اڳتي ’سردار‘ بدران ’بابا‘ سڏين؛ ڪنهن جي ڌيءُ آهين تون؟“

هڪ اوچنگار ڏيئي پنهنجو سر سندس سيني ۾ لڪائي زينب جواب ڏنو ”تنهنجي بابا!“

ڳراٽڙي پائي سندس پيشانيءَ تي چمي ڏيئي سردار چيو، ”مون کي تو جهڙيءَ ڌيءُ جو پيءُ سڏائڻ ۾ فخر ٿيندو؛ پر ظاهري طرح تنهنجا ڪي تہ مائٽ هوندا؟“

”منهنجو ڪوبہ مائٽ ڪونهي بابا، مون کي ڪابہ خبر ڪانهي، تہ آءٌ ڪير آهيان، ڪٿي جي آهيان. منهنجي پاليندڙ ماءُ مون کي مڪيءَ جي ٻيلي مان آگوٺو چوسيندي لڌو هو، آسپاس تمام ڪافي رت وهيل هو، جنهن مان معلوم پئي ٿيو تہ منهنجا مائٽ سڀ ظالمن ماري ڇڏيا هئا.“

”تو هيءُ فن ڪٿان سکيو؟“

”منهنجي پاليندڙ ماءُ هڪ لنگهي (ڳائڻ وڄائڻ واري) هئي، آءٌ انهن ۾ رهندي نہ فقط از خود اهو سکي ويس، پر مون کي هن ڪلا سان دلي اُنس آهي.“

”ڌيءُ زينب! اسان وٽ مجاهد تہ تمام گهڻا آهن، پر اهڙا ڪلاڪار بهادر نهايت ٿورا آهن، جي جاسوسيءَ جو ڪم سر انجام ڏين، ۽ ظالمن جا قيمتي راز هٿ ڪن. ڇا، تون انهي ڏِس ۾ اسان جي مدد ڪندينءَ؟“

”دل جان سان بابا“ زينب ڪنڌ جهڪائي هٿ ٻڌي چيو، ”هڪڙي مجاهده جڏهين سر ڏيڻ لاءِ سنيري اچي ٿي، تڏهين باقي ڪهڙي ڳالهہ لاءِ تيار نہ ٿيندي؟“

”مگر ڌيءُ“ سردار ڳنڀير ٿي چيو، ”هيءُ ڪم سر ڏيڻ کان بہ وڌيڪ خطرناڪ آهي، تون انهن رهزنن جي اڏن ۾ ويندئين، جي وڏا مهذب سڏائيندي بہ وڏا وحشي آهن. تمام وڏو خطرو آهي، تہ هو تنهنجي عزت تي بہ حملو نہ ڪن.“

”مون کي منهنجو الله پناهہ ڏيندو بابا!“ زينب آگر آسمان ڏانهن ڪندي چيو، ۽ وري ڳنڀيرتا سان چيائين، ”پر، جيڪڏهين خدانخواستہ ڪو بيو واقعو پيش آيو، تہ بہ آءٌ انهن سان ٿينديس، جن لاءِ پٽائي گهوٽ چيو آهي:

تن جيسر ميراڻين جس، جي لله ڪارڻ لنديون!

ممڪن آهي تہ مون هڪڙيءَ جي عزت جي قرباني ٻين سون ابوجهن جي عصمت جو بچاءَ بڻجي.“

”مگر بابا! آءٌ جاسوسيءَ جي فن مان ڪجهہ بہ واقف ڪانہ آهيان.“

”توکي هيءُ مجاهد ٽريننگ ڏيندو.“ سردار هڪ ننڍڙي جهڳٽي طرف اشارو ڪيو، تہ عين ان جي وچ مان هڪ وجيهہ ۽ بارعب نوجوان نروار ٿيو ۽ مرڪندو ادب سان سلام ڪري اچي بيٺو.

”هيءُ اسان جي سي- آءِ- ڊي کاتي جو اعليٰ آفيسر ’جيئندو‘ آهي“ سردار چيو، ”هيءُ انهي فن جو اهڙو تہ ماهر آهي، جو (مرڪي) سچ پچ تہ هن جي ڪنهن بدليل ويس وقت هن جي ڪا دل گهري بہ هن کي مشڪل سڃاڻي سگهندي!“

”مگر آءٌ تڏهين بہ سڃاڻي ڏيکاريندس، سردار،“ زينب دل ئي دل ۾ چيو، سندس روح ۾ هڪ ٽڙڪي ٽڙڪي ليڪ بلند ٿي رهي هئي.

”ڌيءُ زينب!“ سردار ڳنڀير ٿي چيو، ”اسان جي هيءَ مهم صاف صاف قربانيءَ جي مهم آهي، ڪُلي ڪُلائي ”گوريلا جنگ“ آهي، جنهن جو مقصود صرف دشمن کي گهٽي ۾ گهڻو نقصان پهچائي، شهيد ٿيڻ آهي. فتح جو حصو- جيڪڏهن قادر اسان کي بنا ڪنهن اميد جي ڪٽي ڏنو- تہ سندس ڪرم؛ پر اسان پنهنجي پروگرام ۾ اهو آئينده نسل لاءِ ئي ڇڏيو آهي.

مختصر ٽريننگ بعد اهو توتي ڇڏيو ويندو، تہ تون ظالمن وٽ پهچڻ ۾ ڪهڙا ذريعا ٿي اختيار ڪرين، ڪيئن ٿي ڪاميابيون حاصل ڪرين ۽ ڪيئن پاڻ جهڙين ٻين ’وطن ڄاين‘ کان ٿي گوءِ کٽين!“

هاڻي سردار ٿوري ساهي کڻي نهايت ڳنڀير آواز ۾ چيو، ”اسين انساني جذبات، انساني ڪمزورين ۽ جبلتن کان اڻ واقف نہ آهيون، جائز مسرتن کان پاڻ ۽ پنهنجن ساٿين کي محروم ڪرڻ اسان جو پروگرام ناهي؛ مگر ڌيءُ! جيئن اسان ’جيئندي‘ ۽ ٻين مجاهدن کان اهو ”ڏاڙهيءَ جو عهد“ ورتو آهي تہ هو وطن جي آزاد ٿيڻ تائين جماعت جي اجازت بنا ڪنهن بہ عيش کي ويجهو نہ ويندا، تيئن ٻين مجاهدياڻين وانگر توکان بہ ’سينڌ جو قرار‘ طلبيون ٿا!“

”خدا تعاليٰ منهنجي هن سينڌ جي عزت کي برقرار رکندو بابا“ زينب پنهنجي سينڌ جي چڳ پڪڙي، بي اختيار سردار جي قدمن کي لڳائيندي چيو.

وري بہ ڪيس اثاري سندس نراڙ چمي سردار چيو، ”پاڪ پروردگار تنهنجي سينڌ سلامت رکندو ڌيءُ! مون کي هاڻي اوهان تي ڪلي اعتماد آهي. وچو، ڌٽي اوهان جو نگهبان هجي، جيستائين توهين خالص انهي ڪارڻ جهاد ڪريو، تيستائين هر وقت ان کي پاڻ سان گڏ سمجهجو!“

زينب تہ جيئندي سان گڏ سندس لانڍيءَ ڏي- ۽ وري رات جي وقت- وچڻ ۾ هبڪي رهي هئي، پر جڏهن سندس لانڍيءَ اندر گهڙي، تڏهن ڪيترين ئي بيون مجاهد عورتون ۽ مرد وينل ڏٺائين، جي هن کي پر اشتياق نظرن سان ڏسي رهيا هئا.

”خوش آمديد، اسان جي ڪاتي جي نئين ڪارڪن!“ هڪ سندس هم عمر نازنين مرڪندي چيو، ”منهنجو نالو فريدان آهي، ۽ ڪاتي جو نالو ’نمبر انون‘ آهي، ڏسون تہ اسان جي نئين ساٿياڻي اسان ڪان ڪيتري قدر گوءِ ٿي ڪٽي.“

”آءٌ بہ نئون ساٿي آهيان، منهنجيون ڀچڙيون!“ سيني حيران ٿي مَردن جي ٽوليءَ ڏي ڏٺو، ’غازي سگنو‘ مُرڪي رهيو هو! ”مون کي اجا مڪمل فوجي بڻائڻ ۾ ڳاجي هبڪي رهيا آهن، تنهن ڪري في الحال تہ ٿيندس ’سانگهڙ سرڪار‘ جو سپي آئي ڊي، پوءِ ڏٺو ويندو.“

’سانگهڙ سرڪار‘ ’سانگهڙ سرڪار‘ بہ- ٽي آواز بلند ٿيا، جيئندي کِلي چيو، ”سيٺ وڏا، هي نئون نالو تو ڪٽان بڻايو آهي؟“

”جتان ’غازي سگنو‘ بڻيو، اتان ’سانگهڙ سرڪار‘ جو نالو بہ بڻيو آهي، پڳوان ڪندو تہ ڪنهن وقت هيءَ سانگهڙ سرڪار هڪ آزاد سرڪار هوندي، ۽ آءٌ سندس ’فنئنس منسٽر‘ هوندس.“

”توکي هينئر بہ فنئنس منسٽر بڻايو ويندو، غازي سگنا!“ سيني چرڪ پري هن آواز تي نهاريو، سردار اعليٰ يا ڪمانڊر ان چيف اچي رهيو هو، سپ ادب مان اٿي بيٺا.

سردار مُرڪي چيو، ”اسان کي تنهنجو تجويز ڪيو نالو ’سانگهڙ سرڪار‘ ڏاڍو پسند آيو آهي: انهيءَ جي انعام ۾ توکي ’سانگهڙ سرڪار‘ جو ’فنئنس منسٽر‘ يا ’مالي وزير‘ بڻائجي ٿو. سياڻي شام جو جيڪا ’انتظامي ڪانفرنس‘ ويهندي، ان ۾ ’ماليات‘ بابت مهرباني ڪري پنهنجيون سپ رِٿون بڻائي اچج.“

”رِٿون نہ جناب،“ سيٺ سگني مل کِلي چيو، ”مان تہ ’بجيٽ‘ پيش ڪندس ’بجيٽ‘!“

سپ کِلي پيا، سردار گنڀير ٿي چيو: ”۽ انشاءالله تعاليٰ اها بجيٽ نہ فقط منظور ٿيندي، مگر تڪميل تي بہ پهچائي ويندي.“

رات جو آرام ڪرڻ بعد جڏهن صبح جو سپ جاسوس عورتون نويڪليون ٿي وينيون، تڏهن زينب چيو تہ ”اديون، آءٌ نئين آهيان- هينئر پاڻ کي ڪو خاص ڪم بہ ڪونهي- چونہ اوهين مون کي پنهنجا احوال ٻڌايو تہ انهن مان مون کي اوهان جي واقفيت بہ ملي ۽ اوهان جي تجربن مان اڳتي سبق بہ پرايان!“ هن جي اها صلاح سيني کي ڏاڍي پسند آئي. سپ کان اول مائي ”بيگو زال اسماعيل رند“ پنهنجو داستان ٻڌائڻ شروع ڪيو:

آءٌ ٽنڊي الهيار جي پرسان رندن جي ڳوٺ ۾ جايس. منهنجي شادي تيرهن ورهين جي عمر ۾ مڪي ٻيلي ۾ رهندڙ اسماعيل رند سان ٿي. پاڻ سکيو ستابو هو. وٽس ويهارو ڪن ايڪڙ زمين ۽ ڪافي مال هو.

اسماعيل رند نهايت بهادر ۽ بي ڊپو انسان هو. رند قوم ۾ وڏي عزت رکندو هو. سندس دوستي بہ دلير انسانن سان هئي. بعضي ڌاڙيل، ڀاڙيدار ۽ پَڳل ماڻهو بہ وٽس پناه وٺندا هئا. بہ دفعا هو پاڻ بہ جيل ڪاٽي آيو هو.

غازين جي تنظيم شروع ٿيڻ تي منهنجي خاوند بہ ان ۾ سرگرم حصو وٺڻ شروع ڪيو ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ ترقي ڪري هڪ ڪمانڊر جي درجي تي پهچي ويو. غازي تحريڪ سندس طبيعت ۾ وڏو ڦيرو آندو. پهريائين تہ هو ڌاڙيلن کي پناه ڏيڻ پنهنجو شان سمجهندو هو- پر هاڻ هو نيڪ نمازي بڻجي ويو ۽ پنهنجي ڪم ڪار کان سواءِ اوقٽو ماڻهن سان رستو رکڻ ڇڏي ڏنائين.

اسان وٽ ملڪيت تہ جام هئي- پر اولاد کان محروم هئاسين. سو اسان ملڪيت تہ ڪئي غازين جي حوالي ۽ پاڻ وري گوريلا دستن ۾ شامل ٿي وياسين. مرڪز ۾ مون کي دستوري ملم پٽيءَ ۽ رڌ پچاءَ سان گڏ گهوڙي سواري ۽ بندوق وغيره هلائڻ جي تربيت پڻ ڏني ويئي ۽ آءٌ انهن معاملن ۾ پڙ ٿي ويئس.

هڪ ڏينهن اسان جي جٿي کي بہ ڇاپي مارڻ جي هدايت ملي. اسان گهاٽو ٻيلو پيرين پنڌ اُڪري، نارو ٿيپي صحرائي علائقي ۾ داخل ٿياسون جتي هٿياربند غازي اسان لاءِ اُٺ جهليو بيٺا هئا. اُنن تي سوار ٿي اسان اڳتي وڌياسين. سانجهيءَ کان ڪلاڪ کن اڳ اوچتو پر وارين پِٽن مان هڪ غازي ظاهر ٿيو ۽ چيائين تہ، ”هن طرف اچو- ’صحرائي عقاب‘ اوهان جي انتظار ۾ آهي!“

’صحرائي عقاب‘ جو نالو ٻڌي اسان محسوس ڪيو اڳيان ضرور ڪا وڏي مهم آهي جو هن اسان جي مدد طلب ڪئي آهي، چاڪاڻ ته عام حالتن ۾ هو پنهنجي دستي ڪان ئي ڪم وٺندو آهي. اوهان کي خبر آهي ته ’صحرائي عقاب‘ اسان جي نامور جانباز مجاهد ’ملوڪ خاصخيليءَ‘ جو لقب آهي. هو اسان جي صحرائي علائقي جو جڻ ته روح آهي جنهن کان سواءِ بدن بيڪار آهي.

’صحرائي عقاب‘ ڏاڍي محبت سان اسان جو استقبال ڪيو ۽ رات آرام سان گذارڻ لاءِ چيائين. فجر مهل اسان سندس جٿي سان گڏ اُٺن تي سوار ٿي پٽن جي اڻ کٽ سلسلي ۾ سفر شروع ڪيو. اسان جملي 75 مجاهد هئاسون. اسان کي پٽن جي پويان 300 فوجين جي هڪ ڪئمپ تي حملو ڪرڻو هو. ڪاميابيءَ جي حالت ۾ اسان کي وڏي انداز ۾ بندوقون، بارود ۽ ٻيو سامان هٿ اچڻ جي توقع هئي.

دشمن تي حملي ڪرڻ لاءِ 25-25 مجاهدن جا دستا ناهيا ويا. ’صحرائي عقاب‘ ڪافي اڳتي اڪيلي سر هلندو رهيو ۽ ٽيئي دستا خبرادريءَ سان سندس پوئتان هلندا رهيا. هڪ پٽ جي اوٽ ۾ اڌ ڪلاڪ کن دوبينيءَ سان صورتحال جو جائزو وٺڻ کان پوءِ هن ٻن دستن کي کاٻي ۽ ساڄي طرفان اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو ۽ هڪ دستي سان پاڻ اڳتي وڌڻ لڳو. مناسب مقام تي پهچي، صحرائي عقاب حملي جو حڪم ڏنو: ’شاباس شڪاري- هاڻ ٽنهي طرفن کان نشانا ٻڌي گوليون هلايو. خبردار! هڪ گولي به خطا نه وڃي!‘

اُن وقت فوجي چانهه وغيره پي رهيا هئا. ڪن ٿورن کي ورديون پاتل هيون. وٽن هٿيار به ڪونه هئا. گولين جي اوچتي وسڪاري کين بدحواس ڪري ڇڏيو. هو پناهه وٺڻ ۽ هٿيار کڻڻ واسطي بدحواس ٿي هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙڻ لڳا. حواس بجا اچڻ تي هٿيار کڻي مورچن ۾ ويٺا، پر هيناهينءَ تي هجڻ ڪري بچاءُ ڪرڻ مشڪل ٿي پين. اسان کين پڪڙن وانگر پچڻ شروع ڪيو. جلد ئي دهشت وچان هنن فرار جي راهه ورتي.

هن معرڪي ۾ اسان کي سانيڪو ڪن رائفلون، هزارين گوليون، سنگينون ۽ ٻي انداز راشن هٿ آيو. انهيءَ مان ڪافي حصو ’صحرائي عقاب‘ اسان جي حوالي ڪندي چيو ته، ”مکيءَ جي سردار کي سلام ڏيئي چوندا ته هي ادنيٰ تحفو منهنجي طرفان آهي- آئينده به، ٻيو مال جلد ئي پيش ڪبو!“

اسان هاڻي تيزيءَ سان پنهنجي مرڪز ڏانهن رُخ ڪيو. مکيءَ جي ٻيلي کان 5 - 6 ميل اوريان هئاسون ته اوچتو ڏاکڻيءَ ڪُنڊ کان وڏو غبار اُٿيو ۽ اُٺن تي سوار فوجين جو دستو نظر اچڻ لڳو، جن جو رُخ اسان ڏانهن هو. اسان به ٻيلي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اُٺن کي تيز ڪيو. پر ٻيلي کان باقي اڌ ميل کن اوريان فوجين جي گولين اسان تي وسڻ شروع ڪيو. اسان جي سردار ڏهن مجاهدن کي اُٺن تان لهي، مورچا ناهي، فوجين جي اُٺن کي نشانو بڻائڻ جي هدايت ڪئي ۽ رهيل مجاهدن کي تيزيءَ سان ٻيلي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ حڪم ڏنو. سندس اها سوچ ڪامياب ٿي. غازين جي فائرن فوجين جي پهرين قطار بيڪار ڪري ڇڏي. سندن اُٺن فوجين سميت اچي گوڏا کوڙيا، حملہ آور فوجين جو تعداد ڏيڍ سؤ کن هو، جنهن ڪئمپ تي صحرائي عقاب حملو ڪيو هو، تنهن جي ويجهو اهي خيمہ زن هئا ۽ کين وائرليس ذريعي مدد لاءِ گهرايو ويو هو.

اسان جي گولين جي ڪري پهريائين ته هو پريشان ٿي پيا- پر پوءِ جلد ئي هو اُٺن جي پاکڙن ۽ پاٽيءَ جي ٽانڪين پويان مورچا ناهي، جنگي مهارت سان فائرنگ ۾ جُنبي ويا. جيئن ته ٻئي ڌريون مورچن ۾ محفوظ هيون، تنهن ڪري اها فائرنگ بي سود رهي. اسان ته اهو معرڪو ساٿين کي ٻيلي ۾ داخل ٿيڻ جي مهلت لاءِ شروع ڪيو هو. فوجي وري اسان جي تعداد بابت منجهيل هئا. پر انهيءَ وچ ۾ هن زبردست فائرنگ جو پڙلاءُ وڃي ’صحرائي عقاب‘ جي ڪئمپ تائي پهتو. اڌ ڪلاڪ اندر اهي به اچي فوجين جي پويان پهتا.

هاڻ فوجي ٻن باهين ۾ ڦاٿا، مجبور ٿي، جان بچائڻ لاءِ فائر ڪندي، ساٿين جا لاش لتاڙيندي ۽ تمام گهڻا هٿيار ۽ بارود ڇڏي وٺي ڀڳا. انهن لاشن ۾ هڪ لاش سندن ميجر جو پڻ هو. اسان کي هن معرڪي ۾ به پنجاهه کن رائفلون، هزارين گوليون ۽ ٻيو سامان هٿ آيو. اهو سامان گڏ ڪري اسان ٻيلي ۾ داخل ٿياسون ۽ مرڪز ڏانهن رخ ڪيو.

رستي تي اسان کي هڪ قافلو نهايت بري حالت ۾ مليو. پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو ته هو ’حر‘ نه هئا بلڪ ناري ۾ رهندڙ ’سانوٽيءَ‘ جا ماڻهو هئا، جيڪي ٿر ۾ وس جي منڊ ۾ وانڍون لڳائي رهندا هئا. هن سال به ٻي خبريءَ ۾، دستور موجب پنهنجو رستو وٺيو پئي ويا ته اوچتو ملٽريءَ وارن جو نزلو مٿن نازل ٿيو. پر ملٽريءَ وارا فقط ڏهه ٻارنهن هئا. سو هيءُ پنهنجا ڍور ۽ سامان وٺن ڇڏي ڀڄي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا ۽ اچي ٻيلي ۾ پناهه ورتائون. انهيءَ افراتفريءَ ۾ ڪن جا ٻار ٻچا وڇڙي ويا. ڪجهه مارجي ويا ۽ ڪيترائي زخمي ٿي پيا. هاڻ هو ساهه پٽڻ لاءِ ڪنهن پناهه گاهه جي ڳولا ۾ هئا. انهن مظلومن کي ير واري مرڪز ڏانهن اماڻي اسان اڳتي روانا ٿياسون ۽ پيچرا ۽ سرنگهون پار ڪري وڃي پنهنجي ڪئمپ تي پهتاسون.

منهنجي بهادريءَ جي خبرن کان متاثر ٿي سردار منهنجي لاءِ جاسوسيءَ جو ڪم رٿيو جنهن لاءِ نهايت بهادر ۽ سمجهو عورتن جي ضرورت هئي. اهو ڪم مَردن لاءِ البتہ مشڪل هو. مون کي سنجهوري شهر جي چئن هنڌن تان وڏيون رقمون ڪڍيون هيون. انهيءَ ڪم لاءِ مون کي هڪ مددگار عورت بہ ڏني ويئي.

ٻئي ڏينهن عليٰ الصبح غازين جو هڪ دستو اسان کي مکيءَ کان ٻاهر ڇڏڻ لاءِ سنيريو. ٻن پهرن ڌاري، اسان کي پري کان ڏهن ٻارنهن فوجين جي دستي سان 2- 3 قيدي نظر آيا، جيڪي اسان کي تحريڪ جا ماڻهو محسوس ٿيا. تنهن ڪري انهن کي ڇڏائڻ لازم هو.

سردار جي هدايت موجب اسان ڏاڍي خبرداريءَ سان چؤطرف مناسب هنڌن تي مورچا لڳايا ۽ 'شاباس شڪاري' جي نعري تي نهايت احتياط سان فائرنگ شروع ڪئي سين. جيئن قيدين جو وار بہ ونگو نہ ٿئي. فوجين جا بہ ساٿي تہ پهرئين ئي حملي ۾ ڊڄجي پيا، ٻين ترت ئي مورچا ناهي مقابلو شروع ڪيو. مون همت ۽ سوچ کان ڪم وٺي فوجين تي پوئتي کان وڃي حملو ڪيو ۽ ٻن ڄڻن کي ڊڄي رکيم. بچيل فوجين پڃي جان بچائي. اسان پنهنجو سفر جاري رکندي، ٻيلي مان اُڪري سنجهوري واري علائقي ۾ داخل ٿياسون. هتان اسان جا ساٿي واپس ٿيا. مون ۽ منهنجي ساٿڻ فوجي وردي مٿائي ٻهراڙيءَ جي عورتن وارو لباس پهريو. بندوقون ۽ ورديون هڪ وڻ هيٺان دفن ڪري، اسان سنجهوري شهر جو رستو اختيار ڪيو. منهنجي ساٿڻ انهيءَ علائقي جي وک وک مان واقف هئي. هڪ ويران رستو وٺي اسان شهر ۾ گهڙيونسين ۽ بازارن مان ٿيندي هڪ گهٽيءَ ۾ سندس ماساتن جي گهر پهتيوسين. اُتي اسان کي ڏاڍي عزت ۽ محبت ملي.

هڪ ڏينهن ۽ هڪ رات جي آرام کان پوءِ اسان سوپيل ڪم جي رٿابندي ڪئي. جن چئن گهرن ڏانهن اسان کي وڃڻو هو، تن تي سرڪاري نظرداريءَ جا اطلاع هئا، جنهن ڪري اسان کي نهيات خبرداريءَ کان ڪم وٺڻو هو. سڀ کان اول اسان کي 'وڏيري متوءَ' جي حويليءَ ۾ وڃڻو هو، وڏيرو متو ظاهري طور انگريزن جو دوست، صلاحڪار ۽ حرن جو دشمن پر حقيقت ۾ حرن جو وڏو مددگار هو.

اسان اڃا صلاحون پئي ڪيون تہ هڪ عجيب اتفاق ٿيو. منهنجي ساٿڻ شاهہ سائينءَ جو ڪلام پئي جهونگاريو، "واٽ وندر جي وڻ پيا ڏسيندا." تہ ٿيو بہ ائين. اسان جي ميزبانن ڪا سُڪا باسي هئي، جنهن سلسلي ۾ هو عزيزن ۽ دوستن کي دعوت ڏيڻ جو پروگرام ناهي رهيا هئا. دعوتين ۾ وڏيري متوءَ جو نالو بہ هو. هنن اسان کي بہ سڏ ڏيڻ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ چيو. اسان جي تہ الله ٻڌي!

ٻئي ڏينهن اسان پنهنجي ميزبانن سان گڏ سُڪا جا سڏ ڏيڻ لاءِ نڪتيون سين ۽ مختلف گهرن مان ٿيندي اچي وڏيري متوءَ جي گهر نڪاءُ ڪيوسين. وڏيريءَ اسان کي عزت سان ويهاريو. سُڪا جي دعوت قبول ڪندي اسان کي لسي پاڻيءَ جي لاءِ چيو. اسان تہ پاڻ اُتي ترسڻ جا بهانا پئي ڳوليا. ٿوري ئي دير ۾ وڏيرو متو بہ اچي پهتو.

وڏيرو متو اڌڙوٽ عمر جو هڪ ڏيا وارو مرد هو. هُن اسان کي دستوري پليڪار ڏني. آءٌ ساڻس خلاصي ڳالهائڻ واسطي موقعي جي تاڙ ۾ هئس. هڪ دفعو وري قدرت مدد ڪئي ۽ وڏيري ڪنهن ڪم سان اُٿي ويئي. مون موقعو ڏسي چني وڏيري متوءَ جي حوالي ڪئي. هن چني پڙهي اسان کان رهڻ وارو هنڌ پڇي چيو تہ هو پاڻهي اُتي جواب پهچائيندو. اسان جو ڪم آسان ٿيو ۽ اسان سامت جو ساهہ کنيو.

هاڻ اسان ٻئي گهر بابت صلاح ڪئي ۽ فيصلو ڪيوسون تہ اُتي منهنجو اڪيلو وڃڻ مناسب ٿيندو. آءٌ اُن گهر جا پورا نشان پتا وٺي ٽاڪ منجهند جو سخت گرميءَ ۾ اوڏانهن رواني ٿيس ۽ ڪيترين ئي گهٽين پار ڪري اُن گهر وٽ پهتيس. جڏهن پڪ ٿيم تہ آس پاس ڪو ڏسڻ وارو ڪونهي تڏهن دروازي کي ٺورو زور ڏيئي، اندر داخل ٿيس. اندر بہ عورتون ۽ هڪ وچولي عمر جو مرد وينا هئا، جن دستوري عليڪ سليڪ کان پوءِ هنن منهنجو احوال پڇيو. مون چني مرد کي ڏيندي چيو 'ابا آءٌ هڪ مسڪين عورت آهيان. منهنجي مدد ڪريو- وڌيڪ احوال هن چنيءَ ۾ آهي!' چني پڙهڻ کان پوءِ هن پنهنجي زال سان اندر وڃي مشورو ڪيو ۽ پوءِ مون کي ٻئي ڏينهن اچڻ لاءِ چيائين.

اُتان نڪري، ڪيترين ئي گهٽين لتاڙي، آءٌ پروگرام موجب ٽئين گهر وٽ پهتيس. اُتي پهچي هيڏانهن هوڏانهن پئي نهاريم تہ اندران هڪ جوان نڪتو. شڪل شبيهہ ۽ وضع قطع مان هو مون کي گهربل ماڻهو محسوس ٿيو. اکين جي اشارن مان تصديق ڪندي مون چني سندس حوالي ڪئي ۽ اُن جو جواب ٻئي ڏينهن گهريومانس. پوءِ آءٌ خير سان واپس گهر آيس.

ٻئي ڏينهن نيرن ڪري آءٌ وري پنهنجي مهم تي نڪتيس. سڀ کان اول وڏيري متوءَ جي گهر پهتيس، جنهن رومال ۾ ٻڌل رقم منهنجي حوالي ڪئي ۽ سردار لاءِ هڪ زباني پيغام ڏنو. ان کان پوءِ ٻئي گهر ويس جتان بہ پئسا ۽ ضروري ڪاغذ مليا. ساڳيءَ ريت باقي هنڌن تان پئسا وغيره ڪٺي، مليل رقمون ۽ ڪاغذ محفوظ طريقي سان چيلهہ تي ٻڌي، ماساتن کان موڪلائي واپسيءَ جو سفر شروع ڪيوسون. نشان ٿيل هنڌ وٽ پهچي،

وردي پائي ٻيلي اندر داخل ٿيونسون. ٻن ڏينهن تائين پيچرن ۽ سرنگهن جو اٽانگو سفر ڪندي، سلامتيءَ سان پنهنجي مرڪز پهچي جڏهن سردار اڳيان نوٽن جون ٿهيون ۽ خط رکياسين ته هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ اسان کي خاص مبارڪون ڏنائين.

مائي بيگوءَ جي داستان ڪان پوءِ هڪ ننڍي نيٽيءَ خوبصورت نازنين، مُرڪندي پنهنجو داستان شروع ڪيو:

”منهنجو نالو بصران ڌيءُ هارون خاصخيلي آهي. آءٌ جمڙائوءَ جي منڊ جي اوڀر طرف ڳوٺ ’عمر خاصخيلي‘ جي رهاڪو آهيان. اسان جي ڳوٺ جا سڀ رهاڪو ’سالم جماعت‘ ۾ شامل نهايت امن پسند ماڻهو هئا. منجهن ڪوبہ لُچ، لوفر، چور چڪار، سست يا ٺوٺي نہ هو ۽ نہ ئي وري هو ڪنهن سياسي چڪر ۾ پوندا هئا. منجهائن ڪوبہ تعليم کان عاري نہ هو. انهن سببن ڪري الله پاڪ اسان جي رزق ۾ ڏاڍي برڪت وڌي هئي ۽ اسان ڏاڍا سکيا ستابا ۽ آسودا هئاسون. اسان جون پوکون شاداب ۽ آباد ۽ اسان جو ڳوٺ ڀڪندڙ ۽ مثالي هو.

پر مارشل لا لڳڻ شرط اسان تي انگريزن جي پوليس ۽ ملٽريءَ بلڪل بي گناه اهڙا تہ ظلم ۽ ستم ڪيا جو اسان نهايت لاچار ٿي پنهنجو ڳوٺ، پنهنجيون ٻنيون، بلڪ پنهنجيون تيار پوکون ڇڏي، ’ذلت جي زندگيءَ کان عزت جي موت‘ کي هزار دفعا بهتر سمجهي، اچي غازين جي سٿ ۾ شامل ٿيا آهيون. ۽ هاڻ اسان هر ڪنهن جي دل ۾ هڪ ئي تمنا آهي تہ گهٽ ۾ گهٽ ڏهہ ظالم جهنم رسيد ڪري پوءِ شهيد ٿيون. اسان ڪُل پنج سؤ آهيون- اسان پنهنجو حصو پنج هزار مردودن کي جهنم رسيد ڪرڻ مقرر ڪيو آهي. اسان جي دل ۾ ٻي ڪابہ تمنا نہ آهي.

اسان پاڻ سان ڏهہ ٻارنهن اٺي جون ڳوٺيون ۽ ٻيو ضروري سامان ڪٽي، مکيءَ جي ٻيلي جي اونهي جهنگل ۾، پاٽيءَ جي وهندڙ هڪ اڌ جي ڪناري منزل ڪئي ۽ اُتي ڪئمپ لڳائي. حفاظت خاطر ڏهہ ٻارنهن جڻا ڪئمپ جي چؤطرف پري پري تائين پڪيڙي ڇڏيا.

هڪ ڏينهن ٻنپهرن جو، ڪئمپ کان ٿورو پرتي آءٌ مال چاري رهي هيس، پري کان ڪو شخص نهايت بدحواسيءَ ۾ پاڻ ڏانهن ڊوڙندو ڏٺم. آءٌ پنهنجو پاڻ سنڀالي، سندس سامهون آيس تہ هو ڊپ ۾ دانهن ڪري، آٽڙجي وڃي سامهين وڻ سان ٽڪريو ۽ ڏکو کائي سهڪڻ لڳو. سندس ڊپ پريل اکيون اوڏانهن ئي کُتل هيون جتان آيو هو. مون کيس آٿت ڏيندي چيو، ’ڊڄ نہ- هتي تنهنجو ڪوبہ دشمن ڪونهي- آءٌ تنهنجي مددگار آهيان!‘ ڪجهہ دير ماٺ رهڻ کان پوءِ هن ٻڌايو تہ چار ماڻهو سندس جان جي پويان پيل آهن، جنهن ڪري هو وٺي ڀڳو آهي.

آءٌ کيس تسلي ڏيئي ڪئمپ ۾ وٺي آيس. احوال وٺڻ تي معلوم ٿيو تہ ’لونگ‘ نالي اهو شخص پڻ اسان وانگر ظلم جو شڪار ٿي پنهنجا پئسا ڏوڪڙ ڪٽي ڳوٺان ڀڳو هو. سندس ارادو مکيءَ کان ٻاهر هڪ دوست ڏانهن وڃڻ جو هو، پر واٽ تي کيس چار هٿيار بند غازي مليا، جن ڪانئس ڪي سوال پڇيا. هڪ عام ڪاروباري شخص هجڻ ڪري هو حرن جي دهشت برداشت ڪري نہ سگهيو ۽ کين دشمن سمجهي، بدحواس ٿي وٺي ڀڳو هو.

اسان جي همراهن کيس ٻڌايو تہ بدحواسيءَ ۾ هو پنهنجي اصل واٽ ۽ گهربل ڳوٺ کان گهڻو پري نڪري آيو هو ۽ هاڻ سونهين کان سواءِ هن جو ٻيلي کان ٻاهر نڪري منزل تي پهچڻ محال هو.

اسان جي ماڻهن مان هڪ پوڙهي شخص ليلائيندي چيو تہ جيڪو سونهون ’لونگ‘ کي ڇڏڻ وڃي، سو سندس پوئتي رهيل پٽ جي خبر بہ وٺندو اچي. کين ٻڌايو ويو تہ اسان جي ڳوٺ ڇڏڻ مهل سندس پٽ ڪنهن ٻئي ڳوٺ ويل هو. هو جي موٽي بہ آيو هوندو تہ ڳوٺ جي جاءِ تي ڪاريءَ وارا ڪک ڏسي وري ڪنهن ٻئي پاسي نڪري ويو هوندو.

گهڻي بحث کان پوءِ فيصلو ٿيو تہ لونگ کي وٺي ويندڙ سونهون واپسيءَ تي پوڙهي جي پٽ کي بہ ڳولهي پاڻ سان گڏ ڪئمپ ۾ آڻيندو. اهو ڪم بابي پنهنجي ذمي ڪنيو ۽ آءٌ ساڻن گڏ رواني ٿيس. بابو ٻيلي جي ورن وڪڙن مان چڱي طرح واقف هو- وٽس هڪ رائفل بہ هئي. اسان ٻيلي جي ورن ۽ وڪڙن مان ٿيندا ٻن ڏينهن کان پوءِ هڪ ڳوٺ ۾ بابي جي دوست جي گهر پهتاسون. اُتي پهچي لونگ پنهنجي گهر ڏانهن روانو ٿيو ۽ واپسيءَ جو رستو اختيار ڪيوسون. واٽ تي ٻيلي اندر هڪ ٻي ڪئمپ تي رات رهي آرام ڪرڻ جو پروگرام ناهيوسين، رات جي ماني کان پوءِ راڳ جي محفل شروع ٿي. اوچتو پهريدارن زوردار آواز ۾ خطري جي خبر ڏني ۽ ٻڌايو تہ فوجين جو هڪ ٽولو ڪئمپ تي حملي لاءِ وڌي رهيو آهي.

سردار ٻارن، عورتن ۽ بزرگن کي پناه گاهن ۾ وڃڻ لاءِ چيو ۽ غازين کي هٿياربند ٿي هڪ هنڌ گڏ ٿيڻ جو حڪم ڏنو. هٿياربند غازين کي پوءِ سردار ٽن طرفن ۾ مورچہ بند ڪرايو ۽ فوجين جي ويجهي اچڻ تي مٿن

تنهي طرفن کان زبردست فائرنگ ڪرائي. اهو معرڪو آڌيءَ رات تائين هليو- آخرڪار فوجي زبردست جاني نقصان ڪائي پوئتي هٽيا.

هاڻي اها جاچ شروع ٿي ته اهي فوجي آخر اهڙي محفوظ مقام تائين پهتا ڪيئن؟ انهيءَ جاچ ۾ قدرت اسان جي رهنمائي ڪئي. پاجوڪڙ فوجي پنهنجا چار سپاهي نهايت زخمي حالت ۾ پوئتي ڇڏي ويا هئا. انهن مان ٽي ته انگريز فوجي هئا، باقي هڪ ڇٽو سنڌي هو، جيڪو پنهنجي آخري پساهن ۾ هو. ڪيس وطن ۽ انسانيت جي ناتي چيو ويو ته هو سنڌس آخري وقت ۾ اهو راز ظاهر ڪري پنهنجي عاقبت سجائي ڪري. هن سچي ڪندي ٻڌايو ته، "اوهان مان ڪيترائي ماڻهو انگريزن جا خابرو آهن، جن ڪي ڳجهيءَ طرح پگهار ملندو آهي. اوهان جي هڪ ماڻهوءَ 'ڏاڙهون' جي بي ايمانيءَ ڪري ملٽري وارن کي حملي ڪرڻ جو موقعو مليو آهي!"

اسان وٽ ڪئمپ ۾ 'ڏاڙهون' نالي ٻه شخص هئا جن کي اُن زخمي فوجيءَ آڌو آندو ويو. فوجيءَ غدار کي سڃاتو. وڌيڪ جاچ مان معلوم ٿيو ته غدار 'ڏاڙهون' جي شادي تازي ٿيل هئي، هو فطرتاً هڪ بزدل انسان هو. سنڌس تمنا هئي ته ڪنهن به نموني سلامتيءَ واري هنڌ پهچي پنهنجي زال سان عيش ۽ آرام واري زندگي گذاري. هڪ ڏينهن انهيءَ سوچ ۾ محو، هو ڪئمپ کان پريرو مال چاري رهيو هو ته مڪيءَ ۾ رهندڙ هڪ ماڻهو مليو، جيڪو دراصل انگريزن جو جاسوس هو. 'ڏاڙهونءَ' بنا سوچڻ سمجهڻ جي هن سان پنهنجي اندر جو حال اوريو. جاسوس ٻه موقعو غنيمت سمجهي ڪيس انگريزن سان شامل ٿيڻ جو مشورو ڏنو ۽ يقين ڏيارايئينس ته جي هو سنڌس مشوري تي هلندو ته انگريز ڪيس انعام سان ڊِئي ڇڏيندا.

'ڏاڙهون' هن جي ڳالهين ۾ اچي ڪيس ڪئمپ جو سمورو احوال ٻڌائي راتاهو هڻڻ جي صلاح ڏني. گهٽن ۽ گهيڙن بابت ڏنل سنڌس معلومات ڪري فوجي راتاهو هڻڻ ۾ ڪامياب ٿيا. راتاهي وقت هيءُ غدار بيماريءَ جو بهانو ڪري وڃي عورتن ۽ ٻارن سان گڏ لڪيو هو.

غداري ثابت ٿيڻ تي سنڌس زال ڪانئس طلاق وني هڪ ٻئي غازيءَ سان شادي ڪئي ۽ ڪيس وڻ سان ٻڌي گولين سان اُڏايو ويو.

صبح جو اسان اُن ڪئمپ مان موڪلائي، خير سان اچي پنهنجي اڏي تي پهتاسون. اسان جي ڪئمپ وارا ٻه هاڻ عام امن پسند ڳوٺاڻن مان بدلجي فولادي انسان ٻڻجي چڪا هئا. اسان ٻه غازين کي تلاش ڪري اُنهن ۾ شامل ٿياسون. اهڙيءَ ريت اسان جي زندگيءَ جو نئون باب شروع ٿيو. غازين وٽ هر قسم جي تربيت جهڙوڪ نرسنگ، جنگجوئي، يتيم ٻارن کي سنڀالڻ، ٻارن جي تعليم وغيره جو بندوبست هو.

هڪ ڏينهن غازين سان گڏ ڪنهن مهم ۾ بهادريءَ سان وڙهندي بابو شهيد ٿي ويو. سنڌس شهادت کان پوءِ مون قسم کنيو ته باقي حياتي غازين جي خدمت ۽ جهاد ۾ گذاريندس ۽ پنهنجو نالو اُنهن مجاهد عورتن جي لسٽ ۾ لکارايو جيڪي مهم جُو آهن ۽ هر وقت جان جي بازي لڳائڻ لاءِ تيار آهن.

هڪ ڏينهن اسان جي جاسوسن، ڪئمپ کان ڪجهه مفاصلي تي ملٽريءَ جي هڪ دستي کي چرپر ڪندي ڏٺو. اسان جي ڪمانڊر، اسڪائوٽ غازين جو هڪ دستو علي گوهر نظاماڻيءَ جي ڪمان ۾ وڌيڪ جاچ لاءِ روانو ڪيو. آءٌ زور ڪري، مرداني ڊريس پائي هن دستي ۾ شامل ٿيس.

گهاٽا وڻ، پيچرا ۽ سرنگهون پار ڪري، اسان فوجي دستي جي اچي قريب ٿياسون. اسان جي ڪمانڊر چيو ته ڪنهن غدار جي ڪري هي فوجي هيستائين پهچي سگهيا آهن، پر اسان ڪين اڳتي وڌڻ ڪونه ڏينداسون- خالي هٿين واپس وڃڻ بدران پنهنجي ڪئمپ وارن واسطي ڪجهه تحفا ڪٽي ويندا سون.

پوءِ اسان نهايت هوشياريءَ ۽ خاموشيءَ سان فوجين کي گهيري ۾ آڻي 'شاباس شڪاري' ۽ 'پيچ پاڳارا' جي نعرن جي گونج ۾ مٿن گولين جا وسڪارا لائي ڏنا. دشمنن ۾ تاڪوڙو پئجي ويو. اسان فائر ڪندا سندن ويجهو پوندا پياسين تان جو چالون ماري وڃي مٿانئن ڪڙڪياسون ۽ هٿو هٿ لڙائيءَ ۾ جنبي وياسون. ٿوري ئي دير ۾ اهي پاڙيتو سپاهي همت هاري وينا ۽ پجڻ تي زور رکيائون. اسان کي هن معرڪي ۾ 15- 16 رائفلون، سوين گوليون ۽ ٻيو سامان هٿ آيو. هن معرڪي جي رپورٽ سردار کي ڏني ويئي جنهن ۾ منهنجي بهادريءَ جي خاص طور تي تعريف ڪئي وئي.

هڪ ٻن ڏينهن کان پوءِ سردار مون کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ منهنجي همت ، بهادري ۽ هوشياري کي ڏسندي منهنجي لاءِ هڪ خطرناڪ ڪم رٿيائين. مون کي سردار ٻڌايو ته سانگهڙ شهر ۾ هڪ وڏيري جي حويليءَ ۾ هڪ پڙهيل ڪڙهيل هوشيار عورت جو رابطو اسان جي جاسوسي نظام سان آهي. چؤطرف پکڙيل اسان جا جاسوس ضروري خبرون، احوال ۽ راز، خاص مقرر ڪيل عورتن ذريعي، اُن عورت تائين پهچائيندا آهن. اُها عورت وري اُهي احوال اسان جي مقرر ڪيل همراهن تائين پهچائيندي آهي. هيستائين اهو ڪم هڪ ٻئي مرڪز جي حوالي هو- پر هاڻ اهو ڪم ٻه اسان جي حوالي ڪيو ويو آهي. اسان کي انهيءَ عورت کان معلومات حاصل ڪري، مختلف ماڻهن تائين پهچائڻي آهي. تون سانگهڙ پهچي، اُنهيءَ عورت سان رابطو رکي، ڪانئس احوال وني اچ.

مون اهو ڪم خوشيءَ سان قبول ڪيو ۽ ٻن غازين سان گڏجي رواني ٿيس. ٻن ڏينهن جي پنڌ کان پوءِ جهنگل جي ڪناري تي سانگهڙ شهر سامهون پهتاسون. مون سان گڏ آيل غازي اتان واپس ٿيا، ۽ آءٌ احتياط سان، آڏا اُبتا چڪر ڪاٽيندي، اُن عورت جي گهر تائين وڃي پهتيس. اُن وقت اها عورت اڪيلي ويٺي هئي. ڪيس خاص لفظ چئي پنهنجي سڃاڻپ ڏنم. عورت احتياط کان ڪم وٺندي، نوڪر چوڪري کي بازار مان ڪجھ آڻڻ واسطي چيو. چوڪري جي رواني ٿيڻ تي مون ڪيس سردار جو نياپو ڏنو. نياپو ٻڌي هوءَ اندر ويئي ۽ جلد ئي هڪ تمام ننڍڙي ڳنڍڙي آڻي منهنجي حوالي ڪيائين ۽ صلاح ڏنائين ته ٻه چار ڏينهن ترسي، وڌيڪ اهم معلومات ڪٺي وڃان. ايتري ۾ گهر جون ٻيون عورتون به ٻاهران اچي ويون. ڪين چالاڪ عورت اهو چئي مطمئن ڪيو ته آءٌ سندس پڦيءَ جي ڌيءَ آهيان. اهڙيءَ ريت مون اُتي رهي اُن عورت جي ڪم جو انداز ڏٺو. هوئنئن ته هوءَ سڄو ڏينهن ڪم ڪار ۾ رُڌل رهندي هئي، پر جڏهن ٻنپهرن جو گهر جا ڀاتي آرام ڪندا هئا ته هوءَ سموري خبر چار ويهي لکندي هئي.

آخر ٻن ڏينهن کان پوءِ، ڳچ ساري معلومات ڏيئي هن مون کي رخصت ڪيو ۽ آءٌ ساڳين گهٽين ۽ پيچرن مان ٿيندي، ڪاميابيءَ سان پنهنجي مرڪز تي موٽيس. هن پهرين ڪاميابيءَ کان پوءِ آءٌ باقائدي جاسوسي ڪاتي ۾ شامل ٿي آهيان."

مائي بصران کان پوءِ مائيءَ زهران پنهنجو داستان بيان ڪيو:

"اسان جو ڳوٺ، مکيءَ ٻيلي ۾، "رنل پٽ" کان چئن ميلن جي مفاصلي تي هڪ ننڍيءَ ڍنڍ جي ڪناري تي آهي.

آءٌ ٻارنهن ورهين جي هئس ته بابو گذاري ويو. گهر ۾ باقي مون کان پنج سال ننڍو ڀاءُ عثمان هو. بابي جي ڇڏيل ملڪيت اسان جي گذران واسطي ڪافي هئي.

آءٌ ننڍي هوندي کان نهايت همت واري ۽ بهادر هئس. مون کي گهوڙي سواري ۽ نشاني بازيءَ جو ڏاڍو شوق هوندو هو. انهيءَ شوق ۾ ڳوٺ کان پري پري تائين نڪري ويندي هئس. هڪ دفعي اسان جي ميهار هوت ۽ مون تي ٻن رهزنن حملو ڪيو پر اسان مڙسان مڙسيءَ سان مقابلو ڪري ٻنهي کي ٻڌي ڳوٺ وارن جي حوالي ڪيو، جنهن ڪري ڳوٺ ۾ منهنجي بهادري مشهور ٿي ويئي.

غازين جي تنظيم جو اثر اسان جي ڳوٺ تي به پيو. ڪيترائي جوان ۽ نوجوان شام جو ڳوٺ جي ٻاهران پريڊ ۽ نشاني بازيءَ جي مشق ڪرڻ لڳا- آءٌ به انهن ۾ شامل هوندي هئس.

ترت ئي تنظيم جي سلسلي ۾ تبليغي پروگرام به شروع ٿيا ۽ مکيءَ ۾ مَردن ۽ عورتن واسطي تبليغي جماعتون اچڻ لڳيون. انهيءَ مقصد لاءِ ڪنهن وڏي مرڪزي ڳوٺ ۾ پروگرام رکيا ويندا هئا ۽ مقرر وقت ۽ ڏينهن آس پاس جي ننڍن ڳوٺن جا ماڻهو اچي گڏ ٿيندا هئا. اهي گڏجاڻيون ٻه ٻه ٽي ٽي ڏينهن ۽ بعضي هفتو هفتو پيون هلنديون هيون. وعظ ڪندڙ پهريائين تنظيم جي ضرورت بابت سمجهائيندا هئا، پوءِ خاص ماڻهو پرجوش تقريرون ڪري ماڻهن کان قسم ناما وٺندا هئا. اُن بعد هر روز ماڻهن کي فوجي تعليم ۽ بندوق بازيءَ جي مشق ڪرائي ويندي هئي.

هڪ دفعي اسان جي ڳوٺ ۾ ڪاڏي پهريل چار عورتون آيون جيڪي گهر گهر وڃي عورتن کي سمجهائينديون هيون. اهي اسان جي گهر به آيون ۽ اسان کي ٻڌايائون ته ڪيئن نه تعليم ۽ تنظيم کان پري رهي اسان انسانيت ۽ آزاديءَ کان محروم ٿي ويون آهيون. گهرو هنرن جو ذڪر ڪندي هنن ٻڌايو ته اسان واندڪائيءَ ۾ چرخا چوري، ڪَتڻ جو ڪم ڪري پنهنجي خاندان لاءِ ڪپڙو تيار ڪري سگهون ٿيون- پنهنجي ڳوٺ ۽ قوم لاءِ ڪارگر ٿيڻ لاءِ هنن ٻيا به مثال ڏنا.

اُهي تنظيمي سرگرميون اڃا هلي رهيون هيون ته اوچتو پير سائينءَ جي گرفتاريءَ جي خبر آئي. اها خبر ٻيلي جي رهاڪن واسطي، جيڪي اڪثر ڪري پير سائينءَ جا مريد هئا، موت کان گهٽ نه هئي. هر طرف نهايت بيچيني، بي آرامي ۽ بدامنيءَ جو دور اچي ويو. اسان جو ڳوٺ جڻ ته جنگ جو ميدان بڻجي ويو. ڪمزور دل ۽ غير مريد ته شروعات ۾ ئي ڀڄي ويا. البت عقيدتمند ٻيلي ۾ پناهه گاهون ناهي مورچہ بند ٿي ويهي رهيا. ٻارن ٻچن ۽ ڪمزورن کي محفوظ طريقي سان اونهي ٻيلي ۾ رکيو ويو.

انگريز فوجون اُن وقت مکي ٻيلي کي گهيري ۾ آڻي چڪيون هيون ۽ افواهه هئا ته سندن دستا عنقريب ٻيلي ۾ داخل ٿيندا. انهن حالتن ۾ دوست ۽ دشمن ۾ تميز ڪرڻ مشڪل ٿي پيئي، ڇاڪاڻ ته ٻيلي اندر اڃا تائين هر قسم جا ماڻهو موجود هئا جن ۾ اهڙا غدار به هئا جيڪي ظاهر ۾ ته اسان جا دوست پر درپرده انگريزن جا جاسوس هئا.

اسان پنهنجي پر واري وساڻن جي ڳوٺ کي ڇهن ڳوٺن جومرڪز بڻائي هڪ مزاحمتي مهم شروع ڪئي. هن مرڪز مان روزانو غازين جو هڪ ٽولو گشت ڪندو مکيءَ جي چيڙن ٽائين ويندو هو ۽ غازين جي ٻين دستن سان گڏجي انگريز فوجين تي ڇاپا هڻي ڪين جاني نقصان پهچائي، جنگي سامان هٿ ڪري موٽندو هو.

انهن حالتن ۾ مون کي به جوش آيو ۽ ڪو ڪارنامو سرانجام ڏيڻ جو سوچڻ لڳس. هڪ ڏينهن عثمان کي ڳوٺ وارن جي حوالي ڪري، مشڪي گهوڙي تي سوار ٿي، پنهنجي ناناڻڪي ڳوٺ ڏانهن رواني ٿيس. واٽ تي هڪ ڳوٺ ۾ پنهنجي ننڍپڻ جي سهيليءَ حليمان سان ملي، پنهنجو ارادو ٻڌائي، مدد گهري. هن گهربل سان آڻي ڏنو.

صبح جو سويل، مرداڻو لباس پائي، ڪلهي تي رائفل ڪڍي، گهوڙي تي سوار ٿي آءٌ غازين جي دستي جي ڳولها ۾ نڪتيس جيئن ساڻ شامل ٿي فوجين سان معرڪو ڪجي.

هڪ ڳوٺ جي ٻاهران منهنجي ملاقات ڪن نوجوانن سان ٿي. جڏهن پڪ ٿيم ته اُهي پير سائينءَ جا مريد آهن، تڏهن پنهنجي واقفيت ڪرائي پنهنجي خواهش جو اظهار ڪيم. هو ڏاڍا خوش ٿيا ۽ منهنجي ملاقات پنهنجي بزرگن سان ڪرايائون. اُهي به ڏاڍو خوش ٿيا. هڪ پير مرد ته منهنجا هٿ چمي چوڻ لڳو ته ’جي هن جهڙا سهڻا غازي، هيترو سفر ڪري جهاد لاءِ اچن ته پوءِ سمجهو ته ٻيڙا ئي پار آهن.‘

ڪجهه ڏينهن جي انتظار کان پوءِ، هڪ ڏينهن شام جو سانيڪو ڪن غازين جو هڪ با هٿيار دستو فوجي لباس ۾ اُن ڳوٺ ۾ آيو، اُنهن ۾ صرف چار غازي گهوڙن تي سوار هئا- ٻيا سڀ بنا سواريءَ جي هئا. آءٌ به انهن ۾ شامل ٿي ويئس. سچي واٽ اسان پير صاحب تي سر گهورڻ وارا گيت جهونگاريندا رهياسون. سومهڻيءَ ڌاري مکيءَ ۾ ٻه ميل ڪن اندر اسان ديرو ڄمايوسين. سالار جي حڪم تي هر غازي فقير جو ويس ڌاري، ٻيلي ۾ فوجي نڪاڻن جي ڳولا لاءِ روانو ٿيو ۽ فجر مهل اهم معلومات ڪڍي موٽيو. انهيءَ مطابق اسان تيار ٿي، نماز پڙهي، الله تعاليٰ کان ڪاميابيءَ جي دعا گهري پنهنجي مهم تي روانا ٿياسون.

جهنگل ۾ ڪافي دير هلڻ کان پوءِ منزل تي پهچي، سردار جي هدايت موجب ٻه ٻه ڄڻا ٿي گهاٽين ڄارين جي پويان مورچه بند ٿي وياسون. ٿوريءَ دير کان پوءِ 25 فوجين جو هڪ دستو ظاهر ٿيو. سردار ’شاباس شڪاري‘ جو نعرو هڻي حملي جو حڪم ڏنو ۽ جواب ۾ اسان ’پيچ پاڳارا‘ جو نعرو هڻي فائرنگ شروع ڪئي. شروعاتي نقصان کان پوءِ فوجي به مورچا ناهي مقابلو ڪرڻ لڳا پر بيسود. جڏهن سردار محسوس ڪيو ته دشمن هاڻي پوين پيرن تي آهن، تڏهن اڳتي وڌي هٿو هٿ مقابلي جو حڪم ڏنائين. نتيجي ۾ دشمن پنهنجا ڪافي زخمي ۽ مُرده سپاهي ڇڏي ڀڄڻ تي مجبور ٿيا. هٿوهٿ مقابلي ۾ مون به هڪ سپاهيءَ کي جهنم رسيد ڪيو.

مون مال غنيمت مان صرف ڪجهه گوليون ڪنيون ۽ واپس رواني ٿيس. هن پهرين ڪاميابيءَ منهنجي دل مان سمورو زنانو حجاب ڪڍي ڇڏيو ۽ مون محسوس ڪيو ته جيڪڏهن دل ۽ دماغ همت وارا آهن ته پوءِ عورتون مَردن کان گهٽ نه آهن.

ڪجهه عرصي بعد معلوم ٿيو ته ٻيلي ۾ داخل ٿي قتل عام و غارت گيري ڪرڻ خاطر انگريز فوجون ٻيلي کان ٻاهر وڏي تعداد ۾ گڏ ٿي رهيون آهن. اهي به خبرون مليون ته انهن ٻيلي ۾ داخل ٿي ڳوٺن کي تباهه ڪرڻ ۽ جلائڻ شروع ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ ڪري اسان فيصلو ڪيو ته ٻارن ۽ عورتن کي حفاظت خاطر ٻيلي ۾ اجا به وڌيڪ محفوظ هنڌن ڏانهن روانو ڪجي. اسان جي ڳوٺ جا ٻار ۽ عورتون به هڪ اهڙي مرڪز ڏانهن منتقل ٿيڻ شروع ٿيا. رستي تي اسان کي پناهه لاءِ لڏيندڙ اهڙا ٻيا به بيشمار ٽولا مليا.

انگريز فوج ماڪڙ وانگر مکيءَ کي برباد ڪري رهي هئي. هنن نامرادن نه رڳو ماڻهن جو شڪار ٿي ڪيو، بلڪ گهرن، جهوپڙين، ڪرن، ويندي سرسبز ٻنين کي به باهيون ٿي ڏنيون.

هڪ ڏينهن مکيءَ جي سردار جي حڪم مطابق اسان جا ٽيهه جوان ڳوٺ کان پنج ميل پري هڪ خاص هنڌ تي ڪَٺا ٿيا. اُتي ستر ڪن هٿياربند جوان اڳ ۾ ئي موجود هئا. سندن سردار پير سائينءَ جو وڏي انقلابي ذهنيت رکندڙ هڪ خاص خليفو ’اسماعيل‘ هو، جيڪو جنگي فن کان سواءِ هٿيار ناهڻ جو پڻ ماهر هو. قصو ڪوتاهه رٿيل منصوبي مطابق اسان اُتان لنگهندڙ هڪ فوجي دستي تي حملو ڪري ڪين وڏو نقصان پهچايو ۽ اسان کي گهڻو مال غنيمت هٿ آيو. اسان جي ڪمانڊر کي جڏهن معلوم ٿيو ته مرداني ورديءَ ۾ آءٌ دراصل عورت آهيان ته ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته، ”جيڪڏهن اسان جي اهائي رفتار رهي ته اُهو ڏينهن پري نه آهي جو انگريز ازخود صلح جو هٿ ڊگهاڙي، پير سائينءَ کي آزاد ڪري، اسان جا مطالبا مڃي ۽ سنڌ کي آزاد ڪري!“ هن ٻڌايو ته، ”انگريز سخت مصيبت ۾ مبتلا آهن. هڪ طرف جرمن وڏي اچي مصر ۽ ايران وٽ پهتا آهن ته ٻئي طرف جپان آزاد هند فوج جي مدد سان اراڪان جي ٽڪرين وٽ انگريزي فوج تباهه ڪندو ڪلڪتي ڏانهن پيو وڌندو اچي!“

هاڻي منهنجو پاءُ به معرڪن ۾ شريڪ ٿيڻ لڳو ۽ هڪ معرڪي ۾ بهادريءَ سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. سندس شهادت منهنجي همت ۽ جذبي کي اجا به وڌايو.

هڪ ڏينهن مرڪز جي نئين سردار کي هڪ خاص ڪم واسطي هڪ هوشيار ۽ دلير عورت جي ضرورت پيئي، جنهن لاءِ مون کي سڏ ٿيو. روبرو معلوم ٿيو تہ سنجهوري ۾ پير صاحب جي هڪ زميندار مريد کي انگريزن سندس حويليءَ ۾ سخت پهري هيٺ نظربند ڪري رکيو آهي، جو ڪين گمان آهي تہ ڪيس پير صاحب جي ڪنهن پوريل خزاني جي خبر آهي. پر هو سخت ڌمڪين ۽ لالچن جي باوجود بہ انهيءَ ڳالھ کان انڪاري آهي. مون کي فوجين جي جاچ ۽ سخت پهري وچان حويليءَ ۾ داخل ٿي، ڪيس هڪ خط پهچائي جواب آڻڻو آهي.

ٻئي ڏينهن مون نئون لباس پاتو ۽ خط کي ران تي ٻڌي ٻيلي مان رواني ٿيس. وچينءَ ڏاري ٻيلي کان ٻاهر هڪ ڳوٺ ۾ پنهنجي ناناڻڪي مائٽن وٽ پهتيس. هو مون کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيا. مون ڪين ٻڌايو تہ آءٌ هڪ سهيليءَ سان ملڻ واسطي سنجهوري وڃي رهي هيس. گهر جي مالڪ اها ڳالھ ٻڌي هڪ امانت سنجهوري ۾ رهندڙ دوست واسطي منهنجي حوالي ڪئي.

ٻئي ڏينهن ڪانئن موڪلائي آءٌ لاريءَ ذريعي سنجهوري پهتيس ۽ ڏس پتا پڇندي اُن گهر پهتيس جتي امانت پهچائڻي هئي. اُهي ڏاڍا شريف ماڻهو هئا. مون کي ڏاڍي عزت ڏنائون. احوال پڇڻ تي مون ٻڌايومان تہ آءٌ پنهنجي نندي ياءُ جي ڳولا ۾ آهيان ۽ معلوم ٿيو اٿم تہ هو سنجهوري پاسي آهي. مون ڪين ٻڌايو تہ منهنجي سنجهوري ۾ ڪابہ واقفيت نہ آهي. هنن مون کي پاڻ وٽ رهڻ لاءِ چيو.

ڏينهن ٻن کان پوءِ آءٌ مائيءَ سان گڏ شهر ۾ خريداريءَ واسطي نڪتيس. رستي تي عاليشان حويلي نظر آئي جنهن جي دروازي تي ملٽريءَ وارا پهرو ڏيئي رهيا هئا. مائيءَ کان پڇڻ تي معلوم ٿيو تہ اها حويلي مون واري گهربل وڏيري جي ئي هئي! مائيءَ ٻڌايو تہ هوءَ ان حويليءَ ۾ ڪم ڪري چڪي آهي۽ هاڻي بہ ضرورت پوڻ تي اُتي ايندي ويندي آهي. مون ڪيس چيو تہ هاڻي جي اُتي وڃي تہ مون کي بہ وٺي هلي جيئن آءٌ وڏيري کي منهنجي گم ٿيل ياءُ واسطي عرض ڪريان. مائيءَ ٻڌايو تہ هونئن تہ وڏيرو وڏي هلنديءَ پڄنديءَ وارو آهي پر اڄڪلھ هو ڪنهن جي مدد ڪرڻ کان مجبور آهي.

اسان ٻئي ڏينهن صبح جو حويليءَ ۾ داخل ٿيوسين. ملٽريءَ وارا مائيءَ کي سڃاڻندا هئا تن روڪ ڪونہ ڪئي. وڏيري مون کي ڏسي خوش ٿي. ڪيس منهنجون ڳالهيون ڏاڍيون وڻيون سو مون کي پاڻ وٽ ترسائي ڇڏيائين. ٻنپهرن جو مانيءَ کان پوءِ وڏيريءَ کي زور ڏيندي، مناسب موقعو ڏسي مون ڪيس پنهنجي گم ٿيل ياءُ بابت عرض ڪيو ۽ چيومانس تہ اها ڳالھ وڏيري سان پڻ چوري. منهنجو عرض قبولي هن رئيس کي مٿي گهرايو ۽ منهنجو مسئلو سندس ڪن تي آندائين. ٿوريءَ دير کان پوءِ وڏيري ڪنهن ڪم سان اتان هٽي تہ مون موقعو غنيمت ڄاڻي خط ڪڍي رئيس جي حوالي ڪيو. رئيس خط پڙهي سوچ ۾ پئجي ويو. ايتري ۾ وڏيري بہ واپس اچي ويئي. رئيس ڪيس بہ خط پڙهايو. ٻنهي منهنجي همت تي مون کي آفرين ڏني. شام جو جوابي خط بہ ڏنائون.

خط ڪڍي آءٌ احتياط سان ٻاهر آيس. ٻيلي مان نڪتي مون کي ويهارو ڏينهن ٿي چڪا هئا. هتي وري صورتحال اها هئي جو سانگهڙ ۽ ان جي آس پاس وارن ڳوٺن ۾ گهر گهر تلاشي ٿي رهي هئي. رستن تان هلندڙ مسافرن کان بہ پڇا ڳاڇا پئي ٿيون. پوليس ۽ سي آئي ڊيءَ رِڻ ٻاري ڏنو هو. آءٌ وري ٻيلي جي گهيڙن ۽ گهٽن کان ٿيندي اچي مرڪز تي پهتيس. سردار ۽ جيئندو مون کي ڏسي ڏاڍا خوش ٿيا. مون کي آفرين ڏيئي باقائدي جاسوسي کاتي ۾ شامل ڪيائون.

هاڻ مائيءَ "عاقلان" پنهنجي ڪهاڻي شروع ڪئي.

"آءٌ هڪ غريب هاري 'ڪمونءَ' جي ڌيءَ آهيان. بابو سانگهڙ جي پرسان وڏيري عرس جي هارپ ڪندو هو. ويهن ورهين جي هئس تہ امڙ گذاري ويئي- ٻن سالن کان پوءِ بابو بہ الله کي پرتو ۽ آءٌ ٻنهي يتيم ٿي ويس. سهاري ۽ روزيءَ خاطر شهدادپور جي هڪ وڏيري جي حويليءَ ۾ پهتيس، جيڪو پير صاحب جو پڪو مُريد هو. سندس گهر ۾ هر طرف خوشحالي هئي. پر هلچل شروع ٿيڻ تي هن خوشحال گهر تي بہ اثر پيو. وڏيري جو پٽ جيڪو ڪراچيءَ ۾ پڙهندو هو، حر ليڊرن سان لهہ وچڙ ۾ اچي پڪو غازي بڻجي پيو ۽ ترت ئي ڪنهن معرڪي ۾ هن شهادت ماڻي. سندس والده هيءُ صدمو برداشت نہ ڪري سگهي ۽ مهينو ڪن بيمار رهي گذاري ويئي. انهن صدمن وڏيري تي وڏو اثر وڌو، ۽ هن پنهنجي باقي زندگي غازي تحريڪ لاءِ وقف ڪري ڇڏي. مون کي وڏي رقم ڏيئي آزاد ڪرڻ جو ارادو ڪيائين پر مون انڪار ڪيو ۽ ساڻس جهاد ۾ شامل ٿيڻ جو ارادو ظاهر ڪيم. هاڻ وڏيري پنهنجي ڪجھ ملڪيت زمين ۾ دفن ڪئي، ۽ بچيل غازين ۾ ورهائي. مون کي ساڻ ڪري ڪاهي پيو مڪيءَ ۾، پاڻ تہ يونيفارم پائي رائفل ڪنيائين هٽ ۾- مون وري عورتن جي تربيتي ڪئمپ ۾ داخلا ورتي جتي شروع ۾ مون کي اسپتالي ڪم جي تربيت ملي.

هڪ دفعي مانجهيءَ نالي هڪ مجاهد کي نهايت زخمي حالت ۾ آندو ويو. کيس گولين جا ڪافي زخم لڳل هئا، تہ بہ سور ۽ تڪليف کان بي پرواهہ هو. سندس هڪ ئي تمنا هئي تہ هو چاڪ ٿي وري جهاد ۾ شامل ٿئي. سندس بهادريءَ جا داستان بہ گهڻا هئا- هر ڪنهن سندس بهادريءَ جي تصديق ٿي ڪئي. مون کي بہ هُن ڏاڍو متاثر ڪيو.

اديون اهڙن مانجهي مردن ۽ جانبازن کي انگريز تہ ٺهيو، پر اسان جون ديسي اخبارون بہ غندا، ڌاڙيل، رهزن، خونخوار ۽ الائجي ڇا ڇا پيون سڏين ۽ نئين نسل جي ذهن ۾ بہ اهوئي زهر پيون اوتين. اهي سڀ اخبارون اشتهارن جي ڪمائين وسيلي انگريزن جو نمڪ پيون کائين- اسان غازين جي تہ ڪا اخبار آهي ئي ڪونہ!

پر مون ڪتابن ۾ پڙهيو آهي تہ سؤ سال اڳ 1857ع جي آزاديءَ جي جنگ کي اول بلوو، فساد وغيره سڏيو هو- پر هينئر صوبائي آزادي ملڻ شرط انهيءَ کي آزاديءَ جي جنگ سڏيو وڃي ٿو. سو اسان جي هن جنگ کي بہ نيٺ ڪڏهن سنڌ جي آزاديءَ جو جهاد چيو ويندو ۽ قوم جي نونهالن جي دماغن مان اجوڪو زهر نڪري ويندو!

خير- هڪ ڏينهن سردار اعليٰ کان اسان جي ڪئمپ ڪمانڊر کي نياپو مليو، جنهن مطابق ڪريم بخش نالي هڪ با رسوخ شخص کي اغوا ڪري ڪئمپ ۾ آڻو هو. اهو شخص انگريزن جو خير خواهہ ۽ حر تحريڪ جو دشمن هو ۽ دوکي سان غازين جي هڪ دستي تي حملو ڪرايو هئائين. غازي تہ هن حملي ۾ شهيد ٿي ويا، پر هو پاڻ بہ سخت زخمي ٿي گهر ۾ علاج ڪرائي رهيو هو.

انهيءَ مهم لاءِ مون کي چونڊيو ويو. منهنجو ڪم اهو هو تہ ڪنهن طريقي سان نوڪرياڻي ٿي ڪريم بخش جي گهر داخل ٿي وڃان؛ پوءِ موقعي ملڻ تي ڳوٺ ۾ موجود تحريڪ جي ماڻهن کي صورتحال کان آگاهہ ڪريان.

پروگرام مطابق بن غازين جي حفاظت ۾ بنپهرن ڌاري آءٌ مکيءَ جي ڪناري پهتيس. تنهن کان پوءِ اڪيلي سر پنڌ ستيندي ٻئي ڏينهن صبح جو اچي ڪريم بخش جي ڳوٺ پهتيس، جتي تحريڪ جي هڪ همدرد خميسي جو گهر بہ هو، جتي هو پنهنجي ٻن جوان پٽن سان رهندو هو. خميسي منهنجو سنو آڌرڀاءُ ڪيو. شام جو هو خبر وٺي آيو تہ ڪريم بخش واقعي سخت بيمار آهي ۽ کيس ٽهل ٽڪور لاءِ نوڪرياڻيءَ جي ضرورت آهي. هن مشورو ڏنو تہ ڪريم بخش جي گهر آءٌ اڪيلي وڃان. سندس مشوري مطابق آءٌ هڪ پريشان حال عورت جي صورت ۾ وڏيري ڪريم بخش جي گهر ٻاهران وڻ هيٺان وڃي ويٺس.

ڪجهہ دير کان پوءِ گهر مان هڪ پيرسن عورت نڪتي ۽ مون کي اُتي ويٺل ڏسي احوال پڇيائين. مون کيس ٻڌايو تہ آءٌ ٿڪل ۽ بڪايل غريب عورت آهيان، ۽ روزگار جي تلاش اٿم. هوءَ مون کي اندر وڏيري وٽ وٺي ويئي ۽ منهنجي سفارش ڪيائين. وڏيريءَ کي بہ مون سان همدردي محسوس ٿي. مون کان هڪ بہ ڏينهن گهر جو ڪم ڪار ڪرائي، پوءِ وڏيري ڪريم بخش وٽ وٺي ويئي، جنهن ٿوري سوال جواب کان پوءِ مون کي نوڪريءَ ۾ رکڻ قبوليو. مون ڏينهن رات محنت ڪري گهر جي سيني ڀاتين کي پنهنجو شيدائي ڪري ڇڏيو- خاص ڪري وڏيري ڪريم بخش جي تہ ڏاڍي تيمارداري ڪيم.

وڏيري جو پٽ وري مجاهدن ۾ شامل هو، ۽ سندس نُنهن درپرده حرن جي همدرد هئي- اها خبر مون کي بعد ۾ پيئي.

هڪ ڏينهن اوچتو هوءَ بورچي خاني ۾ آئي ۽ تمام خبرداريءَ ۾ ٻڌايائين تہ سڀان رات جو غازي چڙهائي ڪندا- انهيءَ سلسلي ۾ مختصر پروگرام بہ ٽڪڙو ٽڪڙو ٻڌائي ويئي. آءٌ تہ سخت حيران ٿي ويس.

ٻئي ڏينهن فجر مهل جڏهن وڏيرو پنهنجي ڪمري ۾ اڪيلو هو ۽ وڏيري ڪٽ تي ليٽي پيئي هئي تہ دروازي تي آهستي ٺڪاءُ ٿيو. مون اُتي دروازو کوليو تہ چار ماڻهو ڌوڪيندا اندر آيا- دروازو اندران بند ڪري منهنجا هٿ ٻڌائون. اُن بعد مون کي اڳتي ڪري، وڏيريءَ جي ڪمري ۾ آيا ۽ ان کي بہ رسيءَ سان ٻڌائون. پوءِ اڳتي وڌي ڪريم بخش جي ڪمري ۾ آيا ۽ کيس چوڪنيو ٻڌي چادر ۾ ويڙهي ڪنيائون. اهو سمورو ڪم ڏهن منٽن ۾ پورو ٿي ويو. پوءِ اسان وڏيري کي جيپ ۾ ڪٽي تيزيءَ سان روانا ٿياسون ۽ اڌ رات ڌاري مکيءَ جي ڪناري تي پهتاسون جتي ڏهاڪو کن غازي ٻن گهوڙن سوڌو تيار بيٺا هئا. اسان پنڌ ڪندا وڃي پنهنجي ڪئمپ تائين پهتاسون.

غدار وڏيري جو آخري حشر اهو ٿيو جو هن کي وڻ سان ٻڌي گولين سان پرڻ ڪري، سندس لاش کي سانگهڙ جي ٻاهران رستي تي رکيو ويو- سندس ڳلي ۾ چِٺي لٽڪائي ويئي تہ "پنهنجي قوم سان غداري ڪرڻ واري جو دنيا ۾ ۽ آخرت ۾ هيءُ حال ٿيندو آهي- ٻيا ماڻهو هن مان عبرت حاصل ڪن، نہ تہ انهن جو بہ اهڙو ئي حشر ٿيندو!"

دستخط
ڪمانڊر ’انتقامي دستہ‘

هاڻ هڪ نوجوان عورت ’’نُور خاتون ڏيءُ راول رند‘ پنهنجو داستان شروع ڪيو:

اسان رند بلوچ آهيون. اسان جي رهائش سکر ۽ ڪيٽيءَ جي درميان هڪ ننڍي ڳوٺڙي ۾ هئي. منهنجو پيءُ راول رند هڪڙو سچو ۽ نيڪ حر هو. هو مياڻ جي مهاڻن وٽ مزدوري ڪندو هو ۽ انهن جون گاڏيون ڪاهي، مال آڻيندو نيندو هو ۽ پنهنجي مچي مانيءَ وارو هو. مياڻ جا مهاڻا پير صاحب جا مريد نہ ڪونہ هئا، پر سندس ڏاڍو احترام ڪندا هئا ۽ وقت تي رسائي لاپي ڪي خوشيءَ سان منهن ڏيندا هئا. بابي ڪي مزدوريءَ مان ڪو فالتو وقت ملندو هو تہ پنهنجي ڳوٺ مان نڪري آسپاس جي ڳوٺن ۾ بہ ڪم ڪار تي نڪري ويندو هو.

جڏهن غازين جي تنظيم شروع ٿي تڏهن منهنجي عمر ڏهہ ٻارنهن سال هئي. هڪ دفعي مزدوريءَ جي سلسلي ۾ بابو ڪنهن ٻئي ڳوٺ طرف وڃڻو هو، تڏهن هن اسان جي ڳوٺ کان ست اٺ ميل پري هڪ ڳوٺ ۾ مون کي ڇڏيو. انهيءَ ڳوٺ ۾ پير صاحب جا جان نثار مريد رهندا هئا، جيڪي غازين جي تنظيم ۾ حصو وٺندڙ هئا- آءٌ بہ انهن سان شامل ٿي ويس. ٻين عورتن سان گڏ مون ائٽ هلائڻ، سواري ڪرڻ وغيره جي تربيت حاصل ڪئي جيڪا اڳتي هلي مون کي ڏاڍو ڪم آئي.

آءٌ 19- 20 سالن جي هئس تہ مارشل لا لڳايو ويو. پير صاحب جي گرفتاريءَ کان پوءِ اسان جي ڳوٺ جا جنگجو غازي جهاد جي تياري ۾ تہ لڳي ويا- پر اڳتي ڪم ڪي ڪٿان، ڪيئن ۽ ڪڏهن شروع ڪجي، انهيءَ ۾ سڀ منجهي پيا. هر ڪنهن جي پنهنجي سوچ ۽ راءِ هئي. چئن ڏينهن جي مونجهاري کانپوءِ اسان هڪ ماڻهوءِ کي سردارن ڏانهن هدايتون وٺڻ لاءِ موڪليوسين.

ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ اُهو همراهہ موٽيو، پر ڪافي نراس ڏسڻ ۾ آيو. هن ٻڌايو تہ جڏهن هو ڪيٽيءَ جي ٻاهران پهتو تہ هن ڏٺو تہ اُتي دستور موجب هٿياربند غازي سخت پهرو ڏيئي رهيا آهن ۽ ڪنهن کي سڃاڻپ کان سواءِ داخلا جي اجازت نہ هئي. جيئن اوهان کي خبر آهي تہ سخت حفاظتي قدم انهيءَ ڪري ڪنيل هئا جو ڪيٽي پير صاحب جو خاص وڏو مرڪز آهي جنهن اندر بي انداز ڪاڌي خوراڪ جو سامان، بارود، هٿيارن جو وڏو ذخيرہ ڪيل آهي. هن نهايت پراسرار هنڌ جي چؤطرف ميلن تائين خفيہ سرنگهون تيار ڪرايل آهن- چون ٿا تہ پير صاحب جيڪڏهن ڪنهن نموني ڪيٽيءَ ۾ پهچي وڃي ها تہ پوءِ سندس انگريزن جي ور چڙهڻ ناممڪن هجي ها.

قاصد ٻڌايو تہ ڪيٽيءَ اندر وفادار ۽ جان نثار اڳواڻن سان گڏ ڪي اهڙا بہ خليفا آهن جن کي پنهنجين ملڪيتن ۽ گهرن کي بچائڻ جي وڏي اون آهي. اندروني طرح هو منٽ منٽ جون خبرون انگريزن تائين پيا پهچائين. خود پير صاحب جا ڪي عزيز ۽ خاص دوست جيڪي سندس موجوده ۽ آئينده ايندڙ عروج جا اندروني طرح مخالف آهن، سي بہ ڪيس زوال ۾ آڻڻ لاءِ انگريزن سان ٻٽ ٻڌجي ويا آهن. بظاهر نہ ڪا صلح جي اُميد آهي ۽ نہ وري پُرامن ستياگرهي طريقن مان فائدو نظر ٿو اچي. سواءِ مرڻ مارڻ جي ٻيو ڪوبہ رستو بچيل نہ آهي.

قاصد جو بيان ٻڌي، اسان جي ڳوٺ وارن ايندڙ خطري کي اڳواٽ محسوس ڪري، ويجهي گهاٽي ٻيلي اندر وڃي پناهہ گاهہ ناهي ۽ جيڪو سامان ڪٽي سگهيا، ڳوٺ خالي ڪري روانا ٿي ويا. ترت ئي پر واري ’’مياڻ‘‘ ڳوٺ تي ظالم انگريزن وحشياڻو حملو ڪيو ۽ ڳوٺ کي جلائڻ ۽ ماڻهن کي مارڻ جي ڪاروائي ۾ مصروف هئا تہ اوچتو اسان همراهن هنن تي وڃي پوئتان حملو ڪيو. نتيجي طور ملٽريءَ وارا پنهنجا ڪافي ماڻهو مارائي پڇي نڪتا. اسان جا همراهہ مياڻ جي باقي بچيلن کي پنهنجي پناهہ گاهہ ۾ وٺي آيا.

ان کان پوءِ اسان سان ٻيا غازي بہ اچي مليا ۽ اسان وٽ چڱو موچارو مرڪز قائم ٿي ويو. ٿوري ئي وقت ۾ اسان هڪ وڏي ملٽري اڏي تي ڇاپو هڻي ڪافي فوجين کي ماري جام سارو رسد ۽ هٿيار هٿ ڪياسون. اُن بعد اُتان ڪوچ ڪري مکيءَ جي وڏي مرڪز ۾ اچي رهياسون. اُتي ڪجهہ عرصي کان پوءِ سردار اعليٰ مون کي هڪ ڏاڍي خطرناڪ، ڏکئي پر دلچسپ ڪم لاءِ چونڊيو.

ڳالهہ دراصل اها هئي تہ سردار اعليٰ، گورنمينٽ جي سانگهڙ واري هيڊ ڪوارٽر ۾ ٿيندڙ ڪارگذارين جو احوال هٿ ڪرڻ جو خواهشمند هو. انهيءَ ڪم لاءِ هن هڪ ’الهہ رکئي‘ نالي هڪ غير حر کي چونڊيو هو. الهہ رکيو انگريز ملٽريءَ جا اٿاهہ ظلم ڏسي، ڪانئن انتقام وٺڻ ۽ پنهنجي ملڪ مان تڙي ڪڍڻ لاءِ اچي غازين سان شامل ٿيو هو. سردار جي مشوري مطابق مون کي الهہ رکئي جي زال جي حيثيت ۾ ساڻس اول شهدادپور پوءِ سانگهڙ وڃي رهڻو هو. اُتي نوڪري هٿ ڪري، ملٽريءَ جي چر پر ۽ پروگرامن بابت معلومات هٿ ڪرڻي هئي. خاص خبرون ۽ مواد ٻيلي ۾ هيڊ ڪوارٽر تائين پهچائڻ منهنجي جوابداري هئي.

اديون توهان پاڻ سوچيو- هڪ ڪنواري عورت لاءِ هڪ غير مرد سان ظاهري طور تي زال مڙس جي رشتي سان رهڻ ڪيڏو نہ مشڪل ڪم هوندو. اسان ٻئي انهيءَ سوچ ۾ غلطان هئاسون. الهہ رکئي مون کي آٿت

ڏيندي چيو ته پيڻ جنهن صورت ۾ اسان پنهنجيون جانيون قربان ڪرڻ جو ارادو ڪري چڪا آهيون ته هيڏي اهم ڪم لاءِ هيءَ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي. اهو ٻڌي مون ۾ به قومي جذبو اُڀري آيو ۽ وراڻيومانس ته ’پائو- ڪا پرواهه ناهي- دشمن کي زڪ پهچائڻ لاءِ هر حيلو ڪرڻ ضروري آهي.‘

الهه رکيو ڪو گهڻو پڙهيل ته نه هو- پر هو ڏاڍو چالاڪ ۽ رلڻو ملڻو- جتي به ويندو هو، دوست ٺاهي ونندو هو.

پروگرام مطابق اسان اول شهدادپور وياسين. اُتي مون کي هڪ شريف واقف ڪار وٽ ڇڏي، الهه رکيو سانگهڙ روانو ٿيو ۽ هفتي کن کان پوءِ سانگهڙ ۾ ملٽريءَ وارن وٽ راشن جي حساب ڪتاب رکڻ جي منشي گيري وٺي موٽيو. سانگهر ۾ هڪ مسواڙي جاءِ به هٿ ڪئي هئائين. آءٌ ساڻس رواني ٿيس. الهه رکئي جي دوستن اسان جو گهر هر ضروري سامان سان پري ڇڏيو هو.

الهه رکئي جي ڪم جي نوعيت اهڙي هئي جو بنا ڪنهن تڪليف جي ڪيس سموري فوجي نڪاڻن جو تفصيل، اُنهن جو هنڌ مڪان، فوجين جو تعداد وغيره، سڀ حاصل ٿي ويا. هاڻ اها معلومات مون کي اسان جي مرڪز تائين پهچائڻي هئي. مون روانگيءَ جو پروگرام ٺاهيو ۽ پاڙي ۾ اها ڳالهه مشهور ڪيم ته ڪجهه عرصي لاءِ پيڪن وڃي رهي آهيان. آچر ڏينهن صبح واري لاريءَ ۾ سوار ٿياسون. رستي ۾ سنجهوري کان ٿورو اوريان اسان لهي پياسون. ڪلاڪ ڏيڍ جي پنڌ کان پوءِ مکي ٻيلي ۾ داخل ٿياسون، جتان الهه رکئي کان موڪلائي مردانه يونيفارم پهري، پٽڪي ۾ وار لڪائي، هر طرح جون تڪليفون برداشت ڪندي اچي سردار وٽ پهتيس ۽ ڪيس سموري معلومات پيش ڪيم. سردار اها معلومات ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ انهيءَ جا نقل تيار ڪرائي ٻين مرڪزن تائين پهچارايائين.

ڪجهه ڏينهن ٻيلي ۾ رهڻ دوران مون ٻين غازين سان گڏ ڪافي ننڍا وڏا معرڪا سَر ڪيا. آخر رٿيل پروگرام موجب واپسيءَ جو سفر شروع ڪيم ۽ ڪافي پنڌ ۽ لارين جي سفرن بعد سانگهر پهتيس. ٽن هفتن کان پوءِ وڌيڪ اهم معلومات گڏ ڪري مون وري ٻيلي جو رخ ڪيو. انهيءَ عرصي ۾ انگريزي فوج ۾ وڏو اضافو آيو هو ۽ سندن چرپر به ڪافي وڌي ويل هئي. منهنجي مهيا ڪيل معلومات سردار پنهنجي صلاحڪار ساٿين اڳيان رکي- فيصلو ڪيو ويو ته اول دشمنن جي ننڍن اڏن جن ۾ 12 کان وٺي 50 ماڻهو رهن ٿا ۽ ڪافي راشن ۽ هٿيار وغيره آهن، حملا ڪيا وڃن. انهن اڏن تي حملا ڪرڻ لاءِ خاص دستا تيار ڪيا ويا، جن مٿان تجربيڪار سالار مقرر ڪيا ويا- اهي دستا وقفي وقفي سان روانا ڪيا ويا. جلد ئي اهي دستا دشمنن تي ڪامياب حملا ڪري، وڏي انداز ۾ هٿيار ۽ ٻيو مال غنيمت ڪٺي سوپارا ٿي موٽڻ لڳا.

آءٌ هڪ دفعو وري موٽي سانگهڙ آيس- اُتي الهه رکئي کي قدري پريشان ۽ مايوس ڏٺم. هن کان معلوم ٿيو ته غدارن جي سازشن ڪري ڪيترائي بهترين سردار ۽ ٽولا پڪڙجي آيا آهن. هاڻ خاص جاسوسن جو وسيع جار سانگهڙ ۾ هر هنڌ تي وڇايو ويو آهي. اهي جاسوس هر جڳهه، هر رنگ ۾ ڪم ڪري رهيا آهن. الهه رکئي جي دفتر ۾ به ماڻهو خاص طور تي مقرر ڪيا ويا آهن، جيڪي هر ڪنهن ماڻهوءَ تي چرپر تي سخت نظر رکي رهيا آهن. انهن حالتن ۾ الهه رکئي به احتياط اختيار ڪيو هو.

مون هاڻ پنهنجي ڪم جو دائرو وسيع ڪيو. پنهنجي اثر رسوخ سان ميل ميلاپ وڌائيندي، شهر جي معزز گهراڻن ۾ وڃي نڪرندي هيس؛ اُتي مرد ماڻهو جيڪي ڳالهيون ڪندا هئا، سي ڌيان سان ٻڌي، اُنهن مان ڪم جون ڳالهيون الهه رکئي کي نوٽ ڪرائيندي هيس.

انهيءَ وچ ۾ هڪ اهم ڳالهه ٿي. الهه رکئي جي وڏي ڪمانڊر ينگ صاحب جي اسسٽنٽ سان دوستي ٿي وئي. اهو اسسٽنٽ تمام شوقين مزاج، عياش ۽ شرابي هو. مٿس ملٽري ڪمانڊر جو ڏاڍو راز هو. مون کي ڏسندو هو ته چوندو هو ته الهه رکيو وڏو خوش قسمت آهي، جو ڪيس تو جهڙي پدمڻي ملي آهي. اسان جون زالون ته ڳرا ڳرا ڪاڏا ڪائي روڳي ٻڻجي وييون آهن. اهي ڳالهيون هو نشي ۾ ڪندو هو ۽ منهنجي تعريف مان ڍاپندو ئي ڪونه هو.

ملٽري ڪمانڊر ينگ صاحب بابت مشهور هو ته هو دراصل ولايت ۾ پاڻ به وڏ ڌاڪو هو. پوءِ هن جي صلاحيتن مان ڪم وٺڻ واسطي ڪين امان ۽ عهدو ڏيئي پهرين آفريڪا ۾ پوءِ هندوستان ۾ ايس پي اسپيشل پوليس مقرر ڪيو ويو، جتي هن هن يو پيءَ جي مشهور ڌاڙيل سلطانه ڌاڪوءَ کي ختم ڪري نالو ڪڍيو. سنڌ سرڪار يعني خانبهادر الله بخش سرڪار هن کي خاص پڳهار ۽ ڀتا ڏيئي، حرن سان منهن ڏيڻ لاءِ گهرايو هو. هن کي پنهنجي ڪم ڪار کي آزاديءَ سان هلائڻ لاءِ سنڌ سرڪار خاص اختيار ڏنا هئا. مثال طور هو هڪ لک روپين تائين خرچ ڪري سگهيو ٿي ۽ ٻيو ڪوبه آفيسر سندس ڪم ۾ دخل نه ٿي ڏيئي سگهيو.

هاڻي هڪ پاسي ملٽريءَ جي جرار فوج هوائي جهازن سميت، ٻئي طرف ٽن هزارن واري ايس پي آر جنهن ۾ بروهي ۽ بلوچ ڀرتي ڪيا ويا هئا، ٽئين طرف سرحدي فوج، ٻم فوج جيڪا سرحد طرف قبائلين جي

مقابلي لاءِ انگريزن اُتان ئي پرتي ڪئي هئي، تہ چوٿين طرف بيڪانير ۽ ٻين رياستن جون فوجون، ساري هندوستان مان چونڊ سي آئي ڊي، سياسي شعور وارا پوليٽيڪل ايجنٽ، لئمبرڪ جهڙا اسپيشل ڪمشنر- مطلب تہ حرن کي ڪچلڻ لاءِ انگريز ۽ مقامي غدار. حڪومت ڪابہ ڪسر ڪونہ ڇڏي هئي. وڏا وڏا ملٽري آفيسر حرن کي ايڏيءَ منظم قوت سان مقابلو ڪرڻ تي آفرين چوندا هئا.

ينگ صاحب باوجود پنهنجي سخت گيريءَ جي هڪ ڳالهہ ۾ نهايت نرم هو. هن کي جيڪو ماتحت پسند ايندو هو، اُن کي موج ڪرائي ڇڏيندو هو.

خير- اُهو مئو شرابي بد ڪردار اسسٽنٽ خبر ناهي ينگ صاحب کي ڪيئن وٽي ويو هو جو سندس خاص رازدار ٿي ويو. ينگ صاحب جا سڀ خفيہ فائيل وٽس رهندا هئا. مون بہ ان احمق انسان کان ڪم وٺڻ جو فيصلو ڪيو. گهر ۾ اچڻ کان پوءِ نشي جي حالت ۾ هو ڦوڪ ۾ پرچي پنهنجي سچائي ڏيکارڻ لاءِ وڏا وڏا راز کولي وهندو هو- چي: 'اڄ ينگ صاحب ڏهہ ماڻهو خفيہ طور پرتي ڪري انهن کي بہ بہ هزار رپيا ڏيئي فلاڻي طرف روانو ڪيو آهي- پلا خزانو آهي منهنجي هٿ ۾- مون هڪ هڪ سؤ هنن کي گهٽ ڪري ڏنا- سو اهڙو آهي اسان جو اثر.' ائين چئي نوٽن جي ٿهي ڪڍي مون کي ڏيکاريائين. اهڙي اُلوءَ کي ڏوريءَ ۾ ٻڌڻ پلا ڪو ڏکيو ڪم هو! آءٌ بہ ظاهر داريءَ طور پنهنجي تعريف تي سندس مهرباني مجيندي رڳو ايترو چوندي هيس تہ 'سچ؟ ڇڏ گشا!' تہ وڏي اچي منهنجا هٿ هٿن ۾ وٺي چمندو هو ۽ پوءِ جيڪي پڇندي هيس، ٻڌائيندو هو. ان طرح ٻن ٽن هفتن اندر اسان کي اُهي راز معلوم ٿي ويا جن ڏانهن هيلتائين ڪنهن جو خيال بہ نہ ويو هو. اسان کي ينگ صاحب جي پروگرامن ۽ ڪم جي طريقن بابت اهم معلومات حاصل ٿي ويئي.

ينگ صاحب پنهنجي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيترن ئي غدارن تي هٿ رکيا هئا. الهہ رکئي انهن سيني جا نالا، نشان پتا، مهاندا ۽ مقرر ڪيل حدون لکي مون کي پڙهي ٻڌايون تہ آءٌ خود حيران ٿي ويس تہ مار! جيڪو ڪم ملٽريءَ جا هزارها ماڻهو بہ نہ ڪري سگهيا اُهو ڪم هي اسان جا ديسي غدار ينگ صاحب جي روپين تي موهجي، هڪ طرف غازين جا طرف دار بڻيا آهن تہ ٻئي پاسي انهن کي ئي منظم پروگرام بڻائي گرفتار يا قتل پيا ڪرائين!

انهن ئي ڏينهن ۾، لاهور ميل ڪيرائڻ واري سرڪردي حر اڳواڻ 'منو خاصخيليءَ' جي گرفتاريءَ يا قتل ڪرڻ بابت سرڪار طرفان وڏو انعام نقد ۽ زمين جي صورت ۾ رکيو ويو هو- مگر منوءَ جو پاڇو بہ نظر نہ ٿي آيو.

ينگ جي هڪ سنڌي ڪارندي (جيڪو سانگهڙ جو باشندو هو ۽ جنهن جي دوستي منوءَ جي خاص ساٿين سان هئي) منوءَ جي هڪ ساٿيءَ سان وجهي رابطو قائم ڪيو ۽ کيس چيائين تہ سندس هڪ سؤٽ انگريزي فوج گرفتار ڪيو آهي، تنهنڪري هاڻ هو بہ انگريزن جي خلاف ٿي پيو آهي. اهڙيءَ طرح هو ڪيتري عرصي تائين منوءَ جي ماڻهن سان گڏجي، ٻيلي جي اندر رهيو ۽ سيني کي يقين ٿي ويو تہ هو سچو ساٿي آهي.

جلد ئي انهيءَ غدار کي هڪ عجيب موقعو ملي ويو. لاهور ميل ڪيرائيندڙن جو سرڪردو 'منو' اوچتو بدلجي رَنن جو چور ٿي پيو ۽ هڪ دوست جي معشوقہ سان وجهي سلسلو ڳنڍيائين. هو ساٿس تڪرار ڪرڻ لڳو تہ اُن کي بہ قتل ڪري وڌائين- انهيءَ تي سندس ساٿي سندس خلاف ٿي پيا. مقتول جي هڪ دوست کي تہ ايڏا خار آيا جو موقعي جي تاڙ ۾ رهڻ لڳو. منو وري پنهنجي ساٿين جي خوف کان رات جو مخفي هنڌن تي سمهڻ شروع ڪيو.

ينگ جي جاسوس انهيءَ صورتحال جو فائدو وٺي انهيءَ خاص مخالف ساٿي کي پنهنجي طرف آڻڻ شروع ڪيو تان جو هو اچي ينگ جي حضور ۾ پهتو. ينگ صاحب جهڙو چالاڪ ۽ هر فن مولا شخص هن سان ڏاڍي تواضع ۽ محبت سان پيش آيو- وڏي رقم ڏنائينس ۽ ٻيا اڳتي جا بہ ڳلتا ٻڌايائينس.

هڪ ڏينهن ٻنپهرن مهل منو هڪ پٽ تي سُتل هو تہ انهن غدارن جي سازش سان اوچتو ملٽريءَ وارا کيس گهيري، گرفتار ڪري سانگهڙ وٺي آيس. رَنن جو چور ٿيڻ سبب هو ايترو تہ بزدل بڻجي چڪو هو جو ٿوريءَ مار ۽ ڪجهہ ڏٽن سان هن وڏا راز کولي ڏنا ۽ ڪافي ماڻهو گرفتار ڪرايائين. ايڏي غداريءَ جو انعام کيس ڦاسيءَ جي صورت ۾ مليو.

الهہ رکئي اها لسٽ تيار ڪري مون کي ڏني جا مون دستور موجب مرڪز ۾ پهچائي. سردار هن لسٽ جا نقل تيار ڪرائي سيني مرڪزن ڏانهن موڪليا ۽ آءٌ سانگهڙ ڏانهن موٽيس.

هڪ رات الهہ رکئي سان گڏ هو حيوان بہ اسان جي گهر آيو، آءٌ جا هن سان پيار محبت سان مليس، تہ هو بہ الهہ رکئي جي خيال ڪرڻ کان سواءِ ئي بي اختيار مون کي پاڪر پائي اکين ۾ پاڻي آڻي چوڻ لڳو "محبوب! تون ڪاڏي ويئي هئينءَ؟ توکان سواءِ تہ سڄي سانگهڙ سُڃ پئي لڳي!"

مون هن کي پاڻ کان پري ڪري الهه رکئي کي اشارو ڏنو، جو گهر جي ٻئي حصي ۾ هليو ويو ۽ هن کي چيم ته "پيارا! آءٌ به توسان ملڻ لاءِ بي قرار آهيان، پر ڪجهه ڏيان ته ڪندو وڃ: منهنجي مڙس جي بيني ايڏو گستاخ نه ٿيندو وڃ، هيءُ وڏو خارباز آهي."

ته هن ٺهڪ ڏيئي چيو، "ڇا جي خاربازي، ڇا جو مڙس؟ اوهان ۾ جي اهڙي خاربازي ۽ غيرت هجي ها، ته هيءُ مُٺ جيترا انگريز ست سمنڊ پار لنگهي اوهان تي ڪيئن اچي حڪومت ڪن ها: چوندا آهن ته ٻني ۽ ونيءَ ڪنهن ڀاڙئي کان نه ڪسبي آهي، سو اوهان کان جڏهن ٻنيون پيون ڪسجن، تڏهن نه چُپ آهيو ته وَنين ڪسجڻ تي وري ڪهڙي خاربازي ڪندؤ؟"

منهنجي دل کي هڪ وڏو ڌَڪ لڳو. ڪيڏو نه سچ پيو چوي هيءُ جانور، ۽ ڪيڏا نه بي غيرت آهن سنڌي، جي خاموشيءَ سان سامراجين جون هيءُ سڀ ڪارگذاريون پيا برداشت ڪن..... يڪدم منهنجي دل ۾ غم ۽ غصي جي ٻي لَهر ته اُٿي. هڪ شير مرد پير صاحب بادشاهه هنن ۾ پيدا ٿيو، جنهن "ڪئٽ سنڌ" يعني "اي ڌاريان سامراجيو، اسان جي سنڌ خالي ڪريو" جو نعرو لڳائي اُٿيو ته بين لکن نه فقط سندس مخالفت ڪئي، بلڪ سامراجين جا چاڙتا ٿي بيهي رهيا آهن! پر..... منهنجي دل ۾ تاريخ جا ورق اُٿليا، غازين جي تقريرن مان جيڪي پڙهو هئم، سو تري آيم، ته نيٺ به اسين ئي ڪامياب ٿينداسون، اَڄ ڪٿي اهي ڌارين جا چاڙتا زور آهن، پر نيٺ وطن انهن جو آهي جي وطن جا محب آهن، جڏهن به اسان جو وطن سامراجين کان آزاد ٿيو، تڏهن آخرڪار سندن اهي چاڙتا به پاٽيءَ جي ڦوٽن وانگر اڏامندا ويندا.....

مون کي ويچارن ۾ غرق ڏسي هن چيو، "پياري، تنهنجي الهه رکئي کي به نوٽن سان پري ڇڏيو اٿم: تنهن ڪري تون ان جو ڪو فڪر ئي نه ڪر، نڪي ان کان ڊپ رک: ڪول شيشو ۽ پر جام!"

بس، پوءِ ته هليا پيگن تي پيگ ۽ دورن تي دور، اوچتو مستيءَ ۾ پرجي هن چيو، "اڙي محبوبڙي! تنهنجا اُهي ماٺا باقي بہ- چار ڏينهن آهن: اسين ترت ئي حورن ۽ پرين جي هڪ اهڙي ڪيپ هٿ ڪرڻ وارا آهيون، جو پوءِ تون الٽو اسان پارن جي خوشامد ڪندي وتندينءَ، ته سائين ڪا هڪ نظر هيڏانهن به!"

مون هن کي هڪ پيگ وڌيڪ ڏيندي ڳراٽري پائي چيو، ڇڏ ڳشا، اهي دڙڪا نه ڏي."

ته هيءُ مست تي چوڻ لڳو، "دڙڪا نه آهن، سچ آهي. اڄهو تازو هڪ عمرڪوٽ جو دوست هٿ آيو آهي، جنهن مون سان سازباز سٽي، ينگ صاحب کي آگاهه ڪيو آهي ته عمر ڪوٽ کي ويجهو 'ٿالهي ۽ مالهي' جوٽيجن جا جاڙا ڳوٺ آهن، جي اگرچ مارشل لا حدن کان ٻاهر آهن، پر اهي ٻيئي ڳوٺ حُرن جا آهن ۽ هو حرن جي خوب مدد ڪن ٿا. هاٽي اسان جي فوج سيان رات جو اوچتو وڃي مٿن ڪڙڪندي ۽ سڀ زالون مرد گرفتار ڪري ايندي. پوءِ هتي سڀ پرده نشين ۽ عصمت ماب جوٽيجيون ڪُتر ٿينديون ڏسندينءَ."

منهنجي لاءِ هيءَ هڪ اهم خبر هئي. مون هن جي ڏاڍي خوشامد ڪندي ڪيس ايترا ته پيگ چڙهايا، جو هو نشي ۾ ڌُت ٿي پيو. جڏهن الهه رکئي کي اها هن کان مليل خبر ٻڌايم ته هن يڪدم مٿي کي ڪٽي هٿ هنيا ۽ چيائين، "نوري پيڻ! هيءَ بيحد هئبت ناڪ ۽ دکدائڪ خبر آهي. اهي جوٽيجا بيشڪ پير صاحب جا مريد آهن ۽ حُر آهن، پر مون کي ذاتي خبر آهي، ته هنن ڪنهن به حُر سان سازباز نه رکڻ جو گويا قسم کنيو آهي. سندن عورتون ايڏيون ته شريف ۽ عصمت ماب آهن، جو بيان نٿو ڪري سگهجي، وڏي ڳالهه، ته هنن جو غازي تحريڪ کان ڪنارو ڪيو، ان ڪري ڪا مصيبت آئي، ته اهي ويچاريون پرده نشين عورتون ته مقابلو به ڪري نه سگهنديون ۽ خدا ڄاڻي مٿن ڪهڙا ظلم ڪيا ويندا."

"هيءُ جانور ته الائجي ڇا پيو بڪي، پر درحقيقت انگريزي ملٽريءَ وارن، پوليس ۽ غدارن جي آهي جوٽيجن جي دولت تي اک: جو اُهي ٻئي ڳوٺ ڏاڍا سُکيا آهن، خاص هنن جي دولت ڦرڻ لاءِ هنن ايڏو سنگين ۽ ڪميٽپ پريو قدم رٿيو آهي، پر نوري پيڻ، هنن عصمت ماب، شريف ۽ ابوجهه عورتن کي ضرور بچائڻ گهرجي."

آءٌ وسميءَ ۾ پئجي ويس ۽ هو به ڳڻتين ۾ غرق ٿي ويو. سڄا سارا ٻه ڪلاڪ سوچڻ بعد هن چيو: ”تون اُتي تيار ٿي ۽ بلڪل ٿرين جهڙا ڪپڙا پائي هتان نڪري، ڪنهن به طرح ميرپور جي لاريءَ ۾ هلي وڃ؛ اتان وري عمرڪوٽ جي لاريءَ ۾ چڙهي هڪ ٻجي ڏاري جوٽيجن جي ڳوٺ وٽ لهي وڃي، انهن کي خبردار ڪر؛ جيئن نهايت خاموشيءَ سان هو گهٽ ۾ گهٽ لڄون ڳوٺ کان ٻاهر ڪڍي سگهن، پوءِ مردن جي جيڪا قسمت هوندي.“

رات جو وقت، سانگھڙ ۾ ڪرفيو، لاريءَ تي پهچڻ ڏکيو ڪم هو، پر ڏٽي مددگار ٿيو، جو آءٌ ڪامياب ٿي ويس ۽ پروگرام موجب وڃي جوٽيجن ۾ پهتيس.

اُتي جا خبر ٻڌايم، ته هنن ۾ ٻاڪر ڪٿو پئجي ويو. خطري جي احساس سبب هنن ٻنا دير عورتن کي بيل گاڏين ۾ سوار ڪري، ڳوٺ مان ڪڍڻ جو پروگرام ٺاهيو، پر منجهيا اچي، ته وڃون ڪيڏانهن! آخر ڪين خيال آيو، ته هن پَٽ ۾ سڀ کان وڏيڪ مهل جو مڙس ماڻهو آهي ’خانصاحب عطا محمد پلي‘؛ پناهه ملندي، ته ان وٽ ملندي؛ ان ڪري ’سامون‘ وٺي اوڏانهن هلجي.

مگر انساني احتياط سبب اهو به ويچار آين، ته ڄاڻ کان سواءِ اتي هلي نڪرجي، ۽ هو ’سامون جهلڻ‘ کان انڪار ڪري ته پوءِ؟..... پوءِ ته مورڳو ڊبل خوار ٿينداسون. ان ڪري تيز رفتار گهوڙي تي ڪو ماڻهو هن سان اڳواٽ ملي ۽ واپس اچي بيل گاڏين کي رستي تي ملي.“

آخر ’عبدالحئي‘ نالي هڪ جوٽيجو تيار ٿيو، جو هن ڳوٺ ۾ تنها غازي هو؛ پوءِ گهوڙي تي لانگ ورائي هو به سوچڻ لڳو، ته خانصاحب اٽڪل 3 وڳي ڏاري ماني کائي، پوءِ ڪندو آهي آرام، سو اٿندو آهي ڇهين وڳي؛ انهي وقت اندر ڪيس ڪوبه ننڊ مان اُٿاري ڄاڻ نه ڪري سگهندو؛ ان ڪري ڪا اهڙي هوشيار عورت به گڏ هلي، جا اول ته ڪنهن طرح دربان کي ڳلتا ٻڌي، ڪوٺ اندر گهڙڻ ۾ ڪامياب ٿئي، پوءِ وري خانصاحب کي جاڳائي احوال به پهچارائي سگهي.... پر انهيءَ ڪم لاءِ سندن ڳوٺ واري ڪابه ڪانه هئي، جو هنن مان نڪا خانصاحب جي محرم هئي نه وري هو پردي نشين عورتون اهڙيون چالاڪ به هيون. هنن کي ڳڻتين ۾ ڏسي غازي عبدالحئيءَ کي انهيءَ خدمت لاءِ به مون پنهنجو پاڻ آڇيو ۽ گهوڙي تي چڙهي هن سان گڏ اُتي هليس.

رستي ۾ مون هن کان خانصاحب جا ذاتي احوال ڪوٺي ڪوٺي پڇيا، ۽ اها حقيقت معلوم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويس، ته خانصاحب هڪ شادي ٿر جي درسن مان ڪئي هئي، اُها بي بي صاحبه ته وفات ڪري ويئي؛ پر انهي پنهنجي سگهڙپائي، عقلمندي ۽ نيڪ دليءَ جا خانصاحب تي اهڙا اثر ڇڏيا، جو خانصاحب انهي جي والد درس محمد صديق ۽ ڀين جي گهڻي عزت ڪندو آهي. هاڻي مون ڄڻ ته چپٽي وڄائي مشڪل حل ڪري ورتي. جيئن 3- 4 وڳي ڏاري خانصاحب جي ڳوٺ وٽ پهتاسون، ته مون عبدالحئي کي ٻاهر بيهڻ لاءِ چيو ۽ پاڻ سڌي دربان وٽ پهچي ڪيس نهايت پر اثر لهجي ۾ چيم: ”چاچا حامد، دروازو کول، آءٌ چاچري تعلقي جي درس محمد صديق جي ياڻيجي آهيان، ۽ ضروري ڪم سان هتي آئي آهيان، هينئر لاڙي مان لٿي آهيان، اندر وڃڻو اٿم!“ درس محمد صديق جو نالو ٻڌي پوڙهي چاچي حامد ڇرڪ ڀري اکيون مهٽي بي اختيار ڪٽي دروازو کوليو ۽ آءٌ اندر هلي ويس.

اندر پهچي نڪا ڪيم همر، نڪا تمر، بنگلي جو نقشو مون کي معلوم هو، خانصاحب وچئين هال جي اولھ واريءَ ڪوٺيءَ ۾ آرامي هو. سخت، ٻپهر ۽ لُڪ سبب ٻيبيون ۽ ٻانهيون به آرامي هيون. سو مون هال جي دروازي کي جا زور مان لت هنئي، ته دروازو ٺڪاءُ ڪري، ڪري پيو. خانصاحب کي هڪ مائي جهلي هٽي رهي هئي. دروازي کي سخت ڌڪو اچڻ ۽ آواز ٿيڻ تي خانصاحب به ڇرڪ ڀري جاڳي پيو، ۽ گهر جي ڀين ماڻهن تي به اثر پيو.

هونئن ته خانصاحب هن طرح آرام ڦٽائڻ تان سخت غصي ٿئي ها، مون يڪدم رڙ ڪري چيو: ”ابڙا! اُٺ، ’سامون‘ اچي دروازي تي پهتيون اٿيئي.“

سڄيءَ سماٽ قوم لاءِ ”ابڙي“ جو لفظ ڄڻ ته هڪ اهڙو طلسمي لفظ آهي، جهڙو علي بابا وارو سم سم. خانصاحب جو غصو ته لاٿي ڪاڏي ويو، ٽپ ڏيئي اُٿي چيائين: ”گهوريس سامن جي نالي تان؛ امان، تون ڪير آهين؟“

مون ڪيس جواب ڏنو ته، ”آءٌ عبدالحئي جوٽيجي سان گڏجي آئي آهيان. خبر ملي آهي ته اڄ رات جو ٽالهي مالهي جوٽيجن جي ڳوٺن تي انگريزي ملٽري حملو ڪري سڀ مرد عورتون گرفتار ڪندي، انهيءَ ڊپ کان ٻنهي ڳوٺن جي مَردن سندن لڄون ڳوٺ مان ڪڍي، ڪنهن ننگ پرور وٽ سام پوڻ لاءِ روانيون ڪيون آهن. هنن جي نظر ۾ توکان سواءِ ٻيو ڪوبه نه سُجهيو، ان ڪري بيل گاڏيون توڏانهن اچي رهيون آهن ۽ اسين اڳواٽ ڄاڻ ڪرڻ لاءِ آيا آهيون، ته متان اتفاق سان تون به ڊڄي وڃين ته پوءِ.....“

خانصاحب ٿپ ڏيئي منهنجي وات کي هٿ ڏيئي، ٿري رواج موجب منهنجي مٿي تي هٿ رکي چيو، ”ڌيءُ! متان اهڙو لفظ وات مان ڪڍيو اٿيئي. مهلون مَردن تي اينديون آهن ۽ سامون بہ ڪنهن ڀاڳ واري جي پناهہ ۾ اينديون آهن، آءٌ ڪو هن وقت سامن کي موٽائي پنهنجيون سَت پيڙهيون لڄائيندس ڪيئن؟“

مون کي خانصاحب جي دليريءَ تان ڏاڍي خوشي ٿي، پر ڪيس وڌيڪ پَڪو ڪرڻ لاءِ چيم: ”مگر خانصاحب! ملڪ ۾ باهہ پيئي ٻري، ملٽري سڌي تو وٽ ايندي، پوءِ ان وقت؟“

خانصاحب جُتي پائي پَٽڪي جا ٻہ آڏا ابتا وَرَ ڏيئي چيو، ”ان وقت پهريائين آهن اسان سيني جا سِرَ، پوءِ ملٽري پل لاشن تان لنگهي وڃي، سامن تي قبضو ڪري!“

هن گوڙ تي گهر جون سڀ عورتون ۽ ڇوڪرا اچي ويا هئا. خانصاحب جي همشيره هڪ دلير ۽ بارعب عورت هئي؛ خانصاحب ڪيس مخاطب ٿي چيو: ”ادي، آءٌ وڃان ٿو سامن جو استقبال ڪرڻ؛ اوهين بہ سڀ ڀينرن جي مرحبا لاءِ تيار رهو.“

هو بي اختيار ٻاهر نڪتو، تہ آءٌ بہ پنيانئس نڪتيس. سخت ڪاڙهو، سخت لُڪَ، پر خانصاحب نڪو سواريءَ جو خيال ڪيو، نڪو بيو ۽ سڌو ڏکڻ طرف رستي ڏي هلڻ لڳو. نوڪر چاڪر گهبرائجي گهوڙا تيار ڪرڻ لڳا، پر پاڻ اڳتي وڌي وڃي عبدالحئي سان مليو ۽ ڏانهس تيز نظرن سان نهاري چوڻ لڳو: ”هيءَ بہ ڪا ڀِچا ڳاڇا جي مهل هئي! سامون وني ڪوٽ جي در کي ڀيجي اندر نٿي آيوَ؟“ ۽ پاڻ وري ساڳي طرح اڳتي هلڻ لڳو.

تان جو ٻن ميلن جي مفاصلي تي ساماري عمر ڪوٽ واري وڏي رستي جي موڙ وٽ آياسون، تہ اوير کان بيل گاڏيون بہ اچي پهتيون.

”ڀينرون ڀلي آيون جي آيون، نچ آيون. پاءُ جو دروازو اوهان لاءِ سدائين کليل آهي ۽ سندس سر اوهان جي عزت تان قربان ٿيڻ لاءِ هميشہ تيار آهي.“

۽ پوءِ بہ خانصاحب پيادو ئي پيادو واپس ڪوٽ پهتو، عورتون لهي اندر ٿيون، خانصاحب جي همشيره ان کان اڳ تيار هئي. هوءَ هر هڪ کي ڀاڪر پائيندي، ٿري رواج موجب چُني اوڍائيندي عزت سان ويهاريندي ويئي. بدامنيءَ جي خوف کان ڪوٽ جي چئني ڪُنڊن تي مورچا نهيل هئا. خانصاحب هڪدم انهن مورچن ۾ هٿياربند وفادار همراهہ وهاريا. هر هڪ کي ڪافي بارود ڏيئي، سندن سرڪردي ”جيئندي هاليپوٽي“ کي چيائين، ”سِر ڏيڻ تائين سامن جو وار ونگو ٿيڻ نہ ڏجو.“ جيئندو هڪ دلير نوجوان هو، تنهن جواب ڏنو، ”خانصاحب! ڪوبہ فڪر نہ ڪجو، انشاءالله تعاليٰ انگريزي ملٽري بہ ڏيهن کي ڏُس ڏيندي رهندي تہ ڪن مڙسن سان پلئہ اٽڪيو هو!“

پوءِ خانصاحب پاڻ بہ هٿيار ٻڌي ڪٽ دروازي تي وڃهائي ان تي وينو، ۽ اطمينان سان سگريٽ جا سُوٽا هڻڻ لڳو. مشهور هو تہ خانصاحب سگريٽ مان سگريٽ دکائيندو آهي، پر اهڙي شخص کي بہ ننڍ مان اٿڻ کان وني هيستائين سگريٽ ياد نہ هئي، هاڻي جو سامت ۾ اچي سگريٽ پيتائين تہ نهايت اطمينان سان مُرڪندي، مون کي چيائين، ”مائي تون ڪير آهين؟“

دربان ڏاڍو پريشان هو، هن اڳواٽ چيو، ”سائين! هيءَ درس محمد صديق جي ڀاڻيجي آهي ۽.....“

خانصاحب ٺهڪ ڏيئي چيو: ”چاچا، درس صاحب جون ڀاڻيجيون مان توکان وڌيڪ سڃاڻان ٿو، پر هن کان خبرون پڇڻ ڏي..... ۽ هان، هاڻي اوهين سڀ پري ٿي وڃو.“

هاڻي سڀ پري ٿي ويا ۽ مون هن مهل جي مڙس ماڻهوءَ کي سڀ احوال ٻڌائڻ شروع ڪيو. احوال پورو ڪرڻ تي هن تہ مون کي آفرين ڏني؛ مگر منهنجي دل ۾ الائجي ڪهڙو پور آيو، جو گنڀير ٿي چيومانس تہ، ”خانصاحب! اوهين ڪو اندازو لڳائي سگهو ٿا، تہ اوهان اچ جيڪو ڪم ڪيو آهي، ان مان اوهان لاءِ ڪهڙو نتيجو نڪرندو؟“

خانصاحب ٺهڪ ڏيئي چيو: ”نتيجو؟ نتيجو وڌ ۾ وڌ اهو نڪرندو، جو ملٽريءَ وارا حملو ڪري هتي ايندا، اسين انشاءالله پيش ڪونہ پونداسون ۽ گهٽ ۾ گهٽ مان، منهنجي همشيره تہ وڙهندي وڙهندي شهيد ٿي ويندا سون.“

”۽ پوءِ.....؟“ مون ساڳيءَ گنڀيرتا سان چيو.

”پوءِ جا ويچار منهنجي بلا ڪري! اهي نڪي ابڙي ڪيا نڪي مان ڪندس. مان نڪي اوهان جي جماعت مان آهيان، نڪي غازي آهيان؛ ان ڪري با پروگرام ڪونہ ٿو لڙان. مون کي هينئر فقط هڪ ئي ويچار آهي، جو اهو آهي، تہ مون ۽ منهنجي همشيره کي جيئرو گرفتار نہ ڪن، باقي اسان جي شهادت بعد ڇا ٿيندو، سو بار ڌڻي تعاليٰ تي آهي، مون تي ڪونهي، ان ڪري مان انهي پوئتي جي اون رکڻ لاءِ ذرو بہ ويچار ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهيان.“ خانصاحب اهي سڀ گفتا نهايت اطمينان سان ڪييا ۽ هن جڻ تہ دل جي وهم سڀ وساري ڇڏيا.

مون کي خانصاحب جي اها جانبازي ايڏي تہ پسند آئي، جو ڪيس عزت ۽ احترام جي نظر سان ڏسڻ لڳيس. هاڻي هن ڪلندي مون کي چيو: مائي نوري، موت تہ هر ڪنهن انسان تي ضرور ايندو آهي، ۽ ان لاءِ بہ

هڪ وقت مقرر آهي، ان تي ضرور مرڻو آهي، چاهي ڪيترا به بچاءَ ڪجن، تہ بہ انهي وقت تي ضرور مربو، پوءِ جو بيمارين ۾ ڦٿڪي مرجي، تنهن ڪان چونہ اهڙو سجايو ٿي مرجي، جو انهي نالي تي ست ئي پيڙهيون فخر ڪنديون رهن؟ هاڻي جڏهن مون اهو سجايو ٿي مرڻ قبوليو آهي، تڏهن پريشان ٿي، مرڻ بدران چونہ ڪلندي ڪلندي مران؟

ان ڪري بي فڪر ٿي ويھ تہ ويھي رهاڻ ڪريون. تون مون ڪي مجاهدن جا ڪارناما ٻڌاءِ، ۽ آءٌ وري توکي هن علائقي جي مثيرن جون خبرون ٻڌايان!"

هاڻي هلي اسان جي رهاڻ: مون تہ پئي مجاهدن جا ڪارناما ٻڌايا، ۽ خانصاحب جيڪي سندس تعلقي ۽ آسپاس جي تعلقي جي دليرن جا احوال ٻڌايا، انهن احوالن ۾ پهرينءَ حُر هلچل جا ذڪر بہ پئي آيا، ۽ انهي هلچل تي سندس قوم جي هڪ شاعر "مل محمود پليءَ" جا ناهيل بيت بہ ٻڌايائين، جي مون ڪي ڏاڍا پسند آيا ۽ مون اهي لکي بہ ورتا.

پر انهن سيني ڪان وڌيڪ ذڪر هن ٻڌايا 'صوفي قلندر بخش شهيد' جا، جنهن سان خانصاحب ڪي بي پناه عقيدت هئي. سندس اعليٰ درجي جي رنگين آدم قد تصوير بہ وٽس هئي، ۽ ٻيا بہ ڪافي فوٽو هئس. پاڻ صوفي شهيد جي بهادرين، دليرين ۽ عقلمندين جا ڪيترائي ذڪر ڪيائين. آءٌ انهيءَ رهاڻ ۾ ايڏي تہ محو رهيس، جو اهو بہ ياد نہ رهيم، تہ مون ڪي واپس وڃڻو آهي.

اسان تہ سمجهيو هو تہ اڄ رات جوٽيجن جي ڳوٺن تي حملو ٿيندو، سندن عورتون ۽ نياڻيون ان ڪري سڄي رات خدا تعاليٰ ڪي ستائينديون رهيون؛ پر صبح جو خبر پيئي تہ حملو ڪونہ ٿيو، ۽ ٻيو ڏينهن خواه رات بہ ائين ئي گذري ويا؛ ان وچ ۾ خانصاحب سندس ڪوٽ اندر بنگلي تي بہ مورچا نهرائي ورتا، سندس ڪيترائي جانباز هاري ناري خواه دوست بہ ازخود اتي اچي ويا، ۽ ٻيا بہ آسپاس جا حر يا حرن جا همدرد ڳوٺ ڪان پرپرو لڪي اچي وينا.

ٽئين ڏينهن صبح جو هن ناٽڪ جو آخري پردو کُليو، جڏهن هڪ گورو ملٽري آفيسر خانصاحب جي ڳوٺ آيو ۽ اميد جي خلاف ساڻد گڏ صرف 4 — 5 سپاهي هئا. خانصاحب اتفاق سان ان مهل اندر هو؛ ان ڪي ڄاڻ ٿيو تہ ملٽري آفيسر اوهان سان ملڻ لاءِ آيو آهي.

خانصاحب بي فڪريءَ سان اُٿيو، پستول پري ڪيسي ۾ وڌائين ۽ پنهنجي همشيره ڪي اڪيلو سڏي منهنجي موجودگيءَ ۾ چيائين: "ادي! هاڻي 'ٻاگهي' بنجڻ جي مهل اچي ويئي اٿيئي. آفيسر صاحب جو بنا سپاه جي آيو آهي، سو سندس مطلب اهوئي هوندو، تہ مون ڪي ٽڏيون مٿيون ڳالهيون ڪري وٺي وڃي سانگهڙ ۽ پوءِ ڪن سامُن تي حملو؛ سو آءٌ بہ شهادت جي بغير ڪين جيئرو هٿ ڪونہ ايندس، ۽ مون ڪان پوءِ ڪندا ڪوٽ تي حملو؛ منهنجي روح جي خوشي انهي ۾ ٿيندي، جو تنهنجو لاشو دروازي وٽ هجي!"

سندس همشيره گنڀير ٿي نهايت دليريءَ سان چيو: "ڀائڙا! الله سائين تنهنجو وار ونگو نہ ڪندو، پر جيڪڏهن ڪا قضا الٰهي آئي تہ انشاءالله تعاليٰ دنيا اهوئي نظارو ڏسندي، جيڪو تون چاهين ٿو!"

مون خانصاحب ڪي پنج منٽ ترسڻ لاءِ چيو ۽ پنهنجي ڳنڙي کولي مرداني وردي پائي ساڳيءَ طرح پستول پري سلوٽ ڪري اچي چيومانس، "اردلي حاضر آهي!"

خانصاحب کلي چيو: "چڱو سهڻا اردلي صاحب، هلو تہ گڏ هلي شهيد ٿيون ۽ بهشت ۾ بہ هلي رهاڻيون ڪريون."

خانصاحب جو ڪابو هٿ ڪيسي ۾ هو، مون بہ سندس اها طرز پسند ڪري، ڪابي ڪيسي ۾ پستول رکي هٿ اندر ڪيو.

در ڪان ٻاهر نڪري خانصاحب سندس مدارالمهام 'جيئندي هاليپوٽي' ڪي چيو، "پٽ- هاڻي الوداع، اهڙي مڙسي ڪج، جو سنڌءِ نالو بہ پيو اسان سان گڏ ڳائجي."

جيئندي سلوٽ ڪري ڪنڌ جهڪائي نهايت گنڀير ٿي چيو، "انشاءالله" ۽ خانصاحب بي فڪر ٿي وڌي اوطاق ۾ پهتو تہ ملٽريءَ جي صاحب سندس استقبال ڪري مُرڪي چيو، "خانصاحب! ٻيو هٿ تہ ڪيسي مان ڪڍ!"

خانصاحب گنڀير ٿي چيو، "هڪڙي ۾ هٿڪڙي لڳائي وٺو، تہ پوءِ ٻيو ٻاهر ڪيان."

صاحب ٺهڪ ڏيئي چيو، "اسان ڪي خبر آهي تہ صوفي قلندر بخش شهيد وانگر اوهان جي بہ انهيءَ ٻئي هٿ ۾ پستول آهي، ۽ هن اوهان جي نوجوان صاحبزادي بہ ائين ڪيو آهي، (هن مون ڪي خانصاحب جو صاحبزادو سمجهيو) ۽ سچ پچ تہ توهان ڪم اهڙو ڪيو آهي، جو جيڪر گولين سان اوهان جو جا جسم پروڻ ڪري ڇڏجن؛ مگر اسين جا ڪريون، جو اسان جو رڪارڊ اوهان ۽ اوهان جي والد جي خدمتن سان ائين پرپور آهي، جو اوهان

ڪي ڪجھ بہ ڪري نٿا سگھون. اوهان وٽ ڪڏهن ڪا ڀاٽاري تہ ڪانہ رهي آهي، بلڪ اوهان بدمعاشن کي پڪڙڻ لاءِ هميشہ پوليس جو ساٿ ڏنو آهي. هاڻي ڀلا اسين اوهان کي ڇا ڪريون؟

"اسين اوهان وٽ اهائي خوشخبري کڻي آيا آهيون تہ لئمبرڪ صاحب نہ فقط اوهان کي معاف ڪيو آهي، پر اوهان جي صدقي جوڻيجن جي ٻنهي ڳوٺن کي بہ معاف ڪيو آهي، هن شرط سان، تہ اوهين ضامن پئو تہ هو حر هلچل ۾ ذرو بہ ڀهرو نہ وٺندا."

هيءُ عجيب خبر ٻڌي، آءٌ حيران ٿي ويس؛ پر خانصاحب ٺهڪ ڏيئي ٻيو هٿ کيسي مان ڪڍي سيلوٽ ڪيس ۽ چيائين تہ، "مون کي صرف اها خوشي آهي، تہ اوهان ۾ بہ ڪي سمجهدار آهن، پر صاحب بهادر! آءٌ ڪابہ نڳيءَ جي ضمانت پيش ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهيان. جوڻيجن دوستن کي آءٌ فقط ايتري صلاح ڏيئي سگھندس، تہ جنهن صورت ۾ اوهين مارشل لا حدن کان ٻاهر آهيو، ان ڪري ٻرنديءَ باهہ کان پاسو ڪندا رهو تہ چڱو، جيئن هيستائين ڪيو اٿوَ. پوءِ اها صلاح هو مڃين يا نہ مڃين، سان سندن مرضي، مگر سامون جهلڻ کي احسان ٻڻائي، ڪين انهيءَ طرح گھُٽڻ جو ڪم نڪي مون کان پڇندو، نڪي انهي ڳالھ کي آءٌ ڪو احسان ٿو سمجهان."

آفيسر هيءُ ٻڌي، ٽپ ڏيئي اچي خانصاحب کي ڀاڪر پاتو ۽ چيائين، "بيشڪ جهڙو لئمبرڪ صاحب کان ٻڌو هئم، اهڙو توهان کي ڏٺم. اڄ جڏهن مارشل لا وڏن ڍنگن جا پتا پاڻي ڪري ڇڏيا آهن، تڏهن اوهان جهڙي مرد ماڻهو سان رڳي ملاقات بہ منهنجي لاءِ شرف جو باعث آهي.

"اوهان کي ڪڏهن بہ ڪو ڪم پوي، تہ مون وٽ بي ڌڙڪ هليا اچجو، ۽ نہ فقط ايترو، بلڪ آءٌ خود لئمبرڪ صاحب کي جيڪا اوهان بابت رپورٽ ٻڌائيندس، سا بہ پاڻهي وقت تي اوهان کي معلوم ٿيندي.

"اوهين بي فڪر ٿي سامون سندن ڳوٺن ڏي واپس ڪريو. اوهان سان اهو بہ وعدو آهي، تہ چاهي حالتون ڪهڙيون بہ خراب ٿين، چاهي انهن ڳوٺن جي مَردن کي ڪهڙا بہ نقصان رسايون؛ پر انهن ڳوٺن جي ڪنهن بہ مائيءَ ۽ نياڻيءَ جو نڪي وار ونگو ٿيندو، نڪي سندن عزت احترام ۾ ڪو خلل ايندو. هاڻي اهي سامون جڻ تہ توهان جي ياران اسان جي حفاظت ۾ آهن. توهين مهرباني ڪري اها مبارڪ باد هاڻي وڃي انهن ماين کي پهچايو، تہ هنن تان هراس دفع ٿئي."

اسين واپس پهتاسون، تہ خانصاحب آواز ڏنو، "در کوليو، سڀ خير آهي!"دروازو کليو، تہ اندريون نظارو ڏسي آءٌ حيران ٿي ويس. خانصاحب جي همشيره هٿيار ٻڌي نهايت گنڀير ٿي سِر ڏيڻ لاءِ تيار ٿي بيٺي هئي، ۽ ٻين سامن وري ڇا ڪيو هو، جو جن کي هٿيار هٿ آيا تن هٿيار ڪنيا هئا، ۽ ٻين لنيون، ڏڪا، بلڪ هڪ سڄي لانڍي پٽي انهي جا لڪڙا هٿ ۾ ڪنيا هئا، ۽ سڀ سِر جون سٽون ڏيڻ لاءِ تيار ٿيون بيٺيون هيون؛ جڻ تہ خانصاحب جي همشيره جي همٿ سيني اڀوجھ پرده نشينن ۾ بہ هڪ مجاهداڻو روح ڦوڪي ڇڏيو هو. خانصاحب کِلي سيني کي آفرين سان گڏ مبارڪ باد ڏني ۽ جيڪا بہ تيار حاضر ماني هئي، سا کڻي وڃي آفيسر سان گڏ کاڌائين.

شام جو سامون وڃڻ لاءِ تيار ٿيون، تہ غازي عبدالحئي مون کي اڪيلو وٺي آهستگيءَ سان چيو: "ڀيڻ! اسان کي تہ اَمان ملي، پر ويچارو تنهنجو نقلي مڙس الھ رکيو گرفتار ٿي ويو، ۽ تنهنجي گرفتاريءَ جون بہ پوريون ڪوششون هلي رهيون آهن. تعجب آهي جو ڪين اها خبر بلڪل نہ پيئي، تہ تون ڪا هيڏانهن آئي آهين؛ جو هنن جي ليکي تون مرڪز ۾ هلي ويئي آهين. ان ڪري هاڻي تنهنجو سانگھڙ وڃڻ چٽو، نڪي اسان سان گڏ هلڃ، باقي خانصاحب جي هٿان ڪنهن بہ طرح واپس پهچي وڃ."

خانصاحب مون کي هڪ- بہ ڏينهن ڏاڍي عزت احترام سان رهايو، ۽ پوءِ وڏيءَ حفاظت سان اماڻي ڇڏيائين، جو اچي مرڪز ۾ پهتيس.

منهنجي هن آخري ڪارنامي سبب غازي مون کي ڏاڍي احترام جي نظر سان ڏسن ٿا."

مائي مرادان عرف هيتي ڏيءُ امام بخش خاصخيليءَ جو داستان:

آءٌ مکڻ خاصخيليءَ جي ڳوٺ ۾ ڄايس. هيءُ ڳوٺ مکيءَ جي اولھ واري ڪناري کان ڏهاڪو کن ميل اندر آهي. منهنجي پيءُ وٽ نہ هو ڪو ٻني ٻارو، ۽ نہ ئي هو ڪا نوڪري يا مزدوري ڪندو هو. هو هڪ دلير انسان هو- سندس لاڳاپو چورن، ڌاڙيلن ۽ ڀاٽاريدارن سان هو. پر جڏهن غازين جي تنظيم قائم ٿي تہ هو بہ انهيءَ ۾ شامل ٿي ۽ ٽريننگ حاصل ڪري جلد ئي پهرئين درجي جي غازين ۾ اچي ويو. جڏهن اسان جي ڳوٺ تي ملٽريءَ ڪاھ ڪئي تڏهن بابو مقابلو ڪندي شهيد ٿي ويو ۽ آءٌ ڳوٺ جي ٻين عورتن سان گڏ مکيءَ ۾ هڪ محفوظ هنڌ تي هڪ مرڪز ۾ منتقل ٿي ويس. هتي آءٌ ماني وغيره پچائڻ ۽ زخمين جي خدمت ڪندي هيس.

هڪ دفعي هڪ دوبدو معرڪي ۾ ٻن سِک فوجين کي جهنم رسيد ڪيم، جنهن تي ڪئمپ ۾ مون کي ڏاڍي عزت ملي ۽ مون کي 'شير دل' جو خطاب مليو.

هڪ ڏينهن مرڪز ۾ هڪ 17- 18 ورهين جي نوجوان کي بطور يرغمال آندو ويو. سندس پيءُ هڪ وڏو زميندار هو، ۽ غازين جي دشمنيءَ ۾ پيش پيش. اُنهيءَ پلاند ونڻ جي خيال کان سندس پُٽ کي ٻاندي بڻايو ويو هو. ڇوڪرو نهايت شريف ۽ فضيلت وارو هو. ڪيس پٽس جي روش پسند نہ هئي. چوندو هو تہ ڪيس ڇڏيو وڃي، جيئن هو غازين جي خدمت ڪري. سدائين پنهنجي ماءُ ۽ ڀيڻن کي ياد ڪري پيو روئندو هو. مون ساڻس واعدو ڪيو تہ ڪيس ضرور سندس ڀيڻن ۽ ماءُ سان ملائيندس.

آءٌ انهيءَ باري ۾ سوچيندي رهيس. آخر سوچيم تہ ڪنهن نموني سندس پيءُ کي ٻيلي ۾ ڪٺي اچان ۽ انهيءَ جي عيوض هن جوان کي آزاد ڪرايان. اها ڳالهہ مون پنهنجي هڪ ذات ڀائيءَ يوسف سان ڪئي. هو منهنجي مدد ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو. هڪ ڏينهن موقعو ڏسي اسان ڪئمپ مان روانا ٿياسون. ٻيلي جي هڪ ٻئي ڳوٺ مان يوسف جا ڪجهہ دوست بہ اسان سان شامل ٿيا. اسان ٻيلي کان ٻاهر ٿي اُن زميندار جي ڳوٺ پهتاسون. ڳوٺ چڱو وڏو هو- منجهس سؤ سوا گهر هئا. هڪ ڇيڙي تي وڏيري جي حويلي هئي.

آءٌ غريب ۽ لاچار عورت جو ويس ڪري حويليءَ ۾ داخل ٿي وڏيريءَ سان مليس. ڪيس اُن وقت نوڪرياڻيءَ جي ضرورت ڪونہ هئي پر منهنجي حال تي رَحم ڪائي مون کي حويليءَ ۾ رهڻ ڏنائين. هوءَ پنهنجي وڇڙيل پُٽ کي ياد ڪري پيئي روئندي هئي. وڏيرو وري سڄو ڏينهن ملٽريءَ وارن جي ڪئمپ ڏانهن اچ وڃ لايو وينو هو، جيڪا ڳوٺ کان ڏهاڪو ڪن ميل پري هئي. سندس حويليءَ تي ڇئن خانگي چوڪيدارن کان سواءِ ڇهہ ملٽريءَ وارا پهرو ڏيندا هئا.

ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ منهنجو بازار وڃڻ ٿيو. موقعو وٺي پنهنجي ساٿي يوسف سان رابطو ڪري، ساڻس سمورو احوال ڪيم. ٻئي ڏينهن يوسف وري مليو ۽ ٻڌايائين تہ حويليءَ تي زبردست پهري ڪري وڏيري کي اُتان اغوا ڪرڻ مشڪل ٿيندو، البتہ ڪيس رستي تان ڪٺي سگهجي ٿو. انهيءَ واسطي مون تي اهو ڪم رکيو ويو تہ ڪيس وڏيري جي اچ وڃ جي پروگرام کان آگاهہ ڪريان.

هڪ ڏينهن وڏيري ٽي هزار روپيا ڪٺي حيدرآباد ۾ ملٽريءَ جي وڏي صاحب سان ملڻ جو پروگرام ٺاهيو. مون پنهنجي ساٿين کي ان پروگرام کان آگاهہ ڪيو. فجر مهل يوسف ۽ سندس ساٿي مقرر ڪيل رستي تي جهنگ ۾ لڪي وينا. وڏيري جي ويجهي اچڻ تي هڪ ڄڻي وڃي گهوڙي جي واڳ جهلي تہ ٻيا بندوقون تاڻي بيهي رهيا. اسان وڏيري کي قابو ڪري، پٽڪي سان ٻڌي جهنگ ۾ داخل ٿي وياسون. يوسف جي دوستن وٽ وڏيري کي ڇڏي، آءٌ ۽ يوسف پنهنجي مرڪز ۾ پهتاسون. اُتي هڪ بزرگ دوست معرفت مڪيءَ جي سردار سان رابطو ڪري ڪيس حقيقت کان آگاهہ ڪيوسين. هو انهيءَ ڳالهہ تي راضي ٿيو تہ وڏيري جي عيوض سندس پُٽ کي آزاد ڪيو وڃي. سردار صاحب اسان جي انهيءَ ڪارنامي کي تحسين جي نگاهہ سان ڏٺو. صبح جو سردار صاحب منهنجو ۽ يوسف جو نڪاح پڙهايو. اسان پنهنجي رهڻ واسطي هڪ لانڍي پنهنجي هٿن سان ٺاهي.

هڪ ڏينهن مڪيءَ جي سردار اعليٰ نياپي مطابق هڪ وڏي معرڪي واسطي، اسان جي ڪئمپ مان 25 غازي، ناري جي هُن پار 'اَوَڌ' واري پٽ جي طرف موڪليا ويا. انهن 25 غازين جي دستي ۾ يوسف بہ شامل هو ۽ منهنجي زور پرڻ تي مون کي بہ شامل ڪيو ويو. اسان جي دستي جي اڳواڻي پنجاهہ سالن جو تجربيڪار جنگي جوڌو 'خير محمد سنجراڻي' عرف 'خيرو سنجراڻي' ڪري رهيو هو.

اسان سرنگهن، گهاٽن جهنگلن ۽ ورن وڪڙن مان ٿيندا منزل ڏانهن هلياسين. رستي تي اسان ٻيا دستا بہ ڏٺا جيڪي اسان وانگر گهرايا ويا هئا. مقرر هنڌ تي اسان وارو دستو رند بروچن تي مشتمل هڪ ٻئي دستي سان شامل ڪيو ويو ۽ هڪ گڏيل دستي جو ڪمانڊر 'وريام' مقرر ٿيو.

ڪجهہ دير کان پوءِ مڪيءَ جو سردار اعليٰ 'شيخو راڄڙ' جنهن کي 'شيخيو' ۽ 'سيڪيو' بہ چيو ويندو آهي، پنهنجي صلاحڪارن ۽ ماتحن سان گڏ نهايت شاندار نموني سامهين جهنگل کان ظاهر ٿيو.

هاڻ اسان اڳتي وڌڻ شروع ڪيو ۽ پنجن ڪلاڪن جي جانڪاهہ مسافريءَ کان پوءِ 'پڪسري موريءَ' وٽ پهتاسون. هتي فوجين جي هڪ ڪمپنيءَ جي ڪئمپ لڳل هئي- ڪئمپ جو مقام ناري واهہ جي ڪناري وارو ڪشادو ٿلهو هو. چوطرف ٻيلي جو گهاٽو جهنگل ۽ ميلن تائين انساني قد کان ٿيٽان ڊگها سَرَ بيٺل هئا.

سردار اسان کي پوزيشن ۾ آڻي، صورتحال جو دوربينيءَ سان جائزو وٺڻ لڳو. فوجي اُن وقت ماني کائي رهيا هئا. اسان سردار جي حُڪم تي فائرنگ شروع ڪئي ۽ فوجين ۾ ڦڙڦوٽ پئجي ويئي ۽ هو هٿيار کڻڻ لاءِ ڊوڙڻ لڳا، پر انهيءَ جو انهن کي موقعو نہ مليو. غازي ڪين گهيري ۾ آڻي سندن ڪئمپ ۾ ڪاهي پيا ۽ هٿو هٿ لڙائي شروع ٿي ويئي. جلد ئي هو ويهہ — پنجويهہ لاش ۽ ڪيترائي زخمي ڇڏي بي ترتيبيءَ سان سَرَن ۾ غائب ٿي ويا. اسان اُجا مال غنيمت جمع ڪري رهيا هئاسون تہ اسان کي ڪوچ ڪرڻ جو حُڪم مليو. ڏهاڪو ڪن

ميل هلڻ کان پوءِ خبر پيئي تہ اڳتي مشهور 'ڳجهڙي پٽ' تي غازين ۽ فوجين جي زبردست ويڙهہ هلي رهي آهي. فوجين وائرليس تي پنهنجي هيڊ ڪوارٽر تان مدد گهري آهي، جتان هڪ دستو روانو ٿي چڪو آهي. اسان کي اُهو دستو وچ تي ئي روڪڻو هو. اسان اُتي مورچا لڳاياسون. ڪجهہ دير کان پوءِ فوجي دستي بہ وٽن مان منهن ڪڍيو ۽ اسان مٿن فائرنگ شروع ڪئي. هن اوچتي فائرنگ تي اول تہ هو گهبرائجي ويا پر پوءِ پير جمائي مقابلي ۾ جُنبي ويا. اهو سلسلو ڪلاڪ ڪن هليو، فوجين جي پويان بہ فائرنگ شروع ٿي ويئي. سندن پويان اُهي غازي هئا جن کي اسان جي مدد لاءِ موڪليو ويو هو. اهو بہ طرفو حملو فوجي برداشت ڪري نہ سگهيا ۽ چڙوچڙ ٿي فرار ٿيڻ تي مجبور ٿي ويا.

هاڻي اسان ڳجهڙي پٽ ڏانهن وڌياسين. پر اُتي پهچي معلوم ٿيو تہ اُتي غازي اڳيئي سوپارا ٿي چڪا هئا. خير اسان هڪ مناسب هنڌ تي آرام ڪرڻ لاءِ ڪئمپ لڳائي. فجر مهل اُتي نماز پڙهي، نيرن ڪري نئين معرڪي لاءِ تيار ٿي وياسين. ٻن ڪلاڪن کان پوءِ قاصد آيو جنهن اسان کي نقشن جي مدد سان، نئين محاذ بابت سمجهايو.

اسان هاڻ نقشي مطابق پيچرن تي پنڌ شروع ڪيو. رستي تي هر هنڌ هزارين غازين کي جهاد جي تيارين ۾ مشغول ڏٺوسين. هڪ هنڌ اسان هٿيار ٺاهڻ جي ديسي نموني جو ڪارخانو ڏٺو، جتي انگريزي ساخت جي نموني جون هوبهو يارنهن ڏکيون 3.3 رائفلون پئي تيار ٿيون. انهن جا نال قبائلي پناڻ اُستادن جي نگرانيءَ هيٺ پئي نهيا تہ ڪنداڪ وري سنڌي ڪاريگرن پئي ٺاهيا. مگر اُهي رائفلون انگريزي رائفلن جهڙيون ديرپا نہ هيون. انهن جا نال جلدي شڪستہ ٿيو ٿي پيا. انهن کي مرمت لاءِ وري اُتي واپس موڪليو ٿي ويو. رستي تي اسان جنگي تربيت جا مرڪز پڻ ڏٺا. اُستاد گهڻو ڪري سنڌي هئا.

ويهارو ڪن ميلن جي پنڌ کان پوءِ، جهنگل مان نڪري اسان اچي پوني تي پهتاسون. اُتي هڪ پٽ جي پاسي ۾ رات رهي آرام ڪيوسون. صبح جو اجا تيارين ۾ هئاسون تہ ٻيلي مان هڪ سوار قاصد اطلاع ڪٺي آيو تہ ٻيلي تي جهازن وسيلي بمباريءَ سان ٻاهيون لڳي رهيون آهن ۽ اهي جهاز صحرا تي حملا ڪندي ڏٺا ويا آهن. اهو ٻڌي سردار اسان کي پٽن اندر پناهہ گاهون ٺاهڻ جو حُڪم ڏنو. اسان ٻيلچن جي مدد سان اهو ڪم ٻنپهرن تائين مڪمل ڪري ورتو. وچينءَ ڏاري پري کان جهازن جا آواز اچڻ لڳا. ٿوري ئي دير ۾ هڪ ٻئي پويان ٻہ جهاز ايندا نظر آيا. اسان هڪدم پناهہ گاهن ۾ داخل ٿي وياسون. هواباز نهايت احتياط سان جهازن کي هيٺ غوطا هڻائي اسان جي تلاش شروع ڪئي ۽ بمباري بہ شروع ڪيائون. پر واريءَ ڪري اهي بم بي اثر ثابت ٿيا.

اوچتو..... اسان جي سردار اعليٰ 'شيخيہ راجڙ' هڪ هيناهينءَ تي آيل جهاز جو نشانو ٻڌي فائر ڪيو. گولي سڌي جهاز جي انجڻ ۾ لڳي ۽ جهاز پڙڪو کائي جلڻ لڳو. منجهس ويندڙن جون دردناڪ دانهون بلند ٿيون ۽ پل جو پل ۾ جهاز ٽڪرا ٽڪرا ٿي هيٺ ڪريو. ٻيو جهاز هن حيرت انگيز ڪارنامي تي هراسجي ڀڄي نڪتو ۽ غازي 'ڀيج پاڳارا' جا نعرا هڻندا پناهہ گاهن مان ٻاهر نڪري آيا.

اسان رات رهي آرام ڪيو ۽ صبح جو واپسيءَ جو سفر شروع ڪيو. رستي تي هڪ فوجي ڪئمپ نظر آئي، جنهن کي گهيري ۾ آڻي حملو ڪيوسون. انهيءَ معرڪي ۾ يوسف کي گهيري مان ڇڏائيندي چئن فوجين کي جهنم رسيد ڪيو.

سردار منهنجي بهاديءَ کي ڏسندي، مون کي پاڻ جيئندي جي جاسوسي کاتي ۾ داخل ڪيو.

هاڻ 34 سالن جي مائي 'جادُو' مِني مگر حاڪماڻي آواز ۾ پنهنجو داستان شروع ڪيو.

آءٌ مکي ٻيلي ۾ 'اوڍ جي پٽ' جي هڪ دامن ۾ هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ ڄايس. بابو ڪڙمي بہ هو تہ لوهار بہ. اسان وٽ ڪجهہ چوپايو مال ۽ هڪ پلو گهوڙو بہ هو. بابو هڪ سچو مجاهد ۽ جفاڪش انسان هو، تنهن ڪري مون بہ مجاهدانہ زندگي اختيار ڪئي. ويهن ورهين جي عمر ۾ نشانہ بازيءَ ۽ شهسواريءَ ۾ آءٌ پنهنجو مٽ پاڻ ثابت ٿيس.

غازي هلچل شروع ٿيڻ تي بابو ۽ آءٌ تحريڪ ۾ شامل ٿي وياسون. مارشل لا بعد مون کي جاسوسيءَ جي خفيہ مرڪز ۾ موڪليو ويو. ان بعد مون کي اڄ تائين بابي ۽ ٻين مائٽن جو ڪوبہ پتو نہ آهي تہ هو ڪٿي آهن.

هڪ ڏينهن اسان جي استاد جيئندي خان اسان کي هڪ اهم منصوبي لاءِ سنيرايو. انهيءَ منصوبي مطابق اسان کي نهايت هوشياري ۽ خبرداريءَ سان معلوم ڪرڻو هو تہ انگريز فوجن ڪٿي ڪٿي پڪيون ڪئمپون ۽ عارضي مرڪز قائم ڪيا آهن. استاد ٻڌايو، هي ڪم نهايت خطرناڪ آهي- انهيءَ ۾ گرفتاريءَ جو سخت خطرو آهي. گرفتار ٿيڻ جي حالت ۾ دشمن اسان کان راز حاصل ڪرڻ لاءِ هر قسم جا حربا اختيار ڪري سگهي ٿو،

جنهن ۾ عذاب ڏيڻ، ڪيترائي واعدا ڪرڻ ۽ سبز باغ، مصنوعي دوستيءَ جا اقرار، گوليءَ سان اُڏائڻ جا دڙڪا شامل آهن. ثابت قدم رهڻ جي حالت ۾ ته اجا به جان بچڻ جو امڪان آهي. پر دشمن جي ڳالهين ۾ اچي يا موت کان ڊڄي اقرار ڪرڻ جي حالت ۾ ته موت يقيني آهي.

خير- هر طرح سان پڪو پختو ڪرڻ کان پوءِ اُستاد مون کي ۽ جهوني ساٿيءَ 'رجب' کي پيءُ ۽ ڌيءُ جي روپ ۾، انگريزن جي ڪنهن خيرخواهه ڳوٺ کان ڪم شروع ڪرڻ جي هدايت ڪئي، جتان اسان کي نهايت خبرداريءَ ۽ هوشياريءَ سان دشمن جي ڪئمپن طرف وڌڻو هو. هر هنڌ اهڙا جانباز موجود هئا، جيڪي اسان جي حاصل ڪيل معلومات پاڻهي مرڪز تائين پهچائڻ جا ذميدار هئا. انهن کي اسان سان رابطا ڪرڻ ۽ سڃاڻپ لاءِ خاص اشارا ۽ لفظ ڏنل هئا.

منهنجو ساٿي چاچو 'رجب' هڪ عجيب انسان هو. مڪيءَ ۾ رهندڙ هڪ غريب گهر جو هي فرد، سيلاني طبيعت وارو هو. هن شادي ڪانه ڪئي هئي. مهينن جا مهينا گهمڻ ڦرڻ کان پوءِ گهر وارن واسطي اناج، گيهه وغيره ڪٺي ايندو هو. نهايت رحم دل، ڏاڍي پر اثر گفتار وارو هي شخص داستان گوئيءَ ۾ ماهر ۽ سچو غازي هو. سندس دوست ساڻس ڪچهريءَ لاءِ واجهائيندا هئا. هر هنڌ ڪيس پليڪار ملندي هئي. سندس صلاحيتن کي ڏسندي ڪيس جاسوسي ڪاتي ۾ رکيو ويو هو.

رجب پنهنجي ڪم جي شروعات 'پيرو خاصخيلي' جي ڳوٺ کان ڪئي، جيڪو مڪيءَ کان ڇهه ميل ڪن پري هو، ۽ ان ۾ پير صاحب جو ڪوبه مريد نه هو. هن ڳوٺ ۾ سندس ڪيترائي دوست هئا. ڪين خبر هئي ته رجب شادي ڪونه ڪئي هئي، تنهن ڪري آءٌ تيس پائيٽي ۽ هو تيو منهنجو چاچو. منهنجو ڪم هو ڳائڻ مهل رجب کي سُر وٺائڻ.

اسان رجب جي هڪ دوست جي گهر پهتاسون. اُتي اسان کي ڏاڍي آجيان ملي. خير عافيت کان پوءِ اسان ماني شروع ڪئي. انهيءَ وقت ميزبان جو هڪ دوست به اچي ويو ۽ اسان سان مانيءَ ۾ شامل ٿيو. ماني کائيندي، ڳالهيون ڪندي، هن اجنبيءَ ٻڌايو ته هو هن وقت حڪومت جو ملازم آهي ۽ سندس ڪم ڳوٺن ۾ چڪر هڻي حرن بابت معلومات هٿ ڪرڻ آهي. هن کي حُرن تي ڪا خاص ڪاوڙ هئي جو هنن سندس گهر جلائي، هن جي والد کي ماري ڇڏيو هو.

خير- ماني ڪائي اسان سمهي پياسون. رات جي پوئين پهر اوچتو منهنجي اک کُلي- اُن وقت اجنبي، اسان جي ميزبان سان سُس پُس ڪري رهيو هو. اجنبيءَ ٻڌايو ته دراصل هو حُرن جو همدرد هو، پر سرڪاري جاسوسن کي ڌوڪو ڏيڻ خاطر هو پاڻ کي سرڪاري جاسوس ۽ حرن جو دشمن ظاهر ڪندو آهي. ڪيس حرن جي هٿان پنهنجي غدار پيءُ جي مارجڻ تي ڏک نه، بلڪ خوشي هئي، ڇاڪاڻ ته سندس پيءُ محض انگريزن جي اڳيان سچائي ڏيکارڻ لاءِ پنهنجي نوجوان مجاهد پائيٽي مجاهد 'علڻ' کي فوجين هٿان مارايو هو. هن ٻڌايو ته سندس پيءُ حرن کي ڌوکي ڏيڻ خاطر ظاهر ۾ هنن جو همدرد هو ۽ وڏيون لاڦون هڻندو هو، پر عين آزمائش وقت بزدل ثابت ٿي پنهنجن کي مارائي وڃي پار پوندو هو.

اسان جي ميزبان به اهائي ڳالهه ڪئي- يعني ظاهر ۾ سرڪاري جاسوسن جي خوف کان هو حرن جي خلاف هو، پر اندروني طور تي هو حُرن جو سڄڻ ۽ سرڪار جو دشمن هو!

صبح جو اسان پنڌ پياسون. مون رجب سان سمورو احوال ڪيو. هو اهو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو- ڪيس يقين هو ته وقت تي اهو دوست ڪارگر ثابت ٿيندو!

قصو ڪوتاهه- اڳتي هلي هڪ خاص هنڌ تي پهچي اسان ڪپڙا بدلائي پيشه ور راڳيندڙن جو لباس پهريو. اسان جي سامهون وٽڪار جي پوئتان فوجين جي هڪ ڪئمپ هئي. اسان ڪئمپ جي دروازي تي پهتاسون ته چوڪيدار هڪل ڪري اسان کان پڇيو ته اسان ڪير آهيون؟ رجب خوشامدي انداز ۾ اڌ سنڌي ته اڌ اردو زبان ۾ هن کي صوبيدار سڏيندي ٻڌايو ته ابن ڏاڏن کان وٺي اسان جو گذر سفر جو دارو مدار داستان گوئيءَ ۽ ڪلام گوئيءَ تي آهي. اسان اوهان صاحبن جون دليون وندرائڻ لاءِ قديم سنڌ جا داستان ۽ ڪلام وارث شاهه جو هير رانجهو، بُلي شاهه جو ڪلام، اُن کان سواءِ ملتاني، سرائڪي زبان جا ڪلام ٻڌائڻ آيا آهيون. پهريدار اسان کي اُتي بيهاري، اجازت وٺڻ لاءِ اندر ويو. ٿوريءَ دير کان پوءِ پاڻ سان گڏ اڌڙوٺ عمر واري هڪ آفيسر کي وٺي آيو، جنهن اسان کي گهري نظر سان جاچي ڏٺو ۽ ڪجهه سوال جواب ڪرڻ کان پوءِ مطمئن ٿي ڪئمپ اندر وٺي هليو. اُتي وري هڪ انگريز ڪپتان اڳيان اسان کي پيش ڪيائين ۽ اُن کي سڄي ڳالهه ٻڌايائين. انگريز ڪپتان به راضي ٿيو ۽ فيصلو ٿيو ته رات جو فوجي جوانن جي اڳيان اسان پنهنجو پروگرام ڪنداسون ۽ پوءِ آرام ڪري صبح جو روانا ٿينداسون. پروگرام جي تياريءَ تائين اسان ساري ڪئمپ نظر مان ڪڍندا رهياسون. رات جي خاموشيءَ ۽ بجليءَ جي زبردست روشنائيءَ ۾ رجب سنڌي ۽ پنجابيءَ ۾ زبردست ڪلام ٻڌايا. آءٌ به ساڻس سُر ملائيندي رهيس. هر طرف کان واهه واهه ۽ رپين جو مينهن وسي ويو.

صبح جي وقت ڪئمپ وارن ڏاڍي قرب سان موڪلايو. اسان کي تعريفي سرٽيفڪيٽ پڻ ڏنائون.

اُتان روانو ٿي، اسان پنڌ کي چڪيو. ٻنپهرن ڌاري هڪ ٻي فوجي ڪئمپ جي ويجهو پهتاسون. ڪئمپ جي ٻاهران واهه جي ڪپ تي فوجي جوان وهنجي رهيا هئا. اسان کان حال احوال وٺي خوش ٿيا ته هڪ عرصي کان پوءِ سندن ونڊر جو سامان مهيا ٿي رهيو آهي. اسان کي هنن پنهنجي آفيسر جي اڳيان پيش ڪيو، جنهن سرٽيفڪيٽ ڏسي، اسان کي ڪئمپ ۾ ترسڻ ۽ رات جو تماشو ڪرڻ جي اجازت ڏني. اسان کي هڪ ننڍي رائوٽتي اندر رهايو ويو. هيٺ گلم وڇايل هو، جنهن تي ويهي اسان ٻاهر جو نظارو ڪرڻ لڳاسين. وچينءَ مهل اوچتو ڪئمپ تي غازين حملو ڪيو جو ٻه ڪلاڪ ڪن هليو. ڪافي ملٽريءَ وارا هن حملي ۾ زخمي ٿيا. اسان خير سان سڄي رات انهن کي وندرايوسين. صبح جو اُتان روانا ٿياسون.

هاڻ اسان جي اصل آزمائش شروع ٿي. ٻن ڪئمپن مان ڪامياب ٿي جڏهن ٽئين ڪئمپ تي پهتاسون ته حالتون مختلف هيون. هتي اسان کي عام راڳيندڙ سمجهڻ تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو ويو. ڪئمپ جي ٻاهران ئي ڪپتان اسان کي شڪ جي نگاهه سان ڏسندي پاڻ سان گڏ اچڻ لاءِ چيو. ايندڙ خطري جو احساس ڪندي ڪئمپ آفيس ڏانهن ويندي، رستي ۾ پاسن تي بيٺل وڏي گاهه ۾ مون آهستي آهستي نهايت هوشياريءَ سان پنهنجي ننڍڙي هَٿ اڇلائي ڇڏي، جنهن ۾ ڪجهه پئسا ۽ ڪو اهڙو سامان هو جنهن مان اسان جي سڃاڻپ ٿي سگهي ٿي.

ڪپتان اسان کي پنهنجي آفيس ۾ وهاري ڪجهه وقت اسان ڏانهن غور سان نهاريندو رهيو. آخرڪار هڪ گهري نگاهه وجهندي چيائين: ”مون کي ڪامل يقين ٿي ويو آهي ته اوهان جاسوس آهيو- اوهان جيڪي ڪجهه ڳالهايو آهي، ڪوڙ آهي! هاڻ اوهان لاءِ بهتر ائين ٿيندو ته سچو مقصد بيان ڪريو.“

چاچي رجب نهايت سڪون سان جواب ڏنو ته: ”سائين اسان جو مقصد پيٽ گذران آهي- اسين نڪي جاسوس آهيون، نڪي ان فن مان واقف آهيون- جيڪڏهن اجازت ڏيو ته پنهنجو ڪم ڏيکاري ڪو گذران حاصل ڪريون- نه ته اڳتي وڃڻ جي اجازت ڏيو!“

هاڻ ڪپتان اول ڌمڪيون ڏنيون، پوءِ وري خوشامد تي لهي آيو. اسان کي چانهه پياري پنهنجي مصر ۾ رهڻ دوران تجربي جو قصو ٻڌائڻ لڳو. پوءِ وري نصيحتون ۽ قسمين قسمين واعدا ڪرڻ لڳو. پر اسان وٽان ڪجهه به حاصل ڪري نه سگهيو. نيٺ ڪڪ تي پهرئين اسان کي ڪوارٽر گارڊ ۾ بند ڪيائين، پوءِ رجب کي چؤڪنيو ٻڌرائي، نيٺ جي لڪڻ سان ويچاري جي هٿن ۽ پيرن جي ترين کي ڪُٽي ڪارو ڪري ڇڏيائين. رجب ويچاري ايڏي مار ۾ ٻڙڪ به ڪو نه ڪڍي. گهٽي تڪليف تي صرف الااله الاالله ٿي چيائين. رجب کي مار ڏيندي ڪپتان مون کي به ڌمڪيون ڏيندو رهيو. پوءِ اسان کي سوچڻ لاءِ ڪجهه وقت ڏيئي هو ٻاهر هليو ويو.

ڪجهه دير بعد هڪ نوجوان ديسي عملدار اندر آيو ۽ اسان سان همدرديءَ جو اظهار ڪرڻ ڪرڻ لڳو. پر اسان خاموش رهياسون.

رات جو انگريز ڪپتان وري اسان جي لانديءَ ۾ آيو. سندس هٿ ۾ هنٽر هو، جنهن سان اڌ ڪلاڪ ڪن رجب کي ٻي دردي سان ڪُٽيائين. پوءِ مون کي لانديءَ ۾ ڌار رکيائون. ڪلاڪ ڪن کان پوءِ انگريز عملدار مون وٽ آيو. اول نصيحتون ڪيائين پوءِ ڏاڍيءَ بيدرديءَ سان مون کي مارڻ لڳو. پهريائين لڪڻ سان، پوءِ بوٽ جا ٺڏا به هنيائين. منهنجي ڪيڪن ۽ دانهن تي ڪيس ڪوبه قياس ڪونه آيو. اڌ رات تائين مون سان اها ڪار ٿيندي رهي. جڏهن اڌ مئي تي ويس ٿڌهن هو هليو ويو. صبح جو ديسي آفيسر منهنجي لاءِ چانهه ۽ بسڪوٽ کڻي آيو ۽ مون سان همدرديءَ جو اظهار ڪرڻ لڳو. رجب بابت معلوم ٿيو ته هن سان هر قسم جي سختي ڪئي ويئي. ويندي ڪيس ڏنڀ به ڏنا ويا پر هو خاموش رهيو.

اهڙيءَ ريت ٽي ڏينهن گذري ويا. چوٿين ڏينهن انگريز ڪپتان تار ڪري سانگهڙ مان سڃاڻپ لاءِ ماڻهو گهرايا. انهن مان ٽي ڄڻا ته اسان کي ٻنهه ڪونه سڃاڻندا هئا. باقي چوٿون رجب کي سڃاڻندو ته هو، پر ڪيس اسان جي اصليت جي خبر ڪونه هئي. ڪيس مون بابت ته ڪابه خبر نه هئي. هن رجب بابت ڪپتان کي وزندار لفظ چيا ۽ ڪيس ٽڙو ڪيو. نيٺ هفتي کان پوءِ اسان آزاد ٿياسون ۽ چڪر هڻندا اچي مڪيءَ ۾ داخل ٿياسون.

اُتي مقرر هنڌ تي اسان کي رهبر مليو، جنهن سان گڏجي اسان غازين جي هڪ ڪئمپ ۾ پهتاسون. اُتي ماني ٽڪي کائي اسان ڪئمپ جي سردار کي سمورو احوال ڏنوسون. رجب جي زخمن کي ڏسي سردار قسم کنيو ته جيستائين ان ظلم جو هو اُن انگريز کان انتقام نه وٺندو، تيستائين سنوارت نه لهرائيندو. ٻئي ڏينهن صبح جو ناشتو ڪري اسان جهنگل جي ڪناري هڪ بيابان ۾ داخل ٿياسون ۽ ڏهاڪو ميل کن پنڌ ڪري پٽن جي دامن ۾ هڪ محفوظ هنڌ تي پهتاسون. اندر ڪئمپ ۾ هڪ پرشڪوه سردار ويٺو هو. هُن اسان کان تفصيلي احوال پڇيو ۽ ظالم آفيسر جي ڪئمپ جو احوال ٻڌي ڪٽي ماٺ ڪيائين. پوءِ هن به قاصد ڪمڪ واسطي روانا ڪيا ۽ ٻن ڏينهن اندر ڏيڍ سؤ غازي پهچي ويا. اسان اُنن تي سوار ٿي اولهه طرف رخ ڪيو ۽ رڻ اُڪري ٻيلي ۾

داخل ٿي هڪ محفوظ ڪئمپ تي منزل ڪئي سون. اُتي سيني غازين ۾ هٿيار، بارود ۽ يونيفارم ورهايا ويا. هاڻ اسان منظم طريقي سان پنهنجي منزل ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو، جنهن جي خبر صرف چند ماڻهن کي هئي. آخر اسان مطلوب ڪئمپ ويجهو پهتاسون. هر طرح جي ڳڻ ڳوت ۽ سوچ ويچار ڪان پوءِ غازين آڌيءَ رات جو ڪئمپ طرف چئني طرفن کان بانبڙا پائي آهستي آهستي وڌڻ شروع ڪيو. ڪئمپ کي گهيري ۾ آڻڻ کان پوءِ اڳواڻ جي واتان شينهن جي گجگوڙ وارو نعرو، ”شاباس شڪاري“ نڪتو ۽ جواب ۾ ’الله اڪبر‘ ۽ ’پيچ پاڳارا‘ جا نعرا هڻندا غازي پروانہ وار ڪئمپ مٿان ٽُٽي پيا. فوجي شروعات ۾ تہ بدحواس ٿي ويا ۽ غازين جي شروعاتي حملي ۾ سندن وڏو نقصان ٿيو، پر پوءِ هو بہ صف بندي ڪري مقابلي ۾ اچي ويا. رات جي ٽئين پهر تائين گهمسان جي دوبدو جنگ هلي. آخر غازي سوڀارا ٿيا. اسان جا پنج مجاهد شهيد ٿيا. اسان جام مال غنيمت ڪٺي واپسيءَ جو سفر اختيار ڪيو. سفر دوران مون کي رجب ٻڌايو تہ معرڪي دوران هن اُن ظالم انگريز ڪپتان کي ڳولي هٿ ڪيو هو ۽ ڪيس گولين جو نشانو بڻائي جهنم رسيد ڪري پنهنجي انتقام جي آڳ ٺاڌي ڪئي.

اسان جي ٻين ساٿين تہ ٻيلي جي راهہ ورتي. مون کي هڪ اهم ڪم لاءِ ڪپري موڪليو ويو. ڪپري ۾ گهربل گهر تائين پهچي مون چني ۽ پئسا انهن جي حوالي ڪيا. هنن اُهي پئسا ۽ چني زمين ۾ دفن ڪري ڇڏيا ۽ مون کي فوراً روانو ٿيڻ لاءِ چيائون، چوتہ سندس گهر تي سرڪار جي نظر هئڻ سبب سخت خطرو هو. ۽ ٿيو بہ ائين. منهنجي رواني ٿيڻ کان پوءِ ٽن ڪلاڪن اندر سرڪار انهيءَ گهر تي ڇاپو هڻي اُتي رهندڙ ٻئي مرد ۽ عورتون گرفتار ڪري ورتيون.

پنهنجو داستان ختم ڪندي مائي جادوءَ چيو تہ سندس داستان ٻڌائڻ جو مقصد اهو هو تہ سيني عورتن کي محسوس ڪرڻ گهرجي تہ جدوجهد جي راهہ ۾ ٻين تڪليفن کان سواءِ سخت مارون ۽ ايذاءَ بہ رسي سگهن ٿا. ڪين انهيءَ امڪان کان غافل رهڻ نہ گهرجي. سندس داستان ۾ اهو بہ سبق آهي تہ ظالمن تي خدا جو قهر اوس نازل ٿيڻ آهي.

هاڻي نهايت خوبصورت مائي فريدان عرف نمبر ’8‘ پنهنجو داستان ٻڌايو:

”منهنجو پيءُ ’عرس‘ لاڙ طرف چندا موريءَ ۾ گيهہ جو هڪ ننڍو واپاري هو. پوءِ هٿونگي طرف هڪ وڏي زميندار سان دوستي ڪري اُتي اچي رهيو. گيهہ جو واپار ڪندي، ڪجهہ زمين بہ ورتائين ۽ سُکيو ٿيندو ويو.

هڪ ڏينهن ڪپري ۾ هن جي ملاقات پير صاحب پاڳاري جي هڪ خليفي ’اسماعيل‘ سان ٿي، جو پير واري ڳوٺ ’باداڻو‘ ۾ رهندو هو. اها واقفيت وڌي گهاٽي دوستيءَ تائين پهتي ۽ ٻئي ڪاروباري ڀائيوار بڻجي ويا. ٻنهي جا خيال بہ ساڳيا هئا. انهيءَ ڪري سندن دوستي بہ پائيدار ثابت ٿي. بابي تي خليفي جي عقيدي جو رنگ بہ چڙهڻ لڳو ۽ آخر هو بيعت ڪري پير صاحب جو مُريد ٿي ويو. غازي تنظيم جي شروع ٿيڻ تي بابي جنس ۽ نقدي صورت ۾ ايڏي تہ مدد ڪئي جو پير صاحب جو منظور نظر غازي بڻجي ويو ۽ سندس خواهش تي اسان وڃي ’ڪنگري شريف‘ ۾ رهياسون.

قصو ڪوتاهہ- ٿوري عرصي بعد بابا ۽ امڙ وفات ڪري ويا. اسان جو ياءُ شادي ڪري پنهنجي ساهرن وٽ ميرپور خاص هليو ويو. منهنجي شادي بہ ’محمود‘ نالي هڪ نوجوان سان ٿي.

هڪ ڏينهن صبح جو سويل منهنجو گهر وارو پنهنجي والد سان گڏ تڪڙو تڪڙو گهر آيو. ايندي سان نقدي، زيور ۽ ڪپڙا وغيره ٻن ننڍين پيتين ۾ پريا، جيڪي اسان آسانيءَ سان گڏ کڻي سگهياسين ٿي. سامان کڻي گهر کي تالو هڻي اسان ٻاهر بيٺل هڪ گهوڙي گاڏي تي چڙهياسون. کيرپور ڏانهن ويندڙ رستي جڏهن جهنگل وٽ پهتاسون تڏهن گاڏي ڇڏي، سامان کڻي اسان جهنگل ۾ داخل ٿي وياسون. ٿوريءَ دير ۾ اسان ملٽريءَ وارن جون گاڏيون پير جي ڳوٺ ويندي ڏٺيون. منهنجو سهرو اسان کي اُتي ڇڏي پاڻ تڪڙو تڪڙو هڪ طرف هليو ويو. اڌ ڪلاڪ کان پوءِ اسان بندوقن جا نڪاءَ ٻڌا. اسان محسوس ڪيو ڪنگريءَ وارن جو ڪوس ٿي رهيو آهي. ڪجهہ دير بعد هوائي جهازن جا لامارا بہ ڏٺاسون، ۽ بم گولن جا هئبتناڪ نڪاءَ بہ ٻڌاسون. سمهڻيءَ مهل منهنجو سهرو زخمي حالت ۾ موٽيو. ڪيس ٻانهن ۾ گولي لڳي هئي. سهري حال احوال ڏيندي ٻڌايو تہ ڪالهہ شام جو خبر پئي تہ مارشل لا لڳي چڪو آهي ۽ مکيءَ جا غازي جهاد ۾ مصروف ٿي ويا آهن. اسپيشل ٽرينن ذريعي کيرپور ريلوي تي ملٽريءَ جو اچڻ شروع ٿي ويو آهي. انهيءَ اطلاع تي جيڪي هٿ لڳو، سو کڻي في الحال تہ اسان سر بچائي جهنگ ۾ اچي پهتا هئاسون. اڳتي جي ڪا خبر نہ هئي ۽ نہ ئي ڪو پروگرام. سهري اهو بہ ٻڌايو تہ ملٽريءَ وارن پير صاحب جي بنگلي ۽ ڪوٽ تي وحشيانہ بمباري ڪري انهن کي تباهہ ڪري ڇڏيو

آهي. پير صاحب جو سانگهڙ جي پر وارو ’گڙنگ بنگلو‘ بہ بمباري سان ڊاهي ڇڏيو ائن. پير صاحب جا بہ صاحبزاده نظربند ڪري الائجي ڪيڏانهن وني ويا آهن. حالتون بلڪل نازڪ آهن.

رات اسان اُتي گذاري. صبح جو اُتان اُتي گهاٽي جهنگ مان پئي وياسين تہ اسان کي ويهارو کن هٿياربند غازي گڏيا، جن مان ڪي منهنجي سهري کي سڃاڻندا هئا ۽ ساڻس ڏاڍي عزت سان مليا. اسان انهن سان شامل ٿي وياسون. اڳتي هلي ويهن پنجويهن ملٽري وارن جي هڪ دستي سان معرڪو ٿيو. هن معرڪي ۾ ملٽريءَ وارا پنهنجا بہ ساٿي مارائي پڇي ويا. اسان کي ڪافي هٿيار ۽ بيو سامان هٿ آيو. ٽن ڏينهن جي پنڌ کان پوءِ اسان خاص مکيءَ جي ٻيلي اندر اچي پهتاسون. اُتي عجيب لقاءُ هو. هر طرف مرد، عورتون، ٻار ۽ چوپايو مال نظر اچي رهيو هو. هر طرف مصيبتن جا ماريل، پر تمام باهمت انسان، جيڪي مرڻ مارڻ واسطي تيار هئا، نظر اچي رهيا هئا.

خير- آخرڪار هڪ اهڙي مرڪز تي پهتاسون، جتي سڀ سردار اچي جمع ٿيا هئا. اُنهن صورتحال تي غور ڪري فيصلو ڪيو تہ عورتن ۽ ٻارن واسطي مکيءَ جي چئني ڪُنڊن تي چار وڏا مرڪز اهڙن هنڌن تي قائم ڪيا وڃن جو چؤطرف کان ايندڙ عورتون ۽ ٻار انهن مان ڪنهن بہ هنڌ تي بلڪل آسانيءَ سان پهچي سگهن.

منهنجي سهري تي ٻئي انتظامي ڪم کان سواءِ اهو ڪم رکيو ويو تہ هو اسيمبليءَ جي انهن ميمبرن جو تعاون حاصل ڪرڻ جي لاءِ ڪوششون وٺي جيڪي ڪجهہ قدر اڳيئي همدرد هئا. ان کان سواءِ ڪانگريس، مسلم ليگ ۽ ٻين جماعتن کي بہ پير صاحب جي رهائيءَ ۽ حرن تان پابندي هٽائڻ لاءِ جلسا وغيره ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو وڃي.

مگر حالتون بنهہ خراب هيون. انگريز کي جنگ کي منهن ڏيڻو هو. هن گهر جي دشمن کي فنا ڪرڻ لاءِ، سڌو وائسراءِ کان حڪم جاري ڪرائي، **حُر تحريڪ** کي ڊفينس آف انڊيا ايڪٽ هيٺ خلاف قانون قرار ڏيئي مارشل لا لڳائي ڇڏيو. جڏهن اسان جي مسلم اخبارن ۽ هڪ اڌ انڊي منڊي ڪانگريسي اخبارن اسيمبليءَ جي ميمبرن کي مجبور ڪيو ۽ هو وفد ٺاهي گورنر وٽ پهتا تہ گورنر ٻليءَ جهڙو ٻوٿ ڪندي فرمايو تہ معزز ميمبرو! هن وقت معاملو منهنجي اختيار کان نڪري، وڃي وائسراءِ بهادر تائين پهتو آهي؟ ان ئي مارشل لا لڳائي حرن جو معاملو ملٽري ڪمانڊر جي حوالي اهڙيءَ طرح ڪيو آهي جيئن هڪ وڙهندڙ دشمن کي فوج جي حوالي ڪبو آهي. اهو معاملو مرڪزي سرڪار جي سپرد آهي، انهيءَ ڪري انهن بابت اسيمبليءَ اندر يا ٻاهر ذڪر ڪرڻ ئي خلاف قانون آهي، ۽ اهڙن ماڻهن تي مارشل لا ائڪٽ تحت ڪاروائي ڪئي ويندي!‘

بس- گورنر صاحب جو ايترو چوڻ ۽ ويچارن اسيمبليءَ جي وڏيرن جي ڪنن مان دونهان نڪري ويا ۽ آئينده مرڳو حُرن يا پير صاحب جو نالو وٺڻ کان ئي توبهہ ڪيائون!

ساڳئي وقت ڪانگريسين بہ ’ڪئٽ انڊيا‘ تحريڪ هلائي انگريزن جون وايون بتال ڪري ڇڏيون هيون. پر اخبارن ۽ اسيمبلين اندر انهن بابت باقائدي اسپيڪرن جي اجازت سان سوال جواب پئي ٿيا!

پينرون- اهو آهي اسان ۾ ۽ هنن ۾ فرق- چوتہ ڪانگريس بہ واٽيا تہ انگريز بہ واٽيا. واٽيا واٽين سان تہ نهي سگهن ٿا..... پر اسان مجاهدن جا ٻئي دشمن ثابت ٿيا آهن. هڪڙا ظاهر ٻيا باطن!

ڪجهہ ڏينهن بعد خليفي صاحب مون تي هڪ تمام اهم ۽ نازڪ ڪم رکيو- مون کي سنجهوري ۾ رهندڙ هڪ ماڻهوءَ کي هڪ ضروري خط پهچائي، اُن جو جواب آڻڻو هو. اهو ڪم انهيءَ ڪري خطرناڪ هو جو سنجهوري ۾ هر طرف ملٽريءَ جون چوڪيون قائم ٿي چڪيون هيون. آءٌ اهو خط پنهنجي چوٽيءَ ۾ ٻڌي، سانگهڙ مان ٿيندي سنجهوري پهتيس ۽ مطلوب ماڻهوءَ تائين خط پهچائي جواب وٺي، خيريت سان واپس آيس. مون کي هن ڪارنامي تي وڏي شاباس ملي.

هاڻ سلامتيءَ جي خيال کان سيني عورتن کي ڪافي پرانهون پٽن ڏانهن وني وڃڻو هو. اهو ڪم ڪجهہ ٻين غازين سان گڏ منهنجي ۽ منهنجي مڙس تي رکيو ويو.

اسان جو قافلو گهٽن ڏکن ڏولاون سان اٽانگن پيچرن وسيلي پٽن جي ويجهو وڃي پهتو، آءٌ منهنجو مڙس ۽ ٻہ ٽي غازي اڳواٽ وڌي لڪل هنڌن تي پهتاسين. جيئن هڪ لڪل اڏي اندر پهتاسين تہ هڪ غازيءَ جي واقف عورت نظر آئي. پر اُن عورت ڪيڪار جو ڪوبہ جواب نہ ڏنو ۽ هڪ سرنگ ڏي هلي ويئي. اسان بہ سندس پوئتان وياسون، اندر اونده هئي. هن عورت آواز ڏنو: ’ڪريمان ڪٿي آهي؟‘

ٻيءَ عورت چيو: ’نماز پيئي پڙهي!‘

هن تيزيءَ سان چيو: **”چئوس تہ اها امن واري نماز ڇڏي، ٻاهر هلي عشق جي نماز ادا ڪري، جا تلوارن جي ڇانچي ۾ پڙهبي آهي!“** ۽ پاڻ اڳتي هلي هڪ ٻيءَ سرنگهہ ڏانهن وڌي. اندر هڪ ننڍڙو ڏيئو پئي ٽمڪيو. هڪ عورت پنهنجي ٻارڙي کي ڪير پيارڻ لاءِ اُتي تہ اوچتو هن جو آواز ٻڌائين. ’پيڻ

جلدي ڪر وردي پاءِ، جو ٻاهر انسانيت جو قتلام ٿي رهيو آهي.‘ ٻار جي ماءُ هڪدم مرداني فوجي وردي پائڻ شروع ڪئي، پر ٽج سبب ڇاتي وڌي هيس، انهيءَ ڪري وردي ڇڪي ٻڌڻ لڳي، ته ڪير جون ڏارائون وهڻ لڳيون. هن سندس ٻارڙي ڏي نهاري دردناڪ آواز ۾ چيو: ”**ٻچڙا! هيءُ ڪير ته قدرت تو لاءِ پيدا ڪيو آهي، پر هينئر ڏيڻ جو وقت ڪونهي. جي جيئري موٽيس ته اچي پياريندي سانءِ، نه ته بهشت ۾ پياريندي سانءِ!**“

هو ته ورديون پائي نڪتيون، پر رهبر عورت ٻيءَ سرنگهه ڏانهن وڌڻ لڳي.

پينرون- اُتي پهچي جيڪو نظارو اسان ڏٺو اهو قيامت تائين نه وسرندو. هڪ نوجوان جي شادي ٿي چڪي هئي ۽ ماڻس ڪير جو وٽو اچا هٿ ۾ ڏنس ته هن عورت آواز ڏنو: ’**مجاهدو، نڪرو جهاد لاءِ!**‘ يڪدم ماءُ چيو: ’**پٽڙا هاڻي توتي هي ڪير حرام ٿي چڪو- يڪدم سهرا لاهي وردي پايو**‘ ٻي عورت چيس: ’**ادي! اجوڪي رات ته ڪنوار وٽ گهارڻ ڏينس.**‘ هن مجاهداڻيءَ جواب ڏنس: ’**مون اها شادي به رڳو اوهان جي زور پرڻ تي ڪئي، نه ته هي شادين جو وقت ڪونه هو. هاڻي جي سلامت رهيو ته اچي ڪنوار سان گهاريندو، نه ته وڃي حُورن سان لائون لهندو!**‘

جوان سهرا لاهي وردي پاتي ۽ اسان حيرت ۽ درد سان پئي هن کي ڏٺو ته اوچتو ٻيءَ سرنگهه مان سندس ڪنوار به وردي پائي، هٿيار ٻڌي نڪتي ۽ جهاد ڏانهن وڃڻ ۾ گهوٽ کان به ٻه قدم اڳتي هئي. مائي فريدان شوڪارو پريندي چيو: ۽ پينرون- اهڙن شخصن کي اسان جون اخبارون ۽ اسان جا انگريزن جي پروپئگنڊا هيٺ آيل پائر ٿا سڏين ڌاڙيل، وحشي، جهنگلي، خونخوار ۽ رهزن!

تن صرافن جي سمجهه تي سؤ دفعا افسوس ڪر،
موتين کي ڪوڏين جو مَٽ ٻڌائن بي قدر!

هاڻي اسان به مجاهدن سان گڏ ٽڪڙا ٽڪڙا جهاد جي ميدان ڏي هلياسون. پري کان جهنگل کي ٻاهيون ڏنل هيون ۽ نڪا نوڪيءَ جا زوردار آواز اچي رهيا هئا.

هڪ جهڳتي جي پنيان ٻارڙن جون رڙيون ٻڌي، اسان اُن طرف وڌياسون ۽ ڏٺوسون ته هڪ فوجي آفيسر ٻار هٿ ۾ ڪٽي هڪ نهايت پريشان حال، رت ۾ پريل ڦاٽل ڪپڙن سان هڪ عورت کي چئي رهيو هو ته: ’سالي! هاڻي به مڃ ۽ هلي مون سان عيش ڪر، نه ته هيءُ ڇورو تو وجهانءِ ٻاهه ۾!‘

هن عورت جواب ڏنو: ’ظالم، وحشي، مون پنهنجا سي پٽ الله جي راهه ۾ائين ڏيئي ڇڏيا آهن جيئن پنهنجو پيارو خاوند ڏنم. تون اهو واءُ مغز مان ڪڍي ڇڏ ته ڪا آءٌ انهيءَ ڪري تنهنجي شيطاني خواهشن اڳيان ڪنڌ جهڪائيندس!‘ هاڻ هو وحشي ظالم، ٻار کي ٻاهه تي اُڇلائڻ تي هو، ته منهنجي مڙس نشان چٽي نڪاءُ جو ڪرايس گولي سڌي ٻانهن ۾- ٻار هٿ مان ڇڏائجي ويس ۽ تمام ٽڪڙ مان مائيءَ جا ٻيا به ٻار ڪٽي وڃي ٽرڪ اندر پهتو. اسان ٽرڪ تي فائر ڪيا، پر هو ٽرڪ ڀڄائي ويو.

هاڻي غازين اڳتي وڌي، وڙهندڙ فوجين جي پويان حملو ڪيو. فوجي هن اوچتي حملي کان گهٻرائجي ويا ۽ جيئن اوڏانهن مُنهن ڪيائون ته اڳ وڙهندڙ غازي به ڪين پيڇٽيون ڏيڻ لڳا. منهنجي لاءِ هي پهريون معرڪو هو. آءٌ به خوب جوش سان وڙهيس. سيني مون کي شاباس ڏني.

اڌ ڪلاڪ جي مقابلي کان پوءِ فوجي سندن ساٿين جا لاشا ۽ سامان ڇڏي فرار ٿي ويا. غازين کان خبر پئي ته ڪنهن غدار جي سازش ڪري مٿن اوچتو حملو ٿيو هو، جنهن ڪري ڪيترائي ٻار هنن گرفتار ڪري ورتا هئا.

هن معرڪي ۾ اهو گهوٽ ۽ ٽج ڏيندڙ عورت ٻئي شهيد ٿي ويا. ٻيا به ڪجهه مجاهد شهيد ۽ زخمي ٿيا. پر فوجين جي ٿيل نقصان جي اڳيان اهو ڪجهه به ڪونه هو.

واپس ڪئمپ تي پهچي منهنجي مڙس جي حڪم تي مائيءَ جي ٻارن کي بچائڻ لاءِ آءٌ هڪ غازيءَ سان واڻڪو لباس پائي ميرپورخاص رواني ٿيس جو اندازو هو ته اهي فوجي اُتي جا هئا. ميرپورخاص پهچي اسٽيشن وٽ هڪ هوٽل جو ڪمرو مسواڙ تي ڪيوسين. اُتي ٽڪاڻو ناهي، اسين روزانو چوڪرن جي تلاش ۾ نڪرندا هئاسون.

آخر هڪ ڏينهن مون هڪ چوڪر کي مارڪيٽ وٽ گدرن جون ڳلون ميڙيندي ڏٺو، جي هو جهوليءَ ۾ وجهي شهر کان ٻاهر وڃڻ لڳو. مون کي شڪ پيو، سو پُٺ ورتي مانس. شهر کان ٻاهر هو جهنگ اندر گهڙيو. اُتي ٻه ٻار ٻيا به وينل هئا، جن جي اڳيان هن وجي ڳلون اُڇلايون! مون وڃي پڇيومانس ته 'ڇا اوهان فلاڻي عورت جا ٻار آهيو؟'

هو روئي اچي مون کي چنبڙيا ۽ روئي پنهنجي ماءُ ۽ پنهنجي پيئرن بابت پڇڻ لڳا- مون کين آٿت ڏني ۽ پاڻ سان گڏ وٺي رواني ٿيس. رستي تي مون کي ٻڌايائون ته کين ملٽريءَ وارا خبر ناهي ڇو جهنگ ۾ اُڇلائي ويا هئا. ڪو اوهي واهي نه هجڻ ڪري هو ائين ئي گذران ڪري رهيا هئا.

مون پڇيومانس ته هيڏي وڏي شهر ۾ اوهان ڪنهن کان ماني ڇونه گهري؟ ته هنن جواب ڏنو ته کين امڙ جي هدايت هئي ته ڪڏهن به ڪنهن کي سوال متان ڪريو، نه ته قيامت جي ڏينهن ڪير نه بخشيندي سانوَ!

مون کي هنن جي ڪردار تي ڏاڍي حيرت ۽ فخر ٿيو. کين مرڪز تي آڻي ماءُ سان ملايم- سڀ ڏاڍا خوش ٿيا. پر اها گهڙي منهنجي واسطي ڏک جو سامان ڪٺي آئي. منهنجو مڙس مون کان پوءِ هڪ معرڪي ۾ سخت زخمي ٿي پوين پساهن ۾ هو. مون کي ڏسي مُرڪندي موڪلايائين. آءٌ اڄ تائين هن جي نالي کي زنده رکندي اچان.

هاڻي مائيءَ 'پان پيڻ' پنهنجو داستان شروع ڪيو:

اسان جو شاداب ڳوٺ 'سهتي خاصخيليءَ جو ڳوٺ'، مکيءَ ٻيلي اندر، 'بڪار' نالي پٽ جي اُلهندي ڪنڌ تي آهي. بابو هن ڳوٺ ۾ اڪيلو پڙهيل ماڻهو هو. سنڌي ۽ ديني علم سان گڏ هو ٽريننگ ڪاليج پاس ڪيل هو. هن پنهنجي ڳوٺ ۾ اسڪول کوليو هو، جنهن ۾ ڇهين درجي تائين تعليم مون به حاصل ڪئي. آءٌ پيءُ جي اڪيلي ڌيءُ هئس. ٻارهن تيرهن ورهين جي هئس ته بابي وفات ڪئي. وڏي ٿيڻ تي منهنجي شادي 35 ميل پري هڪ ڳوٺ جي نوجوان زميندار سان ٿي. هو به مائٽن جو اڪيلو اولاد هو. ڪجهه عرصي کان پوءِ سندس پيءُ به گذاري ويو ۽ سمورو ڪاروبار سندس هٿ ۾ آيو. اڻ پڙهيل هجڻ ڪري هن سموري ڪاروبار جو حساب ڪتاب ۽ لکپڙهه منهنجي حوالي ڪئي. هو مون سان ڏاڍي محبت ڪندو هو ۽ ڪاروبار کان سواءِ ٻين ڳالهين ۾ به مون سان صلاح مصلحت ڪندو هو.

منهنجو مڙس حُر خاندان جو هو، جنهن ڪري غازي تحريڪ شروع ٿيڻ شرط اُن ۾ شامل ٿي ويو؟ آءٌ به ساڻس ٻانهن ٻيلي ٿي ويس. اسان جو ڳوٺ، آسپاس وارن ڳوٺن جو مرڪز مقرر ٿيو. غازين جي پريڏن کان سواءِ اُتي اهم اجتماع به ٿيندا هئا.

هڪ ڏينهن اسان کي سالار اعليٰ جي هدايت پهتي جنهن مطابق اسان کي ڳوٺ ڇڏي اونهي ٻيلي ۾ سرنگهن اندر وڃڻ محفوظ مرڪز ناهڻو هو. اسان پنل اکين سان پنهنجي گهرن ۽ ڳوٺ کي الوداع چئي، گهاٽي ٻيلي ۾ هڪ رهبر سان گڏ داخل ٿياسون ۽ ننڍيون وڏيون سرنگهون پار ڪري هڪ وڏي سرنگهه ۾ داخل ٿياسون، جنهن واسطي رهبر ٻڌايو ته ٻچو بادشاهه جي زماني جي نهيل آهي ۽ هاڻي غازين ان کي صاف ڪري وڃڻ ڏکو ڪيو هو. ٽي ميل کن ان ڏکهي سرنگهه ۾ ٻه- ٻه جڻا گڏ ٿورا ڪُبڙا ٿي هلي سگهياسين ٿي. سرنگهه پار ڪري اسان هڪ وڻڪار وچ ۾ پهتاسون جتي ڳوٺ ٻڌي ويناسين.

ٻئي ڏينهن هڪ وڏي مهم جي رٿابنديءَ لاءِ ڳوٺ کان پري صحرا ۾ منهنجي مڙس کي سڏايو ويو. آءٌ به يونيفارم پائي ساڻس شامل ٿيس. سرنگهن مان ٿيندا اسان پٽن جي دامن ۾ پهتاسون. اُتي پٽن مان هڪ گهوڙي سوار تيزيءَ سان اسان وٽ پهتو. معلوم ٿيو ته غازين جو هڪ ٽولو پٽن تي موجود هو ۽ هنن فوجين جي دستي کي پاڻ ڏانهن ايندي ڏٺو هو. هاڻ اُهي فوجي دستي کي گهيري ۾ آڻيِ ختم ڪرڻ جي رٿ ڪري رهيا آهن. اسان به اُنهن سان شامل ٿي وياسين. اسان جا مورچا پٽن مٿي نهيل هئا. شتر سوار فوجي بي خبريءَ ۾ پٽن جي هيٺان پئي لنگهيا. سندس تعداد اسي کن هو- سندس سَندن لباس مان محسوس ٿيو پئي ته اُنهي ۾ شايدَ جوڌپور جي راڄا جا سوار شامل هئا. خير- اڌ ڪلاڪ جي سخت مقابلي کان پوءِ هو ڪافي لاش ۽ سامان ڇڏي فرار ٿي ويا.

اسان مال غنيمت ڪٺي مرڪز تي پهتاسون. مرڪز جو سردار 'پائي خان چانگ' هو، جنهن جي عمر اڃا 25 سال کن ٿيندي، پر سندس شڪل، هلت چلت ۽ حُڪم احڪام مان ائين پئي معلوم ٿيو ته هو ضرور ڪن جنگجو جوڌن جي صحبت ۾ رهيو آهي.

ٻئي ڏينهن پٽن جي وچ ۾ هڪ ميدان تي سڀيئي سردار گڏ ٿيا. پوءِ سردار اعليٰ اسان کي مڪمل پروگرام سمجهايو. ماڻهن جي سوالن جي جواب ۾ هر ڳالهه جي پوري پوري وضاحت ڪئي ويئي. اجتماع جي برخواست ٿيڻ تي سڀني پنهنجي پنهنجي مرڪز جي راهه ورتي. اسان به وڃي پنهنجي مرڪز تي پهتاسون.

مهيني کن کان پوءِ اسان رائفلن ۽ ڪارتوسن جي ڪوٽ پوري ڪرڻ لاءِ فوجين جي هڪ گشتي دستي تي ڪامياب ڇاپو هنيو. هن دستي تي اسان 'رحمون خاصخيليءَ جي ڳوٺ' وٽان موريءَ واري ناڪي وٽ معرڪو ڪيو. مون هن معرڪي ۾ پوريءَ طرح حصو ورتو. جوش ۾ هڪ دفعي ته دشمنن جي وچ ۾ به هلي ويئس. منهنجي بهادريءَ جي سيني تعريف ڪئي، پر اڳتي احتياط کان ڪم وٺڻ جي تنبيهه به ڪيائون.

چئن ڏينهن کان پوءِ، سردار اعليٰ هڪ وڏي معرڪي واسطي سيني مرڪزن مان 10-15 غازي گهرايا. اسان جي مرڪز مان منهنجو سرتاج ڏهن غازين سان گڏ انهيءَ معرڪي ۾ شامل هو. هن وڏي معرڪي ۾ غازين ڪي شاندار ڪاميابي حاصل ٿي، پر منهنجي خاوند کي شهادت حاصل ٿي. اول ته مون کي سخت صدمو پهتو، پر جلد ئي سامت ۾ اچي اجا به وڌيڪ جوش ۽ جذبي سان جهاد ۾ حصو وٺڻ لڳيس.

منهنجي بهادريءَ سبب پائو جيئندي مون کي به پنهنجي ڪاتي ۾ شامل ڪيو.

هاڻي سانيڪو ورهين جي ڪاري رنگ ۽ جانئي بدن واريءَ 'هوندل ماڇياڻيءَ' پنهنجو داستان شروع ڪيو.

آءٌ ماڇي ذات جي آهيان. منهنجو ڳوٺ سنجهوري کان 16 کن ميل اولهه طرف 'ڳوٺ جهان خان مريءَ' جي ويجهو هو. منهنجو پيءُ مڇيءَ جي ڪم کان سواءِ مقاطعي ۽ مزدوري جو ڪم پڻ ڪندو هو. منهنجا پائر پڻ انهيءَ ڌنڌي ۾ سندس مدد ڪندا هئا. اسان مناسب خوشحال هئاسين. مون تي ڪو خاص ڪم يا ذميداري ڪونه هئي. آءٌ البيلي ٿيو پيئي گذاريندي هيس.

آءٌ جڏهن 14 ورهين جي هيس، تڏهن بابي 'محرم خاصخيليءَ' کان هڪ ڍنڍ مقاطعي تي ڪنئي. مال جي چوريءَ کي روڪڻ لاءِ اسان عارضي طور ڍنڍ جي ويجهو محرم خاصخيليءَ جي ڳوٺ ۾ اچي رهياسين.

هڪ دفعي آءٌ ڍنڍ تان مڇيءَ جو ٽوڪرو کڻي پئي آيس ته رستي تي مون 'پلو خاصخيلي' نالي هڪ ماڻهوءَ کي گُردن جي تڪليف ۾ بي تاب ڏٺو. مون سندس ٽاڪور ڪئي ۽ کيس آذر ڏيئي، سندس گهر پهچايومانس. اگرچه آئون سانوري ۽ هو ڳورو هو ۽ اسان جو ذاتيون به ڌار هيون، پر اسان کي هڪ ٻئي سان محبت ٿي ويئي ۽ آخرڪار اسان جي شادي ٿي ويئي. پلو ڏاڍو قابل ۽ سڌي لائين وارو ڪاروباري انسان هو. پيءُ کان کيس زمين، چوپايو مال وغيره مليل هو. انهيءَ کان سواءِ هو ننڍن ڳوٺن مان اناج، گيهه، ٻڪريون وغيره جمع ڪري سانگهر موڪليندو هو. اسان جي شاديءَ ۾ پلوءَ جا مائٽ خوش ڪونه هئا. هنن اسان جو مڪمل بائيڪاٽ جاري رکيو. آخر تنگ ٿي اسان پنهنجو ڳوٺ ڇڏي مکي ٻيلي جي اندر پلوءَ جي هڪ پراڻي دوست جي ڳوٺ ۾ رهائش اختيار ڪئي. وقت سان گڏ اولادي به ٿياسون.

آءٌ شروع کان بهادر ۽ همت واري هئس. هڪ رات پلو گهر ۾ موجود نه هو ته رات جو ٻه چور اسان جي گهر ۾ واردات جي خيال کان داخل ٿيا. اڪ ڪلڻ تي مون اڪيلي زال ذات ٻنهي مَردن کي قابو ڪري پوليس جي حوالي ڪيو. منهنجي انهيءَ ڪارنامي تي پوليس مون کي 200 رپيا انعام ڏنو، ۽ چؤطرف منهنجي بهادريءَ جي هاڪ ٿي ويئي!

اسين جنهن ڳوٺ جا رهاڪو ٿياسين، اُتي جا رهاڪو پير صاحب جا جان نثار مريد هئا.

پير صاحب جي گرفتاريءَ جو ٻڌي ڳوٺ وارن ۾ هلچل مچي ويئي. عورتن پنهنجا زيور لاهي ڦٽا ڪيا. مَردن ڪاروبار ترڪ ڪري ڇڏيو. مکي ۾ اُٿل پُٿل ٿي ويئي. ماڻهو بي پناه ريلن جي شڪل ۾ مکيءَ ۾ داخل ٿي رهيا هئا. روزانه هر طرف کان بدامنيءَ جون خبرون اچي رهيون هيون.

پلو هوشيار ڪاروباري شخص هو. وٽس ڪافي ملڪيت ۽ بچت هئي. اسان انهيءَ ڪشمڪش ۽ بدامنيءَ واري ماحول مان نڪري ڪنهن امن واري علائقي ۾ رهائش اختيار ڪري سُک سان زندگي گذاري سگهياسين ٿي. پر پلو هن آزمائش واري وقت ۾ ائين ڪرڻ جو سوچي به نه ٿي سگهيو. هو پير سائينءَ جو پتنگ هو. ڪو ڪير پياڪ مجنون نه هو. اسان گڏجي، مکيءَ ۾ رهي مجاهدن ۾ شامل ٿي، پير صاحب تي قربان ٿيڻ جو فيصلو ڪيو، ۽ ايندڙ وقت لاءِ تياري شروع ڪئي. هڪ ڏينهن اسان جي دستي کي به تيار ٿي روانگيءَ جو حُڪم مليو. اسان جي دستي ۾ چاليهه جانباز مَرد ۽ چار عورتون شامل هيون. رستي تي اسان کي ٽيهارو کن همراهه به مليا. چئن ڏينهن جي پنڌ کان پوءِ اسان پٽن جي اڻ کُٽ سلسلي جي وچ ۾ اهڙي هنڌ تي پهتاسون جتي پاڻيءَ جا قدرتي چشما هئا. ۽ اهڙو خاص گاهه هو جنهن کي اُبارڻ بعد خوشبودار چانهه جو ڪم ٿي ڏنو.

ڪجهه عرصي کان پوءِ خابرن اسان کي اطلاع ڏنو ته ٻن سون فوجين جو هڪ شتر سوار قافلو، پنج ميل کن پري اوپر کان اسان ڏانهن اچي رهيو آهي.

اسان جي تجربہ ڪار سالار اسان کي جنگي انداز ۾ مورچہ بند ڪرايو. اسان باھ جهڙي تَتل واريءَ تي پوزيشن ورتي دشمن جو انتظار ڪرڻ لڳاسين. آخر دشمن ظاهر ٿيو. اول مٿن سامهين طرف کان گوليون هليون، ۽ پوءِ ساڄي ۽ کابي طرفان. نتيجي ۾ 15- 20 منٽن کان پوءِ دشمن پويان پير ڪيا. هن موقعي تي سردار هڪ پٽ جي پويان لِڪايل اُٺن تي سوار مجاهدن کي هنن جي تعاقب ڪرڻ جو حُڪم ڏنو. نتيجي طور دشمن پنهنجا چاليهہ سوار مارائي فرار ٿيو. اسان جا ڏهاڪو کن مجاهد شهيد ٿيا. اسان کي ڪافي هٿيار، بارود، اُٺ، پاٽيءَ جون ٽانڪيون ۽ راشن هٿ آيو.

ٽين ڏينهن آسمان تي هڪ جهاز ظاهر ٿيو ۽ هيٺ لامارا ڏيڻ لڳو. اسان بہ پٽن ۾ نهيل پناھ گاهن ۾ داخل ٿي وياسين. اهو جهاز بي سود لامارا ڏيئي واپس هليو ويو.

اجا اسان پٽن ۾ ئي هئاسين تہ هڪ ڏينهن اسان وٽان عورتن، پوڙهن، ٻارن ۽ ڪجھ جوان مَردن تي مشتمل هڪ قافلو لنگهيو، جنهن ۾ ڪوبہ سڄي لڱين ڪونہ هو. سڀيئي وڍيل ۽ زخمي ٿيل هئا. خبر پيئي تہ اهي ويچارا مکيءَ جي هڪ ڳوٺ جا پُرامن رهاڪو هئا. اِهي نڪي پير صاحب جا مريد هئا ۽ نڪي سندن واسطو حر تحريڪ سان هو. هنن ويچارن جڏهن آسپاس جي ڳوٺن تي فوجين جي حملن ۽ ظلمن جون ڳالهيون ٻڌيون، تڏهن لاچار ڳوٺ ڇڏي ڪنهن پاسي وڃڻ جو فيصلو ڪيائون. پر رستي ۾ هڪ فوجي دستي مٿن حملو ڪري سندن ماڻهو ماريا ۽ ڦرلٽ ڪئي. هو ويچارا ڇڙوڇڙ ٿي جان بچائڻ لاءِ هيڏانهن هوڏانهن ڀڳا تہ فوجي بہ سندن ڪڍ پيا. آخر ويچارا بچيل هڪ ٽوليءَ جي شڪل ۾ پٽڪندا پٽڪندا غازين کي مليا، جن ڪين پنهنجي حفاظت ۾ اسان ڏانهن موڪليو هيو.

جلد ئي فوجين اسان تي حملو ڪري، اسان کي بدلي ونڻ جو موقعو ڏنو. اهي آيا تہ هئا حملو ڪرڻ، پر گهڻا جوان مارائي وڏو نقصان پائي شڪست کائي ڀڳا. اسان خدا جو شڪر ادا ڪيو جو اسان کي مظلوم غريبن جو بدلو ونڻ جو موقعو مليو.

ٻئي ڏينهن اوسي پاسي جا نمائندا گهرائي وڏي مجلس ڪئي ڪئي ويئي، جنهن ۾ صورتحال جو جائزو ونڻ، آئينده جو پروگرام ۽ حڪمت عملي رٿي ويئي. اهو بہ فيصلو ڪيو ويو تہ اسان مان ڪي ماڻهو ساري ريگستان جو چڪر هڻي دشمن جي ڪئمپن بابت معلومات حاصل ڪن. منهنجي گهرواري ۽ مون کي بہ هڪ اهڙي دستي ۾ شامل ڪيو ويو. اسان جي حوالي ڏاڪڙو علائقو ڪيو ويو.

ٻن ڏينهن جي گشت کان پوءِ اسان کي پري کان اُٺ نظر آيا. دوربين مان اندازو ٿيو تہ اُتي ڪا فوجين جي ڪئمپ آهي. هاڻ مسئلو پيدا ٿيو تہ ان ڪئمپ ۾ ڪهڙي نموني داخل ٿي تفصيل معلوم ڪجن. اسان اجا انهيءَ سوچ ۾ هئاسين تہ اسان کي چئن ماڻهن جو هڪ ٽولو نظر آيو جن ۾ هڪ اڌڙوٺ عورت بہ شامل هئي. پڇا مان معلوم ٿيو تہ سنياسي قسم جا سيلاني فقير هئا، جيڪي سنڌ ۽ جيسلمير جي سرحدن کان سفر گذر حاصل ڪرڻ لاءِ هر موسم ۾ پيا ايندا ويندا آهن ۽ جوڳين وانگر ٻوٽين وغيره جو ڪاروبار ڪندا آهن. وٽن عجيب و غريب ٻوٽيون بہ هيون جيڪي اسان ڪانئن وڏي انداز ۾ خريد ڪيون. ڪانئن ايترو معلوم ٿيو تہ ٻيلي ۾ فوجين جو جام انداز موجود آهي.

انهن جي وڃڻ کان پوءِ اسان مان چئن جوانن ۽ مون کي ساڳيا سيلاني جوڳي فقيرن وارا لباس پهرايا ويا. اسان جوڳين کان خريد ڪيل ٻوٽيون اُٺن تي رکيل خرزنين ۾ پيري، فوجي ڪئمپ جو رُخ ڪيو.

ڪئمپ جي چوڪيدارن اول تہ بيزاريءَ جو اظهار ڪيو. اسان ڪين ٻڌايو تہ اسان سنڌ جي لاڙ طرف جا جوڳي آهيون ۽ هن وقت سرحدن جو گشت ڪري ٻچن جو گذران حاصل ڪرڻ لاءِ نڪتا آهيون. ائين چئي اسان جي سردار پنهنجي زنبيل مان عجيب ٻوٽيون، لعلون، ٻُڙا، سپون وغيره ڪڍي، زمين تي وڇايل گودڙي نما چادر تي، پيشہ ور جوڳين وانگر ڪڍي رکيون، ۽ انهن جي وصفن بابت مبالغہ آرائيءَ کان ڪم وٺندي زمين آسمان هڪ ڪري ڇڏيائين. انهيءَ دوران اسان جو هڪ همراھ ۽ آءٌ ڪئمپ اندر داخل ٿي ٿورو پريان هڪ تنبوءَ پرسان وينلن جي پرسان پهتاسون ۽ ڪين ساڳيون شيون ڏيکارڻ لڳاسين، ۽ ڪئمپ جو جائزو بہ وٺندا رهياسين. اسان اندازو لڳايو تہ ڪئمپ ۾ چار سؤ کن جوان رهيل هئا. وٽن اُٺ ۽ گهوڙا ۽ ٻيو سامان ڪافي انداز ۾ هو. ٿوري خريد فروخت کان پوءِ اسان واپس ٿياسون ۽ هڪ وڏو چڪر کاٽي پنهنجي مرڪز تي پهتاسون ۽ سمورو احوال ڪيوسون.

صبح جو وري توڪل جي ترهي تي هڪ پاسي روانا ٿياسون. ٻنپهرن ڌاري اسان کي ڪَڇ جي طرف رهندڙن جو گڏهن تي سوار هڪ قافلو مليو. معلوم ٿيو تہ هو هميشہ ان موسم ۾ لاباري لاءِ سنڌ ڏانهن ايندا آهن ۽ پورهيو ڪري اناج ڪٽي واپس ٿيندا آهن. انهن ٻڌايو تہ اُتان چار ڪوھ کن پري فوجي ڪئمپ هٽيو وينا آهن. ڊپ جي ڪري هنن کي حوصلو ئي ڪونہ ٿيو جو ڪئمپ کي تفصيل سان جاچي سگهن.

اسان وري ساڳيو طريقو اختيار ڪيو. يعني جوڳين وارو لباس پائي، سامان جون زنبيلون ڪلهن تي رکي ڪئمپ طرف وڌياسون. ڪجھ وقت پنڌ ڪرڻ کان پوءِ چند فوجي اسان طرف ايندا نظر آيا. هنن پهرين اسان کان سوال جواب ڪيا ۽ پوءِ مطمئن ٿيڻ تي اسان کان پڇيائون ته ڇا اسان ڇهن سوارن جو ٽولو ڏٺو هو. اسان جي انڪار تي هو تيزيءَ سان هڪ طرف روانا ٿي ويا. اسان به اڳتي وڌڻ بدران اُتي هڪ پاسو وٺي حالتن جو جائزو وٺڻ جو فيصلو ڪيو. رات جي گهگهه اونداهيءَ ۾ اسان پوئتي ترسايل رفيقن ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. وات تي انهن فوجي سوارن کي ايندو ڏٺوسين، جيڪي ڇهن سوارن کي ڳولڻ لاءِ نڪتا، پر انهيءَ ۾ ناڪام ٿي واپس پئي آيا.

خير- اسان پنهنجن همراهن سان گڏ واپس مرڪز تي پهتاسون. صبح جو وري ساڳئي مهم تي نڪتاسون. ٻه ميل اولهه طرف پنڌ ڪرڻ کان پوءِ اسان ڪجھ هرڻ ڊوڙندي ڏٺا جن جي شڪار واسطي ڪجھ فوجي جوان پويان لڳل هئا. ٿورو اڳتي وڌياسين ته اهي شڪاري مايوس ٿي موٽي رهيا هئا. اسان کي ڏسي هنن پنهنجو رُخ اسان ڏانهن ڪيو ۽ حاڪماڻي انداز سان سوال جواب ڪيا. اسان کين اهوئي ٻڌايو ته اسان جوڳي فقير آهيون ۽ گذر سفر سانگي پيا هلون. اطمينان ٿيڻ تي هنن اسان کي پنهنجي ڪئمپ ۾ اچڻ لاءِ چيو. ڪئمپ ۾ پهچي اسان بوٽيون ۽ ٻيو سامان ڪڍي اُنهن اڳيان رکيو ۽ دستوري لباڙون شروع ڪيوسين. ڳالهين دوران ئي معلوم ٿيو ته جن ڇهن ڄڻن جي هنن کي تلاش هئي اُهي دراصل حر مجاهد هئا. جن کي سرحد جي ويجهو بلوچ رجمينٽ پڪڙيو هيو ۽ اڳتي روانو ڪرڻ لاءِ انهن جي حوالي ڪيو ويو هو. موقعو وٺي اُهي مجاهد گهوڙن سميت فرار ٿي ويا ۽ هاڻ هي اچي تٽ پٽ ۾ پيا هئا!

خير- اسان انهيءَ ڪئمپ جو چڱيءَ طرح جائزو وٺي واپس ٿياسين. شام جو اسان هڪ اهڙي هنڌ تي پهتاسون، جتان هڪ فوجي ڪئمپ نظر اچي رهي هئي.

پر هاڻ اسان جي قسمت پلٽو کاڌو. هن ڪئمپ ۾ اسان کي شڪ جي نظر سان ڏٺو ويو. دستوري پڇا ڳاڇا کان پوءِ اسان کي انگريز ڪمانڊر جي اڳيان پيش ڪيو ويو. جنهن ترجمان معرفت پڇا ڳاڇا ڪئي ۽ پوءِ ڪوارٽر گارڊ ۾ بند ڪرائي ڇڏيو.

شام ڌاري اسان کي وري انگريز آفيسر جي اڳيان پيش ڪيو ويو؛ جتي هاڻ هڪ سنڌي آفيسر به وٺو هو. سنڌي آفيسر اسان کان انيڪ سوال پڇيا. انهيءَ دوران انگريز آفيسر اسان کي ڌيان سان جاچيندو رهيو. پوءِ ٻئي پاڻ ۾ ڪافي دير صلاح مصلحت ڪندا رهيا. آخر اسان تي بي پناھ تشدد ڪيو ويو- پر هو اسان مان ڪجھ به حاصل ڪري نه سگهيا. اسان آخر وقت تائين پنهنجي بيانن تي ثابت قدم رهياسين. آخر هنن مون کي ته آزاد ڪيو، پر مَردن کي سانگهڙ واري وڏي ڪئمپ ڏانهن روانو ڪيائون.

آءٌ صحرا مان طرح طرح جون تڪليفون ڏسي واپس مرڪز تي پهچي ويس. منهنجو جسم ته اڳيئي ڪارو هو، پر هن بي پناھ تشدد انهيءَ کي ويتر ڪارو ڪري ڇڏيو. پائو جيئندي مون کي هيڏي باھ مان به ڪُندن تي نڪتل ڏٺو، تڏهن ڪٺي پاڻ سان شامل ڪيائين.

هاڻي مائي 'مرڪان' پنهنجو احوال ٻڌائڻ شروع ڪيو:

آءٌ لاڙ علائقي ۾ بدين شهر کان اٺ ميل پري نندي جي آسپاس هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ ڄايس. اسان پوءِ لڏي سانگهڙ ۾ آياسين جتي بابا جو رستو پير صاحب جي مريد 'علڻ خاصخيليءَ' سان ٿيو. وڏيرو علڻ پادريءَ واري ڳوٺ کان ڪجھ ميل پري مکيءَ ۾ پنهنجي ڳوٺ ۾ رهندو هو. علڻ خان روشن خيال ماڻهو هو. تعليم واسطي ڳوٺ ۾ اسڪول به کولايو هئائين. سندس ٻه پٽ هئا. ننڍو پٽ منهنجو هم عمر هو، جنهن سان اڳتي هلي منهنجي شادي ٿي. وڏو پٽ دلدار احمد شهر ۾ پڙهندو ۽ غازي تحريڪ جو سرگرم ڪارڪن هو. تحريڪ کي سمورو وقت ڏيڻ خاطر هن شادي به ڪونه ڪئي. وڏيري جي وفات کان پوءِ هن انهيءَ سبب ڪري ٻيگ به ڪونه ٻڌي، صرف ذاتي خرچ لاءِ ڪجھ رقم ڪڍندو هو ۽ پنهنجو سمورو وقت ۽ طاقت تحريڪ لاءِ وقف ڪري ڇڏيائين.

آخر مارشل لا لڳي ۽ جهاد جو وقت اچي ويو. منهنجو مڙس ته اهڙي موقعي تي ٻرندي باھ کان بچڻ لاءِ وجي ڪراچيءَ ۾ وينو پر آءٌ جهاد خاطر پنهنجي ڏير سان ئي رهيس ۽ محنت ڪري بندوق هلائڻ ۽ سواري ڪرڻ سکي ورتم.

اسان جو ڳوٺ، آسپاس جي ننڍن ڳوٺن جو مرڪز هو. اسان وٽ ڏيڍ سؤ کن هٿياربند غازي هئا. ڳوٺ جي ويجهو جهنگل اندر وري هٿيار ٺاهڻ جو ڪارخانو هو. ڳوٺ جي عورتن، ٻارن ۽ پيرسنن کي اونهي جهنگ ۾ موڪلڻ کان پوءِ چوپايو مال، گهوڙا ۽ ٻيو اسباب پڻ روانو ٿي رهيو هو. اسان جو ڳوٺ مکي ٻيلي ۾ ڪو گهڻو

اندر ڪونہ هو، پر مهاڳي ڪان ڪجهہ ميل اندر جهنگ ۾ هو. اسان ڳوٺ ڪي هڪ مضبوط قلعي وانگر ٺاهيو هو. چؤطرف ڪاهي ڪوٽي، ڪڏن جا موڻ ۽ اندرين طرف ڪان وٽن جا وڻ ڪپي رکيا ويا هئا.

هڪ ڏينهن صبح جو چوڪيدار فوجين جي اسان ڏانهن اچڻ جي خبر ڏني. اسان ڳوٺ اندر توڙي ٻاهر مورچن ۾ تيار ٿي ويناسون. ڪجهہ غازين وٽن مٿي بہ مورچا ٺاهيا. فوجين بہ مورچا ٺاهي فائرنگ شروع ڪئي. جلد ئي هنن محسوس ڪيو تہ فائرنگ ذريعي ڳوٺ تي قبضو ڪري نہ سگهندا، جنهن ڪري هنن آتشگير بم اڇلائي ڳوٺ ۾ ٻڌايل جهوپڙين کي باهہ لڳائي. اهو حال ڏسي، اسان سرنگهن ذريعي اُتان هليا وياسون ۽ جهنگ اندر پنج ميل ڪن پري هڪ محفوظ مقام تي پهچي وياسون.

هڪ ڏينهن اسان پنهنجي پناهہ گاهہ ۾ وينا هئاسين تہ آسمان ۾ هوائي جهازن جا آواز ٻڌاسين. جلد ئي ڪجهہ هوائي جهاز ظاهر ٿيا، جن ٻيلي تي باهہ لڳائيندڙ گولا وسائڻ شروع ڪيا ۽ ٻيلي جي ان حصي کي باهہ لڳڻ شروع ٿي. اسان ٻيوسيءَ مان هيءُ ٻيداد ڏسي رهيا هئاسين. اسان جي سردار دلدار احمد اسان سيني کي 'خير نماز' پڙهڻ لاءِ چيو ۽ نماز پڙهي ڏٿيءَ در دعا جا هٿ ڪنياسين. رب پاڪ جي قدرت! اُن وقت اوچتو جهازن مٿان رحمت جا ڪڪر چانئجي ويا. زوردار مينهن وسڻ لڳو. ڇڻ تہ سانوڻ جو مهينو هجي. هوائي جهاز وارا خدائي امداد جو تاب جهلي نہ سگهيا ۽ پڃي وڃي سکر واري اڏي تي لٿا. باهہ جي بدران وٽن مان رحمت جون بوندون وسڻ لڳيون! هيءُ ڪو گپوڙو نہ آهي- بيشڪ خدا مدد ڪري ٿو، مگر ان جي طلب لاءِ سچيءَ دل جي ضرورت آهي.

هڪ ڏينهن جيسلمير رياست ڪان هڪ هندو قاصد پهتو ۽ نياپو ڏنائين تہ طلب ڪيل امداد تيار آهي، رڳو اوهان جو ماڻهو ٿر کي پار ڪري، رائفلون، اناج، گيهہ وغيره ڪٽي اچي.

اسان جي جاسوسن رپورٽون ڏنيون تہ جوڌپور جي راجا انگريزن کي جيڪا فوجي امداد ڏني آهي، سا گهڻو ڪري اوٺي فوج آهي. راجپوت قوم جا اهي خونخوار سوار پيدائشي صحرائي شڪاري آهن. انهن جو خاصو تعداد جيسلمير جي سرحد ڪان وٺي سنڌ جي حدن تائين گشت ڪندو رهندو آهي. انهن هنڌن تي خاص نگراني ان ڪري بہ رکي ويئي آهي، جو انگريزن حرن جي خلاف جيسلمير جي راجا ڪان مدد گهري هئي تہ هن انهيءَ ڪان صاف انڪار ڪيو هو. اهو بہ مشهور هو تہ تہ جيسلمير جو راجا حُرن جي مدد ڪري رهيو آهي، چاڪاڻ تہ راجا ۽ پرجا جي پير صاحب سان عقيدت آهي ۽ پيڙهين ڪان وٺي اُهي پير صاحب جا مريد آهن، ۽ سنڌس دعوت پڻ ڪندا رهندا آهن. هڪ دفعي تہ پير صاحب هاٿيءَ تي سوار ٿي، راجا جي ڪوٽ تي جيسلمير بہ ويو هو. اهو هاٿي راجا صاحب خاص انهيءَ مقصد لاءِ موڪليو، ۽ ان جو ساز و سامان سون ۽ چانديءَ تي مشتمل هو. ڪيترائي جنگجو غازي وڃي جيسلمير ڪان نڪتا هئا ۽ اُتان امداد حاصل ڪري هڪ طرف اچي انگريز سپاهہ تي مارو ڪندا هئا تہ ٻئي طرف مخالفن ڪان حساب ڪتاب وٺي وڃي جيسلمير ڪان نڪرندا هئا. رحيم هنگورو ۽ اُن جا ساٿي، خاص ڪري ان پاسي سرگرم هئا ۽ فوجين جون وايون ٻتال ڪري ڇڏيون هين.

اهي سڀ ڳالهيون سامهون رکندي مکيءَ جي سردارن فيصلو ڪيو تہ شترسوارن جو هڪ تيز رفتار دستو جيسلمير موڪليو وڃي. انهيءَ دستي جي ڪمان دلدار احمد کي ڏني ويئي ۽ آءٌ ان ۾ شامل هيس.

اسان هاڻ الله تي آسرو ڪري ان اُتاهہ ۽ گرم هوائن واري صحرا جو سفر شروع ڪيو. ٻنپهرن تائين گرم هوا ۽ سخت مسافريءَ اسان کي سخت ٿڪائي وڌو. اسان ۽ اسان جا ڏاگها ٿڌي پاڻيءَ ۽ هوا جي رڳو ديدار لاءِ واجهائي رهيا هئاسون. اسان جي رهبر ٻڌايو تہ اوپر طرف چئن ميلن جي مفاصلي تي پِٽن جي وچ ۾ هڪ 'خيابان' آهي جنهن ۾ مٺي پاڻيءَ جو چشمو آهي.

اسان اهو مفاصلو طئي ڪري خيابان تائين پهتاسون. اُتي هڪ پوڙهيءَ مائيءَ اسان جي ميزباني ڪئي. اهو انهيءَ عابد مائيءَ جو جِگر هو جيڪا اڪيلي سر زندگيءَ جا ڏينهڙا گذاري رهي هئي.

عابد مائيءَ ڪان موڪلائي اسان اڳتي وڌياسين. هڪ موقعي تي اسان کي فوجين جو وڏو تعداد نظر آيو. اسان انهن ڪان پاسو ڪرڻ ۾ مصلحت سمجهي ۽ پنهنجو بچاءُ ڪندا اڳتي وڌياسين. هڪ محفوظ هنڌ تي اسان کي ڇڏي، سردار اڳتي خبر چار لاءِ روانو ٿيو. ٽن ڏينهن ڪان پوءِ سردار واپس موٽيو ۽ ٻڌايائين تہ جيسلمير ڪان مليل رسد جو سامان هو هڪ محفوظ هنڌ تي لڪائي آيو آهي ۽ انهيءَ کي آڻڻ واسطي فقط ڏهاڪو کن ماڻهو موڪلڻا هئا. انهن ڏهن جوانن جو سردار دراصل ڪراچيءَ جي پريان، حب نديءَ جي هُن پار جو رهاڪو هو ۽ 'لهڙي' قوم منجهان هو. پير صاحب جي بيعت ڪان پوءِ لڏي اچي مکيءَ ۾ رهيو هو. سندس نالو 'غلام محمد' هو، پر عام طور تي هن کي 'گلو لهري' ڪري ڪوٺيندا هئا. هو گهوڙي سواري، اُٺ سواري، تير ڪمان هلائڻ، ترڻ، بندوق بازيءَ ڪان سواءِ موٽر هلائڻ، ريڊيو جي ڪم مان بہ خوب واقف هو. هو جنگي ڪم ۾ يڪتا ۽ هٿيارن ناهڻ جي هنر ۾ اُستاد هو. اهو هنر هن مکيءَ ۾ آيل قبائلين ۽ ٻينگالين ڪان سکيا هئا.

ٻئي ڏينهن ڪئمپ ڪان ٻاهر آءٌ ڪنهن ضروري ڪم سان ويس. اُتي مون ڪي پِٽ جي اوٽ ۾ هڪ اوپرو شخص عجيب حرڪتون ڪندو نظر آيو. هو تمام شڪي انداز ۾ پِٽ جي اوٽ ۾ وِيَنل هڪ ماڻهوءَ کي اشارا ڪري رهيو هو. مون همٿ ۽ چالاڪيءَ سان کيس گرفتار ڪري ڪئمپ ۾ آندو. ڪئمپ ۾ پهچي هن جي حقيقت جي خبر پيئي ته هو انگريزن جو جاسوس هو ۽ اسان جي چرپر تي نظر رکي، احوال وري هڪ ٻئي جاسوس کي اشارن ذريعي ڏيئي رهيو هو. سردار رمز سان اُن جاسوس جا ڪپڙا، ساڳئي جسامت واري هڪ غازيءَ کي پهرايا ۽ اُن ذريعي ٻئي جاسوس کي به گرفتار ڪرايائين.

چوٿين ڏينهن سردار رسد جي اُنن سان واپس وريو. رسد اسان جي اُميدن ڪان به گهٽي هئي. هاڻي اُهي جاسوس سردار اڳيان پيش ڪيا ويا. اسان جي شرمائڻ ۽ غيرت ڏيارڻ تي هنن سچيءَ دل سان توبهه ڪئي ۽ دشمنن بابت تمام قيمتي معلومات ڏني.

اسان هاڻ واپسيءَ جو سفر شرو ڪيو ۽ چار ڏينهن راتيون صحرا جو نهايت ڏکيو ۽ صبر آزما سفر ڪري خيريت سان پنهنجي مرڪز تي پهتاسون. سفر دوران ٻين مصيبتن سان گڏ دشمنن جي جهازن به اسان تي لامارا هنيا، پر گُلوءَ جي رهنمائيءَ ۾ اسان پٽن جي پناهه گاهن ۾ محفوظ رهياسون.

جاسوسن کي پڪڙائڻ واري منهنجي ڪارنامي سين کي متاثر ڪيو ۽ مون کي انهيءَ سلسلي ۾ وڌيڪ تربيت ڏياري ويئي. آءٌ انهيءَ لائق ٿي ويس جو خود تجربه ڪار جاسوس به ڪنهن اهم مسئلي بابت گڏجاڻي ڪندا هئا ته مون کي مشوري واسطي گهرائيندا هئا.

هاڻي نوجوان خوبصورت 'مريم' پنهنجو داستان شروع ڪيو.

آءٌ 'رنل پِٽ' جي پرسان 'نورل چانگ' نالي ننڍي ڳوٺ ۾ ڄايس. بابو سُکيو زميندار هو. چوڏهن سالن جي عمر ۾ مون گهوڙي سواريءَ ۾ مهارت حاصل ڪئي. بندوق بازيءَ ۾ به مون کي 'صاحب نشان' جو لقب مليل هو. آءٌ گهوڙي سواريءَ جي شرطن وارن مقابلن ۾ به شريڪ ٿيندي هيس ۽ منهنجو ڪُميت گهوڙو هميشه اول ايندو هو.

جڏهن آءٌ سورهن ورهين جي ٿيس، تڏهن غازي تحريڪ شروع ٿي. اها تحريڪ منهنجي دل ۾ گهر ڪري ويئي ۽ مون عزم ڪيو ته ڪنهن وڏي غازي سان شادي ڪنديس.

هڪ ڏينهن ڳوٺ ڪان ويهارو ميل ڪن پري وڏو ميلو لڳو. اسان اُن ڳوٺ جي وڏيري جا مهمان ٿياسون. اسان جي ان سان اڳيئي واقفيت هئي. سندس پٽ 'محب' تمام سهڻو ۽ سٺن اخلاقن وارو هو. هو به سٺو گهوڙي سوار هو. پر مقابلي ۾ آءٌ ڪامياب رهيس. بهرڪيف اسان ٻنهي هڪ ٻئي کي پسند ڪيو ۽ ڪجهه ڏينهن بعد اسان جو مڱڻو ٿي ويو ۽ ڪجهه ڏينهن بعد شاديءَ جون تياريون شروع ٿيون. هڪ ڏينهن پير صاحب جي گرفتاريءَ جي خبر پئي. ماڻهو منجهي پيا ته هاڻ خبر ناهي ڪهڙي صورتحال ٿيندي.

اسان جو ڳوٺ ته سرگرم غازين جو مرڪز هو، پر محب علي جن ڪنهن ٻئي پير جا مريد هئا ۽ مڪيءَ ڪان ٻاهر پنهنجي ڳوٺ ۾ رهندا هئا.

جلد ئي سخت بدامنيءَ جو دور اچي ويو. اسان کي پنهنجي مستقبل جي ڪابه خبر نه هئي. بابا مون کي اهو اختيار ڏنو ته شادي ڪريان يا اُتي رهي تحريڪ ۾ ساڻس شامل رهان. مون تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ جو فيصلو ڪيو.

ٻئي ڏينهن امان ته منهنجي ڏاج وغيره لاءِ پنهنجو ننڍڙو ٻار ڪٽي محب عليءَ جي ڳوٺ رواني ٿي ۽ آءٌ مرداني فل ڊريس پائي غازين ۾ شامل ٿي ويس. ڪجهه ڏينهن جي ٽريننگ ڪان پوءِ سردار مون کي هر لحاظ ڪان موزون سمجهيو ۽ منهنجو نالو 'مننار' رکيائين. ٿورن ڏينهن ڪان پوءِ اسان کي هڪ مهم لاءِ سڏ ٿيو. آءٌ به مرداني ڊريس پائي شامل ٿيس. اسان خبرداريءَ سان مناسب هنڌ تي مورچه بندي ڪئي سين ۽ سردار جي اشاري تي فوجين تي اوچتي فائرنگ ڪئي سين. منجهن بدحواسي پيدا ٿي ۽ ٿوري ئي مقابلي ڪان پوءِ وني ڀڳا. هن معرڪي ۾ فوجين جو وڏو نقصان ٿيو. اسان کي 25 رائفلون، هزارين گوليون ۽ ٻيو سامان هٿ آيو. اسان جو هڪ مجاهد شهيد ٿيو.

اسان جي معرڪن جي خبر جڏهن محب کي پيئي، تڏهن هو به اچي اسان سان شامل ٿيو ۽ اسان گڏجي معرڪن ۾ حصو وٺڻ لڳاسين.

منهنجي بهادري سبب مون کي جاسوسي ڪاتي ۾ شامل ڪيو ويو.

هاڻي سانيڪو ورهين جي ’مائي منان خاصخيلي‘ چلم مان ڦوڪ ڀريندي پنهنجو داستان بيان ڪيو.

اسان سانگھڙ کان اوڀر طرف پندرهن ميل پري ’صاحب خان جي ڳوٺ‘ ۾ رهندا هئاسون. بابو هڪ غريب هاري هو. ڳوٺ جا سڀ رهاڪو پير صاحب جا مريد هئا. منهنجو مڙس مارشل لا کان اڳ گذاري ويو هو. مون کي اولاد ڪونه هو. تنهن ڪري آءٌ سڄي ڳوٺ جي ناني ٿي پيس- ڪڏهن هن گھر ۾ ته ڪڏهن هُن گھر- مڙيئي پيو وقت گذرندو هو. ننڍن ٻارن سان ڏاڍو اُنس هئم. هو به مون کي ’ناني‘ ڪري ڪوٺيندا هئا.

مارشل لا لڳڻ کان پوءِ اسان مکي اندر هڪ ڳوٺ وسايو. هتي ٻين هنڌن جا ڏتڙيل ماڻهو به اچي گڏ ٿيا هئا. منهنجو ٻارن ڏانهن رجحان ڏسندي، مون کي اول ته ٻارن جي نگرانيءَ جو ڪم سپرد ڪيو ويو. پر اڳتي هلي هڪ ٻيو اهم ڪم نڪتو. اُهو هيءُ ته ڪپري شهر ۾ رهندڙ هڪ چالاڪ، عيار زميندار، وڏو پاٽاريدار به هو. آس پاس جي ماڻهن ۽ زميندارن تي سندس وڏو ڏاڪو هو. سندس ٽولي ۾ هر قسم جا سوين ماڻهو هئا، ڪوڙا ڦڏا ۽ ڪيس ڪرائي، ڪوڙين شاهدين ذريعي ٻين جي زمينن ۽ ملڪيتن تي قبضا ڪرڻ سندس وٽندڙ ڪم هئا.

ظاهر ۾ هو پاڻ کي پير صاحب جو مريد سڏائيندو هو. جڏهن غازين جي تحريڪ شروع ٿي، تڏهن وڏو غازي بڻجي ويو. پر جڏهن انگريزن پنهنجي برتري ظاهر ڪئي، تڏهن ساڻدي وانگر رنگ بدلائي درپرده سندن حمايتي ٿي پيو ۽ هر حيلي سان غازين جي پاڙ پٽڻ ۾ جنبي ويو. سندس ماڻهو غازين جي روپ ۾ حر ايراضيءَ ۾ پکڙجي ويا ۽ مٿن جاسوسي ڪرڻ لڳا.

پر سندس منافقيءَ واري پاليسي جلد ئي وائکي ٿي پيئي. انگريزن محسوس ڪيو ته ساڻس تعاون جي آڙ ۾ هو شريف ۽ غريب ماڻهن کي ڏاڍن ۽ ٻين طريقن سان تنگ ڪري رهيو آهي. ٻئي طرف غازين کي به سندن حرڪتن جو پتو پئجي ويو.

غازين هن بلا کي دفع ڪرڻ جو ڪم مون تي رکيو. مون کي ڪنهن نموني سان سندس گھر ۾ داخل ٿي سندس چُر پُر تي نظر رکڻي هئي. منهنجي مدد واسطي 17-18 ورهين جو هڪ چالاڪ ڇوڪرو به مون سان شامل ٿيو. اسان ڏتڙيل ماءُ پُٽ جي حيثيت ۾ هٿونگي پهچي ۽ نوڪريءَ جي ڳولها ۾ لڳي وياسون. هٿونگي ۾ هڪ پوڙهي عورت کي اسان تي قياس آيو. هن پنهنجي مڙس سان ڳالهه ڪئي. وٽن ته اسان جي واسطي گنجائش ڪونه هئي، پر سندس واقف ڪپري جي هڪ وڏيري کي نوڪرياڻيءَ جي ضرورت هئي. قدرت جا ڪم ته ڏسو، اهو وڏيرو ساڳيو هو جنهن جي اسان کي تلاش هئي.

خير- اسان وڃي وڏيري وٽ پهتاسون. ٿورن سوالن جوابن کان پوءِ اسان کي پاڻ وٽ رکڻ تي راضي ٿي ويو. آءٌ حويليءَ اندر ۽ ڇوڪرو ٻاهر جي ڪم ڪار تي لڳو. محنت ۽ محبت ڪري گھر جا ڀاتي اسان کي پسند ڪرڻ لڳا.

هاڻ وڏيري هڪ خطرناڪ ٻه طرفي چال هلي. هڪ طرف انگريزن کي چيائين ته ڪيس حُرن کان خطري جي ڪري 20-25 فوجي پنهنجي خرچ تي مهيا ڪيا وڃن. ٻئي طرف وري حُرن کي نياپو ڏنائين ته مون چالاڪي ڪري فوجي پاڻ وٽ رهايا آهن، هاڻ وجهه وٺي مٿن حملو ڪريو ته آءٌ به اوهان جي مدد ڪندس!

غازين ڇوڪري معرفت مون کان حقيقت پڇي. مون کين ٻڌايو ته فوجين تي حملو ته بيشڪ ڪامياب ٿيندو، پر وڏيرو اوهان جي مدد ڪانه ڪندو بلڪ جيڪڏهن اوهان جي هار ڏسندو ته ماڳهين وڃي اُنهن سان شامل ٿيندو. مون کين مشورو ڏنو ته وڏيري کان سردار جي نالي ڪنهن نموني چٺي مون تائين پهچائيندا پوءِ پلي فوجين تي اوچتو حملو ڪري، جيڪي هٿ اچيوَ ڪٽي ٽڪرا روانا ٿيندا- پوءِ ڏسجو منهنجا ڪارناما- وڏيري کي پاڻهي خبر پئجي ويندي.

وڏيري گھربل چٺي سردار کي ڏني، جا ڦري گھري اچي مون تائين پهتي. مقرر ڏينهن تي حُرن فوجين تي حملو ڪيو. وڏيرو فوجين جي مدد ڪرڻ بدران وڃي گھر ۾ لڪيو. فوجي ڪي مئا، ڪي ڀڳا، ته ڪي زخمي ٿي اُتي ئي رهجي ويا. انهن ۾ سندن اڳواڻ به هو.

منهنجي چوڻ تي وڏيرو زخمي فوجين جي خدمت ۾ جنبي ويو. آءٌ به ساڻس شامل هيس. مون خاص طور تي فوجين جي اڳواڻ جي ڏاڍي خدمت ڪئي. هڪ ڏينهن موقعو وٺي وڏيري جي سردار ڏانهن لکيل چٺي سندس حوالي ڪيم. ڪيس شڪ ته اڳيئي هو. هاڻ پڪ ٿيس. هن به وڏيري سان ساڳئي ڪار ڪئي. هڪ پروگرام مطابق هو مون کي ۽ ڇوڪري کي گرفتار ڪري، باکوڙي جي مرڪز ۾ وٺي ويو. اُتان خاص اختياري وٺي، وڏي اٽالي سان ڪپري آيو ۽ اوچتو وڏيري کي گرفتار ڪيائين. پوءِ ڪورٽ مارشل ڪري، ڪيس گوليءَ سان اُڏرائي ڇڏيائين. مون کي انعامن اڪرامن سان گڏ هڪ خاص پاس به ڏنائين، جنهن ڪري آءٌ آزاديءَ سان ڪنهن به فوجي ڪئمپ

۾ اچي وجي سگھان ٿي. اهڙيءَ طرح، هڪ تير سان ٻہ نہ، پر گھڻائي شڪار ڪري وڌا ۽ سردار ڪان بہ مون ڪي آفرين مليِ. اها پاس مون وٽ آهي ۽ خدا گھريو تہ انهيءَ جي وسيلي وڏا ڪم ڪنديس!

هاڻي وچوليءَ عمر جي مائي 'سون بائي' پنهنجو داستان شروع ڪيو.

اسان 'ٻڪار' جي ويجهو هڪ ڳوٺ ۾ رهندا هئاسون. اسان وٽ ڪافي زمين ۽ ڍور ڍڳا هئا ۽ اسان هر طرح ڪان آسودا هئاسون.

تحريڪ شروع ٿيڻ تي اسان ڳوٺ ڇڏي، ٻيلي ۾ هڪ محفوظ هنڌ تي پناه ورتي. منهنجو مڙس هڪ سچو غازي هو. تحريڪ جي شروعاتي دور ۾ ئي هڪ معرڪي ۾ بهادريءَ سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. مون بہ باقي زندگي غازين جي قدمن ۾ تحريڪ لاءِ وقف ڪري ڇڏي.

اسان جي مرڪز ۾ پنجاه ڪن مرد ۽ 30- 35 ڪن عورتون ۽ ٻار هئا. مرڪز جو منهدار محمد علي هو. جنهن ڪي 'محمدو' بہ ڪري ڪوئيندا هئا. هو جنگي فن ۽ ڪوجنا جو ماهر هو. هن اَٺ غازي واري وٿيءَ سان جاسوسيءَ لاءِ مقرر ڪري ڇڏيا هئا، جيڪي پري پري تائين جون خبرون حاصل ڪري ايندا هئا.

ڪن غدارن جي مهربانيءَ سان هڪ ڏينهن فوجين اسان جي مرڪز ڏانهن رخ ڪيو. پر اسان جي خابروئن بروقت اسان ڪي فوجين جي پيش قدميءَ جو اطلاع ڏنو. اسان جي سردار هڪدم غازين جا چار دستا ترتيب ڏنا. جن مرڪز ڪان اڳتي وڌي وجي دشمن تي حملو ڪيو. ڪلاڪ ڏيڍ جي شديد فائرنگ ڪان پوءِ، فوجي وڏو نقصان ڪائي فرار ٿيڻ تي مجبور ٿيا. اسان ڪي مال غنيمت ۾ ڪافي هٿيار ۽ بارود مليو.

هڪ ڏينهن خبر ملي تہ فوجين اسان تي هوائي جهازن وسيلي بمباريءَ جو پروگرام ٺاهيو آهي. اسان جي سردار احتياط طور پناه گاهون تيار ڪرڻ جو حڪم ڏنو. اهو ڪم چئن ڏينهن ۾ مڪمل ٿي ويو ۽ پناه گاهن ۾ ڪافي ذخيره بہ رکيا ويا.

هڪ ڏينهن سردار مون تي هڪ خاص ڪم رکيو. مون ڪي سانگھڙ ۾ تحريڪ جي هڪ همدرد زميندار ڪان وڏي رقم آڻي هئي. منهنجي هاڪار ڪرڻ تي مون ڪي حفاظت سان ٻيلي ۾ هڪ محفوظ هنڌ تي پهچايو ويو، جتان مون اڪيلي سر اڳتي جو سفر شروع ڪيو. رستي تي هڪ رهزن جي هٿان هڪ نوجوان سنڌي ڇوڪريءَ ڪي آزاد ڪرايم. انهيءَ رهزن ڪي جهنم رسيد ڪيم ۽ ڇوڪريءَ ڪي سندس مرضيءَ مطابق ٽنڊي جام ۾ سندس مائٽن وٽ پهچايم. پوءِ سانگھڙ پهچي نهايت احتياط سان مطلوب وڏيري سان رابطي ۾ آيس. هن ٻن ڏينهن ڪان پوءِ رقم منهنجي حوالي ڪئي ۽ مون واپسيءَ جو سفر شروع ڪيو. ٻيلي ۾ ڏٺم تہ ٻہ فوجي هڪ سنڌي ڳوناڻي ڪي قابو ڪيو بيٺا آهن ۽ ڪانئس 1500 رپيا ڦرڻ ڪان پوءِ مٿس حُر هجڻ جو الزام هڻي، سچيون ڪرائڻ خاطر ڏاڍي مار ڪُٽ ڪري رهيا هئا. هن غريب گھڻيون ئي رڙيون ڪيون تہ هو حُر نہ پر چوٽيارين جو هڪ ننيڙو ۽ شريف واپاري آهي. پر فوجين سندس ڪابہ ڳالھہ نہ پئي ٻڌي ۽ ڪيس مسلسل ماري رهيا هئا. مون انهن ظالمن تي فائر ڪري، ڪين بيوس ڪري ڇڏيو. ڪانئن مظلوم واپاريءَ ڪي آزاد ڪرائي، ڪيس پنهنجي رقم ڏياريم. فوجين جا هٿيار ۽ گوليون ڪڻي، خير سان مرڪز تي واپس پهتيس. منهنجي هن ڪارنامي تي سڀ ڏاڍا خوش ٿيا ۽ مون ڪي مبارڪون ڏنائون.

ڪجھ ڏينهن ڪان پوءِ اسان جي مرڪز تي دشمنن هوائي جهازن ذريعي مسلسل بمباري ڪئي. پناه گاهن ڪري اسان ڪي ڪو جاني نقصان تہ ڪونہ ٿيو، البتہ جهنگل ۾ چؤطرف باھ لڳڻ ڪري اسان ڪي رسد ۽ ٻين معاملن ۾ ڪافي نقصان ٿيو. آخر اُتي وڌيڪ رهڻ مناسب نہ سمجھي، اسان هڪ وڏي مرڪز ڏانهن منتقل ٿياسون، جتي مون ڪي جاسوسي ڪاتي ۾ رکيو ويو.

هاڻي ٻارهن سالن جي ڇوڪري 'عمر ڪاسائيءَ' پنهنجو داستان شروع ڪيو.

آءٌ جکڙاؤءَ پرسان هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ ڄايس. بابو ڪاروبار ڪندو هو. اسان نهايت سُکيا ستابا هئاسون. قسمت جي ڳالھ جو ستن ورهين جي عمر ۾ امڙ گذاري ويئي. ۽ سال کن ڪان پوءِ بابو بہ! آءٌ ۽ منهنجي ڀيڻ وجي ماسيءَ جي ور چڙهياسين، جنهن ڀيڻ جي تہ ڪرائي شادي، باقي اسان جي سموري ملڪيت هضم ڪري، مون ڪي پنهنجي پُٽ جي اوبر ڪائڻ، گاريون ڪائڻ، مار ڪائڻ ۽ ڦٽ لعنت لاءِ ڇڏي ڏنو. جڏهن اُهي ظلم سهي ٿَڪس، تڏهن يارنهن ورهين جي عمر ۾، گھر ڇڏي، جهنگ مُنهن ڪري وني پڳس. سانگھڙ ۾ بُک ۽ اُڃ ڪان بيحال ٿي هڪ مسجد وٽ اچي ڪريس، جتي مسجد جي مُلي مون تي رحم ڪائي، پاڻ وٽ اَجهو ڏنو.

هڪ ڏينهن مسجد ۾ هڪ وڏو زميندار رئيس 'جان محمد جمالي' نماز پڙهڻ آيو ۽ ويندي وقت پنهنجي هڪ ڳنڙي وساري ويو. ڳنڙيءَ ۾ ڪپڙا، زيور ۽ نقدي- مڙيئي 4-3 هزار جو مال هو. مون اها ڳنڙي ڪڻي بلائتي

ڪري رکي. ڪجھ دير کان پوءِ رئيس ڏاڍي پريشانيءَ ۾ واپس آيو ۽ ڳنڙيءَ بابت پڇا ڪرڻ لڳو. مون ڪيس اڪيلو سڏي، نشانيون پڇي، پَڪ ڪري ڳنڙي سندس حوالي ڪئي.

رئيس مون تي ڏاڍو خوش ٿيو. منهنجو احوال معلوم ڪري، مُلان کان منهنجي ٻانهن گهري، مون کي پنهنجي گهر وٺي آيو، جتي مون کي پُٽن وانگر رکيائين.

ڪجھ عرصي کان پوءِ مارشل لا لڳي. رئيس پير صاحب جو سچو مريد هو. هڪ دفعي ڪيس ڪليڪٽر جو سڏ ٿيو. ڪيس گُمان پيو ته هاڻ هو شايد واپس نه اچي! مون کي سڏي، ٻه هزار روپيه ڏيئي چيائين ته: 'ابا! اسان توکي پُٽن وانگر پاليو آهي. پر تون آخر پرايو ڄايو آهين. اسان تي ته ممڪن آهي ته ٽُرت ڪي مصيبتن جا انبار اچن. تنهن ڪري تون پنهنجي قسمت وٺي وڃي ڪَک پن تي، متان ناحق اسان جي ڇيري ۾ پئجي وڃين! مون سندس هٿ چُمندي چيو: ٻَلا پُٽ به ڪڏهن مهل ۾ پيءُ کان جدا ٿيندا آهن؟ منهنجو جيئڻ مرڻ سڀ اوهان مائٽن سان ٿيندو!'

رئيس منهنجي منهن ڏانهن شوڪارو ڀري نهاري ڪٽي ماٺ ڪئي ۽ گهر اهي هدايتون ڏيئي روانو ٿيو ته جي ٽُرت واپس نه اچان ته يڪدم لڏي وڃي عمرڪوٽ پنهنجي مائٽن وٽ رهجو.

ٿيو به ائين- رئيس وري نه موٽيو ۽ اسان کي تڙ تڪڙ ۾ جيڪو سامان هٿ آيو، ڪٽي ڪنهن به طرح خيريت سان وڃي عمرڪوٽ نڪتاسين. اُتي ڪجھ ڏينهن کان پوءِ رئيساڻيءَ مون کي ٻه هزار روپيا ڏنا ۽ سانگهڙ وڃي رئيس جي خبر چار وٺي، اها رقم ڪيس ڏيڻ لاءِ چيائين.

سانگهڙ پهچي آءٌ نهايت اطمينان سان مُلان وٽ اچي رهيس. ملان مون کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. مون کيس رئيس جي گرفتاريءَ کان سواءِ ٻيو سمورو احوال ڏنو. مون کي جڏهن موقعو ملندو هو ته گهمڻ جي بهاني، سرڪاري آفيسرن ۽ فوجين جي اڏن جي آسپاس پيو چڪر هڻندو هوس.

هڪ ڏينهن صبح جو ڏهين وڳي ڌاري ٿاڻي جي پرسان چڪر هڻندي قيدين جي هڪ لاري ڏٺم جنهن مان پوليس وارا لهي ٿاڻي ڏانهن وڃي رهيا هئا. سندن ڳالهين مان معلوم ٿيو ته ڪجھ نظربند اُتان وٺي، جهول واري لوڙهي ۾ ڇڏي، اڳتي شهداپور وڃڻو هئن.

اڌ ڪلاڪ کان پوءِ جڏهن اندران هٿڪڙين لڳل قيدي ٻاهر نڪتا ته اُنهن ۾ مون وارو رئيس به نظر آيو. آءٌ به ٿورو چڪر ڪاٽي اُنهن جي اڳيان ائين لنگهيس، جيئن رئيس جي نظر مون تي پوي. رئيس مون کي ڏٺو ته سندس چهري تي مُرڪ اچي ويئي.

هڪ ٽرڪ ذريعي آءٌ لاريءَ کان به اڳ جهول پهچي ويس. هتي عجيب صورتحال هئي. هر طرف فوجي ٽرڪن ۽ جيپن تي هلي رهيا هئا. هوٽل تي ماني کائي آءٌ بازار ۾ گهمي رهيو هوس ته پريان قيدين واري لاري نظر آئي جن ۾ رئيس به شامل هو.

لاري اچي فوجي ڪئمپ وٽ بيني. ڪئمپ مان گارڊ نڪتا ۽ لاريءَ ۾ سوار ٿي چيائون ته انهن قيدين کي جهول واري لوڙهي ۾ رکڻ جو حُڪم ٿيو آهي. لاري لوڙهي ڏانهن رواني ٿي.

لوڙهو يا نظربندن جي ڪئمپ جهول جي ٻاهران هڪ ميدان ۾ عارضي طور تي ڪڙي ڪئي ويئي هئي. هتي صرف اهڙن ماڻهن کي رکيو ويندو هو جن کان يا ته پڇا ڳاڇا ڪرڻي هوندي هئي، يا ڪجھ عرصي کان پوءِ ڪنهن پڪي جيل ۾ رکڻو هوندو هو. ڪئمپ جي چوڌاري وڏي اوچائيءَ سان گهاٽو لوڙهو هو. اچ وڃ واسطي صرف هڪ ڦاٽڪ هو جنهن تي سخت پهرو هو. پنگين ۽ اهڙن ٻين ضروري ڪمن وارن کان سواءِ ڪنهن کي به اندر وڃڻ جي اجازت نه هئي، ۽ نه ئي اها خبر پئجي سگهي ٿي ته اندر ڪير ڪير نظربند آهي.

ڪئمپ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ مون وٽ هڪ ئي رستو هو. مون هڪ پوڙهي پخاليءَ تي نظر رکڻ شروع ڪئي. ڪجھ ڏينهن کان پوءِ بازار واري رستي کان سندس سامهون آيس ۽ پاڻي گهريومانس. پوڙهي پخاليءَ چيو ته: 'پاڻي ته هينئر مون وٽ ڪونهي- پر آءٌ توکي ڪجھ ڏينهن کان ڏسان پيو ته تون مون ڏانهن غور ڪري پيو نهاريندو آهين!' مون ته ساڻس ويجهو ٿيڻ جو بهانو پئي ڳوليو. سو غمگين لهجي ۾ ٿڌو ساهه ڪڍندي ٻڌايومانس ته سندس مُهاندو بابي جهڙو آهي، انهيءَ ڪري ڪيس ڏسندو رهندو آهيان! اهي ڳالهيون ڪندي، اسان اچي پوڙهي جي جهوپڙيءَ وٽ پهتاسون. پوڙهو مون کي ٻاهر بيهاري اندران سندس زال کي وٺي آيو. هن اچي مون کي جاچي ڏٺو ۽ پوءِ ڳراٽڙي وجهي پڇيائين ته پُٽ اسان وٽ رهندين؟ هو ويچارا ٻي اولاد ۽ اڪيلا هئا- مون کي هنن خدا جي نعمت پئي سمجهيو!

ٻن ڏينهن کان پوءِ مون پوڙهي کي چيو ته: 'بابا سائين هاڻ آءٌ اوهان کي پاڻي ڀرڻ ۾ مدد ڪندس!' اول ته هن انڪار ڪيو، پر پوءِ منهنجي زور ڀرڻ تي، پوڙهي فوجين کان اجازت وٺي مون کي پاڻ سان شامل ڪيو. ٻئي ڏينهن پاڻيءَ جا ساندارا ڀري اسان گهران نڪتاسين، ۽ مختلف حفاظتي مرحلن مان گذرندي، وڃي ڪئمپ ۾ داخل ٿياسون. اندر هڪ چني ۾ ناديون ۽ لوهي ڊرم رکيل هئا جن ۾پاڻي ڀرڻو هو. جهوپڙين ۽ ڇنن ۾ نظربند

رڪيل هئا. پنجين چڪر ۾ نيٺ مون پنهنجو سائين ڏنو، جيڪو جهوپڙين جي آخري سلسلي ۾ هڪ ننڍي لانڍيءَ ۾ وينو هو. پر اجا ساڻس رابطو ڪري نہ سگهيو هوس.

ڪئمپ جا نظربند پاڻيءَ جي ڊرمن مان پنهنجا پنهنجا دلا ۽ مَٽ پرڻ ايندا هئا. آخر ستين ڏينهن رئيس سان ٿورو ڳالهائڻ جو موقعو مليو. ٻن ڏينهن ڪان پوءِ واپسيءَ ۾ هڪ چٺي ڪانئس ملي، جيڪا سنجهوري ۾ هڪ ماڻهوءَ تائين پهچائي جواب آڻڻو هو.

مون پوڙهي ۽ پوڙهيءَ سان هڪ مائٽ سان ملڻ جو بهانو ڪري شهداد پور وڃڻ جي اجازت ورتي، ۽ لاريون مٽائيندو وڃي سنجهوري پهتس. اُتي پڇائون ڪندو وڃي وڏيري جي حويليءَ تائين پهتس. وڏيرو سالم جماعت جو هو ۽ مهان نوازي ۽ ياري باشي جي ڪري مشهور هو. چٺي سندس حوالي ڪيم ۽ ٻئي ڏينهن چٺيءَ جو جواب ڪٺي واپس جهول پهتس ۽ ڪئمپ ۾ سائينءَ کي جواب پهچايم. رئيس ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چيائين تہ هاڻ تنهنجو ڪم ختم؟ هتي ڪان آزاد آهين.

ان واقعي ڪان ڪجهه ڏينهن پوءِ رئيس کي ڪنهن نامعلوم هنڌ ڏانهن نيو ويو. مون هفتو کن رئيس جي موٽڻ جو انتظار ڪيو، پر نيٺ مايوس ٿي عمرڪوٽ وڃي رئيساڻيءَ سان سڄو احوال ڪيم. رئيس جي سلامتي جو ٻڌي هوءَ مطمئن ٿي ۽ منهنجي وفاداريءَ تي بيحد خوش ٿي.

ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ رئيساڻيءَ وري هڪ ٻيو ڪم مون تي رکيو. ڳوٺان رواني ٿيڻ مهل هُن ڪافي رقم گهر جي هڪ ڪُنڊ ۾ دفن ڪري ڇڏي هئي، جيڪا هاڻ مون کي آڻڻي هئي. آءٌ عمرڪوٽ ڪان الله توهار ڪري نڪتس ۽ سانگهڙ پهچي مکيءَ اندر وڏيري جي ڳوٺ تائين رستي جي ڳولا ۾ جنبي ويس. آخر ٻيلي ۾ رُلندي، ڌڪا ڪائيندي، ڪجهه رهبرن جي مدد سان اچي غازين جي هڪ ڪئمپ ۾ پهتس ۽ اُتي سردار کي سمورو احوال ڏنم. سردار ڳوٺ وڃي خزاني هٿ ڪرڻ واري ڳالهہ کي في الحال مناسب نہ ڄاتو ۽ سمجهيائين تہ انشاءَالله امن قائم ٿيڻ تي اهو ڪم سر انجام ڏبو، ڇاڪاڻ هيءُ وقت خدا ڪارڻ جهاد ڪرڻ آهي. ڪنهن وڏيري جي خزاني کي هٿ ڪرڻ جو نہ. مون کي بہ سندس اها ڳالهہ صحيح لڳي، ۽ خزاني جو خيال دل مان لاهي غازين سان شامل ٿي ويس. منهنجي ڪئمپ واري ڪارنامي ۽ صلاحيتن کي ڏسندي هنن مون کي جاسوسي ڪاتي ۾ شامل ڪيو آهي.

هاڻي هڪ خوبصورت نوجوان عورت 'لال ڏيءَ ڪيهر خاصخيليءَ' پنهنجي ڪهاڻي ٻڌائي.

اسان ڪنڊ جي ڪارخاني واري ڳوٺ پريتم آباد جا رهواسي آهيون. منهنجو مڱيندو 'سوڍو' ڪپري جي پيرڳوٺ جو وينل هو. **اسان ٻئي شروعات ڪان غازي تحريڪ ۾ شامل هئاسون ۽ قسم ڪاڌو هوسين تہ وطن جي آزاديءَ تائين شادي نہ ڪنداسين!**

هڪ دفعي، منهنجو مڱيندو مون سان ڪافي ڏينهن ڪان پوءِ مليو. منهنجي ميار ڏيڻ تي هن پنهنجي هڪ وڏي ڪارنامي جو ذڪر ڪندي ٻڌايو تہ پنجاب مان انگريزن جو هڪ جاسوس پنهنجي منڊي ٻالڪي سان گڏ سنڌ ۾ آيو ۽ ڪنهن نموني **گمبٽ جي مسجد جو پيش امام** بڻجي ويو. **سندس ٻالڪو جيڪو بارود ناهڻ ۾ هوشيار هو، سو مکي ٻيلي ۾ غازين جي هڪ مرڪز ۾ نوڪري وٺڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. غازين جا راز هو مولويءَ وسيلي انگريزن تائين پهچائڻ لڳو.**

غازين کي انهيءَ ڳالهہ جي ڪڙڪ پئجي ويئي، سو سوڍي ۽ سندس دوست نول کي انهيءَ مولويءَ جي ڪڍ لڳايائون جن آخر گمبٽ اسٽيشن تي اونداهيءَ ۾ مولويءَ کي هڪ انگريز کي راز ڏيندي ٻڌي ورتو، ۽ مولويءَ ۽ انگريز کي شوٽ ڪري، ٻالڪي کي قيد ڪرائي ڇڏيو.

ڪجهه عرصي ڪان پوءِ مولويءَ جو اهو منڊو ٻالڪو سندس غدار پهريدارن 'عيدل' ۽ 'ڪوڙي' سان گڏ ڀڄڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. غازين انهن ٽنهي غدارن کي جهنم رسيد ڪرڻ جو ڪم 'سوڍي'، 'نول' 'پيروءَ' ۽ 'ولڻ' تي رکيو. هنن عيدل کي ڳولي وڃي ڦلجيءَ ۾ هٿ ڪيو ۽ ڪيس ڏينهن ڏٺي جو ڪهاڙيءَ جي هڪ ئي ڌڪ سان پورو ڪيائون. پوءِ وري انهيءَ منڊي 'هدايت الله' کي اچي شهدادپور ۾ هٿ ڪيائون جتي هو وڏي ڏاڙهي رکيو 'حڪيم خدا بخش' بڻيو وينو هو. اُن کي بہ ڏينهن ڏٺي جو ماري، رت پريل ڪهاڙين سان ڪليو ڪُلايو شهر مان لنگهندي، ريل جو بند ٽپي هليا ويا. ماڻهن ۾ غازين جو اهڙو هراس ڦهليل هو جو ڪنهن کي اُنهن کي روڪڻ جي جُرئت ڪونہ ٿي. باقي بچيو رئيس ڪوڙو خان- سو اُتي ويجهو ئي پنهنجي زمين تي رهندو هو. پر گورنمينٽ سندس بچاءَ لاءِ ڪافي ملٽري رکي هئي. هڪ رات سوڍي مون کي ٻڌايو تہ ڪين پڪي خبر ملي هئي

تہ ٻئي ڏينهن ڪوڙو خان ٻہ چار سپاهي حفاظت لاءِ وٺي پنهنجي زمين تي ويندو ۽ هنن ڪيس مارڻ جو پروگرام ناهيو هو.

مون کي اوچتو سُجهي آيو تہ اهو شايد منهنجي مگِيندي جو آخري معرڪو هجي. انهيءَ ڪري ڪيس التجا ڪندي آءٌ ساڻس شامل ٿيس.

صبح جو اسان گَس تي هٿيار ٻڌي ڪمند ۾ لڪي ويناسون. ڪوڙو خان چئن سپاهين جي حفاظت ۾ گهوڙي تي چڙهي اچي رهيو هو. اسان نشان ٻڌي متس گولي هلائي، پر گهوڙي جي اوچتي ٺابڙجي پوڻ تي هو بچي ويو ۽ هيٺ ڪري پيو. گوليءَ جي آواز تي سپاهي تہ ڀڄي ويا، اسان ڪوڙي خان کي ڪمند ۾ وٺي آياسين. ڪيس مارڻ تي هئاسين تہ اوچتو هن اوچنگارون ڏيندي ٻڌايو تہ اهي ڀڳل سپاهي جلد ئي اٿاهہ فوج وٺي ايندا. هن التجا ڪئي تہ ڪيس موقعو ڏنو وڃي تہ هو انهن ملٽريءَ وارن سان مقابلو ڪري، پنهنجي منهن تان غداريءَ جو ٽڪو لاهي، آخرت سجائي ڪري.

سوڍي ۽ سندس ساٿين، ڪوڙي جي اها ڳالهہ مڃي ڪيس پاڻ ملهائڻ جو موقعو ڏنو. جيئن هن چيو هو، ٿوري ئي دير ۾ ملٽريءَ جي لارين جي گڙگڙاهٽ ٻڌڻ ۾ آئي. اسان کي اهو احساس هو تہ اسان جو بچڻ مشڪل آهي. مرڻ کان اڳ وڌ ۾ وڌ دشمنن کي مارڻ جو ارادو ڪري ڪمند ۾ مختلف هنڌن تي پوزيشنون ورتيوسين.

ڀڳل سپاهين سمجهيو هو تہ ٻنين ۾ ڪي هزارين حُر لِڪل آهن. هنن جون ڳالهيون ٻڌي هزار ڏيڍ ڪن فوجي 'ميجر ٿامس' ۽ 'ڪرنل ڊائلاڪ' جي اڳواڻيءَ ۾ اچي پهتا.

سڀ کان اول گولي ڪوڙي خان هلائي. جيئن ئي فوجي نوس نوس ڪندا ڪمند ۾ گهڙيا تہ ڪوڙي خان هڪ مشين گن واري کي پنهنجو شڪار بڻائي ڪانئس مشين گن ڦري ورتي ۽ اهڙي نموني هنڌ مٽائي مٽائي فائرنگ ڪرڻ لڳو جو فوجين کي ائين لڳو ڄڻ تہ ڪمند ۾ ڪي بي شمار حُر لِڪيل آهن. ڪافي فوجي مارجي ويا. گهبراهٽ ۾ هو انڌا ڌنڌ فائرنگ ڪرڻ لڳا ۽ پنهنجي ئي همراهن کي مارڻ ۽ ڦٽڻ لڳا. اسان فقط چئن ماڻهن سڄو ڏينهن اهو معرڪو هلايو. بي شمار فوجي جهنم رسيد ٿيا.

پيڻ زينب جو ڪلام:

"چو ٿيون پچايو پنڌ پيرا وو پيرا،
واٽ وندر جي وڻ پيا ڏسيندا."

وانگر اسان مان هر هڪ کي ساڳي طرح مشين گنون ۽ گوليون پئي هٿ آيون.

شام ڌاري فوجين جي مدد واسطي دستي بم هلائيندڙ بہ اچي ويا جن اچي جنگ جو رخ ڦيرايو. اسان جا سڀ همراهہ ڪوڙي خان سميت شهيد ٿي ويا. آءٌ بيهوشيءَ ۾ اُتي ئي رهجي ويس ۽ ٻن راتين کان پوءِ ٽئين ڏينهن غازين مون کي ڳولي لڌو.

"بس پوءِ تہ" مائي لال کِلندي چيو، "پائو جيئندو هر ڪنهن بهادر عورت کي جاسوس بڻائڻ لاءِ تو چونڊي!"

جيئندي ٿهڪ ڏيندي چيو: "پيڻ جنگ جي زماني ۾ جاسوسي ڪرڻ ڪو چرچو نہ آهي. سچ پچ اهو سڀ کان وڏي بهادريءَ جو ڪم آهي!"

جيئن سيٺ سڳني مل چيو هو، تيئن واقعي 'سانگهڙ سرڪار' جي 'بجيٽ اجلاس' ۾ هن بلڪل اهڙي ئي شان سان بجيٽ پيش ڪئي، جيئن ان وقت ۾ سنڌ جا وزير صاحب ڪندا هئا، يعني هن ساڳئي وزيرن واري لهجي ۾ تقرير ڪئي:

دوستو! ساٿيو!

'سانگهڙ سرڪار' جي پهرين عوامي بجيٽ پيش ڪندي مون کي نهايت مسرت ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ تہ سنڌ جي سامراج جي قبضي ۾ اچڻ بعد هيءُ پهريون مثال آهي، جو عوامي سرڪار اسٿاپن ڪري، ان جي باقاعدي ڪاروائي شروع ڪئي آهي ۽ پنهنجي پياري ديش مان سامراجين ۽ سندن چاڙتن کي تڙي ڪڍڻ جي نهايت زوردار مهم شروع ڪئي آهي: جنهن دشمنن جا اهڙا تہ ڏند ڪٽا ڪري ڇڏيا آهن، جو هو ڇتا ٿي پيا آهن ۽ پنهنجي 'بهترين فوج' هتي اچي اچلائي اٿن. جنهن جا حوصلا اهڙا تہ خطا ٿيل آهن، جو اڪثر اسان جي تمام ٿورڙن مجاهدن جي مقابلي ۾ تمام گهڻا فوجي آڏين ٿا، ايتري قدر جو بعضي بعضي تہ فقط ٽن- چئن مجاهدن سان وڙهڻ لاءِ هزار هزار، ٻہ ٻہ هزار ٿا آڏين، جيئن ڪہ پريتم آباد واري ڪمند جو مشهور واقعو آهي. ڪيترن هنڌن

تي اسان جي غازياڻين بہ هنن جا حواس خطا ڪري ڇڏيا آهن. اهو سڀ هن ڪري آهي، جو هو ناحق تي آهن ۽ اسين حق تي آهيون؛ ڇوتہ اڄوڪي زماني ۾ ڪنهن بہ سامراجيءَ يا ڄاڙتي کي ڪنهن بہ ٻيءَ قوم تي حڪومت ڪرڻ جو حق نہ هجڻ جو اصول سڄي دنيا تسليم ڪري چڪي آهي. تازو جنوري 1942ع ۾ دنيا جي 26 قومن جا نمائندا، آمريڪا جي شهر واشنگٽن ۾ گڏ ٿيا، اتي يڪراءِ هڪ اعلان نالي "ائٽلانٽڪ چارٽر" يا "ميثاق اوقيانوس" منظور ڪيو اٿن، جنهن جا خاص فقرا هي آهن تہ:

1. سيني قومن جي انهي "حق" جو احترام ڪيو وڃي، تہ هو پنهنجي لاءِ حڪومت جي جيڪا طرز بهتر سمجهن، سا اختيار ڪن ۽ جن قومن کي فرمانروائيءَ ۽ خود اختياري حقن کان زبردستيءَ محروم ڪيو ويو آهي، تن کي اهي "حق" واپس ملڻ گهرجن.
2. اهڙو امن ٿيڻ گهرجي، جنهن ڪري سيني قومن کي بچاءُ حاصل هجي، ۽ سڄيءَ روءِ زمين تي "انسان ذات" خوف ۽ هراس، تنگدستيءَ ۽ محتاجيءَ کان آزاد ٿي، خوشيءَ جي زندگي گذاري سگهي. انهي ائٽلانٽڪ چارٽر موجب ئي اسين اهو اعلان ڪريون ٿا تہ 'سنڌي قوم' کي جو 1843ع ۾ فرمانروائيءَ ۽ خود اختياري حقن کان انگريزي سامراجين زبردستيءَ ۽ ناحق سان محروم ڪيو هو، سي 'حق' هاڻي 'سنڌي قوم' 'انگريز سامراجين' کان واپس ورتي ٿي، ۽ پنهنجو مرڪز تعلقي سانگهڙ ۾ مقرر ڪري، 'سانگهڙ سرڪار' قائم ڪري، انگريز سامراجين کي حُڪم ڏئي ٿي تہ:

1) 'ڪئٽ سنڌ!'

اي سامراجيو! سنڌ خالي ڪريو.

2) هن بعد سنڌ جي عوام کان هر طرح جي ڍلن اڳاڙڻ جو حق فقط سندن 'سانگهڙ سرڪار' کي آهي، ۽ اوهين هاڻي کان ڍل سنڌي قوم کان وصول نہ ڪريو، نہ تہ اسان جي اها رقم، اوهان جي ٽپيدارن کان زوريءَ کسي ويندي.

3) جنهن صورت ۾ سنڌي قوم پنهنجي فرمانروائيءَ جو حق پنهنجي هٿ ۾ رکيو آهي، ان ڪري انگريزي پوليس کي ڪو حق ڪونهي، تہ اسان جي فردن تي حڪومت هلائي ۽ جيڪڏهن هن کان پوءِ هو ناحق سان حڪومت هلائيندا، تہ اسين اول سندن ننڍڙن ٿاڻن تي حملا ڪري، ڪانئن هٿيار کسي ڪين ٻي دخل ٿيڻ تي مجبور ڪنداسون، ۽ جيڪي بہ وڏا انگريزي پوليس جا آفيسر، اسان جي انهيءَ حق کي آڏا ڦرندا، اسين انهن کي جوڳي سزا ڏينداسون.

4) جيڪا بہ انگريزي ملٽري، اسان جي انهيءَ ائٽلانٽڪ چارٽر موجب مليل حق کي آڏو ڦرندي، اسين ان کي دفع ڪرڻ جي پوري ڪوشش ڪنداسون.

5) اسين اعلان ٿا ڪريون، تہ ڪوبہ زميندار، ڪنهن هاريءَ سان ظلم نہ ڪري، ڪوبہ سيٺ ڪُپت ۽ ڪوڙن حسابن وسيلي زميندارن جون زمينون نہ ڦٻائي. سواءِ ڪن لاچاري حالتن جي ڪوبہ شخص بلئڪ مارڪيٽ نہ ڪري، ٻي صورت ۾ اسين انهن سيني کي جوڳي سزا ڏينداسون.

6) اسين اعلان ٿا ڪريون تہ سنڌ جي زمين تي فقط انهن جو حق آهي، جي سنڌ ۾ رهندڙ آهن، پوءِ ڇاهي اهي قديم سنڌي هجن، ڇاهي جديد سنڌي، سامراجي انگريز اسان جو اهو حق غضب ڪري، جن پنهنجن ڄاڙتن کي زمينون ڏيئي رهيا آهن، تن کان اسين اهي هر حالت ۾ کسينداسون ۽ ڪين اوڏانهن واپس ڪنداسون، جتي جا رهاڪو هوندا.

7) في الحال سانگهڙ سرڪار جي بجيٽ هڪ ڪروڙ روپيا مقرر ڪجي ٿي، جا ڍل طور وصول ڪئي ويندي، ان کان پوءِ جيئن جيئن "سانگهڙ سرڪار" جي عمل جو دائرو وسيع ٿيندو ويندو، بجيٽ جو انگ وڌايو ويندو.

سيٽ سڀني مل فنئنس منسٽر سانگهڙ سرڪار جي اها تقرير تاڙين جي گونج ۾ ختم ٿي ۽ يڪراءِ بحال ٿي. وصوليءَ لاءِ ڳامون وساڻ کي ’گورنر‘ ۽ ’عزيز فقير‘ کي ’جرنيل‘ مقرر ڪيو ويو، جن کي هلڪا نالا ’ڳامون گورنر‘ ۽ ’جيجو جرنيل‘ ڏنا ويا. هنن کي اختياري ڏني ويئي ته زميندارن ڏي چيپيل نوٽيس موڪلين، ته هن بعد ڍل سانگهڙ سرڪار کي ڏيندا ڪريو.

هن عظيم اجتماع جي خاتمي بعد سڀ دستا پنهنجي پنهنجي مرڪزن ڏانهن روانا ٿيا. **زينب** کي حُڪم ٿيو ته سانگهڙ طرف وڃي ڳائڻ وڄائڻ جو ڪم ڪري ۽ ڪوبہ اهڙو موقعو ڪڍي، جو هوءَ ملٽري مرڪزن ۾ پنهنجي فن ظاهر ڪندي هنن بابت قيمتي معلومات هٿ ڪندي، مرڪز ۾ پهچائيندي وڃي، هن مقصد لاءِ عمر چوڪري کي ساٽس ڌُهل واري جي روپ ۾ شامل ڪيو ويو.

هاڻي هي بئي ڪجهه غازين جي همراهيءَ ۾ سانگهڙ ڏي روانا ٿي رهيا هئا، ته ڪجهه مفاصلي تي نڪا نوڪيءَ جا آواز ٻڌائون، ڪين پڪ ٿي ته واپس ٿيندڙ دستن مان ڪنهن جو ٽڪراءُ انگريزي ملٽريءَ سان ٿي ويو آهي، پر اها خبر پئجي نہ سگهي ته پنهنجا همراهہ ڪهڙي پاسي آهن. هڪ مجاهد رٿ ڏني ته ”پاڻ بهرحال انهن مقابلي ڪندڙن جي پٺ ڪان وڃي پهچون، پوءِ جي پنهنجا هوندا ته سندن پنيان حملو ڪنداسون.“ اها صلاح مناسب سمجهي، هو پاڻ لڪائيندا وڃي وڙهندڙن مان هڪ ڌُر جي پنيان پهتا، ته اوچتو سامهين ڌر مان ”پيچ پاڳارا“ جو نعرو بلند ٿيو؛ هيءُ ٻڌي هنن جي سردار بہ يڪدم ”شاباس شڪاري“ جو نعرو لڳائي ڪٽي انگريزي ملٽريءَ تي فائر ڪيا. انگريزي فوجي هن بہ طرفي حملي جو تاب جهلي نہ سگهيا ۽ وني ٻوڙن تي پير ڏنائون. ٻنهي طرفن جا مجاهد سندن پنيان ڪاهي پيا. هو بي تحاشا ڀڄي رهيا هئا، ته ڪنهن مهل اوچتو وري واپس موٽيا. غازين سمجهيو ته اها ڪا جنگي چال هوندي جو ڀهريائين ڀڄي وري ٿا حملو ڪن، پر سندن حيرت جي حد ئي ڪانہ رهي، جڏهن ڀڄندڙن جي پنيان بہ نڪا نوڪي ٿيڻ لڳي ۽ ”پيچ پاڳارا“ جا نعرا لڳا. جيئن پوءِ معلوم ٿيو ته اهو ويرجي نڪر جو دستو هو، جو نڪائن جا آواز ٻڌي واپس ٿيو هو ۽ چڪر ڪائي اچي انگريزي ملٽريءَ کي ٽئين طرف کان وڪڙ ڏنو هئائين. بس پوءِ ته جيڪا حالت هن ملٽريءَ سان ٿي، تنهن تي خود غازين کي بہ قياس پئي آيو، هو ڀڳڙن وانگر پنجي رهيا هئا ۽ جيڏانهن ٿي ڀڳا، اوڏانهن ٿي واڄٽ ٿين!

انگريزي فوج کي اُها ڀهڻي ڏيئي، زينب ۽ سندس همراهہ اڳتي وڌيا. ٻيلي جي آخري ڪناري تي همراهہ ”في امان الله“ چئي واپس ٿيا. زينب ۽ چوڪري لباس بدلائي ڳائڻن وارو ڪيو ۽ نهايت بي پرواهيءَ سان هلندا اچي سانگهڙ پهتا، جڻ ته هو اهڙا بي ضرر منگتا هئا، جن کي ڪنهن ڏانهن چرڪ پري نهارڻ جي ضرورت ئي ڪانہ هئي. اهو سندن سردار يا محبوب جو ڀهريون سبق هو، جو ڪاميابيءَ سان پاس ڪري زينب وڃي سندس پاليندڙن جي هڪ عزيزياڻي لنگهيءَ جي گهر پهتي. ڪافي عرصي ڪان پوءِ جو ملڻ ٿيو، سو هنن ڏاڍي مرحبا ڪيس، ۽ بہ ٽي ڏينهن تہ هليون سڪ پريل ملاقاتون، پر هاڻي زينب کي پنهنجي اصل ڪم جو فڪر ٿيو ۽ ڪرڻ لڳي مالڪ کي سوال، تہ ڪو موقعو ڏيارينم.

هڪ ڏينهن انهيءَ فڪر ۾ سخت موڙهيل هئي، تہ اوچتو اها ڪافي ياد اچي ويس، جا مرڪز ۾ جهونگاري هئائين تہ:

چو ٿيون پڇايو پنڌ پيرا وو پيرا،
واٽون وندر جون ورڻ پيا ڏسيندا!

هيءَ بہ دل کي ڏڍ ڏيڻ لاءِ آهستي مگر پوري جوش سان ويهي اها جهونگارڻ ويني.

مگر هن جي تان ٽٽي پيئي، جڏهن اوچتو آواز آيو، ”صدقي صدقي، مائي سوني، هيءَ نئين ڪويل ڪٿان هٿ ڪيوَ؟“

زينب تہ شرمائجي ويئي، پر مائي سونيءَ جواب ڏنو، ”ادي ايمٽا! ڀلي ڪري آئين، هيءَ منهنجي ڀاٽيجي آهي، جا ويچاري پريشان حال ٿي ٿيون ڏينهن اچي پهتي آهي.“

”بس، هن جي پريشاني اڄ ئي دور ٿيندي.“ ايمٽا ٺهڪ ڏيئي چيو، ”اڄ وڏيري فتح محمد جي گهران شاديءَ جي محفل جي ڪوٺ ڏيڻ آئي آهيان. وڏا وڏا ماڻهو ايندا، جيڪڏهن هن بلبل کي بہ ڳڌ آندوَ تہ هن جا تہ چا، پر اوهان جا بہ ٻيڙا پار ٿي ويندا!“

”چونہ آڻينداسون ادي، اسان غريبن کي تہ اهڙو روزگار ڪپي!“ سونيءَ جواب ڏنو ۽ پوءِ جڏهن رات جو هنن محفل ۾ ٻيهي ڳايو، تڏهن سچ پچ پئسن جا ڍير وسي ويا. وڏيري ڪن ملٽري آفيسرن کي بہ دعوت ڏني هئي، اهي تہ خاص طرح زينب جو ڳانو ٻڌي مست ٿي پيا.

اجا صبح مس ٿيو، تہ مائي سونيءَ کي انهن صاحبن کان پيغام آيو تہ اڄ رات جيڪڏهن اسان وٽ محفل ڪندا، تہ اوهان کي ڏاڍي ڪمائي ٿيندي. هنن کي پلا ٻيو ڇا کپندو هو، يڪدم هائوڪار ڪيائون ۽ ٻئي ڏينهن هو ملٽريءَ واري صاحب جي بنگلي ۾ پهتا، جتي باغ ۾ سوين فوجي جوان موجود هئا. زينب اتي ٽن ڪلاڪن تائين اهڙو تہ ڳايو ۽ ناچ ڪيو، جو روپين جو مينهن وسي ويو ۽ ٻئي ڏينهن جڏهن هوءَ وعدي موجب صاحب جي آفيس ۾ سرٽيفڪيٽ وٺڻ لاءِ ويئي، تہ هن خوشيءَ سان ڪيس هڪ بهترين سرٽيفڪيٽ ڏنو. اتي هن هڪ قدم اڳتي وڌايو ۽ عرض ڪيائين تہ، ”صاحب! اسين غريب ماڻهو آهيون، چوڏاري ملٽريءَ وارن جون ڪئمپون آهن، جيڪڏهن اتي وڃي آءٌ راڳ ناچ ڪنديس، تہ هڪ طرف مون مسڪين کي چار پئسا ملندا، تہ ٻئي طرف انهن جي دلين جي بہ وندر ٿيندي.“ صاحب هائوڪار ڪئي ۽ ٻيو ليٽر ان مضمون وارو ڏنائين تہ هيءَ سانگهڙ جي مشهور راڳڻي آهي، پنهنجي فن ۾ زبردست مهارت حاصل اٿس ۽ اسان کي پسند آهي وغيره.

ان بعد چپ چاپ ۾ سانگهڙ وارن کان هڪ ڏينهن موڪلايو ۽ عمر کي ساڻ ڪري اڳتي اڳتي وڌي. هيءُ قربائتو ۽ يتيم ڇوڪرو ساڻس اهڙو تہ پريت جي پيچ ۾ جڪڙجي ويو هو، جو هن کان سواءِ مانيءَ بہ ڪونہ کائيندو هو.

هاڻي هو ٻيءَ ڪئمپ ڏي ويا، اتي بہ سرٽيفڪيٽ ڏسي کين موقعو ڏنو ويو، رات جو گولا ٻاريا ويا ۽ هنن پنهنجو پروگرام رچائڻ شروع ڪيو. زينب هاڻي سرائيڪي ڪلام بُلي شاهہ ۽ فريد جا ڳايا ۽ وارث شاهہ جي هير رانجهي مان بہ ڪلام ڳايا، جنهن تي سپاهين کي وجد اچي ويو ۽ هو مست هاٿين وانگر جهومڻ لڳا. ان بعد هن ناچ شروع ڪيو، تہ هر طرف کان واهہ واهہ ۽ مرحبا جا آواز اچڻ لڳا ۽ جڏهن ناچ ختم ٿيو تہ سندس قدمن ۾ نوٽن ۽ روپين جا ڍير لڳي ويا. انگريز ڪپتان ترجمان کي چيو تہ، ”منهنجي پاران هن کي مبارڪباد پيش ڪندي چئو، تہ جيڪڏهن ڪنهن شيءِ جي ضرورت هجيس تہ چوي.“ هن نماڻي صورت صورت بڻائي چيو تہ، ”صاحب اسان کي اڳيئي روپين سان ڍئي ڇڏيو آهي. حاڪم آهي، جيڪي ٻيو ڏيندو، سو اسان غريبن کي ڪم ايندو. باقي اسان کي سندس راضپي جو آفرين نامو ۽ پسنديءَ جو ليٽر ضرور کپي.“ ان تي صاحب ڪلارڪ کي چيو تہ آفرين نامو ٽائيپ ڪري تہ هو دستخط ڪري. هاڻي هتان ٻيو بہ آفرين نامو حاصل ٿيو. ان کان پوءِ صبح جو سويل روانا ٿي، بہ ميل پنڌ ڪري ڪنڌيءَ تي وڻن جي ڇانولن هيٺ ويهي، هن ضروري معلومات کي قلمبند ڪيو ۽ انهن کي رَئي ۾ ٻڌي، چيلهہ سان ٻڌي اڳتي وڌيا.

اهڙيءَ طرح ان علائقي ۾ گشت ڪندا پئي ويا ۽ معلومات ۽ پئسن جو ذخيرو جمع ٿيندو پئي ويو. ان طرح ڪجهہ ڏينهن بعد هو نهايت مفيد معلومات ڪٺي واپس سانگهڙ آيا.

هاڻي زينب ڇوڪري کي هدايت موجب سانگهڙ ۾ ڇڏي، پاڻ نهايت خبرداريءَ سان ٻيلي ۾ رواني ٿي.

ٽن ڏينهن کان پوءِ جيئندو ٻن اجنبي ماڻهن سان ڪئمپ ۾ آيو ۽ سڌو سردار جي لانڍيءَ ڏانهن ويو. زينب جا ڪارناما ٻڌي، ڏاڍو خوش ٿيو ۽ ٻئي ڏينهن ڪيس ملي چيائين: ”زينب، تو جيڪي ڪارناما ڪيا آهن، انهن جو داد ڏيڻ، اسان جي وس کان در حقيقت ٻاهر آهي، هاڻي توکي ٻيءَ مهم ڏي وڃڻو آهي، جنهن لاءِ مون هڪ قابل هارمونيم وڄائڻ واري کي پاڻ سان گڏ هڪ مرڪز مان چونڊي آندو آهي. هي هارمونيم، پر يڪتارو، دلو ۽ ٻيا ساز بہ وڄائي سگهندو آهي. ان ڪانسواءِ هن جو آواز رَسيلو آهي. هن مهم ۾ احتياط کان ڪم وٺڻو آهي ۽ سنڀالي قدم کڻڻو آهي، ڇوتہ ذري بہ ڪوتاهي ڪرڻ ڪري سارو ڪيل بگڙجڻ جو وڏو انديشو آهي.“

هن ’اوپائي شيدي‘ ڪلونت کي سڏائيندي سارو پروگرام ٻڌائي چيو تہ، ”هن مهم ۾ ڇوڪري کي بہ پلي ڪڻجو. هن وقت صحرائي علائقي اندر جيڪي ڪئمپون قائم ٿيل آهن ۽ وڌيڪ قائم ٿي رهيون آهن، انهن جي صحيح معلومات اوهان کي حاصل ڪرڻي آهي. اوهان وٽ ملٽري آفيسرن جا بهترين سرٽيفڪيٽ موجود آهن، جنهن ڪري مون کي ڪو خاص انديشو ڏسڻ ۾ نہ ٿو اچي؛ البت ايترو خيال هر وقت اوهان کي رکڻو آهي تہ دشمن، انگريز آهي، جنهن جي سلطنت دنيا پر ۾ آهي ۽ ان جا جاسوس مختلف روپن ۾ ڇپي ڇپي تي موجود آهن. اهي بہ اوهان وانگر ڪلونتن، فقيرن، مزدورن ۽ ٻهروپين جي لباس ۾ هوندا آهن. مون کي معتبر ذريعن مان معلوم ٿي چڪو آهي تہ اهي اسان جي ڪيترن معاونن وٽ نوڪرن جي صورت ۾ پڻ ڪم ڪري رهيا آهن.“ ائين چوندي جيئندي هڪ لکيل، ماڻهن جي لسٽ سندن حوالي ڪندي چيو، تہ ”ان لسٽ اندر اسان جي انهن ماڻهن جا نالا ۽ پتا درج ڪيل آهن، جتي جتي هو ڪم ڪندا آهن ۽ انهن جي وچ ۾ رابطہ رکڻ لاءِ خاص لفظ ’انگريز‘ مقرر ڪيل آهي، جيڪڏهن اوهان کي ڪنهن بہ هنڌ تي ڪهڙي بہ قسم جي مدد جي ضرورت پيدا ٿئي، تہ بيڌڙڪ ذڪر ڪيل اکر ٻڌائي، انهن ماڻهن کان امداد طلب ڪجو.“

پوءِ جيئندو زينب کي وڻن جي هڪ جهڳٽي اندر وٺي ويو، ۽ اڪين ۾ پاڻي آڻي چيو تہ، ”آءٌ ان انتظار ۾ هوندس، تہ تون ڪاميابيءَ سان واپس اچين تہ...... مون سردار کي ان بابت اڳيئي آگاهہ ڪري ڇڏيو آهي، ۽ سردار رضامنديءَ جو اظهار ڪيو آهي.“ پوءِ ٻاهر اچي هوءَ اوپائي شيديءَ سان رواني ٿي.

سانگهڙ پهچي زينب عمر کي وٺي اوپائي وٽ آئي. ٽي ڏينهن سانگهڙ ۾ رهي، تياري ڪري چوٿين ڏينهن صبح جو هو ٽيئي ڄڻا اُتان روانا ٿيا.

پهريائين ڪجهه ميل شاهي رستي کان پاسيري پيچري تان هلي، پوءِ شاهي رستي تي آيا ۽ اتان لاريءَ ۾ سوار ٿي، منزل مقصود جي ويجهو پهچي لهي پيا. گِپل پنڌ ڪرڻ ڪرڻ کان پوءِ اوپائي چيو ته هاڻي اسين پهرئين نشان جي ويجهو پهچي ويا آهيون. اتان ڪين ملٽريءَ وارن جي ڪئمپ ڏسڻ ۾ آئي، هو آهستي هلندا اچي ڪئمپ جي ويجهو پهتا، ته هڪ سپاهيءَ هڪل ڪندي چيو ته، ”ڪير آهيو ۽ هيڏانهن ڇو پيا اچو؟ هيءُ عام رستو ناهي.“ ان تي اوپائي نماڻو منهن ڪري پهريدار سپاهيءَ کي چيو ته، ”خانصاحب! اسين راڳ ۽ ناچ جو تماشو ڪندا آهيو، ۽ هن وقت تائين اسان اَنن ڪئمپن ۾ تماشو ڏيکاري هاڻي اوهان صاحبن کي وندرائڻ لاءِ آيا آهيون. اميد ته اوهين اسان کي موقعو ڏيندا.“ اوپائي اهي اکر اهڙي ته لهجي ۾ چيا جو ملٽريءَ وارپ پڇي پيو ۽ کين وٺي آفيسر جي خيمي ۾ آيو. آفيسر احوال ٻڌي، سرٽيفيڪٽن جو معائنو ڪري هڪدم هائوڪار ڪري، محفل جي انتظام جو حڪم ڏنو.

شام جو آراسته ميدان ۾ هنن ناچ گانو شروع ڪيو ۽ سومهاڻيءَ مهل هنن وٽ نوٽن ۽ آڌين جا ڍڳ لڳي ويا.

صبح جو کين گُڊ سرٽيفڪيٽ مليو ۽ اتان روانا ٿيا. ٻاهر نڪرڻ کان پوءِ اوپائي ويجهي ۾ ويجهي ٻي ڪئمپ بابت سپاهي پهريدار کان پڇيو ته هن چيو ته، ”ويجهي ۾ ويجهي ڪئمپ ان ريگستاني علائقي ۾ ٻيو نه ته ٻه ڏهن ميلن جي مفاصلي تي آهي: ان ڪري اوهين اتي آسانيءَ سان پهچي نه سگهندا.“ ان تي اوپائي ڪانئس مشورو ورتو، ته ڪيئن ڪريون؟ سپاهيءَ چيو ته جيڪڏهن اوهان جو ان طرف وڃڻ جو ارادو آهي ته وري اندر ڪئمپ ۾ وڃو ۽ صاحب کي عرض ڪريو ته، ”راشن جا اُٺ جيڪي سياڻي راشن کڻي ويندا، انهن سان اوهان کي موڪلي. هونئن ته اهو علائقو ڏاڍو خطرناڪ آهي، اوهان جا لاهه نڪري ويندا. خاص ڪري......“ هن زينب ڏانهن ۽ ڇوڪري ڏانهن اشارو ڪندي مشڪندي چيو. هو هن جو شڪريو ادا ڪندي صاحب وٽ ويا ۽ اُن کي چيائون. جنهن تي صاحب اول ته خيال ۾ پئجي ويو ۽ پوءِ جڏهن زينب وري ٻه عرض ڪيو ته مشڪي چوڻ لڳو ته هڪ ڪلاڪار ليڊيءَ کي انڪار ڪرڻ تهذيب جي خلاف آهي. ائين چئي هن کي الائجي ڪهڙو خيال آيو، جو چيائين ته ٻيهو ته فوٽو ڪڍانوَ، اهو آءٌ ولايت ۾ دوستن ۽ ميم صاحب کي ڏيکاريندس.

هو تنبوءَ کان ٻاهر ٿي بيٺا ۽ صاحب سندن هڪ فوٽو گڏيل ورتو ۽ زينب جو هڪ فوٽو جدا ورتائين.

مجبوراً رات اتي ترسڻو پيو.

ٻئي ڏينهن ڏهين وڳي ڊاري راشن جا اُٺ تيار ٿيا. وڃڻ مهل صاحب اُنن جي مُهندار کي پارت ڪئي ۽ کين چيائين ته جيڪڏهن واپسي مهل هتان اچو ته پوءِ ضرور اسان وٽ اچجو.

هاڻي هو ريگستان ۾ اٽڪل پنجن ڪلاڪن جي جانڪاهه مسافريءَ بعد هڪ پٽ تي چڙهيا ۽ جنهن وقت اُن تان لٿا ته پريان ڪئمپ ڏسڻ ۾ آئي. شام جو اُتي محفل رچائي ويئي. شام تائين کين ڪئمپ جي صورت مان ڪافي معلومات حاصل ٿي ويئي. هن ڪئمپ جي خاص ڳالهه اها هئي جو ان ڪئمپ اندر گرفتار ٿيلن غازين ۽ ٻين ڌاڪن جي پڻ ڪئمپ هئي، جيڪي ان ساري علائقي مان گرفتار ٿي هتي پهچندا هئا ۽ اهي سانگهڙ يا جهول ڏانهن روانگيءَ لاءِ انتظام ٿيڻ تائين اتي ئي رکندا هئا.

انهن قيدين کي اوپايو اٽڪل سان ڏسي آيو، ۽ چيائين ته ’غضب ٿي ويو، ملوڪ خاصخيلي جنهن کي **”ٽر جو عقاب“** ڪوٺبو آهي، اهو به گرفتار ٿي آيو آهي. اسان هڪ ٻئي کي سڃاتو ۽ اکين ئي اکين ۾ ڳالهايوسين.‘

رات جو هڪ صوبيدار، حوالدار کي تنبيهه ڪندي چيو، ”پهريدارن کي خاص تاڪيد ڪيو وڃي ته هو تندهيءَ سان پهريداريءَ جا فرائض سرانجام ڏين، جو اهو ’ملوڪ‘ عقاب آهي، عقاب! اصل ذرو به موقعو پائيندو ته ٽپا ڏيئي هليو ويندو.“ چالاڪ اوپائي کي جڻ ته موقعو ملي ويو ۽ صوبيدار جي وڃڻ بعد عجب مان وات ڦاڙيندي هڪ بينل سپاهيءَ کان پڇيو ته، ”خانصاحب! اوهان ڪو عقاب به جهليو آهي ڇا؟“ ان تي اهو سپاهي سادگيءَ سان چوڻ لڳو ته، ”اڙي ميان! اهو عقاب، ڪو پکي ناهي، پر ڪمبخت هڪ حُر آهي، جيڪو لانگهائو ۽ گشتي فوجن تي ڇاپا هڻندو هو. ڪافي وقت تائين هن جي تلاش جاري هئي، پر هٿ نه ٿي آيو، چار ڏينهن ٿيندا جو هو پنهنجن چئن ماڻهن سان هڪ پٽ تي سُتل هو، ته هڪ جاسوس اچي خبر ڏني. اسان وڃي ڪيس اوچتو گهيرو وڌو ۽ چئني کي سُتل حالت ۾ گرفتار ڪري وڌوسين. جيڪڏهن هن کي ڪا اگ ۾ کُڙڪ پئجي وڃي ها، ته پوءِ هن کي جهلڻ هڪ محال امر هو. هن جا ساٿي هن کي ڇڏائڻ لاءِ ڪوشان آهن، ان ڪري صاحب، خاص

انتظام ڪيا آهن، تہ هن ڪي سانگھڙ ڏانهن وڃي وڃڻ لاءِ خاص فوجي دستا ۽ اُٺ ايندا تہ پوءِ هن ڪي اوڏانهن اماڻيو ويندو.“

شام جو سڀ سپاهي، هڪ گول دائرو ٺاهي وينا ۽ آفيسرن لاءِ ڪرسيون رکيون ويون. گولن جي روشنيءَ ۾ رات مان ڏينهن ٿي ويو. اوپائي پهريون واڄو وڄايو، چوڪري ان جي آواز سان پڪواز جو تال- ميل جوڙيو ۽ جڏهن اهو ڪمال جي حد تائين پهتو، تہ زينب اول اول ناچ شروع ڪيو ۽ ان بعد راڳ شروع ڪيو. موقعي جي نزاڪت ڪي ڏسي، اوپائي اول شاهه جي هيءَ ڪافي ڇيڙي:

متان ٿئين تون ماندي، الا،

ويجها توکي وڻ آهن وندر جا!

ان بعد ٻي ڪافي:

ٿيو ملڻ جو ساعيو، دوست پيهي در آيو.

هي ٻئي ڪافيون ’صحرائي عقاب‘ لاءِ اشارو هيون ۽ جيئن تہ پوري سوز جگر سان ٿي چيون ويون، ان ڪري جيئن جيئن وقت گذرندو پئي ويو، تيئن تيئن زينب جو ناچ ڪمال جي منزل تي پهچندو ويو. صاحبلوڪ ۽ سپاهي ڏاڍو خوش ٿيا.

رات جو دير تائين جڏهن تماشو ختم ٿيو، تہ هو سڀ سمهڻ لاءِ پنهنجن تڪاڻن تي پهتا.

ٻئي ڏينهن اڳتي وڃڻ کان اڳ، اوپائي سارو احوال قلمبند ڪيو ۽ موقعو وٺي، اهو زينب کي ڏنائين، جو هن رَئي ۾ سنيالي چيلهہ سان ٻَڌو.

ٻئي ڏينهن صاحب کين سرٽيفڪيٽ لکي ڏنو ۽ پڇا مان معلوم ٿيو تہ ٻي ڪئمپ صرف پنجن ميلن جي مفاصلي تي هڪ پٽ مٿان آهي ۽ ان جي پرسان پاٽيءَ جو چشمو پڻ آهي.

ٿر يا صحرا ۾ پاٽيءَ جي چشمن جا اکر پڙهي ڪي ناظرين حيران ٿيندا هوندا، ڇوتہ بدقسمتيءَ سان اسان جي سنڌ جي تعلقن جون جيڪي بہ جاگرافيون هن وقت اسڪولن ۾ هلن ٿيون، تن مان گهڻيون انهن تعلقن جي رهاڪن جون لکيل نہ آهن، جنهن ڪري هو تعلقن جي حقيقي ۽ ضروري معلومات کان گهڻي قدر خالي آهن ۽ اڄ تائين ڪنهن بہ جاگرافيءَ مان اهو پتو ڪونہ ٿو پوي تہ ڪپري، سانگھڙ ۽ خيرپور ضلعي جي اوپر واري ٿر، جنهن کي ”اڇڙو ٿر“ ۽ ”رُوهي“ سڏبو آهي، تنهن جي ڪيترن ئي حصن ۾ پاٽيءَ جي سطح ايتري بلند آهي، جو ٿوري کوٽڻ بعد نهايت عمدو مٺو پاٽي نڪري سگھي ٿو، ۽ جيڪڏهن اتي ٽيوب ويلن (مشين جو جار وڃايو وڃي تہ جيڪر ٿورن ئي ورهين ۾ اهو علائقو گلزار بڻجي وڃي.)

هيءُ سانگھڙ جو شهر آهي، منجهس وڏي انگريز ملٽري لٽل آهي: جنهن جو هيڊ ڪوارٽر تہ شهر کان ٿورو ٻاهر انجنيري بنگلن ۾ آهي، پر شهر ۾ ڏينهن- رات سندن چڪر آهن. انهيءَ ڪان سواءِ پوليس بہ ڪافي وڏايل آهي. انهن سيني ڳالهين سبب جيڏو امن ۽ بي ڊپائي هن شهر ۾ تصور ڪري سگھجي ٿي، اوترو ڪنهن بہ ٻئي شهر ۾ نہ.

ايڏو امن ڏسي حُر ايراضيءَ جا اڪثر وڏيرا ۽ سيٺيون لڏي اچي هن شهر ۾ وينا آهن ۽ پوءِ امن ۽ بي فڪري ڏسي حُرن تي جيترا بہ ٿي سگھن، اوترا ظلم ڪرائين ٿا: چاڪاڻ تہ مارشل لا آفيسرن کي حُرن بابت جيڪو بہ فرياد ڏجي ٿو، ان ۾ هو حُرن کي ڏوهي سمجهن ٿا، ۽ حر ڪيترو بہ بچاءُ ڏين ٿا، تہ بہ اهو بُڌڻ بنا کين ڪورٽ مارشل طرفان ٻہ- ٻہ، چار- چار سال جيل پيو ڏنو وڃي: نڪو ڏٽي نڪو ڏوڙي، نڪو قياس، نڪو رحم، نڪو انصاف نڪو غور!

اهڙي شهر ۾ هڪ مسلمان وٽ هڪ واڻئي جا ٻہ- ٽي سؤ روپيا رهيل هئا، جي وياجن تي وياج چاڙهي وڃي ڏيڍ هزار ڪيو هئائين: ۽ هينئر سخت مهل ڏسي اچي کين گهُڙيائين تہ ”ڪنهن بہ حالت ۾ ليکو چُڪتو ڪريو!“

حُر منٿون ڪن، چي ”سيٺ! هيءَ مهل ڪا ليکي چُڪتو ڪرڻ جي آهي! ٿورو گهٽو جيئن اڳي پيا وَهون، تيئن هينئر بہ حاضر آهيون، رُت ڪري آهي، ڪا جمار ڪانہ ڪري آهي.“

پر سيٺين جي لُغت ۾ وري هيءَ ئي مهل موج جي هئي: سو بي نڪا ٿين، ڦاڙيندي ڪپڙا، سڌو مارشل لا وارن وٽ: چي ”حجورِ جُلم ٿيو آهي، گجب ٿيو آهي: ٿن حرن ۽ سندن زالن مان گريب تي حملو ڪري مان کي مار ڏني آهي، ۽ دڪان لُٽيو اٿن، منهنجو داد ٿئي حجور!“

”مارشل جي هيڊ ڪوارٽر ۾ ۽ حُر ڪن ايڏا ظلم؟ ٻڌي اچو بدمعاشن کي!“

بس، هڪدم پنج- اَٺ فوجي وني وجي غريب قرضين تي ڪڙڪيو ۽ زالين- مڙسين کين ٻَڌائي آيو. هنن جون رڙيون "چي اسان سان ظلم آهي" ۽ ڪورٽ مارشل جي رحم دل ۽ انصاف پسند ججن، پنج- اٺ قلم لڳائي، يڪدم کين ٻـ- ٽي، چار- پنج سال جيل ڏيئي ڇڏيو!

چٽ اهي ٽا وجن .....!

"هاڻي جيڪو مان سان ٽڻ مڻ ڪندو، مان انهيءَ سان ائين ئي ڪندس."سيٺ مُچن ڪي وٺ ڏيندو اعلان ڪندو ويو. پوءِ ڪي مهينا تـ پئي ائين ڪيائين ۽ انهن دڙڪن وسيلي اڳيون پويون سموريون اوڌريون ٻيٽيون، چوٽيون وصول ڪري ورتائين؛ پر اوٽٿيھ ڏينهن چور جا، تـ ٿيهون ڏينهن ساڌ جو. هڪ ڏينهن حساب ڪتاب جو دلاسو ڏيئي، وني ويس جو ٻهراڙيءَ ۾، تـ وري نـ موٽيو! سندس پٽن ڪي جو اٿاه دولت هٿ اچي ويئي، سي ٻـ حال تـ تاڏ ڪرڻ لڳا؛ پر جڏهن گلو گورنر جي صحيح سان، جيجو جرنيل جي قاصد اچي نوٽيس پهچايو، تـ هيترا ڪـ هيترا پئسا فلاڻي هنڌ پهچايو، نـ تـ اُماڻيانوَ ٿو پٽهيان وٺ؛ تـ نوخيز نوجوان ٻڄي ويا ۽ هٿ پير جوڙي هر ڪا طلب قبول پئي ڪيائون.

وري هڪ وڏيري جيئندي وساڻ ڪي جو ڪڌڪاري ڪنيو، سو ڪن حُرن جي گهرن تي چڙهائي ڪرائي سندن ڪنواري ٻانهن ڪٽائي ورتائين ۽ مقابلي ۾ سندس ڪي ماڻهو بـ مارجي ۽ ڦٽجي پيا ۽ انهيءَ ڪان سواءِ پنهنجي اثر رسوخ ۽ جاسوسين وسيلي ڪيترا حُر جهلايا هئائين.

هاڻي وڏيرو صاحب تـ پنهنجي فئمليءَ سميت وينو آهي سانگهڙ جهڙي شهر امن گاه ۾، جتي 'چاري چؤگانن ۾ واهيت ڪن وزير؛' ۽ مقهور ۽ مجبور حُر بـ ڪي اهنسا جون ٻڪريون نـ هئا، جي صبر ڪري ويهن؛ مگر هرڪو مشڪل ڪم وقت ۽ وجھ سان ٿيندو آهي. هو بـ وجھ ڳوليندا رهيا، تـ هن انگريزي ملٽريءَ جي پاڇي ۾ وينل وڏيري کي ڪيئن سبق سيکارجي!

اڄ سانگهر جي ملٽري هيڊ ڪوارٽر ۾ خوشيون ئي خوشيون آهن، ڇوتـ سپاهين جي تفريح طبع لاءِ "موونگ (هلندڙ) سئنيما" آيل آهي. ڪلئي ميدان تي پردو لڳائي سڀ آفيسر ۽ سپاهي اچي اها ڏسڻ ويٺا؛ پر اهڙيءَ موج ۾ اچي ويا، جو چؤگرد عوام بـ ڦري اچي بينو ۽ هنن بـ انهن کي ڪا منع ڪانـ ڪئي، ڇي شينهن جي اوبر مان گدڙن جي ڪاڻڻ ۾ ئي تـ شينهن جي سچي خوشي آهي.

کيل جڏهن پوري عروج تي آيو ۽ ملٽريءَ وارا بي اختيار تاڙيون وڄائي رهيا هئا تـ اوچتو دستي بم مشين تي اچي ڦهڪو ڪيو؛ هاڻي ڪيڏانهن ويا کيل ۽ ڪيڏانهن ويون موجون؛ سپاهين مان ڪيترن کي تـ حُرن جو ايڏو چرڪ هوندو هو، جو هڪ دفعي جهنگ جي ڪئمپ ۾ گڏھ جو ڪُڙڪو ٻڌي وني جو ڪٽي فائر ڪيائون تـ سوا سؤ ڪارتوس ڇٽ، اصل ويچاري کي گپ ٻٽائي ڇڏيائون؛ سو انهن گڏھ مار بهادرن مان ڪي هتي بـ هئا، تن "گهوڙا ڙي حُر" ۽ "گهوڙا ڙي حُر" جا نعرا ڪٽي بلند ڪيا، تـ ٻيا بـ سڀ پڇندا وجي ميگزين هٿيارن ۽ آفيسرن جي چؤگرد بيٺا؛ ۽ نـ فقط ايترو، پر شهر جي پوليس بـ خزاني، جيل وغيره جي سنڀال ۾ بيهي ويئي. هيءُ سڀ انهي ويسلائيءَ ۾ رهجي ويا، تـ ڪلاڪ ڏيڍ بعد هڪ پوڙهو شخص نالي "نڪر وساڻ" روئيندو ڦٽندو اوچنگارون ڏيندو آيو، چي: "پنج- ست حُر موقعو وني اسان جي گهر ۾ ٽپي پيا ۽ اهو وڏيرو جيئندو وساڻ، سندس ٻـ پٽ غني ۽ عثمان، سندس زال سامان، سندس ننهن ۽ ٻـ ٻيا، اهي هڙئي ماري، هڪ ٻانهن ڪٽي ڀڄي ويا؛ آءٌ اُن جي ڳوٽين جي وچ ۾ لڪي، جان بچائي وينو هوس، ۽ هاڻي رت جا درياءَ ڏيکارڻ لاءِ اوهان وٽ آيو آهيان!"

آفيسر تـ ان وقت پنهنجيءَ ۾ پورا هئا، تن وني ڪانئس ڪڙڪا ڪري اندروني حالات پڇيا، ۽ جڏهن معلوم ٿين، تـ حُرن پنهنجو وير ئي ورتو آهي، ڪو ناحق ڪونـ ڪيو اٿن، تـ حقيقي داد اهو ڪيائون چي: "چلو اچا هئا، دوسرون پر ظلم ڪرني والون ڪي ايسي هي سزا هوتي هي!"

سانگهڙ جي پر جو وينل غازي 'سومار واڍو' هڪ دستي جو سالار هو. هڪ دفعي ڪيس خبر ملي، تـ آسپاس ۾ هڪڙي ملٽريءَ جي ننڍي ڪئمپ قائم ٿي آهي، جنهن ۾ پنجاهي ماڻهو مس آهن؛ هو صرف پنج جانباز پاڻ سان وني نڪتو هنن تي حملي واسطي. اڃا هن جاچ پئي ڪئي تـ ڪٿان ۽ ڪهڙيءَ طرح حملو ڪريون، تـ اوچتو هڪ پهريدار سندس ٽَنگون ڏسي ورتيون ۽ ڪٽي رڙيون ڪيائين تـ "گهوڙاڙي حُر اچي ويا!"

بس، هن جي اها دانهن ڪرڻ شرط ملٽريءَ وارا بي اختياراُٿيا ۽ انڌا ڌنڌ بندوقون ڇوڙڻ لڳا. پر سومار کي الائي ڪهڙي سُجهي، جو پنجن ئي همراهن کي هڪ پيچري ڏانهن اشارو ڪري چيائين تـ، "اوهين هڪدم هتان هلي وڃي اڏي تي پهچو." ۽ ۽ هيءُ يڪدم هڪ وڻ جي پوئتان بيهي، ٽري ناٽ ٽري رائفل سان اهڙيءَ تـ چالاڪي سان فائر ڪرڻ لڳو، جو سندس ڪابـ گولي خالي ڪانـ ويئي. پنج ست ملٽريءَ وارا ڪيرائي هي وري

ڊوڙي ٻئي وڻ آڏو بيهي اُتان فائر ڪرڻ لڳو، وري ڪجھ مفاصلي تان بيهي اتان فائر ڪرڻ لڳو، تان جو ملٽريءَ وارن تہ ائين ئي سمجهيو تہ ڪو وڻ وڻ ۾ حُر آهي. ان ڪري لاچار هنن بہ ٽولا ٽولا ناهي جدا طرفن ڏي وڌڻ شروع ڪيو. سومار ڏسي ورتو، تہ هڪڙي ٽولي جي پُٺ ۾ هڪڙو نوجوان آهي، جنهن جي هٿ ۾ ننڍي مشين گن آهي. هن نهايت آهستگيءَ سان وڌي اُن جوان کي ڪشي جا سنڌي ڪُهاڙي، تہ پوري رڙ بہ ڪانہ نڪتيس ۽ ڪري پيو. هيءُ ڦڙتيءَ سان سندس مشين گن ۽ پٽو ۽ گولين جي ڳوٿري کسي، وري بہ وڻن پنيان پچي ويو ۽ جيئن ئي هن جوان جا واهرو پوئتي موٽيا، تہ هن انهن تي بہ رائفل جي نڪا نوڪي لڳائي ڏني ۽ پوءِ مخفي پيچري مان پچندو وڃي پنهنجي دستي وٽ پهتو. ۽ اڳتي هلي سندس سردار کي اها مشين گن گولين سميت تحفو ڪري ڏنائين.

سومار تہ پنهنجي نڪاٽي ڏانهن هليو ويو، پر ملٽريءَ وارن ڪيترو ئي وقت پئي چؤطرف فائر ڪيا ۽ ۽ هي انهن جا نڪاءَ ٻڏي ڪلندا پئي رهيا!

مگر انهن سپاهين ۾ هڪڙو فرنٽيئر جو پناڻ هو، تنهن محسوس ڪري ورتو تہ هيءُ سمورو ڪارنامو هڪ ئي شخص جو آهي؛ سو مٽس ڪو اهڙو اثر پيو، جو پنهنجن همراهن کان لڪي نڪتو ۽ ٿوھ وننڊو وننڊو وڃي انهيءَ پيچري تي پهتو. پوءِ انهن کي جاچيندو وڏندو وڃي حُرن کي ويجهو ٿيو. جڏهن سندن چڻ پڻ ٻڌڻ ۾ آيس، تڏهن آواز ڏنائين تہ، ”آءٌ انگريزي ملٽريءَ جو فرد آهيان ۽ اوهان جي پناھ ۾ اچڻ گهران ٿو؛ مهرباني ڪري مون تي ڪو حملو نہ ڪجو.“ ائين چئي هٿ اُيا ڪري آواز ڏيندو، هنن ڏي وڌيو. همراھ بہ خبردار ٿي بيٺا، تہ متان ڪو ڌوڪو هجي؛ پر جڏهن هو وٽن پهتو، تڏهن چوڻ لڳو تہ، ”اوهان جي اڄوڪي همت کي ڏسي آءٌ تہ سنڌين جي بهادريءَ تان فدا ٿي ويو آهيان. درحقيقت آءٌ تہ هونئن بہ انگريزي ملٽريءَ جي ظلمن ۽ قهرن سبب بيزار هوس، پر اڄ پڪو پھ ڪيو اٿم، تہ باقي عمر اوهان جي ئي رفاقت ۾ گذاريندس، اوهان ۽ اسان وچ ۾ خدا پاڪ ضامن آهي!“

همراهن کي اگرچ جاسوسن جو چرڪ هو، ان ڪري سندس مخفي جاچ رکندا ٿي رهيا، پر هن شخص ڪيترن ئي معرڪن ۾ اهڙو تہ رفاقت جو حق ادا ڪيو، جو سيئي واھ واھ ڪندا رهيا. هو آخرڪار هڪ معرڪي ۾ شهيد ٿي ويو، ۽ سندس وصيت مطابق حُرن سندس سامان سندس پَٽي تي موڪلي ڏنو.

هڪ دفعي صرف پنجن حُرن ٽنڊي آدم جي هڪ ڪاٽن فيڪٽريءَ تي حملي ڪرڻ جو پروگرام ٺاهيو. اتفاق سان ڪنهن غدار وڃي ملٽريءَ کي خبر ڏني، پر ملٽريءَ وارن کي ويساھ نہ آيو، تہ ڪو هيڏي ساري شهر ۾ هيڏيءَ ساريءَ فيڪٽريءَ تي ڪي پنج ڄڻا حملو ڪندا. ضرور هنن جي پُٺ تي ٻيا بہ گهڻا هوندا؛ سي بہ اڍائي سؤ سپاهي مٿن ڪاهي ويا. هاڻي هڪ طرف پنج ڄڻ ۽ ٻئي طرف هي بہ اڍائي سؤ تربيت يافتہ ۽ تجربيڪار! پر نتيجو......؟ نتيجو اهو، جو چاليهارو ماڻهو مارائڻ بعد هو ڪنهن ڌوڪي سان هنن پنجن ڄڻن کي گرفتار ڪري آيا، يعني منجهانئن هڪڙو بہ ڪونہ مارياءُون!

جڏهن هيءَ خبر حيدرآباد ۾ پهتي، تڏهن ڪي پڇت وارا ماڻهو صرف هنن مٿيرن جي ديدار ڪرڻ لاءِ وڏيءَ ڪوشش ۽ خرچ سان سينٽرل جيل ويا. جڏهن هنن کي ڏنائون، تہ وات ڦاٽي وين.... چوتہ هنن ۾ بہ ڄڻا يعني مير دوست نظاماڻي ۽ علي شير خاصخيلي تہ صرف 16_ 17 ورهين جا نوجوان هئا.... ۽ گهڻي ۾ گهڻا ملٽريءَ وارا انهن ٻن نوجوانن ئي ماريا هئا، پر ڪين لهس بہ ڪانہ آئي هئي. انگريزي ملٽريءَ وارن شرم کي پرچائڻ لاءِ ظاهر تہ ائين ڪيو، تہ حر تمام گهڻا هئا، جن مان ڪافي مارياسون ۽ ڪافي ڦٽياسون؛ پوءِ ٻيا تہ پنهنجن لاشن ۽ ڦٽيلن کي ڪڍي ڀڄي ويا، پر پنج جانباز اسان بہ جيئرا پڪڙي وڌا ۽ اسان جا صرف چاليهارو جوان ضايع ٿيا!.....

۽ اُهي هيون فيل مست انگريز جون بهادر فوجون، جن بابت سندن ءر جي پيدي سابق ليفٽيننٽ وليداد خان گولہ انداز رسالي مهراڻ 58-02-01 ۾ لکي ٿو تہ ’هڪ ليفٽيننٽ ائبرٿني سان تہ اهڙو حال هو، جو حُرن جو تصور ايندو هئس تہ اوچتو چرين وانگر ڪٽي چرڪ پريندو هو، ۽ ڪمپنيءَ لاءَ چرچي جو باعث بڻجي ويندو هو!

هنن واقعن انگريزي ملٽريءَ خواھ پوليس جو رعب شهرن مان بہ گهٽائي ڇڏيو ۽ شهرن ۾ پناھ وننڊڙ وڏيرا بہ حُرن سان از خود صلح ڪرڻ لڳا؛ ڪنهن بہ وڏيري کي ڳاڙهين ڪُنڊن وارو لفافو پهتو ناهي، تہ رقم نڪتي ناهي!

۽ ٻئي طرف وري ملٽريءَ جو انگ بہ ايترو وڌايو ويو، جو اندازو آهي تہ ان وقت اٽڪل هڪ لک ملٽري ۽ ايس- پي- آر وڏي ساز سامان ۽ هوائي جهازن سميت سنڌ ۾ رهندي هئي، جا جيسلمير، جوڌپور، بهاولپور ۽ قلات تائين بہ چڪر لڳائيندي هئي. سندن آفيسر بم ٻڌڻ طور ڪٽي کهڙيون بہ رپورٽون ڏيندا هئا، پر خانگي طرح سندن اهائي گفتگو هوندي هئي تہ شڪر آهي جو هنن جو نڪي اڳواڻ آهي، نہ ڪو ڪين باقاعدي ٽريننگ

ڏيندڙ ۽ نڪي ڌارين حڪومتن سان واسطو اٿن؛ نہ تہ جيڪر هي اسان جو سنڌ ۾ وهڻ وِهہ ڪري ڇڏين ها ۽ **"ڪٺڻ سنڌ"** تي پورو پورو عمل ڪرائي ڇڏين ها!

هاڻي 'گامون گورنر' ۽ 'جيجو جرنيل' پنهنجو هيڊ ڪوارٽر اچي حيدرآباد بڻايو: 'گورنر صاحب' ڪديا ڇپيل نوٽيس ۽ تعميل ڪندڙ ٿيو 'جيجو جرنيل'؛ پوءِ صورتحال اهائي بڻي، جو ٿوري ئي وقت ۾ 'گامون گورنر' جي ڊل جي ڇپيل نوٽيس ملڪ ۾ باهہ ٻاري ڏني. جنهن بہ زميندار کي اهو نوٽيس ٿي پهتو ان جا وائيسر ئي خطا ٿِي ٿي ويا. انگريزي سي. آءِ. ڊي ويهن ننهن جا زور لڳائي ويهي رهي، تہ اهي نوٽيس ڪهڙيءَ پريس ۾ ٿا ڇپجن. پر ڪوبہ پتو پئجي ڪونہ سگهيو: پلا پتو پوي ڪٿان، جو ان وقت خود انگلينڊ مان ئي هڪڙيون اهڙيون پورٽيبل پريسون تيار ٿي، وڪري لاءِ ڪراچيءَ ۾ اچي ويون، جي ضروري سامان ۽ ٽائيپ سميت، هڪ معمولي سوٽ ڪيس جيڏي باڪس ۾ بند ٿيل، صرف هڪ سؤ روپين ۾ ملڻ شروع ٿي ويون هيون.

خوش قسمتيءَ سان گامونءَ وارو دوست ڪليڪٽر حيدرآباد ۾ ڪنهن وڏي عهدي تي اچي ويو ۽ گامون بہ اچي وٽس پٽيوالو ٿيو. هاڻي پلا خود ڪليڪٽر جي گريڊ واري آفيسر جي ئي پٽيوالي جي ڪوارٽر ۾ پيئي اهڙي پريس نوٽيس ڇپي، سا سي. آئي ڊي ڪٿان ٿي ڳولي سگهي! هن ميرپور ۽ نواب شاهہ جي پريسن جي تلاشيءَ سان تہ حد ڪري ڇڏي ۽ حيدرآباد جي پريسن تي بہ چڱي چوڪسي رکيائين، پر اتي هجي ڪو ڪم تہ ليي بہ سگهي، تنهن ڪري هٽي ڇڏيائين اهو ڳشو تہ اهي نوٽيس ٻاهران ٿا ڇپجي اچن.

هن پروگرام هيٺ ڪيترائي زميندار تہ ٻسريون ڊلون پرڻ لڳا، ۽ ٽپيدارن تي ڦر جو سٽڪو لڳو. سو ڪي چالاڪ ٽپيدار تہ ماڳهين پاڻ ئي ڊلون هضمُ ڪري ڦر جون رپورٽون ڪرڻ لڳا. انهي تي انگريز سرڪار حُڪم ڪديو تہ مارشل لا ايراضيءَ ۾ ڪوبہ ٽپيدار ڊلون اڳاڙڻ نہ وڃي، بلڪ زميندار پاڻ ئي اچي تعلقہ آفيس ۾ ڊلون ڀيارين. نتيجي طور ڪيترائي زميندار تہ واٽ ۾ ڦرجڻ لڳا ۽ ڪن وري ٽپيدارن سان سازباز ڪري بقايائون رهائي ڇڏيون، جن مان اڪثر پوءِ ڪڏهن بہ وصول ڪونہ ٿيون ۽ اجا تائين اهي ڪروڙن جون بقايائون ڪاڳرن ۾ هلنديون اچن!

ٻئي طرف ننڍا ننڍا ٽاٽا ڦرجڻ لڳا، مقابلو ڪندڙ پوليس مارجڻ لڳي، بلڪ ڪن ٽاٽن کي باهيون بہ لڳيون تہ اڪثر ننڍا ٽاٽا يا آئوٽ پوسٽون بند ڪيون ويون، جنهن ڪري بدامني هيڪاري وڌي ويئي ۽ اڪثر زميندار لڏيندا شهرن ۾ وهندا ويا. انهي وقت ڪان ڪجهہ اڳيرو جو سرد بازاريءَ سبب شهر ۾ اڪثر جاين ۽ دڪانن تي "ٽوليٽ" جا بورڊ لڳا پيا هئا، سي بورڊ تہ الائجي ڪيڏانهن ويا، پر مسواڙون اهڙيون ڳران ٿي ويون، جو سرڪار کي لاچار شهرن لاءِ "رينٽ ڪنٽرول ائڪٽ" چالو ڪرڻو پيو ۽ انهي ڪري وري پڳڙين جو رواج شروع ٿي ويو.

هيءَ صورتحال ڏسي ڪن صوبيدارن، انسپيڪٽرن ۽ ڪمانين کي ڪُڏڪاري ڪنيو، سي شهپرن کي وٽ ڏيئي، بهادري ڏيکارڻ ۽ ترقي حاصل ڪرڻ لاءِ حُرن کي ڳاريون ڏيندا مقابلن لاءِ نڪتا. هنن مان هڪ نوجوان صوبيدار مسٽر صاحبڏنو خان، ساڪن محلہ الهداد چنڊ، حيدرآباد سنڌ بہ هو، جنهن جي شاديءَ کي اجا ٽي مهينا مس گذريا هئا. هن حُرن کي تڪليف ڏيڻ ۾ اهڙيون پهلوانيون ڏيکاريون جو تُرت سنڌس نالو انسپيڪٽريءَ لاءِ رٽيو ويو ۽ هڪ طرف تہ اُهي ڪاغذ بہ حيدرآباد جي افيس ۾ پهتا، هن مردانہ حسن جي مجموعي جي لاش پهچڻ تي الهداد چنڊ جي زمين جڻ تہ ڪاري ٿي ويئي هئي.

هڪ انسپيڪٽر جناب سيد محسن شاهہ ڪيس "بيوقوف" سڏيندي، مُڇن کي وٽ ڏيندي چيو، "انهن حُرڙن رڳو الڙ ڇوڪرا ماري ڏنا آهن، اٽڪائين نہ ڪنهن اسان ڀاري مرد سان هٿ، تہ خبر پوين!"

"انشاءالله تعاليٰ" مريد خان مهڪاڻيءَ بہ ساڳيءَ طرح شهپرن کي هٿ هڻندي چيو.

ان وقت اوچتو تقاوي ڏيڻ لاءِ ڪپري ڏي پئسن ڏيڻ جي ضرورت درپيش آئي، بہ ٽي لک روپين پهچائڻ لاءِ انسپيڪٽر محسن شاهہ جو نالو پيش ٿيو. شاهہ صاحب هن ڊيوٽي ادا ڪرڻ لاءِ خوشيءَ سان تيار ٿيو. نيڪ ڏهين وڳي ڪپري واري لاري ميرپور خاص کان اسٽارٽ ٿي. دستور موجب انسپيڪٽر صاحب ڊرائيور سان گڏ وينو. ڪيس پستول ٻڌل هو، چار پوليس وارا رائفلن سان پوئين خاني ۾ پئسن سان گڏ وينل هئا. انسپيڪٽر صاحب اعليٰ درجي جي خوشبودار سگريٽن جا سوٽا لڳائي زنانيءَ ڪٺين کي معطر ڪندي ڪنگهڪارون ڪري شهپرن کي وَٽ ڏيندو رهيو. لاري جڏهن حضرت لائق پير اوليا رحمت الله عليہ جي قُبي کي قريب پهتي تہ اوچتو بيهي رهي. انسپيڪٽر صاحب ڳرم ٿي ڊرائيور کي ڳار ڏيندي چيو، "پيڻ ....! هي هنڌ ڪو لاري بيهارڻ جهڙو آهي!"

ڊرائيور سامهين ڪَڏي ڏانهن اشارو ڪيو، پر انهي سان گڏوگڏ "پيڻ... اهي آهن، جي غريبن ڪي ناحق گاريون ڏيندا آهن." هڪ ڪڙڪيدار آواز آيو ۽ بجليءَ جي تيزيءَ سان چار جوان وٺن مان نڪتا " هٿ اُيا ڪري هڪدم سڀ ٻاهر نڪري لائين لڳايو." هنن حُڪم ڏنو.

پوليس وارن بندوقون ڪڻڻ بدران سيني ڪان اڳ ڀاڻ ئي هٿ اُيا ڪيا، پر بهادر انسپيڪٽر صاحب جا حوصلا اهڙا تہ خطا ٿيا، جو هو بي اختيار ونيءِ ڀڳو، "نڙاڪ" ۽ "گهوڙا ڙي ي ي ي " جا ٻئي آواز گڏوگڏ آيا! انسپيڪٽر جو حشر ڏسي، سڀ زالون مرد هٿ اُيا ڪندا، هيٺ لهي لائين ٻڌائي بيهي رهيا.

هڪڙي جوان مٿي وڃي لاريءَ جي تلاشي ورتي، رائفلون هٿ ڪري پئسن جي پيتي ۽ ٻيو سڀ قيمتي سامان هيٺ لاٿو ويو، چار زميندار ڊِل پيارڻ لاءِ ڪپري وڃي رهيا هئا، تن ڪان سڀ ڊِل وصول ڪري ڪين سانگهڙ سرڪار جون ڇَپايل رسيدون ڏيئي هدايت ڪئي ويئي تہ اڳتي ڊِلون سانگهڙ سرڪار ڪي ڏيندا ڪريو، ۽ ٻين ڪي بہ اهڙي هدايت ڪريو.

مريد خان وڏي هراسيل عورتن ڪي چيو، "مايون، نياڻيون! ڪوبہ ڊپ نہ ڪريو، اوهان جي وار جو بہ نالو نہ ورتو ويندو." پوءِ ڊرائيور ڏي منهن ڪري چيائين، "اڌ ڪلاڪ ڪان اڳ لاري چالو ڪيئي، يا لاش ڪنيئي تہ پنهنجو خير نہ سمجهج."

پئسينجرن مان ڪي پلنگي جا مري ٻروچ هئا، هڪ تڳوسر جو خاصخيلي هو، سي اتي ئي لٿا، ٻيا ڏڪندا ڪبندا وري چڙهي وينا. هٿن خالي پوليس وارا انسپيڪٽر صاحب جي لاش وٽ وڃي وينا. هڪڙي پڻ پڻ ڪندي چيو، "هنن ۾ بہ همراهہ تہ پلنگيءَ واري مير صاحب جي ڪوٽ جا وينل هئا. ٻئي ٿڦڙ هٽي چيس، "چُپ بيوقوف! سِر وڃائڻو اٿئي ڇا؟ توڪي اڃا بہ سمجهہ ڪانہ ايندي؟ ياد رک، ڀاڻ ڪي رپورٽ ۾ ويهہ حُر ڄاڻائڻا آهن ۽ اهڙو ڪوبہ لفظ نہ ڪڍڻو آهي، جنهن مان ڪنهن ڪي بہ اهو شڪ پوي تہ انهن مان ڪن ڪي اسين سڃاڻون ٿا."

نيڪ اڌ ڪلاڪ بعد ڊرائيور لاري چالو ڪري، پوئتي هٽائي، جهنگل ڪان نڪري اوجهڙ مان وڪڙ ڏياريندو وڃي رستي ۾ وڏي.

مگر محسن شاهہ جي قتل ڪي وري خيرپور جي ڪمانيءَ عرف ناظم، سيد غلام رسول شاهہ "بيوقوفي" سڏيو ۽ اعلان ڪيو تہ "حرن ۾ هجي ڪا مڙسي، تہ اچي مان جو نالو ونن." انهيءَ اعلان سان گڏ شاهہ صاحب سڄيءَ خيرپور رياست ۾ رهندڙ حُرن سان ظلم مچائي ڏنو. هو انهيءَ حد تائين بہ وڃي پهتو، جو ڪٽي ڪن سانتيڪن ۽ هلچل ڪان پري رهندڙ حُرن جي ڳوٺن تي اوچتا حملا ڪرائي سڀ رهاڪو قيد ڪرائيندو هو، تہ هٽ آيل مجبور عورتن ڪي اگهاڙو ڪرائي سندن جلوس بہ ڪڍائيندو هو.

هن پنهنجي 'عقلمنديءَ' جو مظاهرو هن طرح ڪيو، جو سخت پهري هيٺ رهندو هو ۽ هر رات نئين هَنڌ سمهندو هو، انهي حد تائين، جو بعضي بعضي هڪ رات ۾ بہ ٻہ- ٽي هنڌ بدلائيندو هو. اهڙين عقلمندين سبب هو ڪڇيون هڻندو هو، تہ "انهن حُرڙن رڳو 'بيوقوف' ڪامورا ماري ڏنا آهن، ڀلا پهچي تہ ڏيکارين اسان ڀارن عقلمندن وٽ!"

شاهہ صاحب جي هنن اعلانن ۽ ظلمن جوشيلن حُرن ڪي ٻاهہ ڏياري ڇڏي. غازين مان مصري چانگ ۽ حاجي چانگ ڪجهہ ساٿين ڪي همراهہ ڪري هن ظالم انسان ڪي ختم ڪرڻ جو پروگرام ٺاهيو. هنن پنهنجي قابل جاسوس ساٿين وسيلي اهو پتو ڪيو، تہ هينئر شاهہ صاحب ڪنهواري بنگلي تي ترسيل آهي. هنن سندس اها عقلمندي بہ ڀانپي ورتي، تہ هو رات جو تہ تمام گهڻو چوڪنو هوندو هو، پر ڏينهن جو تمام گهٽ ۽ صبح جو سويل اتي رات خيريت سان گذرڻ تي خوشيون ڪندو هو. ان وقت عام طرح سموري پوليس بہ بي فڪر رهندي هئي. ان ڪري علي الصبح جيئن شاهہ صاحب ننڊ مان اٿي غسل وغيره ڪري ڪپڙا بدلائي ناشتي تي وينو، تيئن ونئي ڪٽي حملو ڪيائون. بنگلي تي مشين گنون فٽ ٿيل هيون، پهريدار هٿيارن سان ليس هئا، خود شاهہ صاحب وٽ بہ بهترين ريوالور ۽ اٺاهہ گوليون هيون، پر اهڙي هيبت ناڪ هنڌ تي حملو ڪندي بہ هي مجاهد نہ مُڙيا ۽:

پتنگن پهہ ڪيو، مِڙيا مٿي مچ،
پسي لهس نہ لِڇيا، سڙيا اتي سچ!

۽

اڳيان اڏين وٽ، پوين سر سنپايا!

وارو قصو ڪري ڏيکاريائون. شاهہ ڪي پڪ هئي تہ ايڏي سخت ترين بندوبست وچان مون تائين ڪوبہ نہ پهچندو، پر پتو تڏهن پيس، جڏهن بند دروازي تي اچي ڪهاڙين جا وار ٿيا. بهادر شاهہ صاحب دروازي جي ٽُنگن مان فائر ڪري رهيو هو، پر ڪن ئي نہ گذري تہ دروازي وڃي ڦهڪو ڪيو!

جيئن هر ظالم سخت بزدل ٿيندو آهي، تيئن هاڻي ڪو هن بهادر شاه جون ليلڙائيون ٻڌي! ”اڙي خدا جو واسطو اٿوَ“ ”اڙي رسول جو ننگ اٿوَ“ ”اڙي امامن جي صدقي مون کي جيئدان ڏيو“ ”اڙي بحرمت سڄيءَ سڳوريءَ جي، مون سادات تي رحم ڪريو.“

”بس بس، هاڻي توتي ضرور ’رحم‘ ڪيو ويندو، توتي هڪڙي گولي به نه هلائي ويندي، شڪاري! خبردار! شاه صاحب تي ڪوبه فائر نه ڪيو وڃي!“ سردار اعلان ڪيو.

هاڻي شاه صاحب ڏاڍو خوش ٿيو ۽ پنهنجي عقلمنديءَ تي نازان ٿيڻ لڳو ته ”ڏسو ته ڪيئن نه پاڻ بچائي ويس.“ مگر سردار جو تازو حُڪم ٻڌي ٻُت ٿي سُڪي ويس، ”هن تي ڪهاڙين جا اهڙا وار ڪريو، جيئن ٻُت ڳترا ڳترا ٿي وڃيس، ۽ دوزخ جي داروغن کي به اهڙو هنڌ هٿ نه اچي، جتي ڪٿي ڏنڀ ڏينس!“

ڏسندڙن جو بيان آهي، ته هن حُڪم شاه جو رتُ ائين ڪجايو، جو سَوَن وارن وچان هڪ ٽيپو به نه ڪريو، هر ڪنهن هنڌ ڪارو رت ٻڌل ٿي هو!

مجاهد ”پيچ پاڳارا“ چوندا هليا ويا، البت هڪڙو سخت زخمي ڪنهن طرح رهجي ويو. آخري نعرا ٻڌي هن هڪ سپاهيءَ کان پڇيو، ”ادا ڇا ٿيو؟“ سپاهين ڪوبه جواب ڪونه ڏنو. هن وري وري پئي پڇيو. آخر هڪڙي چڙ مان چيو. ”هن سادات سڳوري ڳترا ڳترا ڪيوَ، ته به اجا دل نه ٺري اٿوَ!“

”الحمد الله“ زخميءَ نهايت مُسرت سان چيو ”ڪعبي ڌڻيءَ جو قسم! مراد کي ماٺيوسون!“ ۽ مُرڪندي کِلندي سندس روح پرواز ڪري ويو!

غلام رسول شاه جي قتل تان جيئن حُرن ۾ خوشيون ٿيون، تيئن سڄيءَ سنڌ جي عوام مسرت جا نعرا بلند ڪيا: ڇاڪاڻ ته هيءُ اهو ظالم ترين انسان هو، جنهن جي قهرن انسانيت جو به ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيو هو. زالن جي سٿڻن ۾ ٻليون وجهائڻ، مائن کي پُٽن جي روبرو ڪري ساڻن بيعزتيءَ جون هلتون ڪرائڻ، بلڪ هنن کي به اگهاڙو ڪرائي مٿن دسڻ، غريب هارين کي بي انداز مارون ڏيئي سندن هڏ گُڏ پيچڻ، اهي هن جون ايجادون هيون. انگريزي انصاف جي ڪتابن ۾ ته ائين ٿي لکيل هو ته:

”هڪ بي گناه کي سزا کان بچائڻ خاطر جيڪڏهن ڏهه گناه گار به ڇُٽي وڃن ته حرج ناهي.“

پر هن قهار شاه جي ڪوڊ ۾ ائين ٿي لکيل هو ته، **”هڪ گناه گار کي پڪڙڻ خاطر جيڪڏهن ڏهن بي گناهن جا هڏ گُڏ پيچجن ۽ ويهن عزت وارين زالن جي عزت لُٽجي، ته اها مُچن مروڙڻ جهڙي ئي ڳالهه آهي.“** انهي ڪري مٿس اهو عوامي نالو ”سيد سپاهي، **غضب الاهي**“ پئجي ويو، جو اڄ تائين هر ڪنهن ظالم سيد لاءِ پيو اچاربو آهي.

مگر شاه صاحب جا اهڙا سمورا ظلم ان مهل ڪڙڪي وڃي خود فريادين جي ڪنڌ تي پوندا هئا، جنهن مهل جوابدار ڪيس دل گهريو نذرانو ڏيندو هو، يا اڳواٽ ئي ”حصو“ پيش ڪري ڇڏيندو هو، ۽..... اهو هو انگريزي سامراج جو نظام انصاف، جنهن کي ڪيترائي ابوجهه ڳائيندا وتن ٿا، ۽ جو هو ورثي ۾ اسان وٽ ڇڏي ويا! اسان قوم جي ابوجهائي آهي، جا ڪين اُها تميز ڪرڻ به نٿي ڏئي، ته پنهنجي حڪومت، ڪٿي اها ڪيتري به بُري هجي- پر سامراجيت (**ڌارين جي غلاميءَ**) کان بهرحال چڱي آهي- بس- شاه صاحب جو قتل گويا پوليس جي بهادرين جي خاتمي جو اعلان هو: انهي بعد پوليس حُرن کان ائين پڄندي هئي، جيئن ڪانو ڪَمان کان: بلڪ سمجهدارن ته باقاعده ساڻن وڃي واسطا ڳنڍيا ۽ حصا پتيون مقرر ڪيون، هو زميندارن، سيٺين، رشوتي ڪامورن ۽ ٺيڪيدارن کي ڦُري ايندا هئا، تن جو پنجون حصو يا ”خمس“ پوريءَ شرافت سان ڪين اڳواٽ ئي پهچي ويندو هو، پوءِ مجال آهي جو هنن جو ڪو ڪٿي نالو وٺي، بلڪ هو ته الٽو سندن معزز مهمان اچي ٿيندا هئا ۽ هو ئي ڪين انگريزي ملٽريءَ وارن کان بچائيندا هئا ۽ اها هر ڪنهن کي خبر آهي ته انهن زمانن ۾ پوليس اهڙي ته سائي ٿي ويئي جو بنگلا، زيور، زمينون ۽ الائجي ڇا ڇا ٺاهي ويئي.

زينب اوپائي ۽ عمر کي صبح جو 8 وڳي ڌاري نيرن ڪرائي رخصت ڪيو ويو هو. ڪئمپ کان ٻاهر آيا ۽ ٻيءَ ڪئمپ ڏانهن وڃڻ لاءِ واريءَ ۾ ٻٽيل اُنن جي پيرن جا نشان ڏِسي هلڻ لڳا.

ڪئمپ کان ڪافي پرپرو پهچڻ بعد اوپايو فڪرمند ٿي چوڻ لڳو ته اهو ته غضب ٿيو، جو صحرائي عقاب گرفتار ٿي ويو. جيڪڏهن هن جي آزاديءَ لاءِ غازين جو اڌ قربان ٿي وڃي، ته به سستو سودو آهي. پر افسوس جو سردار کي شايد اها خبر پئجي نه سگهي آهي، نه ته هو يقين سان هن جي ڇوٽڪاري لاءِ لشڪر ڪشي ڪري ها. هاڻي ته تُرت ئي هن کي سانگهڙ موڪلي ڇڏيو ويندو، پوءِ ته ڇڻ مڙس ڇُٽو: مگر في الحال هو هڪ اهڙيءَ جاءِ تي آهي، جتي جيڪڏهن صرف 25 کن جانباز غازي شب خون مارين، ته آسانيءَ سان هن ۽ هن

جي جانباز ساٿين کي آزادي حاصل ٿي سگهي ٿي. ان ڪري في الحال پاڻ واري مهم کي وساري، ملوڪ جي جلد رهائيءَ لاءِ ڪو تُرت قدم کڻڻو آهي. ائين چئي هو ڪنڌ هيٺ ڪري، خيالن ۾ غرق ٿي ويو. ٻه ڪلاڪ ڪن تائين هو ائين سوچيندو رهيو ۽ پوءِ چيائين ته: ”ٺيڪ آهي، مون مڪمل پروگرام ٺاهي ورتو آهي. اڄ رات پوئينءَ ڏاري انشاءالله شب خون ماربو.“

زينب هي گفتا ٻڌي حيران ٿي ويئي، هن ڏانهس نهاري چيو: ”پاڻ ٻه- ٽي ڄڻا ڀلا ڪهڙو ڇاپو هڻي سگهون ٿا؟“

اوپائي کِلي چيو، ”ڌيءُ، هي سارو علائقو اسان جو پنهنجو آهي. هيئنر اسان کي برق رفتاريءَ سان صرف پندرهن ڪن ميل، ڏاکڻي رخ ڏانهن سفر ڪرڻو آهي، پوءِ ڏس ته قدرت ڇا تماشو ٿي ڏيکاري! هو نهايت تيز رفتاريءَ سان پيدل هلي رهيو هو ۽ زينب ۽ چوکرو هن جي پنيان ڪڏهن ڊوڙندا، ٿاٻڙندا پئي ويا. تان جو اچي ٻه پهر ٿيا، هاڻي لاچار هن گرم لُڪ سبب ڪن وڻن هينان آرام ڪيو، شام جو اُٿي وري پنڌ پيا. سمهڻيءَ ڏاري هڪ اهڙيءَ جاءِ تي پهتا، جتي گهگهه اونداهي ڇانئڻ ڪري ڪوبه پتو نٿي پئجي سگهيو، ته ڪهڙي ماحول ۾ بيٺا آهن. پر اوپائي هڪ پٽ جي چوٽيءَ تي چڙهي ٿوهه لڳائي ۽ آخر باهه جي هڪ ٽمڪي کي ڄاڃي اوڏانهن رخ رکيائون، تان جو اچي اُتي پهتا.

اوپائي پري کان ئي جانورن جي ٻوليءَ ۾ هڪ وچتر اشارو ڪيو. جواب ۾ سامهون به اهڙو آواز آيو ۽ تُرت ئي هو وڏيءَ سنگت وٽ اچي پهتا.

ماني ڪائي چوکرو ۽ زينب ته سمهي رهيا، پر اوپايو چند ماڻهن سان گڏجي هڪ باهه جي اُلاءُ تي وڃي وينو. ڪلاڪ ڪن کان پوءِ پٽ جي ٻاهران، ڪيترن اُنن جي راڙي جا آواز آيا ۽ ڏسندي ڏسندي هڪ ٻئي پنيان ڪيترا ماڻهو اچي هڪ ٻئي سان گڏجي ويهڻ لڳا، تان جو ڏهين وڳي ڌاري اوپايو ٽيهن هٿياربندن ماڻهن جي ساٿ ۾ برق رفتار مهري اُنن تي سوار ٿي هليو. انهن جي وڃڻ کان پوءِ چار هٿيار بند غازي، پهري ڏيڻ لاءِ پٽن کان ٻاهر نڪري هليا ويا ۽ ڪجهه ماڻهو غازين جي ڪاميابيءَ لاءِ نماز، دعا ۾ مشغول ٿي ويا.

اوپايو ۽ سندس همراه اهڙيءَ ته تيزيءَ سان اُنن کي ڀڄائيندا هئا جو ٽيهن ميلن جو مفاصلو چند ڪلاڪن ۾ طئي ڪري ڪئمپ کان هڪ ميل جي مفاصلي تي اچي لٿا. اُنن کي پٽن اندر لڪائي وهاري پاڻ نهايت خبرداريءَ سان ڪئمپ ڏي وڌيا.

فجر ٿيڻ ۾ ڪلاڪ ڪن مس هو، ڪئمپ ۾ مڪمل خاموشي هئي، شايد سيني کي پڪ هئي ته ڀلا هتي اسان کي ڇُر ڇا ڪندا، سو بيا ته آرامي هئا، پر سڄي رات جاڳڻ بعد پهريدار به جهوٽا کائي رهيا هئا. اوپائي ڏهن چوندِ غازين جو دستو ساڻ ڪيو ۽ پيٽ پر سِرڪندا انهيءَ ڪُنڊ ڏانهن وڌندا ويا، جنهن ۾ قيدي هئا ۽ ٻئي طرف ويهن جانبازن کي ونئي سندن سالار ڪئمپ جي دروازي ڏي ويو.

دروازي تي پهچي انهن غازين اوچتو ڪٽي ٻن جهوٽا کائيندڙ پهريدارن تي حملو ڪيو ۽ هو اُف ڪرڻ کان سواءِ ئي ٻڏجي پيا. ڪجهه دير ترسي هنن سيٽي وڄائي ۽ دروازي طرف هوائي فائر ڪيائون، هاڻي ملٽريءَ وارن ۾ هلچل مچي ويئي ۽ سڀ دروازي ڏانهن ڊوڙڻ لڳا. هيءُ ڏسي سردار ۽ سندس همراهن اهڙي طرز سان فائر ڪندي ڀڄڻ شروع ڪيو، جو ملٽريءَ وارن سمجهيو ته ڪن تمام گهڻن حُرن حملو ڪيو آهي، سو بي اختيار ٿي هنن پنيان ڪاهي پيا، جو اوپائي وارن کي وجهه اچي ويو، جي تارن ڪپڻ وارن اوزارن سان تارون ڪپي وڃي قيدين وٽ پهتا. هنن کي آزاد ڪرائي سڀ پيٽ پر سِرڪندا پٽن ڏي هليا.

جڏهن سردار ۽ سندس ساٿي ملٽريءَ وارن کي ڪِپل پنڌ پري ڪڍي ويا، ۽ اندازو ڪيائون ته هاڻي اوپايو قيدين سميت به پري نڪري ويو هوندو، تڏهن هو به فائر بند ڪري گوهيون ڪائي پٽن ۾ گم ٿي ويا ۽ ملٽريءَ وارا ”حُرن کي ڀڄائڻ جي فتح“ حاصل ڪري واپس وريا، پر ڪئمپ ۾ ياحسين مَتل ڏٺائون، جو ههڙا قيمتي قيدي گُم ٿي چڪا هئا. ڪجهه سپاهي انهن پنيان به ويل هئا، مگر ڪجهه وقت بعد اهي به ڦلها منهن ڪٽي ڪي همراه مارائي، ڪي ڦَٿائي اچي واپس پهتا، چوته صحرائي عُقاب هن علائقي جي وِک وِک مان اهڙو ته واقف هو جو گوهيون ڏيئي ڪانئن نڪري چڪو هو.

انين ٻجي جي مهل هئي، جڏهن سڀ جانباز صحرائي عُقاب ۽ ٻين قيدين سميت واپس ڪئمپ ۾ پهتا، ملٽريءَ وارن جي فائرن سبب ڪن کي هلڪا ڌَڪ به لڳل هئا، جن پَٽڪن سان پنهنجن زخمن کي ٻَڌو هو ۽ هاڻي پڙاءُ واري حڪيم صاحب سندن باقاعده تيمارداري شروع ڪئي.

عين ان وقت پڙاءَ جو سردار اتي آيو ۽ چيائين ته جلدي ڪريو، اچو ۽ اُنن تي سوار ٿيو، هتي ترسڻ ٺيڪ ڪونهي. ممڪن آهي ته ملٽريءَ وارا اُنن جو پيرو کڻي هتي پهچي وڃن، جو انهن سان گڏ تر جا هاٽڪ پيري به آهن. ان بعد تڙ تڪڙ ۾ سامان ۽ هٿيار هٽن ۾ کڻي هو سپيئي پٽ جي ٻاهران وينل اُنن تي سوار ٿي سردار جي

اُٺ پنيان هلڻ لڳا. هاڻ اُٺ، بيابان جا جهاز، هلي ڪونہ رهيا هئا، مگر جڻ تہ واريءَ مٿان تَري اڏامي رهيا هئا. هو پنهنجن مالڪن جي هڪلن ۽ همتائڻ ڪري هوا سان ڳالهيون ڪري رهيا هئا.

هاڻي سج بہ اچي ڪاپار مٿان پهتو هو، سڀ جانباز انهن پهاڙن جي وچ ۾ بلڪل اونهو هڪ اهڙي هنڌ تي اچي پهتا، جتي صانع قدرت جو عظيم الشان شاهڪار ڏسڻ ۾ آيو. هڪ سوڙهي لَڪ مان ٻاهر نڪرندي ئي ڪين هڪ اهڙي ڪشادي وادي ڏسڻ ۾ آئي، جنهن جي چوطرف پهاڙيون هيون ۽ هڪ طرف وٽڪار، ساوڪ ۽ پاڻيءَ جو وڏو ۽ ويڪرو چشمو هو، جنهن مان پاڻي ٻاهر نڪري هڪ واهيءَ ۾ پئي پيو ۽ وڻن ۾ ساوڪ وغيره کي پئي سيراب ڪيائين.

شام ذاري طعام تيار ٿيو ۽ سيني ڪاڌو. رات جو سيني اتي ئي سمهي ٿَڪ پڳو. صبح جو سردار ٻن- ٻن برق رفتار سوارن کي چوطرف خبرون آڻڻ لاءِ موڪليو، تہ هو جاچ رکي اچن.

صبح جو ناشتي پاڻيءَ کان پوءِ سردار ۽ صحرائي عُقاب گڏجي اوپائي ۽ زينب جي مهم بابت ڳالهيون ٻولهيون ڪيون، آخر رايو ڏنائون تہ في الحال ان طرف يعني صحرا واري علائقي ڏانهن وڃڻ مناسب نہ آهي.

اوپائي ساري حقيقت سردار ۽ جيئندي کي ڪري ٻڌائي، تہ هو سندن هن ڪارنامي کان بيحد خوش ٿيا ۽ صحرائي عقاب جي عقل کي داد ڏيندي چيو تہ چڱو ٿيو، جو اوهين واپس آيا.

يہ ڪس مست ڪي آني ڪي آرزو هي،
ٻپا ساقيا! ساغرِ مشڪبو هي!

اڄ حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ وڏي هلچل مچي ويئي آهي، ڦاسي گهاٽ ۾ پوش پوش ٿي رهي آهي، سيني ڪمرن جا دروازا پيا کُلن: معلوم ٿي ٿيو، تہ اڄ هتي ڪو اهڙو قيدي اچي رهيو آهي، جنهن جي ڪري سمورا قيدي اتان ڪڍي، پر واري زناني وارڊ ۾ پيا موڪليا وڃن ۽ زالون وري سکر جيل ڏي: هيڏي ساري وارڊ جي صرف هڪ ڪمري ۾ انهيءَ کي رهائبو، باقي ٻين ڪمرن ۾ وري سندس حفاظت لاءِ پوليس ۽ ملٽري رهندي.

او هو! تڏهن هيءُ ڪو اهڙو "مرد مٽير" آهي، جنهن هڪڙي لاءِ سڄو ڦاسي گهاٽ ئو رزرو ڪيو وڃي!

جي ها، اهو اهڙو مرد مٽير ئي تہ آهي، جنهن جي پهچڻ ۽ غسل وغيره ڪري سفر جو ٿَڪ لاهڻ لاءِ شرط خود حر ڪمشنر مسٽر لئمبرڪ، سندس نائب ڪارگل ۽ ٻين آفيسرن کي وٺي ملاقات لاءِ آيو.

قيدي بلڪل بي پرواهيءَ ۽ اطمينان سان آرام ڪرسيءَ تي دراز هو. مسٽر لئمبرڪ ويجهو آيو، تہ هن ليٽئي ليٽئي ئي ڪين سندس وڏايل هٿ ڏي هٿ ڌڳهاڙيو. هڪ ديسي چاپلوس آواز ڏنو، "پير صاحب! هيءُ مسٽر لئمبرڪ صاحب جن آهن."

هن شير مرد جواب ۾ ڏانهنس اهڙين ڪَرڙين نظرن سان نهاريو، جو هانوَ ئي ڪاڇي ويس، لرزندو ڏڪندو وڃي پرپرو ٿي بيٺو.

"مگر پير صاحب! ملاقاتين سان تہ اخلاق سان پيش اچبو آهي!" لئمبرڪ صاحب مشڪندي چيو.

"توهان ملاقاتي نہ آهي، هينئر صرف هڪ سامراجي پنهنجي ڏوڪي سان قيد ڪرايل باغيءَ سان ملي، مٿس رعب جمائڻ لاءِ آيل آهي."

"تڏهن بہ آيلن جو احترام ڪبو آهي." لئمبرڪ صاحب هاڻي گنڀير ٿي چيو.

"لئمبرڪ صاحب! ڪنهن سامراجيءَ جو احترام تہ بجاءِ خود، پر جيڪڏهن اسان جي دل ۾ هن لاءِ ذري بہ عزت پيدا ٿيڻ لڳندي آهي، تہ اسان کي پنهنجي صحيح 'حسيني' هجڻ ۾ ئي شڪ پيدا ٿيڻ لڳندو آهي!"

"مگر هيڏي ساريءَ فوج واري شهنشاهيت سان بغاوت ڪرڻ مان اوهان کي آخر ڇا حاصل ٿيندو؟" لئمبرڪ ڪجهہ ٺوڪ مان چيو.

"اهو، جو اسان جي ڏاڏي حسين عليہ السلام کي حاصل ٿيو!" پير صاحب نهايت اطمينان سان جواب ڏنو.

”يعني يزيد تہ موج سان حڪومت ڪندو رهيو، پر امام صاحب، پنهنجي عزيزن سميت نابود ٿي ويو، ائين؟“ لئمبرڪ صاحب ٺوڪ مان چيو.

”جنهن کي توهين ”نابودي“ ٿا چئو، سا اهڙي ”بقا“ آهي جا قيامت تائين پيئي هلندي.“ پير صاحب ساڳيءَ طرح سنجيدگيءَ مان چيو. ”يزيد نہ صرف اڍائي سالن ۾ ختم ٿيو، پر سندس جوءِ بہ ٻين جي حوالي ٿي، ۽ پوين مان ڪوبہ حڪمران رهي نہ سگهيو؛ مگر حسين جي نيڪنامي دائما قائم رهندي.“

”مگر آخر انهيءَ هلچل مان فائدو ڪهڙو، جنهن مان في الحال ڪجھ بہ حاصل نہ ٿئي؟“

”اهوئي، جو اڳ ٻڌايوسون.“

”مگر انهيءَ کي ڪاميابي تہ نہ چئبو؟“

”جي، ها، توهان پارا ڏاها ضرور ان کي ناڪامي سڏيندا، مگر:

”بسائي هي وہ دنيا، ايڪ ديوانہ محبت نی،
جهان هر نامرادي مين جمالِ ڪامراني هي!

”ڇا توهين اهو نٿا ويچاريو، تہ پوين لاءِ ڇا ٿا ڇڏي وڃو؟

”لئمبرڪ صاحب! شاعر جو قول آهي تہ:

سودا! قمارِ عشق مين خسرو سي ڪوهڪن،
بازي اگرچہ لي نہ سڪا، سر تو کو سڪا!
ڪس منہ سي اپني آپ کو ڪهتا هي عشقباز،
اي نابڪار تجھ سي تو يہ بهي نہ هوسڪا!

الحمدالله، اسين پنهنجي پوين لاءِ پنهنجو لقب ”نابڪار“ ڇڏڻ بدران ”ڪوهہ ڪن“ ڇڏي ويندا سون، جنهن تي هو ابد تائين فخر ڪندا رهندا. اهو گنج لازوال هنن لاءِ اربن جي دولت ڪان بہ وڌيڪ آهي!“

”مان تہ انهي سوال جي جواب ملڻ لاءِ حيران آهيان، تہ اوهين ۽ اوهان جا حُر پنهنجيون هي قيمتي زندگيون، آخر ڇو ٿا وڃايو!“

پير صاحب آرام ڪرسيءَ تي ليٽيل هو، پر هيءُ سوال ٻڌڻ شرط سندس چهرو لال ٿي ويو ۽ سڌو ٿي ويهي چيائين، ”اها ٻي ڳالھ آهي، تہ اسين ٿا پنهنجيون زندگيون وڃايون، يا اهي اسان ڪان ناحق ۽ ظلم سان کسيون ٿيون وڃن ۽ خلق کي اهو ڏوڪو پيو ڏنو وڃي، تہ خونريزيءَ جي شروعات اسان کان ٿي آهي؛ مگر اوهين اهو سوال انگليند جي ڳڀروئن کان ڇونہ ٿا پڇو، جن رڳو ناروي جي ڪناري تي پهچڻ لاءِ هزارن جي تعداد ۾ سمند ۾ ٽٻ ڏنا؟“

”اهو سوال انهن لکن جوانمردن کان نٿا پڇو، جي اڄ جرمنيءَ جي اڳ جو اينڌن پيا ٻڻجن؟

”اهو سوال انهن انگريز مائن کان نٿا پڇو، جي پنهنجن ڪونڊرن کي ڪڇن مان ڪڍيو پيون عزرائيل ڏي اُماڻين؟“

لئمبرڪ وسامجي ويو. هن جي سموري شوخي ختم ٿي ويئي، هن ڪجھ نماڻائيءَ سان چيو، ”مگر پير صاحب، اتي تہ قوم جي آزاديءَ جي کسجڻ جو ڊپ آهي نہ؟ هٽلر جو تہ صاف اعلان آهي، تہ هو انگليند جي سرزمين تي قبضو ڪري پوءِ دم پٽيندو!“

”پوءِ ڇا ٿيو؟ اوهان جي سڄي سڄڻ مسٽر گانڌيءَ جي مشوري موجب ڪٽي ڪيس قبضو ڪرڻ ڏيو، اخلاقي فتح تہ اوهان جي ٿيندي نہ؟“ پير صاحب سنجيدگيءَ سان چيو.

هيءُ لفظ ٻڌي، لئمبرڪ صاحب جو بہ منهن لال ٿي ويو ۽ چيائين، ”اسين پنهنجو ٻچو ٻچو ڪَٽائينداسون، مگر پنهنجي زندگيءَ ۾ هنن کي اسان جي مقدس وطن جي هڪ انچ تي بہ قبضو ڪرڻ نہ ڏينداسون!“

”۽ اسين پنهنجي مقدس وطن جي سڄيءَ سرزمين تي اوهان ستن سمندن تان نازل ٿيل سامراجين جو قبضو خوشيءَ سان سدائين برداشت ڪندا پيا رهون، ائين نہ؟“ پير صاحب بہ ساڳئي جوش مان چيو. ”صاحب بهادر! اسين انهي بهادر ۽ محب وطن رسولﷺ جا اُمتي آهيون، جنهنجو قول آهي تہ:

”جيڪڏهن ٻچي سگهي تہ برائيءَ کي طاقت سان دفع ڪجي، پر ايتري طاقت نہ هجي، تہ زبان سان ڪوشش ڪجي، جي اها بہ همت نہ هجي، تہ دل ۾ تہ اُن کي بُرو سمجهجي.

پر جيڪو دل ۾ به ڪيس بُرو نٿو سمجهي، ان جي دل ۾ رائيءَ برابر به ايمان ناهي!“

هاٽي لئمبرڪ ڳالهه ڦيرائڻ لاءِ چيو، ”پلا اوڳاڻ جو اڳ ۾ چيو ته اسين پنهنجيون قيمتي زندگيون رائيگان نٿا وڃايون، پر اسان کان زوريءَ ٿيون کسجن، جي ائين هو ته اوهان هيءُ بائيتال چو شروع ڪرايو؟“

پير صاحب نهايت تيز نظر سان نهاري چيو، ”اسان شروع ڪرايو، يا اوهان شروع ڪيو؟“

”اسان ڪيئن شروع ڪيو؟ اسان ته صرف اوهان ڪي قانون جي ڀڃڪڙيءَ سبب نظربند ڪيو، پوءِ اوهان جي همراهن ئي لاهور ميل ڪيرائي مارشل لا لڳرائي.“

”لاهور ميل اسان جي همراهن ڪيرايو، يا ڪيئن ڪريو، سا بي ڳالهه آهي: پر ٻڌايو ته مان ڪهڙي قانون جي ڀڃڪڙي ڪئي، جنهن تان اوهان مان ڪي ڪن ڏوڪيبازن جي مدد سان گرفتار ڪيو؟“

”اوهان ڪي ڪراچي ڇڏڻ جي منع ڪانه هئي؟“

”ڪڏهن؟ ڪهڙيءَ تاريخ، ڪهڙي نبمر سان اُهو حُڪم نڪتو؟“

لئمبرڪ صاحب هن سوال جي جواب ۾ وسو ٿي چيو، ”اوهان ڪي سر غلام حسين زباني منع نه ڪئي هئي؟“

”اوهان جي زباني منع به ٿي قانون حُڪم؟ انهي زباني منع سبب مان ڪي گرفتار ڪري سنڌ کان ٻاهر موڪلڻ ڪهڙي قانون ۾ جائز هو؟ وري مان ڪي ته گرفتار به نه ڪيو ويو، صرف چيو ويو هو ته گورنر صاحب اوهان ڪي گهرايو آهي، ڇا اها ڏوڪيبازي به قانوناً جائز هئي؟“

لئمبرڪ پريشان ٿي چيو، ”خير، اسان ته ڪٽي فساد کان بچڻ خاطر انهي بهاني سان اوهان ڪي عزت سان نظربند ڪري ٻاهر موڪليو، مگر انهي ڪري اوهان جي غازين ڪي صرف نهچلداس ۽ خانبهادر الله بخش وغيره ڪي مارڻ خاطر لاهور ميل ڪيرائي هزارين خلق ڪي برباد ڪرڻ مناسب هو؟“

’جناب لئمبرڪ صاحب!‘ پير صاحب نهايت گنڀير ٿي چيو، ”اها غلط پروپيگنڊا اوهين اخبارن ۾ ته پل پيا ڪريو، پر ڇا، اوهين سمجهو ٿا ته اوهان جي اسان ڪي نظربند ڪرڻ سبب اسان ڪي اها خبر ئي ڪانه آهي، ته ويچارن حُرن لاهور ميل ڪيرائڻ جو پروگرام هرگز نه بڻايو هو.“

لئمبرڪ هاٽي هڪ عجيب نظر سان نهاري چيو، ”ڇا حُرن لائين نه ڪَٽي هئي؟“

”بيشڪ ڪَٽي هئي، پر ڇا، اُها لاهور ميل ڪيرائڻ لاءِ ڪٽي ويئي هئي؟“

”پ پ پوءِ ڇ ڇ ڇالاءِ ڪَٽي ويئي هئي؟“ لئمبرڪ هبڪندي چيو.

لئمبرڪ جون سموريون شوخيون ته ختم ٿي ويون، پر هيترن ماڻهن جي روبرو جيڪا هيءَ وار جي ڳَل لهي رهي هئي، سا به ڪيس پسند نه هئي، اُن ڪري ڳالهه ڦيرائڻ خاطر چيائين، ”پير صاحب! اسان ڪي اوهان جي حُب الوطنيءَ واري جذبي جو قدر آهي، مگر ڏسو نه، جڏهن اسان پاڻ جنگ بند ٿيڻ بعد اوهان ڪي آزادي ڏيڻ جا اعلان ڪيا آهن، تڏهن اوهين چو ٽا ناحق هيءَ جدوجهد ڪريو؟“

”اعلان؟ اوهان جا اعلان؟“ پير صاحب نفرت مان نهاريندي چيو، ”اوهان جا اُهي اعلان ته راڻيءَ وڪٽوريا کان وني ٿيندا اچن، پر ڪڏهن انهن تي قائم به رهيا آهيو؟ اهڙا ”سوراج“ جا اعلان ته اوهان اڳينءَ جنگ وقت به ڪيا هئا، جن کان پنيلجي نه صرف اسان جي هندو مسلم اڳواڻن به اڳينءَ جنگ ۾ مددون ڪيون، بلڪ اسان جي بزرگن به ڪيتروئي بارود، چندو ڏنو ۽ پنهنجا غازي به پرتي ڪرايا. پوءِ جنگ بند ٿيڻ بعد اوهان ته اهو سوارج ڏنو، جنهن سان امرتسر جو جليانوالہ باغ ۽ پشاور جي قصہ خواني بازار به رنگجي ويئي، لکن هندو مسلمانن ڪي جيل ۾ وڌوَ، هترادو فسادن وسيلي هزارين بي گناهه ماريوَ، اهوئي هو اوهان جو سوارج؟“

”مگر هينئر ته نه فقط اسان، بلڪ سيني اتحادين گڏجي ’ائٽلانٽڪ چارٽر‘ پاس ڪيو آهي، جنهن موجب خودبخود اوهان ڪي آزادي ملندي نه؟“

’چارٽر‘ پير صاحب نهايت نفرت مان چيو، ”هونهه! وڏا اعتبار جوڳا ٿيا اوهان جا اُهي چارٽر ۽ عهدناما! اوهين انهي ميڪاوليءَ جا پيرو آهيو نه، جنهن ’بادشاهه‘ نالي ڪتاب ۾ هدايتون ڏنيون آهن، ته بادشاهه ڪي هر ضرورت وقت پنهنجا عهدناما بيڏڙڪ ڦٽائڻ گهرجن! ڇا اڳينءَ جنگ ۾ اوهان عربن سان حڪومت خود اختياريءَ ڏيڻ جا عهدناما ڪري غريب تُرڪن ڪي هنن هٿان مارايو هو؟ پوءِ ڪٽي آهي اهو عهدنامن وارو شريف صاحب ۽ ڪٽي آهن اهي عهدناما؟ ڇا اها حقيقت ناهي ته اوهان ساڳين علائقن لاءِ هڪڙي ئي وقت ۾ ٽي ٽي عهدناما ڪيا هئا؟“

”مگر پير صاحب! ڏسو نه، ههڙن ملڪن لاءِ هي خونريزيءَ وارا طريقا ڪنهن به حالت ۾ مفيد ناهن، هنن لاءِ ته مهاتما گانڌيءَ جهڙن بزرگن جو رٿيل ستياگره وارو پروگرام ئي صحيح تسليم ڪيو ويو آهي، چونه اوهين به پنهنجي حُرن ڪي هدايتون ڪريو، ته سمورا اچي پيش پون.“

”اسان هدايتون ڪريون يا نہ ڪريون، مگر هيءُ تہ ٻڌايو، تہ اوهان پلا مهاتما واريءَ ڌُر جي انهيءَ پروگرام ڪي بہ چونہ برداشت ڪيو؟ انهي جي تحريڪ جا سڀ اڳواڻ ڇو وڃي احمد نگر جهڙن قلعن ۾ قابو ڪيا اٿوَ؟“

”اهو تہ ستياگرهہ جو ڏاج آهي، انهي جي ئي وسيلي تہ نيٺ ملڪ آزاد ٿي ڪين ملندو.“

پير صاحب ڳنڀير ٿي جواب ڏنو: ”صاحب بهادر، اهو غلط آهي، تہ انهن ستياگرهي طريقن سان ئي اوهين اسان جي ملڪ کي آزادي ڏيندا، هڪ هزار هرڻ جيڪڏهن شينهن وٽ ڏرٽو ماري وهندا، تہ شينهن جي ظلمن کان نجات ڪونہ پائيندا، البت، اهي هڪ هزار ئي هڪ- هڪ پتر اڇلائيندا، تہ ممڪن آهي تہ هن جون اکيون نڪري پون ..... مگر هان، شينهن تہ انهي ۾ ضرور خوش رهندو، تہ اهي هرڻ پتر اڇلائڻ بدران وٽس ڏرٽو مارين، ۽ پوءِ هو رحمدليءَ سان کين اُهو ”سوراج“ بخشي، تہ روزانو ٿي هرڻ پنهنجي خوشيءَ سان ڀهچايا وڃن، پوءِ ٻيا ڀَل ڀيا موڄون ڪن. يا وڌيڪ متارا ٿي کائڻ لاءِ لذيذ ٿيندا وڃن. سو اِهو تہ ظاهر آهي، تہ اوهين وڃڻ وقت حڪومت انهن ستياگرهين کي ئي بخشي ويندا، هو ڀَل ڳڀيون هڻن، تہ مُلڪ اسان آزاد ڪرايو، پر اهو درحقيقت انقلابين جي ڏڀ کان ئي آزاد ٿيل هوندو.“

”خير ڪيئن بہ هجي، اهي تہ لٽي پٽي مُلڪ هٿ ڪري ويندا، مگر اوهان وارن انقلابين کي آخر ڇا هٿ ايندو؟“

”اهي وچ واري ڪجهہ عرصي لاءِ اوهان جو بخشيل مُلڪ ضرور هٿ ڪندا، پر آخرڪار ملڪ جي حڪومت تي قبضو وري بہ انهن انقلابين جو ٿيندو، جي مُلڪ جا سچا خيرخواهہ ۽ محب هوندا.“

”ڇا اُهي وري بہ ڪا خونريز هلچل شروع ڪندا؟“

”جيءُ نہ، اهڙيون هلچلون سامراجين لاءِ هونديون آهن، نہ پنهنجن لاءِ: پنهنجن کان تہ ووٽن وسيلي ئي واڳون هٿ ڪبيون آهن.“

”ووٽن وسيلي؟“ لئمبرڪ ڪجهہ حيرانيءَ مان چيو، ”ڇا عوام پنهنجي طاقتور حڪمرانن کي ڇڏي اهڙن انقلابين کي ووٽ ڏيندا، جن وٽ ڪجهہ بہ نہ هوندو؟“

”انهن وٽ عوام جي خيرخواهيءَ جي لازوال دولت هوندي.“

”انهن وٽ ’عوام جي خيرخواهيءَ‘ جي لازوال دولت هوندي. اهي ’نقلي حڪمران‘ کين رڳو ڏٽا ڀيا ڏيندا، پر سندن حالت بلڪل نہ سڌاريندا، ان ڪري نيٺ عوام ڪانئن بيزار ٿي ووٽ پنهنجن حقيقي نمائندن کي ڏيندا. والعاقبة للمتقين.“

”خير، اوهان جي مرضي، مان تہ سمجهان ٿو تہ حُر خواهہ ٻيا انقلابي مفت ۾ ڀيا جانيون ڏين!“

پير صاحب کِلي چيو، ”لئمبرڪ صاحب! انقلابين جي اسان کي خبر ڪانهي، حُر پاڻ ٿا جانيون ڏين، يا ڪانئن اهي ظلم ۽ ستم سان کسيون پيون وڃن، سا ٻي ڳالهہ آهي، پر آزادي ڪڏهن بہ خيرات ۾ ڪانہ ملندي آهي.“

ڪڏهن ڪانہ سُئي، تہ ڪا سگهي ڳڏي سڄڻين!

”آزادي نڪا اوهان رومين کان ڪِلندي ڪُڏندي هٿ ڪئي هئي، نڪي آمريڪا وارن اوهان کان بہ منٿن ميڙن سان هٿ ڪئي هئي، آهي ڪو اهڙو مثال ، تہ اوهان خود بہ ڪنهن کي ڪِلندي ڪُڏندي دوستيءَ ۾ آزادي ڏني هجي؟

”خود اوهان جي پاڙ آئرلينڊ سان اوهان ڪهڙا پال پَلايا؟ انهي سان اوهان ڪهڙو شرافت جو ورتاءُ ڪيو، جو اڄ اسان وٽ شرافت جا سنيها ڪٽي آيا آهيو؟ ماٺ ڪري وڃي پنهنجو ڪم ڪريو ۽ اسان لاءِ جيڪو ’ڪورٽ‘ جو ’ناٽڪ‘ ٺاٺو اٿوَ سو ٺائي پورو ڪيو، هنن ترن مان تيل ڪونہ نڪرندو:

ٿي تنين سان ڏيٺ، موٺڻ جنين ميهٺو!“

لئمبرڪ صاحب هاڻي بنا ڪجھ ڪُڇڻ جي اُٿي ڪڙو ٿيو.

اجا پرھ ئي ڪانہ ڦٽي هئي، تہ حيدرآباد سول اسپتال جي سول سرجن کي نوڪر اچي جاڳايو، سول سرجن پڙ پڙ ڪري اُٿيو، ۽ چيائين"ڪمبخت! توکي معلوم آهي، تہ رات ڪيڏي مهل سُتو آهيان؟"

نوڪر آهستگيءَ سان چيو، "صاحب! هڪ وڏو ملٽري آفيسر ڪيترائي زخمي ڪٺي آيو آهي ۽ انهن مان گهڻن جي حالت نازڪ آهي."

صاحب ٺپ ڏيئي اُٿيو، هٿ منهن ڌوئي اسپتال ويو. زخمي لاريءَ مان لاهي آپريشن ٿيٽر وٽ رکيا ويا هئا، ملٽريءَ وارن ڏي تہ صاحب گهڻو خيال ڪونہ ڪيو، ڇوتہ اهي سدائين پيا ايندا هئا ۽ ان وقت انگريزي ملٽري ڏانهن هندو خواہ مسلم عوام کي دلي نفرت بہ پيدا ٿيل هئي، پر هڪ زخميءَ کي ڏسي هو اچتو بيهي رهيو. هڪ ارڙهن ورهين جي نهايت خوبصورت نازنين ملٽري لباس ۾ هئي، جا اگرچہ بيهوش هئي، ڪپڙا رت سان پريل هئس، پر مُنهن تي حُورن جهڙي مُرڪ هيس، صاحب ملٽري آفيسر ڏي نهاري چيو، "هن ويچاريءَ سباجهڙيءَ نرس کي ڪنهن ڦٽيو؟"

"سباجهڙي!" آفيسر ٺهڪ ڏيئي چيو، "هن ئي معرڪي ۾ هن پورا ويھ سپاهي ماريا آهن!"

"هن؟" صاحب بي اختيار چيو، "نہ نہ، هيءَ نازڪ بدن نازنين، ڪيئن ماڻهو ماريندي" وري مشڪي چيائين، "هن جا خنجرن جهڙا پرون، پنبڻين جا تير ۽ تارن جون دوناليون ضرور وار ڪنديون هونديون!"

آفيسر کِلي چيو، "صاحب! پاڻ سنيالجو، هيءَ هڪ وڏي خونخوار نشانہ باز آهي، بهترين گهُٽي ۽ ناچڻي آهي، سندس حُسن، سندس فن، ۽ سندس جنگي مهارت، ٽيئي گڏجي اهڙا تہ قهر برپا ڪن ٿا، جو اسان جي فوج جا تہ لاھ ڪيي ڇڏيا اٿس. هن خوبصورت نانگڻ کان خبردار رهجو!"

"مگر هيءَ آهي ڪير؟"

"هيءَ مشهور حُرياڻي 'زينب' آهي، جنهن ۽ سندس ساٿين جي سرگرمين مجموعي طرح اسان جي فوج جا هزار ماڻهو چٽ ڪيا آهن!"

"هزار ماڻهو؟" سول سرجن کان رڙ نڪري ويئي، انهيءَ مهل اوچتو زينب وڦلڻ شروع ڪيو، "ها ها! ماريو.... فائر ڪريو.... انهن مردودن جو هڪ- هڪ فرد ماريو، جن سؤ سالن کان اسان جي سرزمين تي ناحق قبضو ڪيو آهي ..... شاباس شڪاري..... ساڄي طرف..... اهي ٿا پڇن..... ڏسجو ڪو جيئرو نہ بچي..... پيچ پاڳارا!"

"ڏسو ٿا، نامراد وڦلندي بہ پيئي جنگ ڪري!" آفيسر جي آواز سول سرجن کي چرڪ ڏياري وڌو. هو هن جي ڪوئل جهڙي آواز ٻڌڻ ۾ اهڙو تہ محو هو، جو دل پئي چاهيس تہ هيءَ اجا بہ وڦلندي رهي، "پرميشور! تو هن کي ڪهڙو نہ دلفريب گلو ڏنو آهي!" اجا ڊاڪٽر اهو پئي سوچيو، تہ هن اکيون کولي چيو، "آءٌ ڪٿي آهيان؟"

هن جون اکيون کولڻ ۽ ڊاڪٽر جو بُت بڻجڻ! معلوم پئي ٿيو، تہ سچ پچ هنن رائفلن مان اهڙيون گوليون نڪتيون، جي دل تہ نہ، پر مغز ۾ وڃي ڪتيون. هو وڏو ڊاڪٽر هو، ولايت رٽرن هو، نرسون تہ عام طرح خوبصورت ئي هونديون آهن، پر هن تہ انهن مان بہ چونڊ نرسون ڏٺيون هيون، مگر هھڙيون دلفريب اکيون هن کي ڪڏهن بہ نظر نہ آيون هيون. آفيسر ٺهڪ ڏيئي ڪيس ڌونڌاڙي چيو، "ڊاڪٽر صاحب! هوش ۾ اچو، اهي حال رهيو، تہ اوهين هن جي آپريشن ڪيئن ڪندا؟"

ڊاڪٽر چرڪ ڀري شرمسار ٿي چيو، "يائي، هھڙو حسن تہ جيڪر جانورن کي بہ مدهوش ڪري ڇڏي، مان تہ انسان آهيان."

"ڊاڪٽر صاحب! مان هاڻي موڪلائيندس، جو محاذ تي وڃڻو اٿم. آءٌ وري بہ هن کان خبردار ڪريان ٿو. نامراد جي پاسريءَ ۾ وڃي گولي داخل ٿي، تہ بہ ان وقت تہ لڙندي رهي، مگر هينئر بہ پيئي ڏند ڪرٽي! اهو هن جو حسن ئي هو، جنهن ڪيس هڪڙيءَ گوليءَ لڳ بعد وڌيڪ گولين لڳڻ کان بچايو ۽ اسان جا ڪي مؤجي آفيسر ڪيس جيئري گرفتار ڪرڻ جي ڌُن ۾ پاڻ گوليون کائي مرندا ويا!"

اها حالت ڪا رڳي سول سرجن سان ڪانہ ٿي، پر اسپتال جي عملي مان جنهن بہ هن کي ٿي ڏٺو، تنهن سان اُها ويڌن ٿي ٿي! ۽ بيو تہ ڇڏيو، پر حيدرآباد جي حُسن جي پارکن کان اڄ تائين اها 'زينب لنگهي' ڪانہ ٿي وسري، جنهن جي صرف هڪ جهلڪ ڏسڻ لاءِ هو ملٽري پهريدارن جي کِيسن کي پُر ڪري ڇڏيندا هئا!

"ڊاڪٽر صاحب! ٻڌو اٿم تہ سڀاڻي منهنجي آپريشن ٿيندي؟" زينب پڇيو.

"ها، اها تہ ضروري آهي، ڪافي سُين ۽ دوائن وسيلي تنهنجو جسم هاڻي آپريشن لائق ٿيو آهي، نہ تہ هن کان اڳ ڪجهي ها."

"آپريشن تہ خطرناڪ هوندي!"

”ها، پاسريءَ مان گولي کڍڻ کو کيل ناهي، مگر پياري ڇوڪري، تون ڪوبہ فڪر نہ ڪر، تون مون کي بچڙيءَ سمان آهين!“

اڪين ۾ پاڻي آڻي زينب چيو، ”ڊاڪٽر بابا! جي ائين آهي، تہ پوءِ منهنجي آخري اُميد پوري ڪندؤ؟“

”آخري تہ نہ چئو ڌيءَ، ڀڳوان سڀ ڀلي ڪندو.“

”خير، اهو تہ مالڪ کي منظور هوندو، مون کي موت جو تہ ڪو ڊپ ڪونهي، مگر ارمان فقط اهو اٿم تہ اجا گهڻا سامراجي جهنم رسيد ڪري نہ سگهيس. ڊاڪٽر صاحب! هھڙي خطرناڪ آپريشن وقت جيڪڏهن پنهنجا پيارا روبرو هجن تہ ڪيڏو نہ سٺو ٿئي!“

”مگر ڌيءَ“ ڇرڪ ڀري ڊاڪٽر چيو، ”اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو؟ تون نہ فقط جنگي قيدي آهين، پر خوفناڪ رڪارڊ بہ رکين ٿي.“

ٺهڪ ڏيئي زينب چيو، ”جنهن انگريزي حڪومت جا اڪثر فرد رشوت تي وڪامندڙ هجن، تنهن ۾ ڪنهن فرد جو مون وٽ پهچڻ ڪا وڏي ڳالھ ڪانہ آهي. هينئر بہ ڪيترا منچلا شهري پهريدارن کي وڏيون رقمون ادا ڪري منهنجو ديدار ڪري پيا وڃن.“

”پر تنهنجا دل گهريا بہ تہ اشتهاري مجرم هوندا؟“

”مون کي فقط هڪڙي دل گهرئي جي ديدار جي سِڪ آهي، جو اشتهارين ۾ بہ چوٽيءَ جو درجو رکي ٿو.“

”پوءِ ڀلا هن کي هتي ڪيئن آڻي سگهبو؟“

”هن جي آڻڻ جي ضرورت ئي ڪانهي.“ زينب مُرڪي چيو، ”هو پنهنجيءَ زينب وٽ ڪٿان بہ اچي پهچندو، فقط اوهين ڪيس نہ روڪجو.“

”نا ممڪن .... هيڏي ساري پهري وچان ڪو اهڙو خوفناڪ حُر هتي اچي وڃي، اها اڻ ٿيڻي آهي!“

”منهنجي جيئندي لاءِ ڪابہ ڳالھ نا ممڪن ناهي“..... زينب مُرڪي چيو، ”ڊاڪٽر صاحب، هو هڪ بهترين جاسوس آهي!“

”مان شرط ٿو رکان تہ جيڪڏهن هو هتي پهچي ويو، تہ منهنجا جيڪي بہ بئنڪ ۾ پئسا آهن سي سڀ ڪيس انعام ڏيندس!“

”اُهي پئسا تہ اوهان جا ويا“ زينب ٺهڪ ڏيئي چيو، ”پر ڀلائي ڪري ڪابہ اهڙي حيراني ظاهر نہ ڪجو، جو مورڳو هتان سان پڪڙائي وڃهوس!“

”جيڪڏهن هو هتي پهچي ويو“ ڊاڪٽر جوش مان چيو، ”تہ مان انجام ٿو ڪريان، تہ ڇڱي ڀلي ٽيڻ تي توکي بہ هتان ڀڄائي ڪيس بخشي ڏيندس. چاهي انهيءَ ڪري منهنجي نوڪري ڇونہ هلي وڃي،چاهي مان جيل ۾ ڇونہ وڃي پوان!“ زينب کِلڻ لڳي، ڊاڪٽر وري بہ هن جي سادگيءَ ۽ خوش فهميءَ تان کِلي رهيو هو، پر جڏهن آپريشن وقت ڪلورو فارم سونگهائڻ واري ڏانهن نهاري زينب کي ڀھڪندو ڏٺائين، تڏهن سندس هٿ مان اوزار ئي ڪري پيا.

۽ پوءِ..... پوءِ هن نيڪ دل ڊاڪٽر پنهنجو انجام مڪمل طور پاڙيو. هيترن سارن ملٽري پهريدارن وچان..... زينب هڪ ڪاري رنگ واريءَ پنگياٽيءَ جي ويس ۾ الوپ ٿي ويئي، ۽ اوترو ئي وقت انهيءَ پنگياٽيءَ جي ملم پٽي ٿيندي رهي، جيستائين هو ٻئي محبوب ڪير ٿر جي پناھ گاهن ۾ نہ پهچي ويا!

پر ايڏيءَ سرجوشيءَ..... ايڏي خرچ..... ۽ ايڏي خطري سان آزاد ٿيل مجاهدن کي بہ انهن پناھ گاهن ۾ آرام نہ آيو ۽ بمصداق:

آءٌ ڪيئن سوڙئين سمهان، مون ور گهاري وِلھ،
ڪٿيريءَ تان ڪِل، عمر ڪج مَ اهڙي.

آءٌ ڪيئن سوڙئين سمهان، مون ور گهاري سج،
ور اباڻن سين اڄ، ڪھ شربت تنهنجو سومرا!

ٿورن ئي ڏينهن ۾ انهن ڪوهسارن ۽ پناھ گاهن کي الوداع چوندا ٻئي هڪ ٻئي کان جدا ٿي وڃي محاذ تي پهتا.

10 وڳي رات جو لئمبرڪ جو اسسٽنٽ، نوجوان ڪارگل اڪيلو ئي اڪيلو جيل ۾ آيو. سنتريءَ ڪي پير صاحب جو ڪمرو کولي پري وڃڻ لاءِ چيائين، پوءِ دروازي وٽ بيهي چيائين، ”چاهه هڪ دوست جي حيثيت ۾ مون کي اندر اچڻ جي اجازت آهي؟“

پير صاحب مُرڪي اٿي چيو، ”دوستيءَ جا پنڌ ته پري آهن، پر ’انسانيت‘ سان ايندڙن لاءِ به اسان وٽ پوري مرحبا آهي!“

ڪارگل گرم جوشيءَ سان هٿ ملائي ڪرسيءَ تي ويٺو. رسمي خوش خير عافيت بعد هن گنڀير ٿي چيو، ”پير صاحب! اوهان جي اچوڪيءَ گفتگو منهنجو آرام ڦٽائي ڇڏيو آهي. جا اوهين مهرباني ڪري مون کي اها آگاهي بخشيندا، ته حُرن ريلوي لائين آخر ڇا لاءِ ڪٽي هئي؟ جي گاڏي ڪيرائڻ مقصود نه هو، ته پوءِ لائين ڇو ٽي ڪٽيائون؟“

پير صاحب مُرڪي چيو، ”گاڏي ڪيرائڻ مقصود هو ۽ ضرور هو، پر اها گاڏي نه!“

ڪارگل حيران ٿي چيو، ”پوءِ ڀلا؟“

”گاڏي اهائي ڪيرائڻي هئي، جا ملٽريءَ سان ڀرپور ڪري، مڪيءَ ڪي گهيرو ڪري بيگناهن کي مارڻ لاءِ ٿي موڪلي ويئي. پر بدقسمتيءَ سان ان جي انجڻ عين وقت تي خراب ٿي پيئي، ان ڪري لاهور ميل اڳ ۾ ڇٽڻ لڳو. هيءَ اوچتي حالت ڏسي لاچار اسان جا غازي تڙ تڪڙ ۾ ان ۾ چڙهي ويناهه ۽ سِر ترِيءَ تي رکي عين موقعي تي ڊرائيور کي چتاءُ ڏنائون، مگر جڏهن سمورو چرخو پيو اُبتو ڦرندو آهي، تڏهن ائين ئي پيو ٿيندو آهي، جيئن هُن احمق ڊرائيور ڪيو.“

ڪارگل حيرانيءَ سان چيو، تڏهن چئبو ته فوج ته هوندئن به اوڏانهن وڃي هاهه پر لاهور ميل ڪرڻ هڪ بهانو ٿي پيو مارشل لا لڳائڻ لاءِ؟“

”نيڪ سمجهيو اٿئي نوجوان آفيسر! اوهان جا سامراجي رهزن هاڻي ٿي پيا آهن چتاهه سي پيا بيگناهن سان قهر ڪن؛ پوءِ سندن قهر آهن ’صحيح قدم‘ ۽ مجبور مظلومن جا بچاءَ جا قدم آهن ’رهزنيون‘!“

”مگر پير صاحب! ڇا اوهان اسان کي پنهنجي مُلڪ مان ڪيائڻ لاءِ غازين جي فوج نه ناهي هئي؟“

”بيشڪ ناهي هئيسون ۽ علي الاعلان ناهي هئيسون، اها ڪا مخفي انقلابي جماعت ڪانه هئي، اسان وٽ جيڪي به هو، سو کُليو کُلايو هو، ۽ کليو کلايو رهندو. اسين ماڻهن کي نيڪ ۽ محب الوطن بڻائي رهيا هئاسون، ڪي رهزن تيار نه ڪيا هئاسون. بلڪ تجربو شاهد آهي ته انهيءَ جماعت ۾ داخل ٿيڻ بعد ڪيترا رهزن به وڏا نيڪ بڻجي ويا، مگر اسان اجا ڪوبه عملي قدم نه کنيو هو، ته اوهان جي رهزنن ڪٽي اسان کي ٻوساٽيو، پوءِ انڌا ڌنڌ پيا قهر ڪن!“

”ڀلا، توهين اڳتي هلي ڪهڙا قدم کڻو ها؟“

”اهي ته حالتن موافق هجن ها. جيڪڏهن اوهان کي جرمنن کان اجا به وڏيڪ شڪستون اچن ۽ (ڪلي) جيئن ٻڌجي ٿو ته، اوهان جي ڪا بنهه اهم هستي به هينئر ڪراچيءَ ۾ اچي پناهگير ٿي آهي ۽ پوءِ اجا باقي سندس خاندان به اچي پهچي، ۽ هٽلر اوهان جي انگلينڊ ۾ اچي ڇانهه پيئي؛ ته پوءِ اسين به هتي بلڪل هٿياربند لڙائي شروع ڪيون هاهه۽ اها ڪار رڳي سنڌ ۾ ڪانه ٿئي هاهه بلڪ پناڻن ۽ بلوچن ۾ به پڙڪي ها؛ ۽ اجا به اهڙي صورتحال بڻي، ته ائين ئي ٿيندو، ڇاهي اوهان ڪٽي اسان کي ڏوڪي سان قيد ڪيو، پر مُلڪ سڄو ازخود منصور ٿي ويندو.

”مگر هان، جيڪڏهن ائين نه ٿيو، ته پوءِ به ضرور اوهين ايڏا ڪمزور ٿي ويندؤ، جو لاچار ٿي مُلڪ آزاد ڪندؤ، پوءِ ان وقت ٿيندي ووٽن ۾ صفائي! ۽ (شوڪارو ڀري) جيڪڏهن اسان جا سنڌي ۽ ٻيا بدڪار ليڊر پنهنجن ڪُتن ڪرتوتن جي نتيجن جي انديشن کان اوهان کي غلط صلاحون ۽ ڊپ ڏيئي، اسان جي بيگناهه غازين سان هيءُ ظلم نه ڪرائين هاهه ته اوهين ڏسو هاهه ته اليڪشن ۾ ڪير ٿا ڪامياب ٿين!

”مگر اوهان ۽ اهي گڏجي جيڪي ظلم ٿا ڪريو، اُهي به آخرڪار ڪهڙا رنگ لائيندا، سي جيڪي اسان مان زنده هوندا، سي ڏسندا!

”۽..... ۽..... دنيا اهو ضرور ڏسندي ته نه فقط سنڌ ۾، بلڪ ساريءَ دنيا ۾ انهن کان ضرور حڪمراني کسبي، جي زاني، شرابي، رشوتي، عياش، ڏاڙيل، ظالم، نڳ ۽ ڪُپتيا هوندا، ۽ اُها آخرڪار انهن ئي شخصن جي هٿ ۾ ايندي، جي وڏا نيڪ، عوام جا وڏا خيرخواه ۽ محب الوطن هوندا. ولعاقبة للمتقين قرآن پاڪ جو فرمان آهي ۽ اسان جو انهيءَ تي پورو ويساهه آهي. خود اسان جي جماعت ۾ به جيڪي بدڪار هوندا، سي بيشڪ جوڳيون سزائون پائيندا. قانون قدرت جهڙو بين لاءِ آهي، تهڙو اسان جي جماعت لاءِ به آهي.“

هاڻي پير صاحب مُرڪي چيو: ”خير، ڇڏيو انهن خشڪ ڳالهين کي، اچو ته طبيعت جو مزو بدلايون؛ اوهين شطرنج ڄاڻو؟“

ڪارگل مُسرت سان چيو، ”اهو تہ منهنجو محبوب ڪيل آهي.“

”هن جهور پوڙهيءَ کي ڇو گرفتار ڪري آيا آهيو؟“ ملٽري آفيسر ڪڙڪي چيو، ”اسي پنجاسيءَ ۾ تہ هوندي؟“
”نہ حضور! پوري نوي ۾ آهي!“
”تہ پوءِ پلا، اهڙين ڪکن کي پڪڙڻ جو آخر ضرور ئي ڪهڙو؟“
”حضور! هيءَ وڏي خطرناڪ عورت آهي، هيءَ ’راڻي سعدان‘ آهي.“
”راڻي ڇا؟“
”هيءَ ’بچو بادشاهہ‘ جي بيگم ۽ ’شهزادي وريام‘ جي ماءُ آهي!“
”اوهہ! آءِ سي! تون باغيءَ جي ماءُ آهين؟“
”باغي نہ، بلڪ محب وطن!“
”پر انگريزن جو تہ باغي آهي نہ؟“
”صرف انهن انگريزن جو، جي ٻين جي وطن ۾ اچي ظلم زبردستيءَ سان ڪين غلام بڻائين ٿا. شهزادو وريام انگلينڊ ۾ وينل انگريزن جو دشمن نہ آهي، نڪي انهن مان آهي جي پنڊرهن ويهن روپين جي لالچ تي وڃي ڪنهن بہ مجبور مُلڪ جي عوام جا سينا چيرين. باقي اهو تہ هر ڪنهن محب وطن تي فرض آهي، تہ پنهنجي وطن مان ڌارين سامراجين کي هر طرح جي ڪوشش سان تڙي ڪڍي.“
”بي سمجهہ پوڙهي، هيترا ماڻهو مارايا اٿوَ، تہ بہ اجا هوش نڪاڻي نٿو اچيوَ؟“
”مري ڪوبہ ڪونہ ويو آهي، وطن جي جهاد ۾ مرندڙ شهيد آهن ۽ شهيد سدا زنده آهن. مرن اُهي ٿا جي انهن مجاهدن سان وڙهندي چئن پئسن جي لالچ تي ڪُتن وانگر گوليون ٿا کائين.“
”تہ اجهو ٿا تنهنجي پُٽ کي بہ شهيد بڻايون. گرفتار تہ ائين ئي ٿي چڪو آهي، هاڻي سندس لاش کي بہ جلائي، رَک کي هوا ۾ اڏائينداسون، تہ توکي لاش بہ نہ ملي.“
”شهيدن جو روح سدا زنده آهي، خاڪي جسم کي چاهي ڪيڙا کائين، چاهي باهہ ۾ جلائجي، ڳالهہ ساڳي آهي. باقي جيڪڏهن منهنجي هڪ پُٽ کي شهيد ڪيو ويو، تہ ڪهڙي وڏي ڳالهہ ٿي پيئي: مُلڪ مڙوئي منصور، ڪُهي ڪهندين ڪيترا!“
”يعني هيءُ جيڪي گرفتار پيا ٿين، سي سڀ وريام جهڙا باغي، فسادي آهن؟“
”وطن جي آزاديءَ لاءِ وڙهندڙن کي بزدل ۽ ظالم ئي فسادي سڏيندا آهن، سچا حُر ۽ سچا غازي ڪڏهن بہ فساد ۽ بدڪاريءَ جا حامي نہ هوندا آهن. ڏنوَ ڪو هنن مان بزدل؟ ڏنوَ ڪنهن جي پُٺ ۾ گولي؟“
آفيسر ڪجهہ ٿڌو ٿي چيو، ”پوڙهي تون سچ ٿي چوين، پُٺ ۾ گولي تہ بجاءِ خود، پر مان کي ’راڻي مريءَ‘ جو مقابلو ٿو ياد پوي، تہ حيران ٿي ٿو وڃان. هن کي پيٽ وٽ ايترا تہ زخم رسيا، جو آندا بہ نڪري آيس، پر آندا هٿن سان پيٽ ۾ وجهي بہ مقابلو پئي ڪيائين. سندس موت بعد بہ اسان جي بزدل سپاهين مان ڪو ڏانهنس نٿي وڌيو، تہ متان ساهہ هجيس ۽ ڪنهن کي ڌِز نہ ڪري وجهي.“
”اهي ويچارا ڪٿان ٿا اهڙن بهادرن ڏي وڌي سگهن، جي ٿورن پئسن تي پنهنجي ديس ڀاين سان اچي ٿا وڙهن.“ هاڻي راڻيءَ سپاهين ڏي منهن ڪري چيو، ”ڏسو ٿا اوهان جي ڪهڙي واڪاڻ ٿي ٿئي؟ ڪتن جي موت بہ مرو ۽ بزدل بہ سڏجو، ۽ اجا تہ آئينده نسل جون لعنتون بہ اوهان لاءِ رکيون آهن.“
سپاهيءَ تہ ڪٽي ڪنڌ هيٺ ڪيو، پر بيگ نالي هڪ گورڪائي جمعدار بہ اُتي بيٺل هو، جو سنجهوري جو وينل هو ۽ راڻي سعدان کي چڱيءَ طرح سڃاڻندو هو، سو آڪڙ سان چوڻ لڳو، هاڻي لڙ لڙ نہ ڪر راڻي صاحب، اهي ڊاڙون نہ هڻو، تہ ڪير اوهان کي مانُ ڏئي. خبر اٿيئي تہ تو وارو شهزادو صاحب خود مرشد مٿي شاهد بڻيو آهي؟“
”منهنجو پُٽ حلالي آهي، مون ڪو هُن کي حرام مان هٿ ڪونہ ڪيو آهي، جو تو وانگر بلوچن کي لڄائيندو ۽ چئن پئسن جي لالچ تي ديس ڀاين جا خون ڪندو وتندو!“
”اجهو ٿا توکي حيدرآباد موڪليون، پوءِ وڃي روبرو ملي خبرون پڇجانس، تہ سرڪاري شاهد بڻيو آهي يا نہ!“
’هونهہ!‘ راڻي سعدان ٺهڪ ڏيئي چيو، ”مجاهدن جي رمزن کي پلا پيٽ جا غلام ڇا سمجهي سگهندا! هجيئي ڪو مانُ، تہ تون بہ اچي ڪورٽ ۾ بيهي ٻڌج، تہ وريام ڪهڙي ٿو شاهدي ڏئي!“

”**پير صاحب!**“ مارشل لا ڪورٽ جي ججن جي هيڊ ڪنگهڪار ڪندي چيو، ”توهان تي تهمتون آهن تہ:

(الف) توهان انگريزن سان وڙهڻ لاءِ غازين جي فوج ناهي.

(ب) توهان انهن کي لُٽ مار، بار ساڙ، ريلون ڪيرائڻ، لاريون لُٽڻ، آفيسر مارڻ، ڍلون وصول ڪرڻ، وگوڙ وغيره جا حُڪم ڏنا. ڇا توهان کي اُهي ڏوهہ قبول آهن؟“

اُهو سڀ غلط آهي: اوهان هي سمورو ٽڪساٽ فقط هن لاءِ ناهي، تہ اسان جي ڪوٽ ۽ بنگلن تي بمباري ڪري، انهن کي تباهہ ڪيو، تہ اتان اٽڪل هڪ ارب روپين جي ملڪيت لُٽي اچو.“ پير صاحب بلڪل اطمينان سان جواب ڏنو.

”اسان جي بهادر فوجين اوهان جا هڪ ارب روپيا هرگز نہ لُٽيا آهن، اسان اوهان جي ڪل چوڏهن ڪروڙن جي ملڪيت ئي هٿ ڪئي آهي.“

”اُها تہ فقط اها آهي، جا اوهان جا ظالم آفيسر ڪنهن بہ صورت ۾ هضم ڪري نہ سگهيا، باقي جيڪا ڦٻائي ويا، تنهن جو حساب ڪٿي؟“

”ڇا، اوهان غازين جي فوج نہ ناهي هئي؟“

”بلڪل ناهي هئي سون: مگر بلڪل ائين، جيئن مسلم ليگ جو نئشنل گارڊ، ڪانگريس جا والنٽيئر ۽ راشٽريہ جو شيوڪ دل وغيره.“

”ڇا، اوهان هنن کي انگريزي آفيسرن تي حملي ڪرڻ جا حُڪم ڏنا هئا؟“

”بلڪل نہ: اسان هنن کي وطن آزاد ڪرائڻ جا سبق ڏنا بيشڪ ڏنا هئا، پر اجا عملي پروگرام ڪوبہ رٿيل ڪونہ هو. جيڪڏهن خود انگريزن طرفان ئي ڪو آزاديءَ جو پروگرام ٺي پوي ها، تہ پوءِ تہ اسان کي وڌيڪ ڪجهہ ڪرڻ جي ضرورت ئي درپيش نہ اچي ها.“

”ڇا توهين گرفتاريءَ کان اڳ اُهي حڪم نہ ڏيئي ويا هئا، تہ جيڪڏهن اوهان کي گرفتار ڪيو وڃي، تہ پوءِ ساڙ بار، لُٽ مار، ۽ خونريزيون ڪيون وڃن؟“

”اهڙا غلط ۽ واهيات حُڪم ڪڍڻ مان جو وڙ ئي نہ آهي: پر اسان جي غازين مان ڪنهن بہ نہ اهڙو پروگرام ناهيو، ۽ نہ عمل ۾ آندو. هنن فقط اوهان جي رهزنن کان بچاءَ جو پروگرام ناهيو ۽ اُنهن ظالمن کي پُڄٽيون ڏنيون، جن جا هٿ بيگناهن جي رت ۾ ٻڏل آهن ۽ جي عزتن جا لُٽيرا آهن.“

”چڱو، تہ پوءِ هڪ هفتي بعد اهي شاهد پيش ڪيا ويندا، جي اوهان جا وفادار ساٿي هئا، ۽ اوهان هنن کي اهڙن پروگرامن جون هدايتون ڏنيون، جن جون تهمتون اسين اوهان تي هڻي رهيا آهيون. تيار رهجو انهن کي ڏسڻ ۽ آڏي پڇا ڪرڻ لاءِ!“

”اسين انهيءَ ناٽڪي مقدمہ ۾ ڪوبہ بهرو ڪونہ وٺنداسون، جيڪڏهن اوهان کي واقعي انصاف ڪرڻو آهي، تہ سڀ کان اول انهن پوائنٽن تي انڪواري ڪئي وڃي تہ:

1. اسان جي گرفتاري صحيح هئي يا غلط؟
2. غازين تي اول حملا اوهان شروع ڪيا، يا اول اوهان تي غازين طرفان حملا ٿيا؟
3. حُر ايراضيءَ ۾ جيڪي بہ پرامن، وفادار، نامريد ۽ سالم هئا، تن سان اوهان جي فوجن ناحق ظلم چو ڪيا؟
4. اوهان اسان جي ڪوٽ ۽ بنگلي تي ڇالاءِ بمباري ڪئي؟
5. اسان جي خزاني لُٽڻ بعد غير جانبدار مشير چونہ بيهاريا ويا؟
6. جيڪڏهن اسين بہ اهڙا شاهد پيش ڪريون جي:

- ثبوت ڏين تہ اوهان اسان جي ڪيتري ملڪيت لُٽي آهي.
- اوهان غازين خواهہ ٻئي عوام تي ناحق ظلم ڪيا آهن.
- اوهان عورتن سان نهايت وحشيانہ هلت ڪئي آهي، وغيره تہ اُهي شاهد بہ ورتا وڃن.“

”اوهان جو گهرون ٻڌڻ ۽ انهيءَ بابت ڪجهہ بہ تحرڪ وٺڻ جو اختيار فقط گورنمينٽ کي آهي، نہ ڪہ اسان کي: اسين صرف مقدمو هلائيندا‌سون، اوهان کي اُتي وهاريندا‌سون، پوءِ چاهي بهرو وٺو، چاهي نہ وٺو.“

اڄ صبح جو سويل ئي ينگ صاحب حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ آيو ۽ هڪ خاص ڪمري ۾ اچي ويٺو. جيلر سلام ڪري اچي عرض ڪيو:

"حضور! وريام ۽ سندس والده سعدان، قاسم ۽ سندس پيءُ امام بخش، خان محمد سنجراڻي ۽ سندس ماءُ حاضر آهن."

"وٺي اچون"

حُڪم موجب ڇهه ئي شخص حاضر ٿيا، ۽ ڇهن ئي جي چهرن تي اطمينان هو. خان محمد ۽ قاسم بيحد ضعيف هئا، مشڪل سان هلي ٿي سگهيا، مگر اُهي به غمگين نه هئا. باقي وريام ته اصل ٻهڪيو پئي ٻهڪيو. ينگ صاحب هنن تي سرسري نگاهه وجهي چيو، "فقيرن جي وهڻ لاءِ ڪرسيون آڻيو."

يڪدم ڪرسيون اچي ويون، پر خان محمد ۽ قاسم انهن تي نه ويٺا، بلڪ زمين تي ئي ليٽي پيا. ينگ صاحب ڪين همدرديءَ جي لهجي ۾ چيو، "مٿي ويهو ميان!"

خان محمد چڙ مان قميص پري ڪري چيو، "هيءُ جسم ڪرسيءَ تي ويهي سگهندو؟"

ينگ صاحب سميت ڏسندڙ سڀ وائڙا ٿي ويا، هن ڪي ايترا ته ڏنڀ ڏنل هئا، جو هڏيون ۽ پاسريون به ڏسجي رهيون هيون، انهي ڪان به بُري حالت قاسم جي هئي، جنهن جي انگ انگ مان رت ۽ پون وهي رهيو هو.

"اوهو!" ينگ صاحب نهايت همدرديءَ جي لهجي ۾ چيو، "اوهان سان وڏو ظلم ڪيو ويو آهي، اسان جو اهڙو حُڪم نه هو؛ مگر اسان اوهان جو تدارڪ ڪرڻ لاءِ هر طرح تيار آهيون، توهان جو مڪمل علاج ڪيو ويندو، اوهان کي وڏيون انعامون اڪرامون ڏنيون وينديون، اوهان جي زندگي سُڌري ويندي، جيڪڏهن....."

"جيڪڏهن اسان پير صاحب تي ڪوڙيون تُهمتون هڻون، ائين نه؟"

"بيوقوف آفيسر، جيڪي شخص اهڙا ظلم سهي سگهن ٿا، تن کي به پنهنجو هٿيو ڀٽائڻ جي اُميد ٿو رکين؟ آءٌ مرشد جو قسم کڻي سچ ٿو چوان، ته جنهن مهل لوهه گرم ڪري منهنجي جسم تي رکندا هئا، ته مون کي ٺڏڪار محسوس ٿيندي هئي." خان محمد چيو.

آفيسر هاڻي امام بخش ڏي منهن ڪري چيو، "پوڙها، توکي به پٽ جي حالت تي رحم نٿو اچي، تون به نٿو سمجهائينس؟"

امام بخش پُٽ ڏي منهن ڪري چيو، "پُٽ! ڪهڙو خيال اٿئي؟"

قاسم مُشڪندي چيو، "بابا! مون کي روزانو خواب ۾ شهيد ڏسڻ ۾ ايندا آهن، جي دعوت پيا ڏيندا آهن ته ڪڏهن ٿو اچين؟ هيءُ ته مون کان غداري ٿا طلب ڪن، پر جيڪڏهن بنا شرط شروط آزاد ڪن ته به آءٌ خوش نه آهيان. مون کي ته صرف شهادت حاصل ڪري، سنگتين جي سٿ ۾ وڃڻ جي تمنا آهي."

پوڙهي پيءُ بي اختيار اٿي کيس ڀاڪر پائي نراڙ چُمي چيو، "صد هزار رحمتون هجنئي، مون ڀل توکي ڄائو!"

"او ظالم پوڙها!" ينگ صاحب تيز ٿي چيو، "تو به پُٽ تي رحم نه ڪيو؟ تو به کيس نيڪ صلاح نه ڏني؟"

"منهنجي کيس اهائي نيڪ صلاح آهي ته آخري پساهه تائين ثابت قدم رهج."

"انشاءالله تعاليٰ" قاسم وڏي اُمنگ سان چيو.

هاڻي ينگ صاحب خان محمد جي والده کي چيو، "پوڙهي! تون ته پنهنجي جگر جي ٽڪري تي رحم ڪر!"

ماءُ- پُٽ ڏي ڏسي گنڀير ٿي چيو، "پُٽ! توسان ته وڏا ظلم ڪيا اٿن!"

"امان، مون سان کي به خاص ظلم نه ٿيا آهن، منهنجي ڀين ساٿين ساڻ ته هنن رهزنن ايڏا ته ظلم ڪيا آهن، جنهن جي ڳالهه ئي نه پڇ؛ هنن کي وحشيانه مارون ڏيئي هڏ گُڏ ڀڳا اٿن، لارين ۾ ٻڌي لاريون ڊوڙايون اٿن، ڪتا ڇڏايا اٿن ۽ ٻيو به الائي ڇا ڇا ڪيو اٿن، تڏهن به هو نه مڙيا. مون کي به اها ئي دعا ڪر، ته ڌڻي تعاليٰ پڇاڙيءَ تائين ايمان سلامت رکيم!"

"آمين! پُٽ، آمين! تو بيشڪ منهنجي ٿڃ جو حق ادا ڪيو."

ينگ صاحب هاڻي راڻي سعدان ڏي مُهاڙ ڪري چيو، هنن ته پنهنجي پُٽن تي رحم نه ڪيو، مگر تون ته ڪر!"

"هيءُ سرڪاري شاهد ته ٻڌجي چڪو آهي، ٻيو اجا ڇا ڪري؟" راڻيءَ گنڀير ٿي چيو.

"هيءُ وڏو مڪار آهي." ينگ چيو، "خبر اٿيئي ته ڪورٽ ۾ ڇا ڪيو اٿس؟"

”چا وري ڪيو هوندائين، ڪوبہ بہ تہ وٽس ڪونہ هو، جو اچلايو هوندائين.“

”بہ ڪان بہ وڌيڪ“ ينگ صاحب چيو، هيءُ وڏي طمطراق سان ڪورٽ ۾ آيو، اسان پير صاحب کي آڏو پردو ڏنو هو، تہ متان سندس رعب سبب، شاهد ٺيڪ طرح شاهدي نہ ڏين، پر اچڻ شرط هن آواز ڏنو: ”پردو پري ڪيو، مان پير کي سڀ ڳالهيون منهن تي مڃائيندس، مان کو هن ڪان ڊڄان ٿو ڪيئن؟“

اسان بہ پنيلجي ڪٽي پردو پري ڪيو، تہ ٻوڙي وڃي سندس پير چميائين، ۽ چيائين، ”آخري مراد حاصل ڪيم، هاڻي ٻيو ڪجهہ بہ نہ کپيم!“

وريام هيءُ سڀ وقت مُشڪي رهيو هو: راڻي سعدان ٻوڙ پائي ڪيس پاڪر وجهي، چمي ڏيئي چيو، ”سچ؟ منهنجا سياڳا پُٽ! تو اها نعمت بہ حاصل ڪري ورتي؟ تو بيشڪ منهنجي ٿڃ ملهائي، تو بيشڪ پنهنجي بهادر بابي جو شان بلند ڪيو.“

هاڻي ينگ صاحب چڙي پيو، ”وني وجو هنن ڪمبختن کي، وڏا احمق آهن هي!“

قيدي ۽ سندن مائٽ سڀ خوشيءَ مان ٻهڪندا ٻاهر نڪتا!

”توهان جو ابتدائي بيان پڙهي، مان تہ حيران ٿي ويو آهيان پير صاحب! ڪارگل چيو، ”چا اهو سڀ سچ آهي؟ چا سچ پچ اوهان جي هڪ ارب روپين جي ملڪيت لُٽي ويئي آهي؟“

”ٻيو تڏهن کو ڪوڙ بہ هو چا؟“ پير صاحب مُرڪي چيو، ”چا تون اجا تائين مون کي پروڙي نہ سگهيو آهين دوست؟“

”پير صاحب! اسان جا ڪورٽي سرشتا اهڙا آهن، جو وڏاءَ کان سواءِ قصو نهندو ئي نہ آهي: ممڪن آهي تہ انهن کي خيال ۾ رکي اوهان وڏاءُ ڪيو هجي..... پر....“ ڪارگل ڪجهہ طنز مان چيو، ”گستاخي معاف پير صاحب! هڪ سوال پڇان؟“

”پلي پڇ، بلڪ هڪ نہ، پر ٻہ، بہ چو، ڪٽي پنج پُڇ!“

”پير صاحب، پهريون سوال هيءُ، تہ آخر اوهان ايتري ملڪيت گڏ ڪري چو رکي، جڏهن تہ اوهان جي قرآن پاڪ ۾ انهيءَ جي سخت منع آهي: ۽ ٻيو تہ آءٌ اوهان جي چهري تي کو ارمان يا ڪا پريشاني تہ ڏسان ئي ڪونہ ٿو، جنهن جي ايڏي ساري ملڪيت لُٽجي، تنهن کي کو غم تہ هئڻ گهرجي نہ؟“

”ٻئي سوال دراصل هڪ آهن.“ پير صاحب مُرڪي چيو، ”مان ڪڏهن بہ انهيءَ ملڪيت کي پنهنجي نہ سمجهيو آهي، مان انهيءَ مان ڪَک بہ پنهنجي لاءِ نہ خرچيو آهي، نہ خرچڻ جو ارادو ئي رکيو هوم. شايد توهين انهيءَ کي وڏاءُ يا نقلي سمجهو، پر اها حقيقت آهي، تہ مان پنهنجي گذر لاءِ پوک بہ هٿ سان ڪندو آهيان. اها سموري ملڪيت هڪ قومي بيت المال هو، ۽ مان صرف محافظ هوس، پوءِ پلا انهيءَ جي لُٽجڻ تي مان کي چو ارمان ٿئي، جڏهن اها مان جي ملڪيت هئي ئي ڪانہ! ۽ وڏي ڳالهہ تہ، ڏک تہ تڏهن ٿئي، جڏهن جڏهن اسان جو مُلڪ سچو هجي، اسان جو ملڪ خدا جي فضل سان نهايت سکيو ستابو آهي، جيڪڏهن رشوتي ۽ زيان خور آفيسرن کي هٽايو يا ستو ڪيو وڃي تہ اسان جي ٻجيٽ جيڪر ڏهوٽي تي وڃي: پوءِ اهڙن ڊپن کي جيڪڏهن کي گڏهہ ڪٽي چَرندا، تہ آخر کهڙو ڏُک ڪبو؟ گڏهہ هليا ويندا ۽ ڊپ وري مورجي پوندا! رُت ڪري آهي، ڪا جمار ڪانہ ڪري آهي.“ پير صاحب ٿهڪ ڏيندي چيو، ڪارگل حيران هو!

پير صاحب وري بہ کِلي چيو، ”اوهان جي وڏن تہ آمريڪا کي بہ گهٽو ئي ڦريو ڪاڏو، پر اڄ آمريڪا زور آهي يا اوهين؟ بلڪ رکي آمريڪا چا، جن بہ ملڪن کي اوهين خواه ٻيا سامراجي ڦري ڪائي نيٽ آزاد ٿا ڪريو، سي کي وانجهہ عورت وانگر تہ نہ آهن، جو وري ڦَر نہ ڏين، اسان جي ڌرتي مالا مال آهي!“

”اسان کي توهان جي رپورٽ نامڪمل ۽ مشڪوڪ لڳي ٿي. توهان سڄي ڪوشش انهيءَ لاءِ ورتي آهي، تہ جيئن پير صاحب کي ضرور ڦاسي ڏني وڃي، مگر اسين ملڪ معظم جي سرڪار کي پنهنجي رپورٽ موڪلڻ کان اڳ اهو ضروري سمجهون ٿا، تہ پير صاحب بنا ڪنهن دٻاءَ جي، مڪمل آزاديءَ سان پنهنجو جوابي بيان لکي، اسان ڏي موڪلي، اسين مسٽر ڪارگل تي انهيءَ بابت پورو اعتماد رکون ٿا- وائسراءِ هند“

جڏهن اهو اطلاع پير صاحب کي ڪارگل کان پهتو تڏهن پاڻ کِلي چيائون، ”۽ اسين وري اوهان تي اعتماد رکون ٿا، لکو، جيڪي اسين لکايون“:

”جيئن ئي مان هوش سنڀاليو آهي، مان کي سامراجي غلاميءَ کان نفرت پئي رهي آهي. مان اوهان جا آفرين ناما هٽايا، اوهان جا لقب ۽ تحفا وٺڻ کان انڪار ڪيو، اوهان جون ڏنل تڪليفون برداشت ڪندو اڳتي وڌندو رهيس. جيئن ئي مناسب موقعو هٿ آيو، مان غازي تحريڪ کي زنده ڪيو، هنن کي هڪ، نيڪ ۽ سرفروش بڻايم.

"مان ڪوبہ مخفي پروگرام نہ ڏاهيو هو، نہ پنهنجي مراد مخفي رکي هئم. اسان جي منزل مقصود "وطن جي آزادي" هو ۽ رهندو، چاهي اسان زنده رهون يا نہ رهون، پر اسان جي جماعت پنهنجو وطن آزاد ڪرائيندي ۽ ضرور ڪرائيندي؛ اهو اسان جو حق آهي، ۽ اسين پنهنجو حق ضرور حاصل ڪنداسون.

"اسان کي پنهنجو حق، پنهنجي ئي طاقت سان وٺڻ جو ارادو هو، آهي ۽ رهندو. اسان ڪنهن بہ غير ملڪي طاقت جو سهارو نہ ڳوليو آهي، ۽ نہ ڪڏهن ڳولينداسون، ڇاڪاڻ تہ تاريخ جو ورق ورق شاهد آهي تہ جيڪا بہ قوم، هڪڙن کان آزادي حاصل ڪرڻ خاطر ٻين جو سهارو، ڳولي ٿي، سا وري ضرور نئين غلاميءَ ۾ ڦاسي ٿي. ۽ ٻيا تہ ڇڏيو، پر خود پلي زماني ۾ جڏهن مديني جي انصارن، يهودين سينين جي تسلط کان پاڻ بچائڻ خاطر مڪي جي قريشين جو سهارو ڳوليو، ڪين هر طرح جون مددون ڪيون، ملڪيتن جا حصا تہ ڇڏيو، پر زالن مان حصي وراهڻ جون بہ آڇون ڪيون، تہ بہ، سرور ڪائنات صلعم جي سخت پارتن هوندي بہ ڪين حڪمرانيءَ کان محروم ڪري هميشہ لاءِ قريشين جو ماتحت بڻايو ويو؛ تنهن ڪري اسين تہ قديم سنڌي پهاڪي 'ٻَرُ، تہ ٻانها ٻَرُ' جا ئي قائل آهيون؛ مگر اجا اسان اهو حق حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوبہ عملي قدم نہ کنيو هو، تہ اوهان اسان تي اڳواٽ ئي نهايت وحشيانہ انداز ۾ ظلم ڪرڻ شروع ڪري ڏنا. اوهان بيڪسن جا گهر ۽ ڳوٺ جلايا، ڍور ماريا، زمينون کسيون، ٻار، ٻڍا، جوان، نوجوان ڪُٺا، عورتن سان وحشيانہ هلتون ڪيون ۽ عوام جون خواه اسان جون ملڪيتون لُٽيون، اسان جا بنگلا ۽ ڪوٺ پڳا. اهو سڀ ڪجهہ سهندي بہ اسين پنهنجي 'بنيادي انساني حق' تان دست بردار هرگز نہ ٿينداسون، 'وطن- يا- ڪفن' اسان جو پروگرام رهندو، پوءِ چاهي اهو ڪڏهن بہ ڪامياب ٿئي!"

"مبارڪ هجي پير صاحب..... اڄ توهان خلاف سازشون ڪندڙ اسان جو هڪ گبر سي. آءِ. ڊي دهليءَ کان ڦلهو منهن ڪٽي واپس آيو آهي ۽ چوي ٿو تہ وائسراءِ صاف صاف لکيو آهي تہ، 'پير صاحب کي ڦاسي هرگز نہ ڏني وڃي'!"

"پوءِ انهيءَ ۾ ڪهڙي مبارڪ چئبي؟" پير صاحب کلي چيو، "اسان جو ايمان آهي، تہ زندگيءَ جو هڪ وقت مقرر آهي ۽ اها ان وقت کان اڳ هرگز ختم ٿي نٿي سگهي، ۽ نڪي انهي وقت کان پوءِ وڌي سگهي ٿي. منهنجا دوست! سچ ٻڌاءِ، تو ڪڏهن مان کي زندگيءَ سان پيار ڪندڙ ڏٺو؟"

ڪارگل وسو ٿي ويو ۽ گنڀير ٿي هن شير مرد ڏي ڏسڻ لڳو. پير صاحب ٺهڪ ڏيئي چيو، "اجا چا ٿو ڏسين، اهي سازشي ڪُتا ڪي صبر ڪري نہ وهندا، پنهنجا هر قسم جا زور هلائي سمجهدار وائسراءِ جي راءِ کي ضرور رد ڪرائيندا، پوءِ انهيءَ مهل مان جو چهرو ڏسج نہ!"

۽ پوءِ..... پوءِ آخرڪار ائين ئي ٿيو، جيئن پير صاحب ٿي سمجهيو؛ بادشاه سلامت پنهنجي "خاص سي. آءِ. ڊين" جي راءِ کي وڏيڪ وزن ڏنو ۽ سنڌ جي سر زمين تان هن مستقل خطري کي دفع ڪرڻ ئي مناسب سمجهيو؛ هن حُڪم ڏنو تہ پير صاحب کي ڦاسي ڏني وڃي ۽ سندس صاحبزاده اسان وٽ "تربيت" حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليا وڃن.

19- مارچ 1943- رات

"دوست! اڄ چو دير ڪري آئين؟" پير صاحب مشڪندي چيو.

پير صاحب جي مُشڪ خواه اطمينان ڏسي ڪارگل صاحب حيرانيءَ مان چيو، "پير صاحب! ڇا، اوهان اڄ آخري رات بہ شطرنج جي مُوڊ ۾ آهيو؟"

"دوست! زندگيءَ تي تہ هونئن بہ ڀروسو ڪونهي" پير صاحب ساڳئي اطمينان سان چيو، "مگر اسان جنهن راه ۾ قدم رکيو، اُن راه جو ڏاج ئي اُهو آهي، تہ هر رات کي آخري رات سمجهيو وڃي. پوءِ جڏهن اسين ڪلهہ رات شطرنج جي مُوڊ ۾ هئاسون، تہ اڄ اهو موڊ چو ڦٽايون؟"

ڪارگل شطرنج ٿي وڇايو، اها راند هميشہ جي دستور موجب آڌيءَ رات تائين هلي. ڪارگل کي شڪ هو، تہ پير صاحب طرفان هيءَ بناوٽ آهي، پر راند جو رُخ انهيءَ گمان جي ترديد ڪري رهيو هو، ڇوتہ پير صاحب تہ بازين تي بازيون پئي کٽيون! موڪلائڻ وقت ڪارگل نهايت سوز ڀرئي لهجي ۾ چيو، "پير صاحب! ڇا هڪ دوست جي آخري التجا پوري نہ ڪندا؟"

"چؤ دوست! بيشڪ چؤ؟"

ڪيسي مان هڪ ڪاغذ ڪڍي ڪارگل چيو، ”هن تي دستخط ڪريو!“
ڪاغذ کي پڙهندي پير صاحب مُرڪي چيو، ”اُهو واپس رک دوست، اهڙن معافي نامن تي دستخط ڪرڻ وارا ڪڏهن بہ ههڙيون تحريڪون هلائي نٿا سگهن؛ اهڙين واءُ سان وِسامندڙ شمعن جي چوڌرد اهڙا پروانا ڪڏهن بہ گڏ ٿي نہ سگهندا آهن!“
مگر ڪارگل کي اجا بہ سورهن آنا يقين نٿي آيو. هاڻي هو ظاهر ۾ تہ موڪلائي ويو، پر مخفي طرح واپس اچي پير صاحب جي روئدا ڏسڻ لڳو. هن کي گهڻي قد گمان هو، تہ پير صاحب کي هن بعد ڪم از ڪم ننڊ ڪانہ ايندي؛ پير صاحب تہ ٿوري دير بعد هميشہ وانگر اطمينان جي ننڊ ۾ محو ٿي ويو ۽ اُن بعد دستور موجب 4 وڳي اُٿيو، غسل ڪري نهايت اطمينان سان تهجد پڙهيائين، ذڪر اذڪار ڪيائين. ايتري ۾ شهادت جا تڪيٽ ڏيندڙ بہ آيا، پير صاحب کِلندو مُشڪندو انهن سان گڏ روانو ٿيو ۽ آخري وقت تائين اها مُشڪ قائم رهي.
هاڻي ڪارگل صاحب وڏي نهايت عزت، احترام ۽ رَقت سان سلام ڪري چيو، **”محترم دوست!**

اڄ تنهنجو وطن آزاد آهي، جيڪو وطن ههڙن شيرن کي پيدا ڪري، سو هاڻي گهڻو وقت غلام رهي نہ سگهندو!“

پير صاحب جي شهادت بعد خاص خاص خليفن کي سڏائي سندن آخري ديدار ڪرايو ويو، جنهن مان اصل مقصد اهو هو تہ هنن کي سندس شهادت جي پَڪ ٿئي، مگر پير صاحب جو مُشڪندڙ، مطمئن ۽ شادب چهرو ڏسي، سيني کي اهوئي گُمان ٿيڻ لڳو، تہ پير صاحب کي شهيد نہ ڪيو ويو آهي، بلڪ صرف سُيون لڳائي بيهوش ڪيو ويو آهي؛ ۽ اُهو گُمان ڦري يقين جي صورت وٺڻ لڳو، جڏهن سامراجين کين اُتي دفن ڪرڻ بدران ڪافي مفاصلو پري سمنڊ ۾ ڪنهن ٻيٽاريءَ ۾ وڃي دفن ڪيو.
پوءِ ورهين جا ورهيہ اهوئي خيال قائم رهيو، تہ پير صاحب جن آفريڪا ۾، يا ڪنهن ساموندي ٻيٽاريءَ ۾ نظربند آهن..... ۽ اجا تائين مُريدن معتقدن جي وڏي حصي جي دِل تي اهوئي خيال جميل آهي.

هن ڪم کان واندي ٿيڻ بعد انگريزن پير صاحب جي ٻن صاحبزادن کي لنڊن ڏي موڪلي ڏنو، جتي ظاهر ۾ تعليم و تربيت جو بهانو ٻڌايو ويو ۽ باطن ۾ نظربندي هئي.
انهيءَ سان گڏ نالي ماتر ”مارشل لا“ ختم ڪري، ان کان بہ وڌيڪ طاقت وارو ”حُر ائڪٽ“ لڳايو ويو ۽ فوج سان گڏ ”سنڌ پوليس رائفل“ (ايس. پي. آر) قائم ڪري، ساڻن ساڳيون چڪريون برقرار رکيون ويون. سندن زمينن تي ٻاهرين ماڻهن کي قبضا ڏنا ويا، سندن ٻارڙن کي ”حُر اسڪول“ جي نالي ۾ هڪ اهڙي قيدخاني ۾ بند ڪيو ويو، جتي ساڻن هر طرح جا ظلم ۽ تعديون ٿينديون هيون.
انهن خونريزين سان گڏوگڏ گرفتارين ڪرڻ ۾ ڪوبہ سَنڌو سيڙهو، ڪابہ حد بندي ڪانہ رهي. انگريزي ملٽري ۽ پوليس تمام گهڻو وڌائي ويئي، هنن کي سڄيءَ سنڌ ۾ جتي ٿي وٽيو، اُتي جي ماڻهن کي ”حُر“ ٺهرائي ٿي گرفتار ڪيائون. ساڻن مقابلا ڪندڙ تہ فقط اهي غازي مَرد هئا، جن جا سر هميشہ ترِيءَ تي رکيل هوندا هئا ۽ اُهي ماريندا بہ هئا، تہ مَرندا بہ هئا؛ باقي ٻيا ويچارا ڍورن وانگر تاڻجي پيا ڪئمپن ۽ جيلن ۾ سٽبا هئا ۽ اندازو آهي، تہ انهن گرفتار ٿيلن ۾ 30- 40 هزار تہ رڳو عورتون هيون. انهن عورتن ۾ جيئن تہ حقيقي حُرياڻيون ۽ خاص ڪري غازياڻيون تمام ٿوريون هيون، ان ڪري باقي عورتن سان ڪامورا عياشيون ڪندي، لچون لُٽيندي بي انداز وحشيانہ سُلوڪ ڪندا هئا. خود هڪ وڏي انگريز آفيسر جي اهڙي ظلم جي خلاف، ان وقت جي هڪ ننڍڙي غازيءَ ”محمد رحيم مهر“ (موجوده ايڊيٽر الفقراء) هڪ عجيب و غريب احتجاج ڪيو؛ محمد رحيم جو والد محمد فقير مهر ان وقت حُرن هٿان بلڪل غلط فهميءَ سان شهيد ڪيو هو، ان ڪري انگريز وري هن سان همدردي پيا رکندا هئا ۽ هو اجا هو بہ ڇوڪرو؛ ان ڪري ڪيس ٻي ضرر سمجهي هر هنڌ بنا ڪنهن روڪ ٽوڪ جي اچڻ وڃڻ بہ پيا ڏيندا هئا؛ سو هڪ رات جو چا ٿو ڪري، جو لئمبرڪ ويني ڪاغذن جو ڪم پئي ڪيو، تيز روشنيءَ وارو گولو ٻري رهيو هو، مگر محمد رحيم سندس ميز تي هڪ ننڍي ميڻ بتي رکي، تيلي هڻي، ان کي روشن ڪرڻ لڳو. لئمبرڪ چرڪ پري ڇوڻ لڳو، ”هان، هان، ڇوڪرا! هيءُ چا ٿو ڪرين؟“
”روشني ٿو ڪريان صاحب، ٻيو چا ٿو ڪريان، آخر اونداهہ لاهڻ لاءِ بہ ڪجهہ تہ ڪبو نہ؟“
”مگر هيءُ هيڏو سارو ٻرندڙ گولو تون ڏسين ئي ڪونہ ٿو؟“
لئمبرڪ صاحب چرڪ پري هن کي ڏنو، ۽ انگريزي دستور موجب هن کي تہ پاڳل سڏي جيل موڪليو ويو، پر لئمبرڪ پوري ڪوشش ڪرڻ لڳو، جيئن ڪم از ڪم انگريز آفيسر انهن ڪُتن ڪمن کان پري رهن؛ باقي ديسي ڪميٽن کي روڪڻ تہ هن جي بہ طاقت کان ٻاهر هو، ڇو تہ اهي اُهي هئا، جن حُر ائڪٽ جي آڙ ۾

گرفتارين جي ڏُم مچائي ڏني. جيڪو بہ پئسي وارو ٿي ڏنائون، اُن کي گرفتاريءَ جو ڊپ ڏيئي ٿي پئسا ڦريائون. پوءِ رڪارڊ جي خانہ پُريءَ لاءِ وري انهن ابوجهن کي ٿي بند ڪيائون، جيڪي ڪجهہ بہ ڏيئي نٿي سگهيا. هنن ڪميٽن ديسي ڪُتن جيڪي ظلم سنڌ جي عوام سان ڪيا، تن جا داستان تہ اجا هاڻ ميدان اشاعت ۾ ايندا. 'منهنجا ڪتاب، ملهار فقير جا ڪتاب، سابق ليفٽيننٽ وليداد خان گولا انداز جا مضمون، حڪيم محمد يعقوب جا مضمون، متفرق اخبارن جا ايڊيٽوريل، سڀ گڏجي بہ اجا ابتدائي حيثيت رکن ٿا، مفصل داستانن جو دور اجا ڪجهہ وقت گهري ٿو.'

هاٺي بد دماغ انگريزي آفيسرن طرفان اها مهم چالو ٿيڻ لڳي، تہ پير صاحب جي گاديءَ تي سندس خاندان مان ڪو اهڙو هٿ نوڪيو چاڙتو وهارجي، جو هر زنده، خود دار ۽ محب الوطن حُر جو خاتمو ڪرائي ڇڏي. انهي لاءِ هنن ڪي چاڙتا تيار بہ ڪيا، پر انهن کي پاڻ بہ ڊپ ٿيڻ لڳو تہ خبر ناهي تہ حُر ڇاڪن: سو ڪين مشورا ڏنائون، تہ گادي قائم ڪرڻ کان اڳ جن نظربندن کي اسين چئون، تن کي ماريو وڃي. انگريزن اُها ڳالهہ مڃي ڪين جيلن ۾ ڪئمپن ڏي موڪليو، مگر اجا بہ حرن جي هيبت مٿن ايڏي ڇانيل هئي، جو کُليو کُلايو نہ، بلڪ برقعو ڍڪي ايندا هئا. پوءِ جنهن ڏي اشارو ڪندا هئا، سو يا تہ ڦاسيءَ چڙهي ويندو هو، يا ڌڙ تي ويندو هو. پوءِ هنن اشارن جي آڙ ۾ ڪيترائي اهڙا شخص بہ مارجي ويا، جن پاڻ تي ڪڏهن حُرن جو پاڇو پوڻ بہ نہ ڏنو هو.

هونئن تہ انگريز آفيسر اهڙين شڪايتن تي ڌيان ڪونہ ڏيندا هئا، پر جڏهن اهڙي هڪڙي برقعہ پوش حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ هڪ قيديءَ تي بہ وڃي هٿ رکيو، جو حر تحريڪ کان گهڻو اڳ جو سزا يافتہ هو. تڏهن هنن برقعہ پوشن جي قلعي کُلي پيئي ۽ اُهو انڌا ڌنڌ قتل عام تہ بند ٿيو: مگر هاٺي وري آفيسرن سَچن حُرن جي پرک جا بيا رستا ايجاد ڪيا. ڪيري تعلقہ ۾ هڪ هنڌ ڪافي شخص قيد ڪري ڪئمپ لڳائي ويئي. هڪ پاٽيءَ جي مَٽ تي چل رکي سيني قيدين کي حُڪم ٿيو، تہ هن مان پاٽي پيئو. جيئن تہ هڪ شخص جي پاٽي پيئڻ بعد اها چل مَٽ ۾ بوڙي بئي شخص تي پاٽي پيتو، ان ڪري گويا مَٽ ۾ اوبارو پئي داخل ٿيو ۽ فرق وارا گڙنگ حُر هر حالت ۾ غيرن جو اوبارو پيئڻ حرام سمجهندا آهن، ان ڪري انهن اُهو پاٽي پيئڻ کان انڪار ڪيو.

آفيسرن طرفان تنبيهہ ٿين تہ اهو پاٽي پيئو، نہ تہ ڌڙ ڪيا ويندؤ، مگر جڏهن هنن اُنهن ڌڙڪن تي ڪوبہ ڪن نہ ڏنو، تڏهن ڪين لائن ڪري بيهاريو ويو، ۽ جنهن بہ مَٽ مان پاٽي پيئڻ کان انڪار ڪيو، ان کي ڌڙ تي ڪيو ويو، پر تڏهن بہ بمصداق:

اڳيان اڳين وٺ، پوين سِر سنيايا!

هڪڙا ڌڙ ٿيندا ويا، تہ بيا انڪار ڪري ڌڙ ٿيڻ لاءِ تيار ٿيندا ويا. آفيسر حيران ٿي هڪڙي کان پڇيو تہ "آخر توهين هيءُ آپگهات ڇوتا ڪريو؟" تہ هڪ حُر جواب ڏنو، "جان ڏبي پر ايمان ڪونہ ڇڏبو!"

پوءِ اهڙيون حالتون ڏسي انهن هٿ نوڪين خود ئي جان پياري سمجهي گاديءَ تي وهڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.

"سو تون وري بہ اچي پهتئينءَ!"

ڊاڪٽر جڏهن هڪ سخت زخمي مريض عورت جي ڦٽن سان پريل ڇهري تان سڀ پَٽيون لاهي ورتيون تہ ڇرڪ پري چيائين.

"پوءِ چا ڪريان ڊاڪٽر صاحب! اوهان تہ اسان کي ڪير ٿر جي ڪوهسارن ۾ آرامگاهون هٿ ڪري ڏنيون، پر اسان سان تہ اُها حالت هئي جو:

چوڌاري چڙا، بُرن بيلاين جا،
ستي سنيارن جا، پيم ڪن پڙاءُ،
وهڻ مون نہ وڙاءُ، سٽيو جهانءِ، جهجي هنيون!

"پوءِ پلا تنهنجو گهوٽ؟"ڊاڪٽر سوال پڇيو.

"ڊاڪٽر صاحب!" اکين ۾ پاٽي آٽي زينب چيو، "ڊاڪٽر صاحب! اج اهو اهڙو قابو آهي، جو اوهان جي هن آپريشن وقت ڪنهن بہ صورت ۾ پهچي ڪونہ سگهندو، پر...." پر زينب لُڙڪ اگهي ٺهڪ ڏيئي چيو، "پر ڊاڪٽر صاحب! هن اهڙا تہ زبردست ڪارناما ڪيا آهن، جو منهنجو روئڻ تہ سراسر غلط آهي: هڪ دفعي سکن جي رجمينٽ سان لڙائي ڪندي سندن ليفٽيننٽ لانگورٿ کي نہ فقط ڌڙ ڪري ڇڏيائين، پر پاڻ بہ ڪين هٿ اَچي نہ سگهيو. انگريز ڪمانڊر ميجر نارٽن ڪيس چئلينج ڏنو، تہ هن آفيسر جي انتقام طور توکي مان پنهنجي هٿن سان شوٽ ڪندس، تہ هن وري ڪين چئلينج ڏنو تہ آءٌ توکي هر حالت ۾ شوٽ ڪندس."

"پلا پوءِ....؟" ڊاڪٽر حيرت مان پڇيو.

”پوءِ ڊاڪٽر صاحب! هن دلير، هن سنڌ جي سورمي جون کهڙيون ڳالهيون ڪريان! سخت معرڪا ڪندي، اٿاهه انگريزي فوج ۽ بي شمار ديسي غدارن هٿان، هو اٽڪل ٽيهارو بهترين غازين سميت گرفتار ٿي ويو ۽ سيئي ميجر نارٽن وٽ شهدادپور ڪئمپ ۾ اچي پيش پيا.

هٿن ۾ هٿڪڙيون..... پيرن ۾ بيڙيون..... سخت پهري هيٺ غازي لائين ۾ بيهاريا ويا ۽ ميجر نارٽن ريوالور ڪڍي اچي بيٺو:

”تم حر هي؟“

”هان صاحب هي!“

”ڊز رکيو آهي!

”تم حر هي؟“

”جي صاحب هي!

ڊز..... بيو بہ رکيو آهي!

’اڳيان اڏين وٽ پوين سر سنباهيا‘

ڊز..... ٽيون بہ رکيو آهي!

’پسي لهس نہ لُڇيا، سڙيا اتي سچ!‘

اجهو چوٿون بہ.....!

انهن ”هان صاحب“ ۽ ”ڊز- ڊز“ جي آوازن ۾ صاحب بهادر اڳتي وڌندو ويو، جڏهن پهرينءَ لائين جي اڌ تي پهتو تہ اوچتو ٻيءَ لائين مان هڪ قيدي وڌيو، بجليءَ جي ڦڙتيءَ وانگر صاحب جي اردليءَ جي رائفل کسي ڪڍي جو ڊز ڪرائي نارٽن صاحب کي، تہ صاحب بہ ڊز رکيو آهي!

”تم جيندو هي؟“

”هان صاحب!“

”تمني اپنا قول پورا ڪرديا! آفرين!“

ڪئمپ ۾ هلچل مچي ويئي. سپاهين جا انبوهہ ڳڏ ٿي ويا. نارٽن صاحب مُرڪندي جيئندي ڏي هٿ وڌايو، سندس هٿ هٿ ۾ وني هڪ هڏڪي ڀري جان ڏنائين ۽ جان ڏيڻ بعد بہ سندس چپن تي مُرڪ هئي؛ شايد هن ڪري، تہ هڪ بينظير بهادر هٿان گولي کاڌم ۽ سندس هٿ ۾ هٿ ڏيئي جان ڏني اٿم! ۽ سچ تہ دلير دشمن ڪن نصيب وارن کي هٿ ايندا آهن!

”۽ پوءِ.....“ زينب لُڙڪن سان ڳڏ مُرڪندي چيو، تہ ”باقي رهيلن جي ڊز ڊز بہ بند ٿي ويئي، پر هاڻي سي سينٽرل جيل ۾ آهن، ۽ يقيناً ڪين ڦاسي ايندي! مگر ڊاڪٽر بابا.....“ زينب سُڏڪو ڀريندي مُشڪندي چيو، ”مون کي جيڪڏهن چڱي ڀلي ڪري پوءِ هن دفعي اهو انعام ڏيارين، جو آءٌ هار سينگار ڪري شاديءَ جا ڪپڙا پائي، گيتن ۽ ڳيچن سان هن مجاهد جو لاش ڪڍي اچان، تہ ڪيڏي نہ مراد ماڻيان!“

”انشاءالله! رک ڀڳوان تي ڀچڙي!“

ڊاڪٽر بي اختيار ڪڍي سندس نراڙ تي چُمي ڏني!

حيدرآباد سينٽرل جيل جي ڦاسي گهاٽ جي پٺئين طرف کان اڄ بيل گاڏين جو هڪ عجيب وغريب جلوس نڪري رهيو آهي، هنن ڊڳن کي چيريون ۽ گهنگهرا پاتل آهن، سندن سنگن کي لال رنگ ڏنل آهي، ۽ بيل گاڏين کي ساڳيو ڳاڙهو رنگ.

هيءَ پهرين گاڏي آهي، انهي ۾ هڪ هار سينگار ۽ عمدن ڪپڙن سان وينل 90 ورهين جي پوڙهي راڻي سعدان آهي، جنهن جي گوڏي تي سندس بهادر شهزادي وريام جو مُشڪندڙ لاش آهي ۽ پويان ڊولڪن سان ڳيچن واريون، اوهو، هن ٻيءَ گاڏيءَ ۾ سچ پچ هڪ پدمڻي ڪنوار وينل آهي، جا شاديءَ جا ڪپڙا پائي، سورهن سينگار ڪري سمورا زيور پائي پنهنجي هنج ۾ پنهنجي بهادر گهوٽ جي مُرڪندڙ منهن کي اُيو ڪري رکي ويٺي آهي، ڪيس ڏسي سندس ڌرم پيءُ ڊاڪٽر ڌرمداس خوشيءَ سان ٻهڪي، ”زينب زنده باد!“ جو نعرو لڳايو!

۽ باقي گاڏيون بہ ساڳيءَ صورت ۾ هيون!

14- آگسٽ 1948ع

اڄ مکيءَ جي هڪ کُلئي ميدان تي هڪ وڏو جلسو منعقد ٿيو آهي، هن جلسي ۾ جيترو ٿي سگهيو آهي اوترا گهڻي ۾ گهڻا ڪارڪن گهرايا ويا آهن، ايتري قدر، جو سواءِ ڪنهن لاچاري عذر جي ٻيا سڀ وڏا ڪم ڪندڙ يا سندس عيوضي اچي موجود ٿيا آهن.

اجوڪي جلسي ڪي راز ۾ رکڻ جو ڪو خاص انتظام به ڪيل نه هو؛ ان ڪري ڪو هيڪڙ ٻيڪڙ سرڪاري جاسوس به شامل ٿي ويو هو.

جيئن ته اڳواڻ مان ڪيترا شهيد ٿي چڪا هئا، ان ڪري اهي سڀ ته شامل نه ٿي سگهيا هئا، جي سڀ کان پهرين بجيٺ اجلاس ۾ شامل ٿيل هئا، پر ٿڌهن به زينب، گامون، سيٺ سڳنو مل، رحيم هنگورو ۽ ٻيا ڪافي اڳواڻ شامل هئا.

انهي بعد سردار تقرير ڪئي:

دوستو! ساٿيو!، يائرو!

اڄوڪو ڏينهن اسان جي ملڪ جي تاريخ ۾ اهم آهي، جو تقريباً ڏيڍ سؤ سالن جي ڪوششن بعد اسان جو ملڪ فرنگين جي غلاميءَ کان آزاد ٿيو آهي ۽ اڄ کان سندس باشندا ڪيس سُڌارڻ ۽ ترقي ڏيارڻ جون ڪوششون پنهنجي هٿان ۽ پنهنجيءَ مرضيءَ سان ڪندا ۽ پنهنجو مستقبل پاڻ ناهيندا.

انهي ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته اجا به مغربي طاقتن جا چنبا هن ۾ کُتل آهن، مگر هاڻي انهن جي حيثيت اهڙي آهي، جيئن ڪو ڏند اُتري چڪو هجي ۽ ڪيس هر حالت ۾ نڪرڻو هجي؛ پوءِ چاهي ڪيس ڇڪ ڏيئي، ايذاءَ سهي، ڪجهه رت وهائي ڪيجي؛ چاهي هو آهستي آهستي پاڻيهي وڃي ٻاهر پوي، پر بهرحال هن جي پاڙ هاڻي پٽجي چڪي آهي.

عزيزو!

آزادي هڪ برسات مثل آهي، جا جڏهن ايندي آهي، تڏهن اگرچ ڪجهه تڪليفون، هوائون، گوڙون، ڪنوڻيون ۽ گپون چڪون گڏ ڪٺي ايندي آهي، پر مطلع صاف ٿيڻ بعد هرڪو شخص آباديءَ جي ڪم ۾ محو ٿي ويندو آهي. ڪجهه وقت بعد سُڪل زمين تي فصل جي لهڪار لڳي ويندي آهي ۽ ملڪ ۾ شادابي اچي ويندي آهي.

چالاڪ انگريز، اسان جي ملڪ ڇڏڻ کان اڳ اهڙو ماحول پيدا ڪيو هو، جو هندو مسلم فساد ڪافي تعداد ۾ ٿي رهيا هئا ۽ هاڻي به خبر ناهي هن ڪهڙي بازي ڪيڏي هجي، مگر اسان جو فرض اهوئي آهي ته پنهنجي ملڪ کي هر طرح جي فسادن کان پري رکي امن قائم ڪريون ۽ سُڌاري ۽ واڌاري جون ڪوششون ڪريون.

اسين پنهنجي سيني ساٿين کي پُرزور هدايت ٿا ڪريون ته سنڌ جي هندن جي ٻچي ٻچي جي هر طرح حفاظت ڪريو ۽ ڪنهن به طرح سندن وار ونگو ٿيڻ نه ڏيو. ڪي تعصبي طاقتون اهي شرارتون ضرور ڪنديون، ته هنن کي نقصان رسايا وڃن ۽ سندن ملڪيتون ڪسيون وڃن؛ مگر جماعت جي هر فرد لاءِ لازم آهي، ته هو اهڙين شرارتن کان هندو يائرن کي بچائين.

اسان کي هي خطرو به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ڪي شخص ڪهڙن به روپن ۾، بلڪ خود هندن منجهان ئي، اهڙيون تحريڪون اُٿاريندا، ته هندن کي هتان لڏائي پارت موڪليو وڃي. افسوس آهي، جو اسان جي معلومات ايڏي وسيع ناهي، جو اسين يقين سان چئي سگهون، ته هندن لاءِ هتي رهڻ چڱو ٿيندو يا هندوستان وڃڻ؛ ان ڪري اسين نڪي ڪين وڃڻ لاءِ همٿائينداسون؛ نڪي وهڻ لاءِ؛ البت اسان اها ڪوشش پوري جانبازيءَ سان ڪنداسون، ته جيڪي به هندو هتان وڃن، سي خير سلامتيءَ سان روانا ٿين ۽ جيڪي ترسن، تن جي حفاظت ڪئي وڃي. اسين "هندو مسئلن" جو ڪاتو هاڻي پنهنجي ساٿيءَ غازي سڳني مل جي حوالي ڪري، ڪيس ڪاميابيءَ سان هلائڻ لاءِ جان توڙ ڪوشش ڪرڻ جي هدايت ڪريون ٿا ۽ سڄيءَ جماعت جي ماڻهن کي پرزور لفظن ۾ حڪم ٿا ڏيون، ته هو انهيءَ باري ۾ سيٺ سڳني مل سان پورو ساٿ ڏين.

اڄ کان وني اسان جي "سانگهڙ سرڪار" مڪمل طور تي سماپت ٿي. سندس جيڪو اثاثو بچيل آهي. اهو اسين ڪنهن نه ڪنهن طرح سان پنهنجي قومي خزاني ۾ داخل ڪرائي ڇڏينداسون؛ اسين پنهنجي قومي حڪومت جي هر هڪ قانون جي پوريءَ طرح پابندي ڪنداسون. اسين پنهنجي سرڪار جو هر هڪ حُڪم، چاهي انهيءَ جي مصلحت اسان جي سمجهه ۾ پوريءَ طرح نه اچي، ته به دل و جان سان مڃينداسون. سندس هرڪو محصول، بنا ڪنهن ڪُپت ڪرڻ جي ادا ڪنداسون. سندس هر هڪ ڪاموري سان تعاون ڪنداسون، ڪين وقت به وقت نيڪ مشورا ڏيندا رهنداسون ۽ سندن ٿورين گهڻيون ڏاڍايون به هن اُميد تي پيا برداشت ڪنداسون، ته هاڻي هو "پنهنجا" آهن ۽ پنهنجن کي نيٺ سڌاري سگهبو.

اسين پنهنجي مُلڪ جي دوست ملڪن سان دوستي رکنداسون ۽ دشمنن سان دشمني: چاهي اسان جي اڳواڻ جي ٻٽايل دوستيءَ دشمنيءَ جي پاليسي اسان کي پوري طرح سمجهه ۾ نه ايندي هجي: پر اسين انهيءَ مشهور مقولي- "اسان جو وطن- صحيح يا غلط- مگر اسين هر حالت ۾ هن جا وفادار آهيون" تي عمل ڪندا رهنداسون، ۽ پوري ڪوشش ڪندا رهنداسون ته اهو سر بُلند رهي....

"جناب صدر!" رحيم هنگوري وچان آواز ڏنو، "مون کي ۽ منهنجي ڪِن ساٿين کي اوهان جي تقرير سخت صدمو رسايو آهي، جيستائين اسان تي "حُر ايڪٽ" لڳل آهي ۽ اسان تي پوليس خواه فوج جون مصيبتون ساڳيءَ طرح برقرار آهن، ۽ جيستائين حڪومت اسان جي مرشد جي گادي وري قائم نه ڪئي آهي، ۽ انهيءَ سان باقاعده ناهه نه ڪيو آهي، تيستين تائين اسين نڪي ساڻس وفادار ٿي سگهون ٿا ۽ نه خيرخواهه. اسين اهو هڪ طرفو ناهه قبول ڪري نٿا سگهون."

سردار جواب ڏنو، "اسان جو اڳواڻ ۽ حڪمران هينئر جناب "محمد علي جناح" سنڌي آهي، جنهن کي قوم طرفان "قائد اعظم" جو خطاب مليل آهي. مسٽر جناح اسان لاءِ اڻ واقف نه آهي، هو جماعت خواهه پير صاحب جن جو قانوني مددگار پئي رهيو آهي ۽ اسان جو دلي خيرخواهه آهي. اسان کي هن تي مڪمل اعتماد آهي، ۽ اسان کي يقين آهي، ته هو رفته رفته اسان جون سڀ مشڪلاتون حل ڪندو. پر ٻيءَ ڪنڌي به پنهنجن سان وڙهبو نه آهي، بلڪ حجت ۽ صلح سان ئي سڀ ڪجهه حاصل ڪبو آهي، سامراجين سان وڙهڻ جا طريقا ڪڏهن به پنهنجي آزاد مملڪت لاءِ ڪم نه آٽيا آهن.

"مگر اسين ڪنهن به حالت ۾ اوهان سان شامل راءِ ٿي نٿا سگهون."

"تڏهن اسين اوهان کي عرض ڪنداسون، ته مهرباني ڪري اسان جو گروپ ڇڏي وڃو، اڄ کان وٺي اسان جي راهه عمل جدا ۽ اوهان جي جدا: تجربو ثابت ڪندو ته ڪير صحيح آهي."

رحيم ۽ سندس ساٿي ٽپ ڏيئي اُٿي ڪڙا ٿيا ۽ هن چيو، "چڱو تڏهن الوداع، اميد ته توهين اسان کي پنهنجين ڪارگذارين ۾ آڏو نه ايندا."

"رواجي حالتن ۾ نه، پر جتي به پاڪستان جي مفاد سوال اُٿندو، اُتي جيڪڏهن توهان جي اسان سان ٽڪر ٿي، ته اسين ضرور آڏو ايندا سون. اسان کي هن وقت پنهنجو وطن سڀ کان پيارو آهي، اسان جو نعرو اهوئي آهي ته:

قربان توتان جان و تن، اي دلربا وطن!
آباد ۽ شاداب رهين شل سدا وطن!

"وطن اسان کي به پيارو آهي." رحيم چيو، "مگر جمهوريت ۾ "وطن" ۽ "سرڪار" به الڳ چيزون آهن. اميد ته توهين به اسان کي "وطن" سان غداري ڪندي نه ڏسندؤ: البت "سرڪار" سان تيستائين ضرور اختلاف ڪندا رهنداسون، جيستائين هن اسان تان سامراجين جو برپا ڪيل ظلمي سرشتو دفع نه ڪيو آهي."

"روم هڪ ڏينهن ۾ ڪونه نهيو هو، هڪ نئين آزاد ٿيل حڪومت کي ڪئين مشڪل مسئلن کي منهن ڏيڻو پوي ٿو: آهستي آهستي سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿي ويندو. اسان جو وطن جي محبت ۾ بنا شرط و شروط هٿيار ڦٽا ڪرڻ به سيني مشڪل مسئلن کي آسان ڪرڻ لاءِ وڏو مفيد وسيلو ٿيندو"

"خير اوهين پنهنجيون ڪوششون ڪريو ۽ اسين پنهنجيون: وقت پاڻهي اڇا ڪارا پڌرا ڪندو."

"چڱو ماشاءالله!"

"ماشاءالله!" رحيم ۽ سندس مختصر گروهه اٿي هليو ويو.

سردار وري سلسلو ڪلام جاري رکيو.

"پنهنجي وطن سان هر طرح وفادار ۽ سندس خير خواهه رهڻ سان گڏ، اسان جي هر وقت اها ئي ڪوشش رهندي، ته وطن جي هر شخص کي آهستي آهستي "بنيادي انساني حق" ميسر ڪري ڏنا وڃن، چوته اسان خواهه دنيا جي سمورن مدبرن جو اهو متفقه رايو آهي، ته ڪوبه شهري پنهنجي وطن جو صحيح طرح سان سُڌارو ۽ واڌارو تڏهن ڪري سگهندو، جڏهن هو پنهنجا "بنيادي انساني حق" حاصل ڪري، ابتدائي مشڪلاتن کان نجات حاصل ڪندو، اهي بنيادي حق ٽورڙن لفظن ۾ هيءُ آهن ته هر انسان کي:

اٽو،

لٽو،

اجهو،

امن،
انصاف،
روزگار،
تعليم،
علاج،
خيالن ظاهر ڪرڻ جي آزادي،
تفريح،
۽ پِيريءَ جو آرام

حاصل هجن. جيڪڏهن ڪنهن بہ انسان کي اُهي حق حاصل نہ آهن، تہ پوءِ هن ۽ ڍور ۾ ڪو فرق ڪونهي: مگر اُهي حق مهيا ڪري ڏيڻ ڪو چرچو ناهي، ڪو کيل ناهي، خصوصاً اسان جي آزاد مُلڪ لاءِ تہ اهي نهايت مشڪل آهن، مگر اسان کي بہ معلوم آهي، تہ روم هڪ ڏينهن ۾ ڪونہ نهيو هو، سو اسان جو مُلڪ بہ، اهي حق هڪدم ڏيئي نہ سگهندو، پر اسين صرف اهو گهرون ٿا، تہ هو اول پنهنجي منزل مقصود تہ اهائي بڻائي: پوءِ آهستي آهستي انهي منزل ڏي وک وڌائيندو وڃي.

هاڻي هيءُ پناه گاهون، هيءُ مرڪز اڄ کان سڀ ختم آهن: البت انفرادي طور هر ڪنهن کي پنهنجو خواه ٻين ساٿين جي بچاءُ جو بندوبست تيستائين ضرور رکڻو پوندو، جيستائين ڪ حڪومت اسان تان پابنديون لاهي، اسان جي مرشدن جي گادي وري قائم ڪري.

چڱو الوداع، خدا تعاليٰ شل سيني جو نگهبان هجي!

”خدا حافظ!“

”پاڪستان زنده آباد!“

”سنڌ سدا آباد!“

”ڪُل عالم جو خير!“

”انسانيت شاد آباد!“

جا نعرا بُلند ٿيا.

هيءَ نواب شاهہ اسٽيشن آهي، هتي مهاجرن جي هڪ پريل ٽرين اچي پهتي آهي، جي نهايت بُريءَ حالت ۾ آهن. هو بي تحاشا اسٽيشن جي پر ۾ لڳايل ڪئمپ ۾ پهتا. سنڌن استقبال لاءِ ڪجهہ غير سنڌين سان گڏ تمام گهڻا سنڌي هئا، جن سنڌن ايڏي تہ مرحبا ۽ خدمت ڪئي، جو هو نهايت مشڪور ٿيا، پر ٻن ڏينهن بعد هڪ پڙهيل مهاجر ڪنهن ڪم سان جو ڪئمپ کان ٻاهر نڪتو تہ دروازي وٽ هڪ بورڊ ڏٺائين:

”حُر جماعت کي طرف سي مهاجر ڀائيون ڪو آج اور ڪل ڪا کهانا کهلايا جائيگا“

اُهي اکر پڙهڻ شرط هن جون مٿيون مٿي هينيون هيٺ، يڪدم ڪجهہ ٻين کي بہ سڏيائين. سيئي پريشان ٿيندا سهڪندا ڊاڪٽر صوفي ۽ ٻين منتظر ڪامورن سان ملي چوڻ لڳا، ”صاحب! هيءُ ڪهڙو غضب ٿو ڪيو وڃي: اسان کي خوفناڪ حُرن جي ماني ٿي ڪارائي وڃي؟“

ڊاڪٽر صوفي کِلي پيو، ۽ چيائين ”توهان ڪڏهن حُر ڏٺا آهن؟“

”نہ صاحب! خدا رکي پناه ۾: شل هنن وحشين، لُٽيرن، رهزنن ۽ خونين کان ڏٺي بچائي!“

ڊاڪٽر ۽ ٻين ڪامورن جا ٽهڪ نڪري ويا. کلندي کلندي هن پڇيو، ”گذريل بہ ڏينهن جيڪي سنڌي ڀائر اوهان جي خدمت ڪري رهيا آهن، تن بابت ڪهڙو خيال اَٿوَ؟“

”اُهي؟.... اهي تہ صاحب ڪي رحمت جا فرشتا آهن، اسان جا تہ عزيز بہ جيڪر اهڙي خدمت نہ ڪن!“

ڊاڪٽر وري بہ کلندي پڇيو، ”۽ بہ ڏينهن جيڪا ماني کاڌي اٿوَ، اُها ڪهڙي هئي؟“

”اُها؟.... اها تہ صاحب ڏاڍي لذيذ ۽ ڏاڍي صحت بخش هئي!“

”اُها ماني بہ حرن جي هئي، ۽ اُهي خدمتگار بہ حُر آهن!“

”ڇا اُهي حُر ئي آهن، جي اسان کي مانيون ڪارائي خدمت ڪري رهيا آهن؟“ مهاجرن حيرانيءَ مان پڇيو.

”بيو نہ تہ!“ ڊاڪٽر کِلي چيو، ”اهو بورڊ تہ ٽيون ڏينهن لڳايو هوسون، اوهان جي نظر اڄ پيئي آهي!“

”مگر صاحب!! مهاجِرن چيو، ”اسان تہ هندوستاني اخبارن ۾ اهوئي پيا پڙهندا هئاسون تہ، حُر اهڙا تہ ڌاڙيل، خوني، رهزن آهن، جو سندن رهزنين کي ختم ڪرڻ لاءِ ئي سلطانہ ڊاڪوءَ وارو ينگ صاحب ٿو گهرايو وڃي!“

”بس اُهي اٿوَ حُر!“ ڊاڪٽر صاحب گنڀير ٿي چيو، رهزن سمجهو يا شريف سمجهو؛ ماني تہ سندن اوهين کائي چڪا!“

”صاحب! هي تہ وڏا نيڪ نمازي ۽ همدرد انسان آهن. هنن سان تہ اسان جي دوستي تا زندگي قائم رهندي!“

==================================

شڪر گذاري_ اعتذار_ ۽ عرض

مصنف شڪر گذار آهي:

مسٽر محمد ابراهيم جويہ جو، جنهن هن ناول جا ابتدائي باب پڙهي ڪيس خوب همتايو ۽ نيڪ مشورا ڏنا.

سابق ليفٽيننٽ وليداد خان گولہ انداز جو؛ جنهن کان ڪافي قيمتي معلومات حاصل ٿي.

عاليجناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو؛ جنهن پاڻ بہ معلومات ڏني، ۽ دوستن کان بہ حاصل ڪري ڏني.

لئمبرڪ صاحب وٽ ميڻ بتي ٻاري، جيل ڪائڻ واري خليفي محمد رحيم مهر جو؛ جنهن ڪيتري نئين معلومات ڏني ۽ هٿ آيل معلومات درست ڪرائي.

سي ڪلاس جيل جي ساٿين؛ جيجو جرنيل ۽ ٻين فقيرن جو؛ ۽ پڻ موليڏنہ مگريہ، ٻاروچي راڄڙ، لال منگريہ ۽ ٻين ڪيترن جو؛ جي سمگلرن جي روپ ۾ اچي سوڙها ڪيا ويا هئا، ۽ ڪين بہ ورهيہ پٽائي پٽائي نيٺ ٻي ڏوهي سمجهي ڇڏي ڏنو ويو.

ملهار فقير جو؛ جنهن قيمتي معلومات ونڻ لاءِ پنهنجا ڪتاب موڪلي ڏنا، ۽ ٻين ڪيترن ئي ياد نا ياد دوستن جو؛ جن وڏي معلومات ڏني.

۽ پڻ انهن اينٽي حُر دوستن جو؛ جي وقت بہ وقت حُرن خلاف قسم قسم جون ڳالهيون ڪندا رهندا آهن. انهن مان ئي تہ ڪتاب لکڻ ۾ وڏي مدد ملي؛ ڪوبہ مصنف ٻئي پاسا ڄاڻڻ بنا ڪامياب چيز لکي نٿو سگهي.

۽ انهن شاعرن جو؛ جن جا شعر مناسب هنڌن تي لکڻ ياد آيا.

۽ آخر ۾ پاڪستان جي عظيم اشاعتي فرم”شيخ غلام علي اينڊ سنز“ جي مالڪ محترم نياز احمد ۽ ڪراچي ريجن جي مئنيجر محترم محمد سعيد خان جو؛ جن جي تعاون سان مفلوڪ الحاليءَ جي زماني ۾ بہ ايڏو وڏو ناول ڇپي سگهيس، جنهن جيڏو ڪڏهين خوشحاليءَ ۾ بہ ڇپي نہ سگهيو هوس- ۽ شايد سنڌي زبان ۾ ايڏو وڏو اوريجنل تاريخي ناول بہ هيءُ پهريون ئي شايع ٿيو آهي؛ جو ممڪن آهي تہ ٻين ناول نگارن دوستن کي رشڪ ۽ اُمنگ ڏياري، ڪانئن بہ ايڏا وڏا اوريجنل ناول لکرائي!

مصنف اعتراف ٿو ڪري، تہ هن معلومات ۾ ڪي اوڻايون، ڪي غلط فهميون، ۽ ڪي نالن جون غلطيون هونديون؛ پر انهيءَ سان گڏ ڄاڻو حضرات کي عرض ٿو ڪري، تہ هو مهرباني فرمائي وڌيڪ اهڙي معلومات موڪلين، جيئن هن ڪتاب جي ٻئي ايڊيشن ۾ درستيون ۽ اضافا ڪيا وڃن، اردو ۽ انگريزي ايڊيشن وڌيڪ عُمدا ٿي نڪرن.

ڏيپلائي